

Լ.Գ. ՄՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ
ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ



ԵՐԵՎԱՆ





АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. М. АБЕГЯНА

Л. Г. МУРАДЯН

АРПИАР АРПИАРЯН
ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1991

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

✓
ДЗВЛЕТ

Լ. Գ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ.
ԿՑԱՆԲԸ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

A $\frac{II}{82286}$



Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱ Մ. Արեգյանի անվ.
գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր
Հայաստանի ԳԱ թղթակից անդամ
Ս. Ն. Սարգսյան

Դիրքը հրատարակության են երաշխավորել
րանասիրական գիտությունների թեկնածու Ս. Շտիկյանը
և րանասիրական գիտությունների դոկտոր Վլ. Ա. Կիրակոսյանը

Մուրադյան Լ. Գ.

Ա 952Մ

Արփիար Արփիարյան. Կյանքը և ստեղծագործությունը
/[Պատ. խմբ. Ս. Ն. Սարգսյան]; Հայաստանի ԳԱ Մ. Արեգ-
յանի անվ. գրակ. ին-տ.—Եր., Հայաստանի ԳԱ հրատ.,
1991.—420 էջ, 1 թ. նկ.

Ուսումնասիրությունը նվիրված է արևմտահայ նշանավոր գրող, հը-
րապարակախոս-քննադատի զրական-հասարակական ժառանգության քնն-
ությունը: Նորահայտ փաստերի, մամուլի, արխիվային նյութերի, գեղար-
վեստական դործերի համակողմանի քննությամբ բացահայտվում են Ար-
փիարյանի հայացքները, այն հիմնարար սկզբունքները, որոնցով առաջ-
նորդվում էր գրող-քննադատը:

Գրողի ստեղծագործությունն արժեքավորվում է իբրև իրապաշտու-
թյան գեղարվեստական իրացում՝ ընդհանրացված 80-ականների շարժան
րնութադրական դժբերվ: Առանձին ուղադրություն է դարձվում գրողի հա-
սարակական-հրապարակախոսական բաղմաշերտ դործի ներքին պարու-
նակությունը:

Նախատեսված է գրականագետների, րանասիրների, ընթերցողների
յայն շրջանների համար:





Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Արփիար Արփիարյանը արևմտահայ 80-ականների շարժման ախարհավոր գեմքերից է։ Նրա կյանքի նշանաբանը եղավ պայքարը հանուն իր ժողովրդի քաղաքական ու տնտեսական ազատության և գրական-հասարակական առաջընթացի։ Դժվարին էր այդ կյանքի ուղին, բուն էր ու արգասավոր իր բովանդակությամբ, գաղափարական անխուսափելի գեղերումներով, ազնիվ՝ հավատի անանձնական նվիրումով։

Հատկանշական է, որ Հակոբ Օշականը գրողի կենսագրությունը դիտում է որպես խորհրդանշ իր ժողովրդի կյանքի պատմության՝ հար և նման նրա պատմական ճակատագրին։ Եվ իրոք, հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի դարավերջի պատմության իրադարձությունները որոշակի ուղղություն տվեցին Արփիարյանի գործունեությանը։ Նա իր ժամանակի ծնունդն էր և նրա կենսագրությունը յուրովի անդրադարձնում է այդ իրադարձությունների ժամանակագրական շղթան։ Այս թեմատիկայի առանձնահատկությունն են Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի և Բեռլինի վեհաժողովի հետևանքով ծայր առած հասարակական-քաղաքական տեղաշարժերը. 1890-ին Պեւսում տեղի ունեցած քաղաքական ցույցը, 1894—97 թթ. աղատագրական պայքարի դրվագներն ու աղետալի ջարդերը, վերջապես, 1905 թ. ռուսական հեղափոխությունը, որոնք նշանավորեցին դրդի և հասարակական գործչի գործունեության հաջորդական փուլերը։

Արփիարյանը գրական-հասարակական ասպարեզ է մտնում իբրև հրապարակախոս։ Հատկանշական է, որ նրա առաջին հոդվածները տեղավում են Թիֆլիսի «Մշակում»՝ իբրև թղթակցություններ Պոլսից։ «Հայկակ» ստորագրությամբ այդ թղթակցություններին վիճակված էր հիմք լինելու արդասավոր հրապարակախոսական գործունեության, որի սկիզբը արդեն իմաստավորվում էր ազգի միասնության, նրա հասարակական առաջընթացի ու ազգային-ազատագրական պայքարի նպատակաուղղված ծրագրային բովանդակությամբ։ Այդ հոդվածները լայն ճանաչում ու հեղինակություն բերեցին երիտասարդ թղթակցին՝ արժանանալով «Մշակի» և նրա խմբագիր Գր. Արծրունու քաջալերանքին։

Արփիարյանի գրական-հասարակական գործունեության նշանա-
կությունն ըստ ամենայնի զնահատվել է ժամանակակիցների կողմից:
Հրանտ Սաստուրի, Դր. Զոհրապի, Սիմոն Երեմյանի գրական դիմա-
նկարներում բնութագրվում է մարդը և գործիչը, ցույց տրվում նրա դե-
րը իրապաշտ շարժման ձևավորման ու զարգացման գործում: Նրա մա-
սին առաջին ամբողջական մենագրությունը պատկանում է Սիմոն Հա-
կոբյանի գրչին¹: Բացահայտելով գրողի կյանքի ժամանակն ու պատ-
մական շրջանի հեռավատկերը, գրականագետը ցույց է տվել նրա
ստեղծագործական առանձնահատկությունները, հանդեպ հղրակացու-
թյունների, որոնք կարևոր հլակետային գրույթներ են դարձել գրողի հե-
տագա ուսումնասիրության գործում:

Արփիարյանի գործն իր արժանի տեղն է գրավել հայ դրականու-
թյան պատմագրության էջերում: Դեռևս նոր դրականության պատմու-
թյան առաջին փորձերում և հետագայում (Վրթ. Փափաղյան, Հր. Աճառ-
յան, Մ. Աբեղյան, Ա. Զամինյան, Հր. Ասատուր, Ս. Երեմյան, Հ. Ճա-
նաշյան) Արփիարյանի ստեղծագործությունը արժեքավորվում է իրի
իրապաշտության գեղարվեստական հիմնարար իրացում՝ ընդհանրա-
ված 80-ականների շարժման բնութագրական գծերով:

Բացառիկ արժեք է ներկայացնում Հ. Օշականի ուսումնասիրու-
թյունը², ուր Արփիարյանի գրական-հասարակական գերն ու նշանա-
կությունը բացահայտվել են նրա բաղմաշերտ գործի ներքին պարու-
նակության բարդ ու հակասական արտահայտությունների ինքնատիպ
մեկնաբանությամբ:

Գրողի զնահատման շարունակական ընթացքում արժեքավորման
մեկնությունների չափանիշը միանշանակ չէր կարող լինել: Այստեղ ա-
ռաջնահերթ կարևորություն է ձևոր բերում ժամանակի գրականագիտու-
կան մտքի, գաղափարախոսական ուղղության մակարդակը, որով պայ-
մանավորվում են գրողի ընկալումն ու զնահատման առաջագրվող
ակդրունքները: Արփիարյանի կյանքի ու գործի ուսումնասիրությունը այս
իմաստով ներկայացնում է յուրօրինակ անդրադարձ այն տեղաշար-
ժերի, որ ունեցել է հայ քննադատական միտքը իր զարգացման շերտի
հարյուրամյակի բարդ ու երբեմն իրարամերձ հայացքների հոլովույ-

¹ Ս. Հակոբյան, Արփիար Արփիարյան, կյանքն ու գրական գործունեությունը, Վիեննա, 1922:

² Հ. Օշական, Համապատկեր արևմտահայ գրականության, հ. V, Երուսաղեմ, 1956:

թում: Անվերապահ հիացումի ու քմահաճ ժխտման տեսակետները չհեռու
որ դժվարացնում են հեղինակի գործի գիտական համակարգումը, այլ
խսկապես դժվարին հանգուցային խնդիրների առատությունը, որ կու-
տակվել է ոչ միայն գրողի ստեղծագործական կյանքի, այլև հետադա-
տասնամյակների նրա գործի ընկալման մեծ պատմական ընթացքում:
Գաղտնիք չէ, որ մեր պատմության վերջին հարյուրամյակի բազմա-
թիվ էջեր խորհրդավոր մշուշով են պատվել երկար ժամանակ: Դրանով
է բացատրվում և արեւմտահայ գրականության արժեքների հանդիս-
ակամա լռությունը: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, չէր
թուլացել հետաքրքրությունը այդ գրական-հասարակական երևույթնե-
րի հանդեպ: Տեղատվության հաղթահարման առաջին փորձերը նշա-
նավորվեցին Բաֆֆու, Ռ. Պատկանյանի, Վրթ. Փափաղյանի, Արփիար-
յանի, Դր. Զոհրապի ստեղծագործությունների ուսումնասիրությամբ:
Խորհրդահայ գրականագիտությունը նորովի անդրադառնալով ազգային
գրականության արժեքներին, կրկին անգամ հաստատում էր նրանց դա-
սական լինելիությունը հայ գեղարվեստական և հասարակական մտքի
պատմության էջերում: 1955 թ. լույս է տեսնում գրականագետ Գառնիկ
Ստեփանյանի «Արփիար Արփիարյան» մենագրությունը, որին նախորդել
էր գրողի գեղարվեստական երկերի առաջին ժողովածուի հրատարակու-
թյունը: «Արփիար Արփիարյան» մենագրությունը գալիս էր լրացնելու
տասնամյակների լռությամբ պայմանավորված բացը՝ վերհանելով նրա
գործի գեղարվեստական-հասարակական նշանակությունը ժամանակի
գրականագիտական շափանիշների մոտեցմամբ: Ստեփանյանի հետա-
դոտությունը բացահայտեց գրողի ստեղծագործական ժառանգության
ուրույն արժեքը, որոշակի շրջադարձային դերը հայկական ուսուցիչ-
ձեւավորման ու դարգացման ուղիներում՝ միաժամանակ ուշադրություն
հրավիրելով ուսումնասիրության նոր ուղիների որոնման, որին մղում է
գրողի և նրա ժամանակի իմաստավորման անհրաժեշտությունը:

Արփիարյանին անդրադարձել են նաև հայ քննադատական մտքի
հետադոտողները: Ուշագրավ են XIX դ. հայ քննադատության պատ-
մության վերաբերյալ Լ. Ասմարյանի³ և Լ. Մնացականյանի⁴ աշխատու-
թյունները: Արփիարյան-քննադատի գեղագիտական հայացքների դի-

³ Լ. Ասմարյան, Հայ գրական քննադատությունը 19-րդ դարի 70—80-ական թվա-
կաններին, Երևան, 1979, էջ 249—271:

⁴ Լ. Մնացականյան, Արեւմտահայ քննադատական մտքի պատմությունից, Երևան,
1982, էջ 113—189:

տական մեկնարաման լայնացված և ամբողջական արժեքավորումը իրագործվում է «Հայ քննադատության պատմություն» երկհատորյակի համակարգում, ուր արդի դրականագիտական դրույթների լույսի ներքո ներկայացվում է դրականության քննադատի, տեսաբանի և պատմաբանի մեծ ավանդը⁵ (հեղինակ՝ Վ. Կիրակոսյան):

Հրապարակում եղած ուսումնասիրությունները ոչ միայն շեն սպառում, այլև հայտնաբերում են նոր ուղեգծեր Արփիարյան-գրողի, հրապարակախոսի, հասարակական գործչի գործունեության տարածքում: Այս իրողության հաստատումն է Ստեփան Շահբադի Բեյրութում լույս տեսած նոր ուսումնասիրությունը Արփիարյանի կյանքի և գործի մասին⁶:

Սույն ուսումնասիրությամբ մենք փորձել ենք ընդլայնել գրողի կյանքի ու գործի հետազոտության շրջանակները, հնարավորին չափ ամբողջական ընդգրկելով նյութը և քննելով այն գրական-պատմական սլոցեսի ներքին միասնությամբ: Աշխատությունը կառուցված է նյութի ժանրային պարբերացմամբ: Առաջին գլուխն ընդգրկում է կյանքի պատմությունը՝ ներհյուսված հրապարակախոսական գործունեությամբ: Երկրորդ և երրորդ գլուխներում համապատասխանաբար ներկայացվում են գեղարվեստական արձակը և դրական քննադատությունը:

⁵ «Հայ քննադատության պատմություն», Երևան, 1985, հ. 1, էջ 407—434:

⁶ Ստեփան Շահբադ, Արփիար Արփիարյան, Պեյրութ, 1988:

Օգտվելով առիթից, մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում սփյուռքահայ շրագետ Ժիրայր Դանիելյանին, որը վերահիշյալ գրքի հետ միասին մեզ տրամադդեց նաև արժեքավոր նյութեր Արփիարյանի վերաբերյալ:

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԴՈՒԹՅՈՒՆ

Արփիարյանների տոհմը սերում էր պատմական Ակնի ամիրայական գերդաստաններից, որոնք XIX դարի կեսին կորցնելով նախկին դիրքն ու ազդեցությունը Թուրքիայի տնտեսական բարձր շրջաններում, հայտնվում են Պոլսում: Ինքը՝ Արփիար Արփիարյանը, ծնվում է Ակնից դեպի Պոլիս ճամփորդության միջոցին, և ծնողները՝ Փիլիպոսն ու Բենսուֆը, հարկադրված են լինում կանդ առնել Սամսոն նավահանգստում, ուր աշխարհ է դալիս նրանց առաջնեկը, 1851 թ. դեկտեմբերի 21-ին¹: Մեկ ամիս անց ընտանիքը հաստատվում է Պոլսի Օրթադյուզ թաղամասում, ուր և մեծանում է ապագա գրող-հրապարակախոսը: Նրբամիտ նշանավոր գերդաստանի հարստության ու բարեկեցության մնացորդների հետ Արփիարյան ընտանիքը շատ այլ ակնհայտների նման իր հետ բերել էր հեռավոր հայրենիքի շմարող հիշատակները՝ ավանդական կենցաղի, բանահյուսական նշխարների, հայրենի բնության անկրկնելի պատկերների ձևով: Եվ կատարվում է դարմանալին. կրթիցի Ակնե շտեմած Արփիարի հոգում ծնողների բնօրրանը մնում է հավերժ դյուլթական, նաև իրական մի աշխարհ, որի կարոտով ու սիրով փոթորկված է մնում նա իր գիտակցական ողջ կյանքի ընթացքում:

¹ Արփիարյանի ծննդյան թիվը հշտել է Գ. Ստեփանյանը՝ հիմք ունենալով գրողի համառոտ ինքնակենսագրական տվյալները: Տես՝ ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ. Ձ 407: Արփիարյանի կենսագրությունը գրելիս օգտվել ենք նշված ինքնակենսագրական փաստերից, Առաքել Քեչյանի և Մկրտիչ Պարսամյանի «Ակն ու ակնցիք», Փարիզ, 1952, Ս. Հակոբյանի «Արփիար Արփիարյան. Կյանքն ու գործունեությունը», Վիեննա, 1922, Դ. Ստեփանյանի «Արփիար Արփիարյան», Երևան, 1955, դրբերից և մի շարք այլ աղբյուրներից, որոնք կնշվեն տեղում:

Հետագայում իր հուշերում և հրապարակախոսական էջերում անդրադառնալով Ակնի պատմական նշանակությանը, Արփիարյանը գրել է. «Պատմական հիշատակներ, երգեր, ավանդություններ, ամեն ինչ քանաստեղծական է հոն:Ակնա բանաստեղծական ոգին ունին նաև իր շրջականները Բալու և այլք, հեռուն և Բաբերդ: Այդ կողմերեն են մեր արդի գրագետները, մեր գեղարվեստասերները, որոնց մեջն են մեր ճարտարապետներն»²: Եվ, իրոք, Ակնա նշանավոր գերդաստանների շառավիղներից հայ գրականության և հասարակական մտքի պատմության մեջ հայտնի դարձան Գր. Զոհրապը, Սիամանթո—Ատոմ Յարճունյանը, Միսաք Մեծարենցը, Թ. Աղառյանը, Հովսեփ Ծանիկյանը, Ա. Զոպանյանը, Մ. Զերազը, Մերուժան և Մկրտիչ Պարսամյանները, Ռ. Շիշմանյանը, Ստեփան և Տորք Զաքարյանները, Տիգրան և Արփիար Արփիարյանները և էլի ուրիշներ:

Ունկնդիր՝ մերձավորների ավանդական խոսք ու բանին, անտունիներին ու հայրեններին, հեքիաթներին ու հուշ-պատմություններին, մանկան վառ երեակայությունը ներշնչվում է նաև գրագետ ծնողների գրքի հանդեպ ունեցած պաշտամունքով: Օրթագյուղի Թարգմանչաց վարժարանը, ուր իր նախնական կրթությունն է ստացել Արփիարը, հեռու էր մանկան՝ դրի ու գրականության մասին ունեցած մտատիպարից: Առաջին ապավորությունը, որ ստանում է մանուկը դպրոցի շեմին ոտք դնելով, սարսափն էր ու երկյուղը «Քանի մը ոտք սննդողի վեր ելանք. սարսափահար մնացի, հազիվ կարող եղա արցունքներս բռնել—և հիմա այս բոպկիս իսկ հիշելով այդ վայրկյանը անախորժ ապավորություն մը կը զգամ. մոռած էինք ծաղկոցը, մութ սրահ մը, աև երկայն գրասեղաններ, տղաքներով լեցված: Սրահին մեջ կաղ մարդ մը կար ճյուղպի պես բան մը հագած, ձեռքը դավադան մը, թրով կը զարնեի տղու մը, շորս կողմին... ալ չի դիմացա, վախես ախա լալ...»³:

Անցնելու էին տարիներ, և արդեն հասուն Արփիարը կարգալով Տեր Թողիկի դպրոցի նկարագրությունը, վերհիշելու էր իր առաջին՝ Ավետիս վարժապետին, որի սկզբունքն էր «Որ ոչ լուրից ունկամբք, լուրից թիկամբք»: Հատկանշական է, որ Արփիարյանը հակված չէ իր

² Հայրենիք, 1891, № 22:

³ Հայրենիք, 1892, № 159:

վարժապետի կիրառած «դաստիարակության» մեթոդները բացատրել նրա դաժանությամբ: Ընդհանրացնելով ժամանակի դպրոցներին ընդ-
րոշ այս պատկերը, նա ընդգծում է, որ դործում էին քրիստոնեական
հնազանդության տիրող մտայնության օրենքները. «Կրնա՞նք մեղադրել
հին վարժապետները, թե մանկավարժության գլխավոր միջոցն ընտրած
էին գավազանը. «Մեծն արքայութենե եկած է». այս չէ՞ր հին հայոց
«հանրային կարծիքը» և վարժապետն ալ այդ կարծիքին դործադիր
իշխանությունը կը հանդիսանար»⁴: Եվ որքան էլ տառապագին էին
ուսումնառության առաջին տարիները և սահմանափակ՝ ուսուցանվող
առարկաները՝ (մայրենի լեզու, կրոն, թվաբանություն, ճարտասանու-
թյուն), այնուհանդերձ, այստեղ է ձևավորվում ապագա գրողի գրա-
կանության հանդեպ սերն ու հետաքրքրությունը: Եվ որքան էլ տար-
օրինակ է, այդ հետաքրքրությունն սերմանողը ոչ թե մայրենի լեզվի
ուսուցիչն էր, այլ «երազուն թվաբանը»՝ Գաբրիել Ներշապուհը: Այս
մանկավարժ-գրագետին երախտագիտության խոսքեր է ուղղել նաև
Դրիգոր Զոհրապը⁵, իսկ Արփիարյանը նրան բնութագրել է իբրև իս-
կական հմուտ մանկավարժի, բազմակողմանիորեն զարգացած գրագե-
տի ու բանաստեղծական հոգու տեր մարդու: «Գաղափարի, խոեականի
մարդ մը եղած է միշտ Ներշապուհ: Բանաստեղծ ու խանդավառ ստեղ-
ծած էր ղինքը բնությունը, ուսումը ամրապնդեց ինչ որ բնությունը
ձրիաբար պարզեցած էր: ... Վարժապետին համեմը բնավորությունը,
հայրական համբերատար ոգին, հաշիվները մեղ ախորժելի ընծայելու
և դյուրին սորվեցնելու հանճարեղ հատկությունը մեղ պաշտելի ըրին
թվաբանն ու իրեն հետ մեկտեղ ալ թվաբանությունը»: Սակայն Ներ-
շապուհի առավել մեծ հատկությունն է դիտվում այն, որ նա չսահ-
մանափակվելով իր առարկայի շրջանակներում, լայնացնում և հարըս-
տացնում է աշակերտների մտահորիզոնը՝ ծանոթացնելով նրանց եվրո-

⁴ Հայրենիք, 1892, № 166:

⁵ Տես՝ Գրիգոր Զոհրապ, Նրկերի ժողովածու, հ. 2, Նրևան, 1962, էջ 222—223:
Առաջին անգամ Զոհրապի հուշերը տպագրվել են «Մասիս» 1889 թ. № 3925 և
№ 3926-ում՝ «Ուղեորություն մը հիշատակներու մեջ»: Ուշագրավ է, որ հանդեսի հա-
ջորդ համարում այդ հուշերին արձագանքում է Տիգրան Արփիարյանը, Արփիարի կրթու-
սեր եղբայրը, որի հետ Զոհրապը թովորել է նույն Բարգմանչաց վարժարանում: Զոհ-
րապի հուշերը մի ողջ սերնդի հիշատակներն էին արթնացնում, «որք չեն պատկանիր
սոսկ քու անձիդ, այլ կյանքի մը, որով դաս մը ամբողջ ապրած ենք երկար տարիներ»:
Մասիս, 1889, № 3927:

պական իմացական մտքի, հայրենի ու օտար գրականության լավագույն նմուշների հետ: «Այն ատենի դպրոցները,—գրում է Արփիարյանը,—լավ բան մը ունեին, կարգ կանոն չունեին. վարժապետ աշակերտ կարծես թե տան մեջ էին: Ներշնչություն կուգար ժամանակն ժամ մը առաջ, երկու ժամ առաջ և կը խոսեր, դասը լմնցնելն վերջն ալ կը կենար ու կը խոսեր: Կը ծանոթացներ մեղ ժյուլ Սիմոնն ու իր գաղափարները, առաջին անգամ իրմե կը լսեինք Հյուկոյի անունը, և անոր վեպերուն հոգին կը բացատրեր: Իմաստասիրություն, պատմություն, տնտեսագիտություն, ժողովրդական վարդապետություններ կը քարոզեր. քիչ մը կը հասկնայինք, շատ չէինք հասկնար, բայց հետո, երբ քիչ մը ֆրանսերենի մեջ առաջ գացինք, ի՞նչ հոանդով կը փրնորեինք ժյուլ Սիմոնի գրքերը, Հյուկոյի վեպերն և ուրիշ այդ գաղափարներով գործեր»⁶: Կարևորը, որ ընդգծվում է նախկին աշակերտի հուշերում, Ներշնչություն կյանքի դասերն էին, որոնցում նա «ամեն օր աշակերտներուն կ'ընծայեր սրտահույզ օրինակներ անշահախնդրության, պարտաճանաչության, անձնվիրության»⁷:

Հանրությանը, ժողովրդին ծառայելու գաղափարները խորն են թափանցում պատանի սաների սրտերում՝ դառնալով սկզբունք ու դավանանք հետագա ողջ կյանքում: Այդ աշխատանքի պտուղները չեն ուշանում երևան գալ: Դեռևս 12—13 տարեկան պատանի, Արփիարյանն ու իր ընկերները հիմնում են «Թարգմանչաց վարժարանի Սանուց ընկերությունը» գործունեության ուղեակի ծրագրով. այն է՝ գրագիտություն տարածել Պոլսի պանդոկատների մեջ: Ինչպես նշում է հետագայում հրապարակագիրը, «Սանուց» ընկերության նախաձեռնողը նրա գասընկերներից Դանիել Տեմիրճյանն էր, որի տանն էլ առաջին անգամ հավաքվում են 1864-ի մայիսի 24-ին:

Այդ տարեթիվը դառնում է վճռական Արփիարյանի կյանքում՝ սկիզբ դնելով ապագա գրողի հասարակական գործունեությանը:

Հայրենասեր աշակերտների նախաձեռնությունը հայտնի է գառնում Էրանց ուսուցիչներին, որոնք չեն հապաղում իրենց խրախուսանքով ու աջակցությամբ նպաստելու սաների մտահոգացման իրականացմանը: Դպրոցի կառավարիչ Կարապետ Ճիզմեճյանի, տեսուչ Շանըմյանի, Մառթեոս Կախիկոսյան Խզմիրյանի և այլոց ոգևորիչ խորհուրդ-

⁶ Հայրենիք, 1892, № 231:

⁷ Գաբրիել Ներշնչություն գերն ու որոշակի ազդեցությունը ընդգծվել են Արփիարյանի կողմից նաև Գ. Ներշնչություն «Գարնան շողեր, Աշնան ցողեր» բանաստեղծական ժողովածուի առիթով գրված գրախոսականում, Հայրենիք, 1894, № 689:

ներով առաջնորդվելով, սաները ամեն կիրակի գնում են պանդուխտներին սովորեցնելու իրենց իմացածը։ Ոգևորությունը մեծ էր. «Կիրակին չէ՛ր բավեր, գիշերներն ալ կերթայինք, Դուրգեն Սեթյան, Դանիել Կյուլամիրյանց, Դանիել Տեմիրճյան և ուրիշներ»⁸։

Արփիարյանի տված տեղեկությունների համաձայն «Սանուց ընկերության» անդամները կազմել են քերականության դասագիրք և բազիրք՝ ուսուցման ընթացքը դյուրացնելու նպատակով։ «Սանուց ընկերության» գործունեությունը տարիների հետ լայնանում է՝ ընդգրկելով գավառները։

Ընկերությունը հիմք է դառնում ապագա «Արարատյան» ընկերության կազմավորման համար։ Բայց դա 10 տարի անց կատարվեց։ 1867-ին ավարտելով Օրթագյուղի Թարգմանչաց վարժարանը, Արփիարյանը մեկնում է շարունակելու ուսումը Վենետիկ՝ Մխիթարյանների Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում։

*

Միանշանակ չի եղել Վենետիկի Մխիթարյան դպրոցի դերը Արփիարյանի կյանքում։ Ընտանեկան դաստիարակության և Թադևանչաց դպրոցից ձգվող տարերային մղումները դպրոցի ուրույն ազդեցին նպատակաուղղվածության դասական կրթության շնորհիվ ստանում են գիտակցված հայեցողության արտահայտություն։ Եվ այստեղ դժվար է գերազնահատել Ղևոնդ Ալիշանի ազդեցությունն ու նշանակությունը պատանի Արփիարի ինքնաճանաչման, ինքնակատարելագործման, իբրև քաղաքացի ձևավորման ուղիներում։ Վանական խոտությունները, թագավորող կրոնական ոգին չեն խաթարում այն հզոր ներգործությունը, որ գալիս էր մեծ հայրենասերի, գիտնականի ու մարդու ամենօրյա ներկայությունից։ Իր հուշերում, հոգվածներում բազմիցս անդրադառնալով Ալիշանի դրական-հասարակական պորձի արժեքավորմանը, Արփիարյանն ընդգծել է այդ զորեղ անհատականության պատմական բացառիկ ծառայությունը, ազգանվիր դործունեության անխախտ ընթացքը, որով ներշնչվում էին ոչ միայն նրա աշակերտները, այլ ողջ մի ժողովուրդ։ «Մեր պատանեկության օրերու ամենին մեծ հրճվանքն էր մեր տեսուչը, որ ոչ միայն մեծ հայրենասեր մ'է, մեծ միտք մը, այլ նաև մեծ սուրբ մը»,—գրում է Արփիարյանն իր «Օրվան կյանքը» քրոնիկներից մեկում։ Պաշտոնական դասախոսություններից,

⁸ Հայրենիք, 1891, № 57։

քարոզներին բացի, աշակերտները իրենց ուսուցչի հետ հաղորդակցվում էին ամենօրյա հանդիպումների, զրույցների ընթացքում, ունենդիր լինում նրա խոհերին, որոնք նա կիսում էր պատանիների հետ: Եվ այդպես էր, որ դպրոցի սաները, կրթվում, դաստիարակվում էին ոչ միայն անցյալի ներշնչող դասերով, հիմնավորապես ճանաչում հայոց պատմությունն ու գրականությունը, այլև հասու լինում արդիականության հասարակական իրադարձերին, կողմնորոշվում աղգային խնդիրների լուծման ուղիներում: «Ուր քաղաքացին չի՞ չկան և հայրենիք», այս էր Ալիշանի գործունեության սկզբունքը՝ նա ձգտում էր պատրաստել հայրենասնվիր գործիչներ ժողովրդի առաջընթացի համար՝ կրթելով նրանց աղգային ինքնագիտակցության, հայրենիքի միասնական դադափարի գործնական նպատակադրումներով: «Ռուն իսկ հայրենիք մեք հմք, անձն յուրաքանչյուր, և լավությունք մեր նեցուկք են նորա»⁹—ալիշանական պատգամը ուղեցույց ունենալով է, որ դպրոցի սաների մեջ արմատանում են գիտակցված հայրենասիրական ոգին, աղգապահպանման հիմնավոր ըմբռնման անհրաժեշտությունը: Արփիարուանի հուշերի առանձին գրվագներից հառնում է հեռահայաց մտածողի, իր ժողովրդի կենսական հրատապ խնդիրներով ապրող գործիչ կերպարը, երախտագետ սիրն ու խանդաղատանքը, որով լցված էին պատանիների հոգիները իրենց մեծ ուսուցչի հանդեպ:

«68 թվականին, երբ Վենետիկ Ռափայելյան վարժարանն աշակերտ էի, ամբոն մի երեկո մեր սքանչելի պարտեզին մեջ կղրոսնուխնք, մեզ մոտ եկավ մեր տեսուչն Հ. Ղևոնդ Վ. Ալիշան. կճեմեխնք, կխոսակցեխնք...—վերհիշում է Արփիարյանը:—Այդ երեկո Հ. Ղևոնդ Վ. Ալիշանի դեմքին վրա արտաքու կարգի տխրություն մը կար. չկրցավ դիմանալ, սիրտը բացավ մեզ, երկու, երեք ընկերներ էինք—կհիշե՞նք արդյոք:

Պոլիս Հասունյանց և Հակահասունյանց կոիվները կալին և Հոռոմ յուր խստություններն ի գործ կդնեն ընդդեմ Վենետիկ Մխիթարյանց: Պոլսեն հաղորդված է ի Հոռոմ՝ թե Հոռոմ դեմ ապստամբներու պարագլուխները Ռափայելյան և Մուրադյան վարժարաններու աշակերտներն են: Մխիթարյանք փոխանակ կրոնասեր աշակերտներ տալու ազգին հայրենասեր աշակերտներ կուտային. ոճիր մ'էր այս: Եվ Հոռոմ կհրամայեր Մխիթարյանց, որ այլևս իրենց աշակերտներուն ազգության և

⁹ Բաղմավեպ, 1845, № 22, էջ 343 (մեջերումը՝ ըստ «Հայ նոր գրականության» պատմության», հ. 1, Երևան, 1962, էջ 481):

հայրենասիրության հորդորներ չոտան։ Կիսոցեր այդ հրամանն Ալիշանի սիրտն. ի՞նչ մտածություններ պաշարեցին յուր միտքը։ Իսկ մենք թեթև ժպիտ մը ունեցանք։ Ապրիլ Ալիշանի հետ, ծծել անոր հետ միևնույն օդն և անտարբե՛ր հայ լինիլ. այդ հնթագրելը պարզապես տըլմարություն էր։ Հասունն ալ անցավ, Պիոսն ալ անցավ, շատերն ալ անցան և Ալիշան կամա միշտ հայության համար»¹⁰։

Նոր սերնդի կրթությունն ու դաստիարակությունը նպատակամիտելով ազգային գաղափարաբանության պահանջներին, Ալիշանը գործնական նախագծումներով ձևավորում և զարգացնում է պետականությունից զուրկ ժողովրդի մտավորականության քաղաքացիական նկարագիրը։ Այդ մտավորականությանն է վերապահվում ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացման, նրան դոյապայքարի մղելու առաքելությունը։ Իսկ այդ գործում Ալիշանն առաջնահերթ էր դիտում ինքնաքննության, բարոյական անաշառ ինքնավերլուծման անհրաժեշտությունը։

Արփիարյանի հասարակական հայեցության ուղեգծումներում իրագործվել են ուսուցչի դաս-պատվիրանները, դառնալով գործունեության նշանաբան, աշխատանքի պարտադիր սկզբունք։ «Ո՛վ Հայկակ, ո՛վ հայ սպառանիք, աղեկ քաղաքացի ըլլալու համար՝ պետք է քննել սորվիլ զհայրենիս,—ուսուցանում էր Ալիշանը։—Քննեցեք և սորվեցեք ուրիմն այդ աղնիվ և բարեբեր Հայաստանը, իբրև հայրենիք ձեր և դայակ ամենայն աշխարհի. քննեցեք այդո՞ր բարոյականը, քննեցե՞ք այդոր բարգավաճումն ի հարուստ լեզվին, որ ապահով գրավական մ'է բաղմատեսակ հարվածներով հնձված գրականությանը. քննեցեք զայն վերջապես իր կրոնից զտությանը և իր ծիսից վայելչությանը մեջ։ Այդ քննությունը, այդ ուսմունքը հորդոր ըլլան ձեզի ավելի քան զավելի հարգելու զհայրենիս և մշակելու զայն ըստ ամենայն նշանակության բանիս»¹¹։

Ալիշանի դասերը, նյութ առնելով նախապատմական ժամանակներից, հասնում են արդիականության հրատապ խնդիրներին և այդ գաղափարների բովում խմորվում և հասունանում են ապագա հրապարակախոսի հասարակական մշտմաները։ Ինքը՝ Ալիշանը, հայրենիքի ազատագրության ծրագրերում իբրև օրինակ ու գործունեության աղբակ է դիտել իտալական ազատագրական պայքարի ժամանակակից

¹⁰ Մասիս, 1887, № 3875։

¹¹ Ղ. Ալիշան, «Հուշիկը հայրենյաց հայոց», հ. 1, Վենետիկ, 1920, էջ 71։

գրվագները: Բռնակալության զեմ հակամարտության արձագանքները հնչում էին իբրև պայքարի կոչ, ազատասիրական ձգտումները, բորբոքող ոգեշունչ խորհուրդ: Իր հայրենանվեր գործունեությամբ Նահապետը պատրաստում և կազմակերպում էր նոր սերնդի մարտիրոսացման պատմությունը: Նրա ազդեցությունը, թեև միջնորդավորված, անպայմանորեն առկա է այն պատմական նախադրյալների շղթայում, որոնք գալիս էին զարկ տալու բուն ազատագրական պայքարի ծավալմանը: Այս հանգամանքը նկատի ունի Արփիարյանը, երբ գրում էր, թե «Ալիշանի աշխատությունները մեր քաղաքական կյանքին կը պատկառին»¹²: Նույն տեսակետն է հայտնել և Ա. Չոպանյանը՝ ընդգծելով, որ Ալիշանը «եթե ոչ «ուղղակի» ...», բայց շատ հզորապես նպաստած է հայ ազատագրական պայքարի շարժման ծննդյանն ու աճմանը արդի հայ մտքին մեջ, որովհետև ժողովուրդ մը, երբ պիտակցությունը կունենա անցյալին մեջ մեծ ու ազատ հղած ըլլալուն, չի կրնար երկարորեն հանդուրժել ստրկական անարգ կացության մը մեջ կապկպված մնալու և կը շատապես ամեն զոհողություն թափել՝ այդ գեղեցիկ անցյալը գրականապես վերանորոգելու համար»¹³:

Ալիշանի շմարող ազդեցության որոշակի վկայությունն է և այն փաստը, որ Արփիարյանն իր հրապարակախոսական լավագույն էջերը ստորագրել է «Հայկակ» և «Հրազդան» գրական կեղծանուններով: Հայկակը «Հուշիկ» Հայրենայց Հայոց» երկհատոր պատմագիտարվեստական գործի խորհրդանշական հերոս պատանին էր «Հուշիկները», որ մինչ այդ հատվածաբար տպագրվել էին «Բաղմամկում» 1862 թվականից սկսած, 1869—70 թթ. վեհտիկում հրատարակվում են առանձին գրքով: Հրազդանը հայրենի բնաշխարհը խորհրդանշող այն տեղանուններից էր, որ Ալիշանի գրքով նվիրագործվեց «Նահապետի երգերի» լավագույն բանաստեղծություններից մեկում՝ «Հրազդան» վերնագրով: Այդ առթիվ կա Արփիարյանի վկայությունը Լեոյին ուղղված նամակներում: Մ. Փորթուգալյանը, որն իբրև «Արարատյան» ընկերության ներկայացուցիչ գտնվում էր Թիֆլիսում, Արփիարյանից տեղեկություններ է խնդրում Պոլսի իրադարձությունների մասին. «Ու այս առթիվ քանի մը լուրեր հաղորդեցի: Ու շարունակեցի իրեն հետզհետե գրել Պոլսո գործերու մասին: Իրեն գրած նամակներս կը ստորագրեի

¹² Մասիս, 1890, № 3142:

¹³ Ա. Չոպանյան, Դեմքեր, Փարիզ, 1924, էջ 100:

«Հայկակ», որ ինծի քաղցր հիշատակ մըն էր վենետիկին, երբ Ալիշանին «Հուշիկները» կը ապագրեին ու մենք ալ փորձեցինք կը կարդայինք»¹⁴։

Մինչ այժմ իր ողջ արժեքով անհրաժեշտ ուշադրության չեն արժանացել ոչ միայն Ալիշանի գերն ու նշանակությունը Արփիարյանի հասարակահայեցության ձևավորման ընթացքում, այլև ընդհանրապես Մխիթարյան դպրոցում ուսումնառության կարևոր արդյունքը նրա՝ իրրե դրողի, գեղագետի հետաքրքրությունների վարդապետան իմաստով։ Ավելի շատ խոսվել է վանքի մուսուլման, կրոնական մթնոլորտի, ասկետական դաստիարակության¹⁵, անվերջանալի աղոթքների բերած ձանձրույթի մասին, որոնք դառնությամբ էր վերհիշում Արփիարյանը։ Պատահու համարձակ, կենսախինդ անհատականությունը իրոք չի համակերպվել վանական դպրոցի կաշկանդոմներին և ամենին չձգտելով բացարձակացնել Մխիթարյանների նշանակությունը, չենք կարող նաև բացառել ուսումնառության ընթացքում ձևոր բերվող խոր գիտելիքների պաշարը։ Յուրաքանչյուր երևույթ իր նշանակությունը ձևոր է բերում վերջնական արդյունքով։ Արփիարյանի մտավոր վարդապետան և հասարակահայեցության կաղմավորումն այդ իմաստով կարող է լույս սփռել ու բացատրել այն բաղմարնույթ դրսևորումները, որոնցով բնորոշվում է նրա ինքնատիպ մտածողության ընթացքը։

Գրաբարի, հիկեղեցական պատմության հետ, որ սուանձնատես շեշտել են նախորդ ուսումնասիրողները, աշակերտներին ուսուցանվում էին հոնարին ու լատիներեն, ֆրանսերեն ու իտալերեն, պատմություն, աշխարհագրություն, նաև իրավագիտություն, բնագիտություն ու մաթեմատիկա¹⁶։ Այսինքն աշակերտները կրթություն ստանում էին հիւր-

¹⁴ Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 3, Թիֆլիս, 1905, էջ 93։

¹⁵ Սիմոն Հակոբյանն ընդհանրապես անբավարար է գտնում Մուրաա-Ռափայելյան դպրոցից ձևոր բերածը՝ «և այդ մանավանդ այնպիսի գրողների նկատմամբ, որոնք որոշ հեղաշրջում են առաջ բերում իրենց ժամանակի դրական նյութի և ձևի մեջ» (Ս. Հակոբյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 12)։ Նույն կարծիքին է փաստորին և Գ. Ստեփանյանը, որը հիմք ընդունելով առավելապես Արփիարյանի պատանեկան հուշերը, «օտարացնող, ռեակցիոն» է դիտել այդ մթնոլորտը։ Իսկ Ալիշանի «նկատելի ազդեցությունն» էլ վերապահությամբ է նշում, նրա հայրենասիրությունը բնորոշելով «բուրժուական սահմանափակ» պիտակով։ Ստեփանյան, Տես՝ Գ. Արփիար Արփիարյան, էջ 80։

¹⁶ Ժամանակի մտայնության արդյունք էր այն, որ Գ. Ստեփանյանը նշելով, որ «դպրոցը զործում էր հիւրոպական համապատասխան աստիճանի վարժարանների կա-

պական շափանիշներով, դրան ավելացրած հոգևոր-մշակութային կենտրոնի բարոյագաղափարական նպատակաուղղվածությունը՝ պատրաստելու ազգապահպան մտավորական սերունդ: Ինքը՝ Արփիարյանը, իր հրապարակախոսության էջերում բաղմիցս անաշու քննական հայացքով անդրադառնալով Մխիթարյանների գործունեության բազմաշերտ բովանդակությանը, հաստատել է նրանց լուսավորական գործի արգասավորությունը: «Թույլ չտվին Մխիթարյանք,—գրում է նա,—որ հայ կաթողիկոսներն կորսվին իբրև հայ, կրթեցին սերունդներ, որք եվրոպական կրթություն առած, ազգային դաստիարակություն ընդունած վերադարձան Բատումայի, Վենետիկի, Պարիզի Պոլիս և եկան իրենց գաղափարները տարածելու Արևելից մեջ»¹⁷: Նույն հոգվածում, Մխիթարյանների պատմական դերի գնահատման հետ, Արփիարյանն առաջ է քաշում հարցեր, որոնք թելադրված են դպրոցի «բարեփոխության և հառաջադիմության խնդրի» անհրաժեշտությամբ: Կարևոր է դիտվում կրոնական խտրության բաղմիցս շահարկված խնդիրը: Հրապարակախոսի համոզմամբ «աշակերտներու մտավոր կարողությունը պետք է պայման ըլլա անոնց ընդունելության և ոչ թե կրոնական դավանանքը»: Առավել գործնական նպատակադրում ունի նրա մշուս առաջարկությունը՝ աշակերտներին ընդհանուր ուսման շրջանից հետո տալ նաև որոշակի մասնագիտական կրթություն՝ «բժշկություն, օրենսդրություն, երկրաշափուկություն կամ ուրիշ արվեստ մը»:

Վենետիկյան ուսումնառության տարիներին Արփիարյանը ծանոթանում է եվրոպական գրականության և հասարակական մտքի նշանավոր գործերին: Իտալական և ֆրանսիական գրականության այնպիսի դեմքեր, որպիսիք էին Լեոպարդին, Լամարտինը, Հյուգոն, Բոսյուեն, հայտնի են դառնում դպրոցական նստարանից և որոշակի հետք թողնում նրա ստեղծագործական նկարագրի վրա, հայեցողության շերտերում: Այդ մասին վկայում է հրապարակախոսն ինքը, գրելով. «... շատ տարի առաջ կարդացած եմ անոնք, դպրոցի գրասենյակին վրա, 1869-ին Վենետիկ»¹⁸: Առանձնապես մեծ է եղել իտալացի բանաստեղծ-

յուն ու մշակված ծրագրով», միաժամանակ նրա կոշումը դիտում է «կաթողիկոսություն պրոպագանդիզը», որով «ծառայում էր եվրոպական գաղութարարների նվաճողական պրլաններին»: Նույն տեղում, էջ 45:

¹⁷ Մասիս, 1890, № 3939:

¹⁸ Նոր կյանք, 1900, № 18, էջ 278: Արփիարյանի վերհուշերում պահպանված առանձին գրվադները ցույց են տալիս, թե որքան խորն է եղել պատանու տպավորու-

ների թողած տպավորությունը: Եթե նկատի առնենք, որ այդ բանաստեղծների մեծ մասը տողորված էին իտալական ազատագրական պայքարի գաղափարախոսություններ, ապա հասկանալի կլինի, թե ինչպիսի հոգեհարազատություն էր ընկալում պատանի Արփիարը հայրենասիրական ներշնչանքի գեղարվեստական այդ արտահայտությունները: Այդ մասին է վկայում Արփիարյանի գործի առաջին ուսումնասիրողներից մեկը՝ Սիմոն Երեմյանը, նշելով, որ գրողը «իտալական ազնվացած հեղափոխական գրականությունը հետք կը բերեր Վենետիկեն դառնալուն»¹⁹:

Հետագայում իմաստավորելով Սուրբ Ղազարի հոգևոր մթնոլորտի դերը, գրականության պատմաբան Արփիարյանը գրելու էր. «Տիրեղերական մարդասիրության բազմաշառչ գոռումներուն տեղ, զուտ իտալական հայրենասիրության ցավի մրմունջը իրենց սրտերը կը կեղեքեր, անոր զայրույթին գոռը իրենց հոգիները սրտմտություններ կը լեցնէր: Ալֆիերի, Ֆոսքոլո, Բինտեմոնթե, Բելլիքո, Մանծոնի գաղափարի իրենց կրթիչները եղան: Վենետիկյան լակոնային թխորակ կանաչ ջրերը կարմրեցին տեսան. Սան-Ճիորճոյեն հոսած իտալական արյունն կարմրեցած: Թեոսեքոն իրենք ալ ասեցին»²⁰:

Ընթերցասիրությունն ու բազմազան հետաքրքրությունները պատանուն մղում են ճանաչելու նաև եվրոպական փիլիսոփայական ուսմունքները: Այդ տարիներից նրա ուշադրությունը սեկուլում է պապաշտականության շաղախով բնորոշվող այնպիսի իմաստասեր-գրողների գործերի, որպիսիք էին Ժակ Բոսյունեն, Ժան Մարի Գյուտեն, Էռնեստ Ռենանն ու Զոն Ռեսկինը: Արվեստի փիլիսոփայության, հասարակական հայեցողության շատ ակտիվները Արփիարյանի հայացքներում կրում են այդ մտածողների ազդեցության դրոշմը. «Իր գեղեցկագիտության ամենն պաշտելի վարպետն էր Ֆրանսիացի տաղանդավոր և գեղապաշտ Կյուտեն, որուն գեղեցկագիտական հատորները Արփիարի աղբատ պայտսակին մեջն անպակաս կ'ըլլային ... Ատոնք իրեն գեղեցկին դասառտուններն էին: Սիրեց նաև շատախոս Ռեսքինը և

թյունն այդ ընթերցումներից, որոնք մնացել են նրա հիշողության մեջ տասնյակ տարիներ: Նույն տեղում անդրադառնալով Ներսես Վարժապետյանի դամբանականներից մեկին, Արփիարյանն անմիջապես համարյա բառացի վերհիշում է, որ ալն «Եթե ոչ բառ առ բառ Պոսյունն է, բայց կատարելապես անկե կաղապարյալ է»:

¹⁹ Ս. Երեմյան, Ազգային դեմքեր, IV շարք, Արփիար Արփիարյան, Վենետիկ, 1913, էջ 275:

²⁰ Արփիարյան, Երկեր, էջ 379:

անկե ներշնչված է...»²¹, — գրում է Երեմյանը Գյուլյի պոզիտիվիզմին հասուկ օգտապաշտական դրույթների հետ հրապարակախոսի տեսակետներում թափանցված կարելի է տեսնել Ռենանի աստվածաշնչյան նոր մեկնումների ազդեցությունը:

Որքան էլ մեծ էր հետաքրքրությունն ու պատկառանքը իմաստասիրական մտքի հանդեպ, արդեն ուսումնառության տարիներին և հետագայում Արփիարյանը կարդացածի հանդեպ հանդես է բերում քննական մոտեցում, կարողանում է տարբերակել իսկապես օգտաշահ ընթերցումների դասերը մտքի առաջադիմական ուղղությանը խոչընդոտող վարդապետական քարոզչից: Այսպես օրինակ, մի առիթով նշելով, որ իտալացի պատմաբան Կեսար Փանդոլի «Մեծաքանակ հատորները... ամբողջապես կարդացած հմ աշակերտությանս ատեն, Ռափայելյան վարժարանին մեջ», Արփիարյանը նշելով հեղինակի դոգմատիկ մտածողությունը, նրա քարոզչների նպատակները անընդունելի է գտնում ազգային դատարարականության տեսակետից: «Իտալացի պատմագիրը, կը դիտե աշխարհս կաթիլիկության ոգով տոգորված ու կը ջանա ներկայացնել Հոռմի եկեղեցին իբր ընդհանուր քաղաքակրթության առանցքը... Եվ ահա դպրոցեն մեկնելես հետո ամեն օր կը պարտաւորովի աշղ բոլբո սորվածներես բան մը մեկդի նետել. նոր ընթերցումներով նոր մտածությունները կ'անցնին հիներուն տեղ»²² — գրում է նա:

1870 թ. ամռանը ավարտելով Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանը, Արփիարյանը վերադառնում է Պոլիս:

Ղևոնդ Ալիշանը, որ վաղուց արդեն նկատել էր իր սանի բացառիկ ընդունակությունները, ծրագրել էր մեկ տարի անց նրան հրավիրել միաբանությունում ծառայելու: Հայտնի չէ, թե ինչպես կընթանար Արփիարի հետագա կյանքը, եթե ընտանեկան հանգամանքների բերումով նա ստիպված չլիներ հրաժարվել սիրելի ուսուցչի հրավերից: Հոր մահվանից հետո ավագ սրբու ուսերին էր ծանրացած մորը և երկու կրտսեր եղբայրներին պահելու հոգսը և մի կողմ թողնելով իր ծրագրերն ու

²¹ Ս. Երեմյան, Ազգային դեմքեր, էջ 265:

²² Հայրենիք, 1895, № 1109:

փայփայած հուշերը, նա սշխատանքի է անցնում պատրիարքարանում իբրև քարտուղար:

Մեծ չէին «հրեսփոխանական ժողովի» քարտուղարի ծառայության շրջանակները, սակայն ամեն ինչ դիտող ու տպավորվող երիտասարդը միանգամից հայտնվում է ազգային խնդիրների և դրանց առնչվող հասարակական իրադարձությունների գործնական ոլորտում, և այն ամենը, ինչի մասին նա մինչ այդ լսել էր միայն, ներկայանում է իբրև հուզումնալի իրականություն՝ ապրող դեմքերով ու կատարվող գեպքերով: 1870 թվականը հայ հասարակական կյանքում նշանավորվել էր խրիմյան Հայրիկի պատրիարքության առաջին գործնական ձեռնարկներով, Ազգային ժողովի կողմից ընտրվել էր «Հայաստանի հարստահարությանը քննիչ հանձնաժողովը»²³: Հետագայում ղեհատելով հանձնաժողովի գործունեության կարևոր պատմական դերը, Արփիարյանը գրել է. «Այդ մարմինը խղճամիտ աշխատությամբ իր պաբտակաշնությունը կատարելով հստակորեն ազգին առջև պարզած էր Հայաստանի տառապանքները և մատնանիշ քրած էր այն վարչական բարեկարգությունները, որոնց գործադրությունը հանգստության թվական մը պիտի բանար հայ աշխարհին»²⁴:

Հանձնաժողովի քննության արդյունքը եղավ բողոքագիրը, որը խրիմյանը ներկայացրեց Բ. Դուանը²⁵, դրանով իսկ պաշտոնապես քրանցելով ժողովրդական տարերային ընդվզումները թուրքական բռնակալական քաղաքականության դեմ:

Երիտասարդ Արփիարը քարտուղարի իր պաշտոնում հաղբբալկյվելու էր անմիջականորեն հասարակական ինքնադիտակցությունը ձևավորող մղումներին, և որքան էլ համեստ էր նրա մասնակցությունը այդ գործում, ազգային պաշտոնական կյանքի մթնոլորտը իր որոշակի նշանակություն էր ունենալու ապագա գրող-հրապարակախոսի հայացքների դիմորոշման մեջ: «Հարստահարությանը քննիչ հանձնաժողովը 1870 թվականի դեկտեմբերի 14-ին գումարվեցավ ու նստերու հրավիրագրերն ալ իմ դրշովս հաղորդվեցան»,—գրում է Արփիարյանը իր հուշերում: Եվ այսպես, աշխատանքի արդեն առաջին ամիսներին, նրա առջև բացվում է մի նոր աշխարհ, ուր «եռուն, դեռուն տեղգոտ կյանք մը կար»:

²³ խրիմյան Հայրիկը պատրիարք էր ընտրվել 1869 թ.:

²⁴ Նոր կյանք, 1900, № 10, էջ 148:

²⁵ Տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն»; VI հ., Երևան, 1981, էջ 132:

Ղալաթիո եկեղեցուն կից, խարխըլած մի շենքում էր պատրիարքարանը, ուր և գումարվում էին «կրոնական, քաղաքական ժողովները, տեսուչ խորհուրդները, բոլոր հանձնաժողովները»։ Եվ որ կարևորն է, «հոն կը լեցվին Հայաստանեն եկող ամեն տառապյալները, հոն կը վազեին Պոլսո ամեն թաղերեն Պատրիարքարանին հետ գործ ունեցողները»²⁶։ Պատրիարքարանում ժամանակավոր ապաստան էին գտնում Պոլիս եկող պանդուխտները, հաճախ ընտանիքներով, մինչև ապրելու տեղ ճարվելու։ Արփիարյանն այստեղ ականատես է լինում և ճանաչում աղագյին կյանքի այն բաղձադիմի երևույթները, որոնց ուսումնասիրությամբ նա պիտի վբաղվեր իր հետագա ողջ կյանքում։ Ահա թե ինչու տասնամյակներ անց, ի մի բերելով իր տպավորությունները, նա գրում է. «Այդ կարճատև ժամանակամիջոցը օգտավետ եղավ իմ ապագա հրապարակագրի կյանքիս համար։ Այն բոլոր անձնավորությունները, որոնք երեսուն տարի ե Վեր մեր հանրային կյանքին մեջ առաջնակարգ կամ երկրորդական դեր մը կատարելով հետզհետե կ'աներևութանան, անոնք մեծ մասամբ տեսնելու, ճանչնալու առիթը ունեցաւ. իրենց խոսքերը լսեցի, իրենց վարմունքը տեսա, տպավորությունը մտքիս վրա անշնչելի մնաց»²⁷։

Պատրիարքարանում Արփիարյանը աշխատում է ընդամենը ամեկ և կես տարի. ընտանիքի անապահով վիճակը ստիպում է նրան փնտրել ավելի բարձր վարձատրվող մի գործ։ Աղեցիկ ծանոթների միջնորդությամբ նրան հաջողվում է աշխատանքի անցնել Խաչիկ Թոփհանեկյանի վարկային գործարքների գրասենյակում։ Շուրջ 19 երկար տարիներ՝ 1872-ի հունվարից մինչև 1891-ի հունվարը, Արփիարյանը պաշտոնավարում է այստեղ՝ ամենաբարի հիշատակներ պահելով իր գործատիրոջ Թոփհանեկյանի մասին։ Հենց սկզբից նկատելով, թե ինչպիսի համառ ջանքերով է անփորձ երիտասարդը հաղթահարում անծանոթ գործի զրկվարությունները, նա համակրանքով ու վստահությամբ է վերաբերվում նրան, ինքն էլ ամեն կերպ օգնելով ու աջակցելով։ «Առտունները կանուխ կուգայի, մինչև դիշիրվա 2—3 կաշխատիկնք, ու հետո տետրակները միասին առած, գիշերը տունը կաշխատեի. 3 ամիս գիշերները միայն 4—5 ժամ կը քնանայի. կիրակի օրվան հանգիստն անծանոթ էր ինձի, բայց ամեն դժվարությանց հաղթած էի»²⁸,—վերհիշում է Արփիարյանը։

²⁶ Նոր կյանք, 1900, № 10, էջ 151։

²⁷ Նոր կյանք, 1900, № 10, էջ 151։

²⁸ Հայրենիք, 1893, № 477։

Հակառակ դրամատիր-աղայի ընդունված տիպարներին, Թոփհանեյլյանը բարեսիրտ մարդ է եղել²⁹ և բավական ներողամիտ է գտնվել, երբ Արփիարյանն արդեն մասնակից հանրային կյանքին, դրասենյակը դարձրել էր հավաքատեղի իր համախոհ ընկերների համար։ Իր հուշերում նա երախտագիտությամբ խոստովանում է, որ «այդ հանգստավետ ու ապահով գործն ու կյանքը շատ դուրսություն ընծայեց ինձի աշխատելու, գրելու»:

Արփիարյանի հասարակական գործունեության սկիզբը թվագրվում է 1876-ը, երբ նա Սանուց ընկերության իր վաղեմի գաղափարակիցների հետ որոշում է կազմել մի նոր ընկերություն՝ արդեն ընդլայնված հասարակական-լուսավորական ծրագրով։ Ուշագրավ է Արփիարյանի մի վկայությունը նոր ընկերության ստեղծման գաղափարական աղդակների մասին. «Կը փափագեի ընկերության անունը «Նալբանդյանց» դնել, Կովկասցի հեղափոխական բանաստեղծը գրաված էր մեր պատանեկության սրտերը։ Սիրիւ մեռած էր Նալբանդյանց իբր հեղափոխական ու «Աղատն աստվածը» իր սրտին դուրս ժայթքած էր մեկ ցայտոտումով, այն բուռն, երբ սև կառքը իր դռան առջև կանգ առած էր՝ զինքը մինչև Սիրիւ բռնելու։ Հիմա ալ գիտեինք, թե ճշմարտությունը լիպական զրուցաներով խառն էր, բայց «Աղատն աստվածը» միշտ մեր ազգային երգն էր ու ինչ որ հավատացած էինք, անջնջելի հիշատակ մը թողած էր սրբուններու մյրա»³⁰, — գրում է նա։

Ժողովրդի սոցիալական և իրավական անմխիթար վիճակը Արեւմտահայաստանում, հատկապես դավառներում, կողմնորոշում է հասարակական առաջադիմական մտքին դիմելու գործնական քայլերի և առաջնահերթ անհրաժեշտություն է դիտվում լուսավորություն տարածելը։ Նալբանդյանի անունը արեւմտահայ շրջաններում աննախընթաց

²⁹ Գ. Ստեփանյանն իր ուսումնասիրության մեջ գտնում է, որ Արփիարյանը իդեալականացրել է Թոփհանեյլյանին, սակայն, ինքնը՝ Արփիարյանը, Թոփհանեյլյանին համարել է այն եղակի դեմքերից, «որք թող չեն տար մեզ մարդատյաց ըլլալ... Այնքան օրինակներ կտեսնենք տմարդի վարմունքներու, որ իբր մխիթարիչ երևույթ մը կը ներկայացնենք անոնց հակապատկերները»:

³⁰ Նոր կյանք, 1899, № 15, էջ 211:

հեղինակություն էր ձևոր բերել դեռևս նրա Պոլիս այցելած օրերից: Հետագայում նրա գաղափարական ազդեցությունը շարունակվում է մասնավորապես նրա աղատասիրական բանաստեղծությունների և «Ներկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության դեմոկրատական միաբաններով: Արփիարյանը և նրա գործակիցները, որոնց թվում էին Մ. Փորթուգալյանը, Մինաս Չերադը, նոր ընկերության ընթացքը նպատակաուղղում են ժողովրդի աղատագրության հեռանկարին: Ընկերության համեստ կրթական ծրագիրը պատահական չէր. դրանով խորհրդանշվում էր Նալբանդյանի նվիրագործված անվան ողիշնշող իմաստավորումը: Ժողովրդին տգիտության խավարից դուրս բերելու ձգտումը կենսական կարևորություն էր ձևոր բերում ազգային առաջընթացի ճանապարհին՝ լրատվելով հասարակական գիտակցությունը կոռու անհրաժեշտ միջոցներից մեկը: Ընկերությունը գրագիտության տարածման հետ ծրագրում էր ուսուցանել արհեստներ և պատրաստել ուսուցիչներ: Գյուղերում բացվող նախակրթարան վարժարանների հետ նախատեսվում էր բացել Վանում «վարժապետանոց», որի նպատակների մասին Արփիարյանը հիշում էր. «Վարժապետանոցը վերածնության կեդրոն մը պիտի ըլլար ամբողջ հայ աշխարհի համար: Հայաստանի և Կիլիկիո ամեն քաղքի պիտի բնդունվին աշակերտներ, որոնք հավաքվելով և վանեցիկներուն հետ կրթվելով, Վանը պիտի ըլլար մտավորական կեդրոն մը, ուրկի մեկնող աշակերտները անբա կապեր պիտի ունենային իրարու հետ»³¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Արփիարյանի կրթական ծրագրերը նպատակամիտում են շատ ավելի լայն բովանդակություն, և որ կարևորն է, այնտեղ արդեն ուրվագծված էին ազգի միասնական գիտակցության ձևավորման գաղափարները: Ընկերության ուղենշային ընթացքում նոր գաղափարական սերնդի պատրաստությունը ապագա գործունեության հասարակական հիմքն էր ապահովում: Այս ծրագրով էր, որ, ըստ Արփիարյանի, «ղեկացի հայտն կրթության խնդիրն ալ հեղափոխության գաղափարին առջև ճամբան կը հարթիր»³²: Այդ ճամփան երկար էր, լի անհաղթահարելի տրգելքներով, սակայն մեծ հավատն ու նվիրումը դառնում են թեև միակ, բայց և անփոխարինելի երաշխիք գաղափարական սերնդի տրգար ընթացքի համար:

³¹ Առ, Դրիգոր Արծրունի, հ. 3, Թիֆլիս, 1905, էջ 102:

³² Նոր կյանք, 1900, № 12, էջ 183:

Ընկերությունը Նալբանդյանի անունով կոչելու առաջարկը որքան էլ ոգևորիչ, սակայն անհնարին է դիտվում, և իշխանությունների ավելորդ ուշադրությունից խուսափելով, խումբը ընտրում է «Արարատյան» անվանումը: «Արարատյանը» իր նախնական կրթասիրական բնույթով միակը չէր արեմտահայ իրականության մեջ: Պոլսում 1869—70 թթ. գործում էին «Կիլիկիա», ապա «Դպրոցասիրաց-Արևելյան» ընկերությունները: «Արարատյանի» գործունեությունը հատկանշվեց առավել լայն հասարակական ոլորտների ընդգրկմամբ և գործնական քայլերի որոշակիությամբ: Իր անդամների նիստից հետո, որը տեղի ունեցավ 1876-ի ապրիլի 15-ին, նույն թվականի աշնանը ընկերությունը Վանի Ալյուր գյուղում բացում է իր առաջին դպրոցը, որի ուսուցիչն է դառնում Սանուց ընկերության մասնակիցներից Զաքար Համբարձումյանը³³:

Նույնանման դպրոցներ են բացվում Վանի նահանգի Կյունենց, Խառակոնիս, Կեմ և մի շարք այլ գյուղերում: Ընկերության ջանքերով իրագործվում է Վանում վարժապետանոցի բացումը, որը գործում է մինչև 1881 թ.: Կարճ ժամանակում «Արարատյանը» ձեռք է բերում մեծ հեղինակություն ոչ միայն գավառի և ողջսահայության մեջ, այլև արևելահայ մտավորական շրջաններում: Կրթական գործի իրացումները խրախուսվում են մամուլում՝ իբրև ազգային դաստիարակության առաջնահերթ խնդիրների Գր. Զոհրապը, Հր. Ասատուրը և առաջադիմական մրտքի շատ այլ ներկայացուցիչներ մամուլի էջերում հաստատում և շեշտում են լուսավորական գործի կարևորությունը պատմահասարակական նորօրյա պայմաններում՝ ելնելով ազգային կյանքի առանձնահատկություններից: Հր. Ասատուրն ընդգծում է ընկերության աչքաշահ գործունեությունը «մանազանդ մի այնպիսի ժամանակի մեջ, ուր ամեն ատեն և ավելի կը պայքարի այն կարևորությունը՝ զոր գիտությունն ունի մեզ համար և այն մեծ դերը՝ զոր կը կատարի դաստիարակությունն մի ստրուկ ազգի ճակատագրին մեջ»³⁴:

Ընկերության և նրա աշխատանքի հանդեպ համակրական արտահայտությունները շուտով վերածվում են որոշակի գործնական օգնության: Պոլսի բարեգործական ընկերության ատենապետ Գրիգոր Աղս-

³³ Այդ մասին Արփիարյանը գրել է իր բրոնիկներից մեկում՝ «Հուշատետրիս քաղվածքներ» վերնագրի տակ: Տես՝ Հայրենիք, 1891, № 57:

³⁴ Մասիս, 1879, № 2164: Մեջբերումն ըստ Ս. Հայրապետյանի «Հրանտ Ասատուր» ուսումնասիրության, Լոս Անջելոս, 1979, էջ 46—47:

թոնը, ընդառաջելով «Արարատյանի» դիմումին, դրամագլուխ է տրամադրում նրան³⁵, իսկ «Ասիական» և «Միություն մանկանց» ընկերությունները գրքեր և զրենական պիտույքներ են ուղարկում Վան:

1876-ից կրթական տեսչի պաշտոնով Վանում էր գտնվում «Արարատյան» ընկերության գործուն անդամներից Մ. Փորթուգալյանը: Լուսավորական ծրագրի առաջնակարգ նշանակության հետ վերջինիս գործունեությունը հատկանշվում է նաև հասարակական-գաղափարական ուղղվածությամբ: Նրա եռանդուն աշխատանքի արդյունքն է դառնում «Հայրենասեր» ընկերության ստեղծումը Վանում, և որ կարևորն է, Փորթուգալյանի շնորհիվ սերտ կապ է ստեղծվում արևելահայ գործիչների հետ:

Ընկերության հեռահար նպատակների նշանակությունը լացահայտելով, Արփիարյանը գրել է. «Արարատյան ընկերությունը» պ. Փորթուգալյանի նման երիտասարդներ Հայաստան խրկելով ոչ միայն աղգային դաստիարակության զորավոր մղում մը կուտա, այլ նաև Հայաստանի հայոց վշտերն ալզու և ճշմարիտ կերպով հրապարակ հանողներուն թիվը կաճեցնեն»³⁶:

«Արարատյանի» գործունեությունն իր առաջին քայլերից լայն աշակցություն է ստացել արևելահայ հասարակական շրջաններում՝ հանձինս «Մշակի» և նրա խմբագիր Գրիգոր Արծրունու: Այդ օրերից էլ ըսկիզբ առավ Արփիարյանի և «Մշակի» համագործակցությունը՝ մեծապես նպաստելով համազգային հասարակական կյանքի առաջընթացին: Հետագայում Արփիարյանը, նշելով «Մշակի» նյութական և բարոյական աջակցության կարևոր նշանակությունը, գրում է. «Թուրքիո Հայք մասնավոր շնորհակալությանց պարտականություններ ունին առ «Մշակ»: Պ. Գրիգոր Արծրունի առաջինը եղավ, որ մեր կրթական ընկերություններն արժանացուց Ռուսիո Հայոց վստահության»³⁷: Արծրունու հետ կապե-

³⁵ Փաստը նշվել է Արփիարյանի «Գրիգոր Աղաթոն» հոդվածում. «Արարատյան ընկերությունը,—գրում է նա,—1877—78-ին դիմելով ընկերության անդամներուն, տարժկան գումար մը խնդրեց, 40 ոսկի հատկացվեցավ Վասպուրականի մեջ հանուն Բարեգործական ընկերության Նախակրթարանի մը բացումին: Պայմանադրությունը շորս տարվան համար էր: Դպրոցը բացվեցավ կարծես Կյուսեննց գեղը. և մեր պաշտոնավարության միջոցին այդ գումարը տարվե տարի կստանայինք»: Նոր կյանք, 1900, № 18, էջ 277:

³⁶ Մշակ, 1878, № 202:

³⁷ Արևելք, 1884, № 183:

ըըն առաջիկ ամրապնդվում են, երբ Թիֆլիս է գալիս Փորթուգալյանը։ Լեոնիդ Կոնյալովը արդեն ի մոտոս տեղեկանալով «Արարատյանի» և պոլսահայ մշուս ընկերությունների ծրագրերին, Փորթուգալյանի հետ համատեղ լայն գործունեություն է ծավալում ի նպաստ «Արարատյան» ընկերության։ Նրանց ջանքերով հայտարարվում է հանգանակություն, որի միջոցները տրամադրվում են Վանում բացված վարժապետանոցի և զբոսայգիների գոյության պահպանմանը³⁸։

Պոլսահայ ընկերությունների նպատակների բնոհանրությունն ալկընհայտ էր, և զրանց միավորման օրինաշափ անհրաժեշտութամբ էլ 1880 թ. «Կիլիկյան», «Արևելյան» և «Արարատյան» ընկերությունները ձուլվելով կազմակերպում են «Միացյալ ընկերությունը հայոցը»՝ Ա. Արփիարյանի և Մ. Չերաղի ղլխավորութամբ։ «Միացյալ» ընկերության արդյունավետ գործունեությունը շարունակվում է մինչև 90-ական թվականները և դադարում թուրքական վարչակարգի կողմից արգելման պատճառով⁴⁰։

Մեծ էր «Միացյալ» ընկերության դերը արևմտահայ հասարակական կյանքում։ Կրթասիրական ծրագրի սահմանները լայնացնելով, ընկերությունը լուսավորական դադափարարանությունը նպատակաուղղում է ժողովրդի սոցիալական և իրավական ինքնագիտակցության դաստիարակությանը, հայրենիքի, ազգության միասնական ըմբռնման հաստատմանը՝ իր վերջնական արդյունքում հանգելով ազգային ազատագրական շարժման բուն բովանդակությանը։

³⁸ Այդ մասին Արփիարյանը գրել է. «Արարատյան ընկերության և «Մշակին» փոխադարձ հարաբերությունները հզորապես նպաստեցին «Մշակի» ժողովրդականացմանը Թուրքիո մեջ, Մինչև այդ ատեն շատ քիչ օժանդակություն եղած էր Ռուսիայեն մեր կրթական դործին, կամ ընավ չէր եղած։ Պոլսո մեջ ապշությունը տիրեց, ինչպիս և բոլոր Թուրքիո մեջ, ինչպես կարելի էր, որ այնքան դումարներ խրկվին ընկերության մը, որուն մեջ և ոչ մեկ ծանոթ անուն կար։ Ամենքս ալ 21—27 տարու երիտասարդներ էինք, հրապարակի վրա անծանոթ։ Մշակին աջակցությունը այն հետևանքն ունեցավ, որ Թուրքիո հայերն ալ սկսան վստահիլ Արարատյան ընկերության և այսպես կարող եղանք տարեկան 1500 ոսկիի մոտ դումար մը հատկացնել Հայաստանի կրթության»։ Տեա՛ Ան, Գրիգոր Արծրունի, հ. 3, էջ 99։

⁴⁰ Դարասկզբին «Միացյալ» ընկերությունը վերականգնում է իր գործունեությունը՝ 1906-ին Նդիպտոսում հիմնված «Հայոց բարեկրործական ընդհանուր միության» նյութական օգնության շնորհիվ։ Տեա՛ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VII, էջ 777։

Հայ ժողովրդի քաղաքական իրավիճակը դարավերջին պարտադր-
րում է հասարակական մտքի շարժմանը ուրույն ուղղությամբ։ Հուսա-
խարությունը Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի և Բեռլինի վեհաժողովի ար-
դյունքներից, քաղաքական ինքնորոշման նոր ծրագրերում առաջնա-
յին նշանակություն է վերապահում ինքնօգնության, ազգային ինքնու-
րույն ընթացքի նախագծումներում ժողովրդի հոգևոր մշակութային վե-
րածնողին։ Ազգի փրկության ուղիներում կրթության դերը իբրև հասա-
րակական վերաշինության անհրաժեշտ պայման, իր հերթին թևակոծում
է ուսումնական գործի հաստատման նոր սկզբունքներ։ Դպրոցը ծառա-
յեցնել ազգության առաջընթացի ապագա կանխագծումներին, նոր սե-
րունդը դաստիարակել ժողովրդի բարոյական զարգացման խնդիրնե-
րին համապատասխան՝ կենելով ներկայի հասարակական կյանքի պա-
հանջներից,—սրանք հարցադրումներ էին, որոնք պահանջում էին ան-
հետաձգելի լուծումներ։ Այս խնդիրները դադեցրել են Արփիարյանին
նրա հասարակական գործունեության առաջին իսկ քայլերից։ Առաջնա-
յին հարցը, որին պատմահասարակական վճռական գործոնի դեր էր
վերապահում Արփիարյանը, ազգի միասնական գիտակցության կռիվն,
ուժերի համախմբման պահանջն էր։ Որպեսզի ժողովուրդը կարողանա
գտնել իր փրկության արժատական ուղին՝ ինքնապաշտպանությունը,
անհրաժեշտ էր նրա ընդհանրական շահերի միասնության գիտակցու-
թյունը ապահովել, իսկ դրան հասնելու համար պետք էր ձգտել վերաց-
նել ազգի ներքին կյանքի հակասություններից մեկը՝ կրոնական խտրա-
կանությունը։

Հայ ժողովուրդը չլատված էր ոչ միայն սոցիալական շերտավոր-
ման, քաղաքական տիրապետության հատվածային բնույթով, այլև կը-
րոնական դավանանքի տարբերություններով։ Լուսավորչապալան, բո-
ղոքական, կաթոլիկ համայնքների միջև խղճմբ խուլընդոտում էր դա-
դափարական միասնական գործունեության նպատակներին։ Կրթական
օջախների տարածումը, որոնք ոգեկոչվում էին ազգի դոյապահպանման
կռվաններ դառնալու ծրագրով, պետք է իրադրվել ազգային համե-
րաշխությունից դադափարների դաստիարակությամբ և դրան էին ուղղված
Արփիարյանի ջանքերը։ Իր անդրանիկ հոգվածում նրիտասարգ Արփի-
արյանը բարձրացնում է այդ հրատապ հարցը Մուրատ-Ռափայելյան

վարժարանի գործունեության առիթով⁴¹։

«Մասիսը» իր ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացնելով Փարիզում Մուրատ-Ռաֆայելյան վարժարանի բացման խնդիրը, տեղին է գտնում հրապարակել այդ առթիվ Վենետիկում «ուսումնառած հայ պատանու մը խորհրդածությունը»։ «Խորհրդածությունն» իսկապես ուշագրավ է արժարժվող հարցերի հասարակական ուղղվածության և քաղաքացիական դիրքորոշման. ընդգծված բովանդակությամբ։ Արփիարյանն անհրաժեշտ է դիտում խմբագրության առաջարկած մասնախորհրդի ստեղծումը, որը պետք է հսկեր Մխիթարյան միաբանության կողմից Սամուել Մուրատի կտակի գործադրությունը։ «Ազգը հաշիվ պահանջելու իրավունք ունի, և կը պահանջե. միթե ավելի օգտակար չէ՞ Մխիթարյանց ազգին վստահությունը վայելել։ Ազգը կուզե գիտնալ. թե հայ աշակերտք առանց դավանանքի խտրության կընդունվի՞ն թե ոչ։ Երբ Մուրատի կտակն ազգատիկ հայ մանկտի կըսե, հայտնի է, թե առանց կրոնական տարբերության ամեն հայ կը հասկենա»⁴², — գրում է նա։

Հոգվածը խիստ բնութագրական է Արփիարյանի հասարակական հայեցողության, ըմբռնումների հստակ արտահայտության առումով։ Ծառադրելով իր տեսակետները բարձրացված հարցի շուրջ, հեղինակը բանաձևում է ազգության, կրոնի, կրթության մասին ժամանակի պահանջներից ելնող դրույթներ։ Կրթությունն ու կրոնը կոչված են նպաստելու ազգության պաշտպանության դործին և պետք է ծառայեն այդ հիմնական նպատակին։ Ազգության հասկացությունը ընկալվում է հայրենիքի ասպագայի լայն ըմբռնմամբ, որի հիմքում դրվում է ազգի միասնական գիտակցության հսկայական ուժը և Հայ անունը կրոնական դավանության մը պաշտպանությանը շնորհիվ հանձնելու։ Լուսավորչադավան, Հռովմեադավան, բողոքական Հայք միշտ հայ են և իրարու եղբարք, թեև այս սկզբունքն ավելի փիլիսոփայական է, բան թե քաղաքագիտական։ Ընդհանուր համոզում մը գոչացած է, թե մեր վիճակն ունեցող ազգի մը հարկ է մի կրոնական դորոշ և եթ ունենալ, այն դորոշն, որ դարերի հետե

⁴¹ Հոգվածը մինչ այժմ դուրս էր մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից, որի հետևանքով Արփիարյանի հրապարակախոսական գործունեության սկիզբը համարվել է 1878 թ., երբ նա սկսել է թղթակցել «Մշակին»։ «Մուրատեան վարժարան» հոգվածը տպագրվել է 1877 թ. Պոլսի «Մասիս» շաբաթաթերթի № 2007-ում, Արփիար Արփիարյան ստորագրությամբ։

⁴² Մասիս, 1877, № 2007։

մեր հայրենի երջանկութեանն ու աղետից վկան է»։

Արփիարայանը ոչ միայն հակված չէ դատապարտել աշխարհականներին, այլև պարտադիր է գտնում մարդու խղճի ազատութունը հարգելու և հենց այդ «ազատամտական ըմբռնմամբ» է պայմանավորված նրա պահանջը՝ չբռնանալ անհատի իրավունքներին։ «Վիհանձն զգացումներով պետք է որ սնանին Հայ դավակաց սրտերն, և խղճի բռնաբարութունը մի մեծ անբարոյականութիւն է»,—գրում է նա։

Ինքնանպատակ և վերացական չեն Արփիարայանի այս դատողութիւնները։ Հոգիածաղիրը ելնում է հասարակական որոշակի իրավիճակի հրատապ թելադրանքից։ Նա քաջատեղյակ է Մխիթարյան դպրոցի ընդունելութեան կարգին դեռևս իր աշակերտութեան տարիներից։ Ամենակին չմեղադրելով Մխիթարյաններին կրոնական մոլեռանդութեան մեջ, նա յավով է նշում այն փաստը, որ աշակերտների գերակշռող մեծամասնութիւնը այնուամենայնիւ հռոմեացիականներից են, այնինչ ըստ Արփիարայանի, հենց այդ դպրոցն է, որ սովորեցնում է «գրասեղաններով և մեկ տեղ նստելով... ազգութեան մեծ անունի տակ զիրար սիրել»։ Հեղինակին հայտնի են այն պատճառները, որոնց ստիպմամբ Մխիթարյանները հետևում են գործելու այս բնթացքին։ «Պատի չկրնայինք,—գրում է նա,—բացատրել Մխիթարյան միաբանութեան՝ որո անգամ են Հ. Ալիշան, Բեհ զգացմանց և հայրենասիրութեան անձնավորութիւնն, գիր, Իգնատիոս լուսավորչալ և ազգասեր եպիսկոպոսը, Հ. Դավիթ Նազարեցեան ջերմ հայասեր և քաջ հայագետ երիտասարդ վարդապետը, այս խղճահարութիւնը կուսավորչապալան հայ ընդունելու մասին, եթե չգիտնայինք որպիսի ճնշում կա նորա վրա Հռովմի կողմէն»⁴³։ Բարձր գնահատելով Մխիթարյան հայրերի գործունեութիւնն ու ջանքերը, որոնք օտար հողի վրա, կաթոլիկ եկեղեցու կաշկանդիչ ազդեցութեան տակ շարունակում են ամուր պահել ազգութեան ոգին, հայրենիքի սուրբ գաղափարը, Արփիարայանը նպաստավոր է գտնում մասնախորհուրդ կազմելու առաջարկը։ Այդ մասնախորհուրդը մարմնավորելու էր հասարակութեան կամքը՝ դառնալով ազգային շահերի պաշտպան ու հովանավոր, միաժամանակ զիմադրութեան միջոց կրոնական ճնշման դեմ։ «Երբ ազգին ստիպմամբ ամեն հայ մանկանց Մուրատյան վարժարանը դաստիարակելու սկսեցինք զործադրութիւն գտնեմ, Մխիթարյան Հարք պատճառ մը պիտի չունենան Հռովմին երկնչելու, զի իրենց ազատ կամքը չէ որ պիտի գործեն»,—հույս է հայտնում հոգիածաղիրը։

⁴³ Նույն տեղում։

Աղգային մասնախորհրդի հակադեցութիւնը Հոռմի հզոր իշխանության ընթացքին քաղաքական երերուն կացութեան պայմաններում, ավելի շատ հուշարի արդունք էր, քան իրական հիմքերի: Սակայն այստեղ կարևոր է ոչ այնքան Արփիարյանի առաջարկած միջոցների արդունավետութիւնը, որքան հասարակական խնդրի հանդեպ ակտիվ դիրքորոշումն ու քաղաքացիական մտահոգութիւնը: Հոգւածում որոշակիորեն ուրվագծւում են ապագա հրապարակախօսի լայնահայաց համոզմունքները, անաշու համակողմանի մոտեցումը, հանրութեան կենսական խնդիրներին արձագանքելու և գործնական լուծումներ գտնելու վճռականութիւնը: Միաժամանակ ակնհայտ է դառնում Արփիարյանի հրապարակախօսութեան էսէկան խռանձնահատկութիւններից մեկը, ըստ որի հրապարակագրի համար չկան մանր ու մեծ խնդիրներ, եթե դրանք առնչվում են իրականութեանը հուզող, գաղափարի տարակարծութիւններ առաջ բերող նյութերի հետ: Առաջին հայացքից անշան երևույթ ներկայացնող առօրյա փաստերից նպատակամղվելով, Արփիարյանը ի հայտ է բերում դրանց մեջ թաքնված հասարակական բովանդակութեան ընդհանրացող զսպանակները:

*
* * *

Խորաթափանց դիտողականութեամբ և արդիականութեան սուր զգացողութեամբ հատկանշվող նրա գրչի առաջին փորձերը Թիֆլիս հասան անձնական նամակների ձևով, գրավեցին Գրիգոր Արծրունու ուշադրութիւնը և վերջինս շահապաղեց հրատարակել դրանք «Մշակում» իբրև թղթակցութիւններ Պոլսից: «Մշակի» 1878 թ. փետրվարի 22-ի համարում տեսնելով իր նամակներից մեկը և ստանալով Արծրունու խնդրանքը՝ շարունակելու թղթակցութիւնը «Մշակի» էջերում, նա պարզապէս անակնկալի է դալիս, սակայն խմբագրի խրախուսանքը ամրապնդում է նրա մեջ թղթակցելու որոշումը:

Արփիարյանի նամակներն ուղղված են եղել Մ. Փորթուղալյանին, որը Թիֆլիսում գտնվելով, ընկերոջից լուրեր էր խնդրել Պոլսի իրադրութեան վերաբերյալ: Փորթուղալյանի միջոցով էլ այդ նամակները հասնում են Արծրունուն և տպագրւում «Մշակում»: Ինչպէս հայտնի է դառնում Արփիարյանի վկայութեանից, «Մշակ» և Գրիգոր Արծրունի 1876-ի ատենները Պոլիս գրեթե անժանոթ էին. միայն «Մեղուն» լսած էինք: Ես, Վենետիկ աշակերտութեանս, Արծրունի հղբայրներ տեսած էի, բայց

տով կամ ինչ եղած ըլլալնին չէի գիտեր: Փորթուգալյան այդ ամենը իմացուցած էր ինձի:

Օր մըն ալ ծրար մը «Մշակ» ստացա, որոնց մեջ տեսա իմ այն նամակներս, որոնք անհատապես Փորթուգալյանին գրած էի: Ստորագրված էին Հ. առաւով: Քիչ ատենէն Փորթուգալյան Պոլիս եկաւ: Իրեն հարցուցի իմ անհատական նամակներու հրատարակման շարժառիթը: Պատասխանեց, թէ «Արծրունին հետաքրքիր մնալով Պոլսո լուրերին, անհատական նամակներդ իրեն ցույց կուտայի, ու ինքն ալ դանոնք առնելով կը տպագրեր»: Եւ ա. Փորթուգալյան ավելցուց, թէ Արծրունին կը խնդրեր, որ շարունակէի իրեն ալ գրել: Առաջարկը ընդունեցա, թեւ քիչ մը զտմացած, վասնզի գրական ասպարեզին մեջ չէի գտնուեր, և մինչև այն ատեն գրականութեան ընկու հետամտած չէի: Սկսա գրել, և նամակներս կը հրատարակվէին «Հայկակ» ստորագրութեամբ»⁴⁴:

Արփիարջանի աշխատակցութեանը («Մշակում» բեկումնային նշանակութեան է ունենում նրա կյանքում: Նրա հասարակական գործունեութեանը, որ մինչ այդ սահմանափակվում էր միայն «Արաբատյան» ընկերութեան շրջանակներում, այժմ ընդլայնվում է: «Մշակի» հետ հարաբերութեաններն աստիճանաբար նրան ներքաշում են արևմտահայ ազգային կյանքի հորձանուտը, ուր նրան վիճակված էր շարժման եռանդուն մասնակցի ու գլխավորողի գծերին գերել: Հետագայում անգրագտնալով այդ օրերի պատմութեանը, Արփիարջանը գրել է. «Բղթակցութեանը հետեանքը այն եղավ, որ ես անդգալարար շեղեցա առևտրական ու սեղանավորական ասպարեզէն, ուր կառաջանայի, և մղվեցա դեպի գրականութեան և հանրային կյանք: Սեղանավորական տան մը մեջ պաշտոն ունենալով, ես միշտ հանգստի ժամերս կը պահէի «Մշակին», որով կարող չէի ըլլար գրութեաններս խնամել այնպես, ինչպես որ սկսեցի: Այդ Բղթակցութեանները Պոլիս ուղադրութեան գրավեցին և Բղթակիցը խմբադաշտ հետաքրքրութեան արթնացավ: Եւ բոլորովին անժանոթ մըն էի, ուստի ոչ ոք կը մտաբերեր աշխատի մը փնտրել: Ի սկզբան Սրվաճատյանցին և Մամուրյանցին վերագրվեցան, բայց հետո իմացվեցավ, թէ ով էր»⁴⁵:

Հրապարակախոսի մուտքը և լայն ընդունելութեանը ընթերցողների շրջաններում որքան անսպասելի, նույնքան էլ օրինաչափ էին: Ազգային դաստիարակութեան, հասարակական խնդիրների հանդեպ ակնդետ ու-

⁴⁴ Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 3, Թիֆլիս, 1905, էջ 93—94:

⁴⁵ Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 3, էջ 95:

շաղրտւթյան, ժամանակի իրականությանը լավատեղյակ լինելու նախա-
դրոյալներով էր պատրաստուել այդ մոտորը և բավական էր բարենպաստ
առիթը, որպէսզի հասարակությանը ներկայանար թարմ մտածողու-
թյամբ, եռանդուն խառնվածքով և, իհարկե, տաղանդավոր գրչով օժտ-
ված հրապարակախոսի անհատականությունը: Երևույթը մեծապէս պայ-
մանավորված էր ժամանակի պայտմական կարևոր իրադարձություննե-
րի, քաղաքական լարված իրադրությամբ ստեղծված շարժառիթներով:

1878 թ. հունվարի 19-ին Ադրիանապոլսում կնքվել էր ղինադադար,
մեկ ամիս անց, փետրվարի 19-ին, Սան-Ստեֆանոյում ստորագրվում է
հաշտության դաշնագրի առաջին տարբերակը: Իսկ մարտի իննին հրա-
պարակվում է դաշնագիրը, որի 16-րդ հոդվածը «Արևմտյան Հայաստա-
նին խոստանում էր ճնահանգական ինքնավարություն»⁴⁰: Անշուշտ
պարզ զուգահեռությամբ չէր, որ հենց այս օրերին Գրիգոր Արծրունին
«Մշակի» էջերում հրատարակում է Արփիարյանի նամակները: Հայու-
թյունն ապրում էր ազատագրության հույսերի աննախընթաց վերելքի
ժամանակներ: Դեռևս 1877 թ. Պոլսի Ազգային ժողովի որոշումը «Հայ-
կական դատը ներկայացնել հաղթական Ռուսաստանի բարեհայեցողու-
թյանը» ստանում է իրական բովանդակություն: Ռուսական զորքի հաղ-
թանակը անկախություն բերեց բալկանյան քրիստոնյա ազգերին: Հա-
մաձայն Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի, ինքնավարություն
էին ստանում Բոսնիան, Հերցեգովինան, Բուլղարիան, Ռումինիան, Սեր-
բիան ու Չեռնոգորիան: Նույն պայմանագրի 16-րդ հոդվածը գործնա-
կան երաշխիք է դառնում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության
հարցի լուծման համար: Անցնելու էր ևս մի քանի ամիս և Բեռլինի հու-
նիսյան վեհաժողովը «հայկական հարցը» թողնելու էր նույն անորո-
շության մեջ՝ դաշնագրի 16-րդ կետից տանելով օրինագրության 61-րդ
հոդվածը: Միջազգային դիվանագիտության հերթական հաշիվները դա-
ժան սառնասրտությամբ հուսախաբության էին մոտենում հայության
պատրանքները: Հոգվածով նախատեսվող «բարենորոգումների» սնան-
կությունը թուրքական բռնապետության օրեցօր մոլիզնացող ռեակցիա-
յի պայմաններում դառնում է ակնհայտ փաստ և հայ հասարակական
միտքը նոր եռանդով ու աննահանջ հաստատակամությամբ հանդուժ է ազ-
գային-ազատագրական պայքարի ծավալման դադափարին: Մեծ տերու-
թյունների գաղութատիրական քաղաքականության փաստացի ապա-
ցույցները մերկացնելով, և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ մամուլում

⁴⁰ «Հայ նոր գրականության պատմություն», հ. 3, էջ 24:

գիրիշխող տեսակետը դառնում է դինված պայքարի անհրաժեշտությունը, Հայ առաջադեմ մտավորականությունը, ըմբռնելով ստեղծված կացության բարդությունը, ժողովրդական տարերային ընդվզումները ձգտում է նպատակամղել ազգային ազատագրության միասնական ճակատով՝ մանրակրկիտ ուսումնասիրելով արտաքին և ներքին իրավիճակի հանգամանքները: Ինքնաքննության, ազգային կացության ճշգրիտ ճանաչողության պահանջը առաջնահերթ բովանդակություն է ձեռք բերում քաղաքական ճիշտ դիրքորոշման, ուժերի դնահատման ու գործողության տակտիկական մշակման նկատառումներով: Գալիք իրադարձություններին համակողմանի պատրաստվելու ծրագրերում դժվար է գերազանհատել Արծրունու եւանդուն ջանքերը համազգային ազատասիրական ոգորումները կազմակերպելու ուղղությամբ: «Մշակը» դառնում է գաղափարական այն կենտրոնը, որի շուրջը համախմբվում ու գործնական առաջադրությունների ուղին են բռնում ազատագրական շարժման ամենաազդեցիկ դեմքերը, որոնց գործունեության նշանաբանն է դառնում հայության միասնական դատի պաշտպանությունը: Արծրունու ծրագրային ելույթներին թերթի էջերում շուտով միացավ մի նոր ձայն: Արձագանքելով Արծրունու «անխնա ինքնաքննության» կոչին, նոր հրապարակախոսը՝ Բաֆֆին ստանձնում է հասարակական միտքը արթնացնելու, ախշակրթության վտանգավոր խնդիրներից հանելու չարտավորությունը: Հանրային ուշադրությանն են ներկայացվում նրա գեղարվեստական հրապարակագրության նմուշները, որոնք ընթերցողի հայացքի առաջ բացում են ազգային կյանքի անհայտ ու անտեսված ուղորտները՝ բառիս բուն նշանակությամբ: Բաֆֆին «Մշակում» հանդես է գալիս նախ իր ուղեգրական էջերով՝ «Պարոն Բաֆֆի ուղևորությունից Պարսկաստանում» խորագրի ներքո⁴⁷, Փաստացի պատկերներով հանդես բերելով պարսկահայ գավառների կացությունը, գրողը հուռ էր հայեցողական սոսկական նկարագրությունից: Նրա նամակների բովանդակության որականիշը ազգային ինքնագիտակցության հաստատման քաղաքացիական դիրքորոշումն էր, որ դրսևորվում էր հեռուդական բնագոտական ուղղության կորովի ընթացքով:

Նամակներին հաջորդած հոդվածներով ու գեղարվեստական գործերով, Բաֆֆին կենսագործում էր ազգային կյանքի վերափոխման հրատապ առաջադրությունները: Արծրունու, Բաֆֆու ելույթների աննախընթաց ընդունելությունը ընթերցող շրջաններում «Մշակի» ազդեցու-

⁴⁷ Դրանցից առաջինը տպագրվում է «Մշակում» 1872 թ. № 3-ում:

թյան ուղորտները ընդարձակեց ոչ միայն Կովկասում, այլև նրա սահմաններին դուրս: Հայկակ-Արփիարյանի թղթակցությունները Պոլսից ոչ միայն համահնչուն էին «Մշակի» խմբագրության գաղափարական ընթացքին, այլև գալիս էին մեծապես նպաստելու խմբագրի և նրա համախոհների ծրագրերի իրականացմանը: Հետագայում արժեքավորելով «Մշակի» 70—80-ական թվականների հասարակական նշանակությունը, Լեոն թերթի հեղինակության կտրուկ աճը բացատրում է Արծրունու, Բաֆֆու և Արփիարյանի համագործակցությամբ: Մասնավորապես անդրադառնալով Արփիարյանի դերին, նա նշում է «Մշակի» համար այն շահագրանց կարևոր իրողությունը, որ 1878-ից նրա էջերում սկսեց մեծ տեղ բռնել, հետզհետե հարստանալ, դարգանալ թուրքահայերին վերաբերվող բաժինը: «Կ. Պոլսից ահագին ինքնուրույն նյութ էր ուղարկվում Արծրունուն: Հայկակի պես անխոնջ, լավատեղյակ տաղանդավոր թղթակից երբեք ոչ մի հայ թերթ չէ ունեցել»: Արծրունուց, Բաֆֆուց հետո Լեոն Արփիարյանին համարում է «երրորդ խոշոր ուժը, որի վրա հիմնվում էր «Մշակի» հեղինակությունը, ժողովրդականությունը, անշուշտ Հայկակն էր իր մանրամասն, միշտ հետաքրքրական, միշտ գրավիչ թղթակցություններով, որոնց մեջ ընդարձակ լուսաբանության էին ենթարկվում Կ. Պոլսի և առհասարակ թուրքահայերի բոլոր փոքր ի շատեալ չքի ընկնող գործերը»⁴⁸:

Փաստական հագեցվածությամբ, նյութի քաջատևյակությամբ հատկանշվող իր առաջին իսկ թղթակցություններում Հայկակ-Արփիարյանը ձգտում է պարզություն մտցնել արևմտահայ հասարակական շրջանների մտայնության, կատարվող իրադարձությունների բովանդակության ու շարժառիթների մեջ:

Թիֆլիս հասած այն լուրերը, թե ազգային ժողովը մերժել է անգլիական դեսպան Լալարդի հայոց ինքնավարության մասին առաջարկը, մեկնաբանվում է թղթակցի կողմից երևան հանելով նյութի բուն էությունը: Ամենից առաջ նշելով, որ տեղեկությունը ճիշտ չէ, որ այդպիսի առաջարկ չի ներկայացվել ազգային ժողովին, այլ միայն խոսվել է խառը ժողովում, թղթակիցն այնուհետև պարզաբանում է, թե ինչ պատճառների վրա էր հիմնված այդ առաջարկի հանդեպ բացասական վերաբերմունքը: Անգլիական դիվանագիտության հերթական խաղ համարելով խնդրի այդօրինակ լուծումը, թղթակիցը ցույց է տալիս, որ ստեղծ-

⁴⁸ ԱՅ, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2, էջ 95—96:

ված իրադրության մեջ այն կնշանակե՞ր անհեռատեսորեն զրկվել Ռուսաստանի հովանավորությունից:

Արտահայտելով արևմտահայ առաջադեմ շրջանների դիրքորոշումը, Արփիարյանը գրում է. «Այժմ մեր տեսության գլխավոր առարկաներեն մին եղած է Ռուսիայի քաղաքականությունը, և մենք շրջահայեցությամբ կուզենք օգուտ քաղել պարագաներեն... ինչ որ կարող ենք անել, այդ պետք է, որ պահանջներ և անհնք և ոչ թե անկարելի բաներու ձգտելով, կարելին ալ վտանգի ենթարկենք:

Թե Թուրքիայի քրիստոնյաները որչափ պետք է գնահատեն այժմ Ռուսիայի պաշտպանությունը և խնդրեն զայն, այդ մասին մեք չենք խոսիր, որովհետև արդեն եղելությունները կը խոսին: Մենք ավելի հույս ունենք Ռուսիայի, քան թե այլ տերության պաշտպանության վրա»⁴⁹:

Արևմտահայության խուսափյալ կողմնորոշման հետ էր կապվում նաև ղինվորագրության հարցը: Թուրքիայի հայերի ղինվորագրության խնդիրն արծարծվում էր և՛ տեղի, և՛ արևելահայ մամուլում: Պոլսի «Stampacı» թերթը, որի հրատարակիչն անգլիացի էր, քննադատում էր հայերին սուլթանին չհպատակվելու համար, իսկ «Մանգումեն» իրավացիորեն ցույց տալով սուլթանի այդ «շնորհի» իրական իմաստը, գրում է, որ ղինվորագրությամբ չէ, որ պետք է հաստատվեն հայերի իրավունքները: «Մշակը», արձագանքելով արևմտահայերի այս տեսակետին, իր հերթին մերկացնում է թուրքական քաղաքականության վնասակար էությունը: Հայերին ղինվորագրելը ոչ թե նրանց իրավահավասարության ապացույցն է դիտվում, այլ Ռուսաստանի հետ նրանց հարաբերությունների վատացման միջոց: «Մեզ համար վնասակար է այժմ ղինվորագրությունը, մեր ազգային շահը կպահանջե Ռուսիայի դեմ ղենք չբարձրացնել»,—գրում է «Մշակը» թերթի № 4-ում:

Նույն խնդիրը այլ հայեցակետից էր գնահատում «Մեղու Հայաստանին», ըստ որի ղինվորագրությունը կնպաստեր հայերին ղենքի վարժեցնելուն, և հետևաբար «բնավ վնասակար չէ, այլ օգտալիտ»:

Արփիարյանը փաստարկը գտնում է ոչ հիմնավոր, ամենից առաջ ելնելով ժամանակի որոշակի իրավիճակից: Քաղաքական ներկա հանգամանքները, ըստ թղթակցի, բացառում են հայերի ղինվորագրությունը, թեև տեսակետն իր մեջ ունի հայտնի ճշմարտություն. «Ո՞վ կարող է ուրանալ,—գրում է նա,—որ եթե 10, 20 տարի առաջ մեր ազգ վարժված լինե՞ր ղինվորագրության, այսօր մեր դրություն այսպես չէ՞ր լինե՞ր. Թուր-

⁴⁹ Մշակ, 1878, № 42:

քիայի հայեր այդ միտքը և այդ ցանկութիւնը հայտնած են միշտ ազգային ժողովո ատյանին մեջ և «Մասիսի» և ուրիշ լրագրների միջոցով: Բայց այն ժամանակ ուրիշ էր, իսկ այժմ ուրիշ»: Հայերի զինվորագրութիւնը թուրքական բանակում, կնշանակեր հնարավոր և հուսալի դաշնակցի՝ Ռուսաստանի հետ շահերի անցանկալի բախում՝ հակառակ հայ հասարակական ոլորտներում գերիշխող ձգտումներին ու ջանքերին: Ներկայացնելով արևմտահայ ազգային մարմինների որոշակի վերաբերմունքը արծարծվող հարցի շուրջ, Արփիարյանը գրում է. «Արդեն եկեղեցական համագումար ժողովն ալ այդ և այդպիսի փաստերով տարածած համարեց զինվորագրութիւնը. հետևապէս շհասկցանք, թե ինչ ասել կուզեն Մեղուն: Թուրքիայի հայերը զինվորագրութեան սկզբունքին դեմ չեն, միայն թե ներկա պատերազմին մասնակցելու դեմ էին»⁵⁰:

Արևմտահայութիւնը հուշտով ու խանդավառութեան զգացումներով է հետևում Ռուսաստանի հաղթանակի վավերացմանը: Աշխարհական հանդիսութիւնները, եկեղեցական արարողութիւնները պալիս են արտահայտելու հայերի ոգևորութիւնն ու համերաշխութիւնը Ռուսաստանի հանդէպ: Իր նամակներում Արփիարյանը մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում Պոլսում տիրող վերելքի արամագրութեան, ռուսներին տրվող մեծարանքի ու հյուրընկալ ընդունելութեան մասին: «Փետրվարի 21-ին,—գրում է նա,—Ս. Ղեոնդյանց տոնին օրը, հանդիսավոր պատարագ եղավ Այ-Ստեֆանոյի եկեղեցիին մեջ: Ռուսները Այ-Ստեֆանո դալեն հետո՝ մեր ազգային թերթերը սկսած են շատ աղաչող դրել. մինչև անգամ կը համարձակին թուրքական Հայաստանի ինքնավարութիւն պահանջել: Այս գիշեր փառավոր հանգես պիտի լինի Օրթագյուղի հայոց թատրոնի մեջ: «Աղքատք Փարիզում» խաղը ներկայացվելի հետո պ. Ադամյանց, առաջին կարգի դերասանը շարժումներով պիտի կարգաւարանդյանցի հրգը, ինչպէս ուրիշ անգամ ալ կարդացած է Պատկանյանցի «Հիմի է՛լ լոնք»:⁵¹ Մեծ ոգևորութիւն կա այժմ այստեղ»⁵¹:

Հայկական շրջանների և ռուսական կողմի հարաբերութիւնների յուրաքանչյուր մանրամասն ձեռք է բերում պահի կարևորութեան հետ կապված որոշակի իմաստ: Ահա թե ինչու թղթակիցը իր նամակներում անհրաժեշտ է գտնում նշել, որ «Նիկոլայ մեծ դուքսը կը ընտելի Այ-

⁵⁰ Մշակ, 1878, № 41:

⁵¹ Մշակ, 1878, № 43: Նույն նամակում Արփիարյանը գրում է նաև հայազգի զօրավար Շուկովիչի մահվան մասին լրագրորում հայտնած լուրը, նշելով, որ այն «ամենու ալ շատ ցավ պատճառեց»:

Ստեֆանոս Տատյաններու տունը և հայտնի է, որ Տատյան գերդաստանը շատ լուով գիտե, թե ինչպես հարկավոր է հյուրընկալել կայսերազն իշխաններ և սուլթի պատիվը բարձրացնել նոցա մոտ»⁵²։ Սակայն խաղաղության ու ազատության հույսերի արեքննող ոգևորությունը շուտով տեղի է տալիս նոր դեպքերի անհանգստացնող ընթացքին։ Արփիարյանի հետագա նամակներից հայտնի է դառնում, որ ազգության ճակատագրով մտահոգված հանրային միտքը նոր ուղիներ է որոնում հայկական հարցի գործնական լուծումների համար։ Մարտի 8-ին Մ. Խրիմյանը Ջերազի հետ միասին ուղևորվում է Եվրոպա։ Փորձելով ավելորդ ուշադրությունից շեղել հայ գործիչների այցելության բուն նպատակը, Արփիարյանը հարմար է դնում հայտնել այդ մասին իմիջիայլոց, ուղևորությունը կապելով Հայրիկի առողջական վիճակի հետ, միաժամանակ նշելով, որ նա «իսկ հետ ունի քաջ լեզվագետ և ազգասեր երիտասարդներ թարգմանության պաշտոնով»⁵³։

Իսկապես Խրիմյանի ուղևորությունը հայկական դատի պաշտպանության ծրագրի մեջ էր մտնում՝ նախապատրաստելու հիլրոպական պետական, քաղաքական գործիչների կողմից հայկական հարցի արժարժումը Բեռլինի կոնգրեսում։ Նույն օրերին Պետերբուրգ է մեկնում Խորեն Նար-Պեյը (Գալֆայան), որը ցարին էր ներկայացնելու Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը։ Մինչ հայ պատվիրակները ձգտում էին Եվրոպայում և Ռուսաստանում հասնել փոխըմբռնման՝ հայության վիճակի բարեփոխման խնդրելով, բուն Հայաստանում թուրքական իշխանությունները գործադրում են խստագույն ճնշումներ՝ իրականացնելով հայության հետ հաշվհարդարի դաժան ծրագիրը։

Հայաստանի տարբեր ծայրերից Պոլիս են հասնում ահաբեկող տեղեկագրեր դավառներում կոտորվող նորանոր հարստահարությունների ու բռնությունների մասին։

«Պոլսո քաղաքական վիճակը հուսի է,—գրում է Արփիարյանը իր թղթակցություններից մեկում,—ոուսք Սան-Սթեֆանոյն քանի որ կըքաշվին, ոճրագործությունը այն կողմերն հետզհետե կսաստկանան»⁵⁴։ Առավել սպառնալից էին լուրերը դավառներից, Թուրքերի պաշտոնական ճնշումներին գումարվել էին քրդերի ու չերքեզների ասպատակություն-

⁵² Մշակ, 1878, № 46։ Ի դեպ, Տատյան Առաքել բեյի առանձնատանն էլ 1878 թ. հետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) ստորագրվել է Սան-Ստեֆանոյի հայտնի պայմանագիրը։ Տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 107։

⁵³ Մշակ, 1878, № 46։

⁵⁴ Մշակ, 1878, № 169։

ները, որոնք ոչ միայն մնում էին անպատիժ, այլև հրահրվում էին նույն իշխանութունների կողմից: «Կիլիկիայի կողմին սաստիկ հարստահարութեանց լուրեր կհասնին: Կարծես թե թուրք կառավարութիւնն իր վերջին ճիգ կթափէ, քանի որ ժամանակ և միջոց ունի դեռ, սաստիկ հարվածներ տալ հայոց աւգին»⁵⁵, Կիլիկիայից, Զեյթունից, Սեբաստիայից և այլ վայրերից Պոլսի պատրիարքարան եկող տեղեկագրերը հայութեան օրեցօր ծանրացող դրութեան մասին վհատութեան հասցնող անտարբերութեամբ են ընդունվում թուրքական կառավարութեան կողմից: Արփիարեանն իր թղթակցութիւններում ոչ միայն մանրամասն լուսաբանում է ստեղծված իրավիճակը, այլև փորձում էլ որոնել թուրքերի կամայականութիւնների լարած փակուղում: Ըստ Արփիարեանի այստեղ բավականաչափ գործուն դեր կարող էին ունենալ աղղային աղղեցիկ շրջանները՝ աղղային ժողովից մինչև էջմիածնի վեհապետարանը: Նրան զարմացնում է կաթողիկոսի անտարբեր լռութեանը, երբ ամեն ջանք գործադրվում է աղղի համախմբող գործունեութեանը կազմակերպելու համար: Նվ, այնուամենայնիւ, նա հույս է հայտնում, «թե այսպիսի տագնապի ժամանակ, որ հայ աղղի մահվան և կյանքի խնդիրը կը հուղիլի, էջմիածնի Վեհափառ կաթողիկոսը զմեզ շնորհար: Նա անտարբեր չմնար թուրքահպատակ յուր միլիոնավոր որդոց ձայնին և յուր բարձր աղղեցութեանը կը գործադրէ, դիմելով ուր որ հարմար է և հարկավոր է, որպէսզի Հայաստան ազատվի թուրքաց հարստահարող լուծեն և յուր օրինավոր և պատվավոր կառավարութեանը ունենա: Մեծ մարդերը պետք է որ մեծ գործեր տեսնեն»⁵⁶: Ամիսներ անց, տեսնելով կաթողիկոսի անփոփոխ ընթացքը, Հայկակը գրում է. «Հայաստանի տարաբախտ վիճակին վրա դարձյալ Վեհափառ կաթողիկոսի ոշադրութեանը կը խընդրեմք... Վեհափառ կաթողիկոսի պարտքն է իր ժողովրդի վրա ստույգ տեղեկութեան ունենալ, ի՞նչ միջոցներու դիմած է Վեհափառն ալդ տեղեկութեաններն ստանալու համար»⁵⁷:

Արփիարեանի թղթակցութիւնների բովանդակութեանը օրեցօր ձեռք է բերում հրատապ գործնականութեան լիցք: Ժամանակի հրամայականով թելադրված նրանց տեղեկատվական բնույթը ավելի ու ավելի է

⁵⁵ Նույն տեղում, Մ 86:

⁵⁶ Նույն տեղում, Մ 46:

⁵⁷ Մշակ, 1878, Մ 193:

ընդարձակվում հասարակական խնդիրների արժարժման քաղաքացիական ակտիվ դիրքորոշմամբ:

Թղթակցություններից ակներև է դառնում ոչ միայն հեղինակի որոշակի վերաբերմունքը կատարվող իրադարձությունների շուրջ, այլև դրանց ընթացքը նպատակաուղղելու գործնական տրամադրությունը: Դրա համար հրապարակախոսն անհրաժեշտ է դիտում պայքարի մեջ ներգրավել հասարակական բոլոր ուժերը: Այնպիսի մի ներկայացուցչական ամբիոն, ինչպիսին էր Ազգային ժողովը, ըստ Արփիարյանի, շատ անելիքներ ուներ ժողովրդի համար կենսական նշանակության խնդիրների արժարժման ուղղությամբ, այնինչ ժողովը գերադասում էր վարել զգուշավոր հայեցողական ընթացք, սբաղվելով մանր, անկարևոր հարցերի քննությամբ: Խստորեն քննադատելով Ազգային ժողովի նիստերը, հրապարակախոսը հատկապես աններելի է համարում նման պահվածքը Բեռլինի կոնգրեսի հիասթափեցնող արդյունքից հետո: Սեփական ուժերին ապավինելու պայքարի ծրագրի իրականացման համար Ազգային ժողովի առաջ պահանջ է դրվում անցնելու գործելու քաղաքականության, ոսկայն ամիսներ են անցնում, իսկ դրությունը մնում է նույնը:

«Տեսնենք մինչև երբ այս խնդիրն Ազգային ժողովո ժամերն պիտի գրավե, — դառնությամբ ու ցավով գրում է Հայկակը «Մշակում» — Եվ սակայն մեր սրտին արյուն կերթա: Երբ Բեռլինի վեհաժողովն մեր փափագներն չպսակեց, այն օրն հետո կը սպասեինք, որ Պատրիարքը իր բոլորը ժողովելով երեսփոխանք լրջորեն հայ ազգի և աշխարհի փրկության վրա մտածեն և ազգային եռանդյան ուղղություն մը տան: Բայց չորս ամիսներ են և տակավին մի Պեկյանով կը գրադի հայ ազգի ներկայացուցիչ ժողովն և պիտի դբադի հետո»⁵³:

Արփիարյանի թղթակցությունները բացահայտում են արեամտահայ հասարակական շրջանների դիմադիր տեսակետները հայկական դիվանագիտական նախագծերի մասին:

Հայերի ինքնավարության և պետականության վերականգնման հույսերը ի դերև ելան մեծ տերությունների և ամենից առաջ անգլիական քաղաքագետների ջանքերով: Սակայն հայ ազգային ոլորտներում բոլոր-

ըը շէր, որ ըմբռնում էին միջազգային դիվանագիտութեան ընթացքի բոլոր ծանր հետեանքները: Մ. Զերազը, արտահայտելով արևմտահայ հասարակական որոշակի հոսանքի տրամադրութիւնը, իր «Թե ինչ շահեցանք Պերլինի վեհաժողովին» գրքում դրական արդյունք է համարում Հայկական հարցի միջազգային ասպարեզ հանելը, գրելով. «Բեռլինի ժողովին մի ոսկեհանք շահեցանք, մեզ անկե խիղախել հանել ոսկին»⁵⁹: Հասարակական նույն մտայնութիւնն էլ հուլիսի էր փայտաշու մեծ լիայի հովանավորութեամբ հասնելու հայկական հարցի դիվանագիտական լուծմանը:

Այլ տեսակետ էր պաշտպանում Արփիարեանը: Իր թղթակցութիւններում նա բացահայտում է անգլիական կառավարող շրջանների գաղութատիրական քաղաքականութեան բովանդակութիւնը: Դրա լավագույն ապացույց է դիտւում լորդ Բիկոնսֆիլդի ելույթը, ուր անգլիական քաղաքագետն անհրաժեշտ է դիտում հայ գաղառները դարձնել ղինվորական ամբողջութիւններ՝ կենտրոնացնելով այստեղ թուրքական բանակը: «Պիքոնսֆիլդի այդ խոսքերը,—գրում է Հայկակը,—ականք կը ցցնենք թե Հայաստան ամուր բերդերով ամրացնել, թրքական բանակ մը հոն պահել այս պիտի ըլլա Հայաստանի մեջ Անգլիո քաղաքականութեան ուղղութիւնը: Եվ սակայն, երբ մեր հայրենիքը մշտնջենավոր բանակատեղի մը ըլլա ո՞ւր կը մնան այն ժամանակ մեր ապագա ինքնօրինութեան հուլիսներն»⁶⁰: Բիկոնսֆիլդի ճառն ըստ Արփիարեանի, մի դրական նշանակութիւն կարող է ունենալ, այն է. «անգլիասեր հայոց աշերտ կը բանու», ցույց տալով այդ քաղաքականութեան «սխալ և վտանգավոր ճանապարհը»: Հրապարակախոսի եզրակացութիւնը մեկն է. «Այ մենք որոշեցինք, Անգլիո պաշտպանութեամբ և թրքաց ձեռք բարեկարգութիւն հուսալն մի utopie է»⁶¹:

Արփիարեանի թղթակցութիւններում յետևողականորեն, բազմաթիւ փաստերով ապացուցւում է, որ Անգլիայի և Թուրքիայի շահերը հայկական հարցում ոչ թե բախվում, այլ համընկնում են: Լուսաբանելով Զեյթունի դեպքերը, գաղառներից հասնող հարստահարութիւններին տեղեկագրերը, նա ցույց է տալիս, որ անգլիական կառավարող շրջանները նպատակամիտում են ոչ թե «բարեկարգութեանց գործադրութեան»

⁵⁹ Մ. Զերազ, Թե ինչ շահեցանք Պերլինի վեհաժողովին, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 29—30. Մեջբերումը քաղված է «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. VI, էջ 122:

⁶⁰ Մշակ, 1878, № 202:

⁶¹ Նույն տեղում, № 176:

Հայաստանում, այլ սեփական ղավթողական ծրագրերի իրականացումը Արևելքում: «Անգղիո կառավարության թուրք կառավարության համամիտ լինելուն աներկբա հմք,—գրում է նա,—զի Անգղիո ալ հաճո է, որ Կիլիկիո կողմերն դժվարություններ չպատահին»: Նվ որպես պատասխան Զերադի տեսակետին, արձանագրելով ռեալ իրադրության մոայլ պատկերը, կորակացնում է. «Ահավասիկ ինչ որ շահեցանք առ այժմ Բերլինի վեհաժողովին՝ Զեյթունի գերությունը և ավերումը, Հայաստանի հարստահարությանց բազմապատկումը»⁶²:

Սակայն հրապարակախոսն ամենեկին էլ հոռետեսորեն չի տրամադրված աղգային դատի հնարավոր լուծման հանգսյա խտորեն դատապարտելով անհիմն հույսերի և ղղոշավոր հաշտվողականության ծրագրերը, Արսիարյանը սկզբունքային համոզվածությամբ կողմնորոշվում է դեպի ազատագրական պայքարի ուղին: Նրա քաղաքական հայացքներում որոշակիորեն դրսևորվում է պատմական, հասարակական ռեալ ճանդամանքներով պայմանավորված կղելության ճշգրիտ գնահատման քմբռնումը: Հրապարակախոսի հետևությունները հիմնվում են ստեղծված իրադրության բազմակողմանի ճանաչողության ու քննության վրա: Դեպքերի ու իրադարձությունների գործուն մասնակից մարտնչող հրապարակախոսը ղգաստ հայացքով համագրելով քաղաքական նոր կացության դրական և բացասական արդյունքները, աննահանջ լավատեսությամբ արձանագրում է հասարակական գիտակցության վերելքի փաստը, այն դիտելով նախանշան գալիք պայքարի պատրաստության: «Այս տառապանաց, այս հարստահարությանց մեջ,—գրում է նա,—մեծ մխիթարություն մը ունիմք. պատերազմի վերջ հայոց բարոյական ղգացումներն բավական փոփոխություն կրած են: Աշխատել և փրկվել՝ հայու սկզբունք պիտի լինի քիչ առենեն. նոր ոգի մը, նոր աշխույժ մը կը տեսնվի ամենուրեք, ընկերություններն կը բազմանան, դաստիարակություն տարածելու կարևոր միջոցներ ձևոք կառնվին: Պանդուխտներն ղենքով կը դառնան ի հայրենիս և երբ օտարներն մեզ կը հարցնեն երբեմն, թե ինչ կուզեք, ինչ է ձեր փափագն, չէինք գիտեր ինչ պատասխանել. այժմ համարձակորեն կասեմք, ինքնօրինություն: Ամենքս ալ ինքնօրինության տենչ մը ունիմք և համոզված հմք, թե աշխատությամբ այդ ինքնօրինությունը ի ձեռս պիտի բերեմք ոչ շատ ուշ: Հայաստանի վրա սեր և հավատք կա»⁶³:

⁶² Նույն տեղում, № 206:

⁶³ Մ. ալ, 1878, № 225:

Ինքնապաշտպանական պայքարի անհրաժեշտութիւնը Արփիարյանի կողմից փաստարկւում է բալկանյան ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարի հմտագրող օրինակներով: Անդրադառնալով Զեյթունի, Կարինի ապստամբութեան արձագանքներին, նա նշում է, որ «այս օրերս Պոլիս թե ելրոպացիք, և թե ուրիշ ազգերն սկսան ուրիշ աշքով նայել մեր վրա և մեզ ավելի համակրութիւն ցույց կուտան, քան այն օրերն յորում մենք կուղեինք նմանիլ Վիրգիլիոսի հովիւներուն»⁶⁴ եվրոպայի հեղինակավոր հասարակական կարծիքը հայերի վերաբերյալ պետք է կազմվի ոչ թե գուժ ու ողորմածութիւն հայցելով, այլ հըսպարտ արժանապատւութեան հաստատուն նկարագրով: Բերելով Հյուսիսի օրինակը, որն իր մի ճառում հիացմունքով դրւատել էր Բոսնիայի, Հերցեգովինայի ազատագրական հերոսամարտի, Արփիարյանը հարցընում է. «Ինչո՞ւ ուրեմն այնքան համակրութիւն այդ լեռնականներուն. վասնզի գիտեն զոհվիլ»⁶⁴:

Ազգային-ազատագրական շարժման աննահանջ ընթացքի ապացույց դիտելով ժողովրդական ընդլուծմանը, Արփիարյանն իր հոգւածներում կոչ է անում ամեն միջոցներով սատարել անհավասար մարտի ելած ապստամբներին, չթողնել միայնակ մահու և կենաց պայքար մղող զեյթունցիներին: «Թուրքաց բանակին Զեյթուն մտնալն դառն հարված է մեզ,—դրում է նա: Այդ լեռներն ազգային վերականգանութեան կայծերն կը սպարունակեն, կառավարութիւնը խելամուտ ալդմ, ամեն հընարք ըրաւ, որ Զեյթունցիներն իր ուղածի պէս նվաճե. և եթե հնար է բոլորովին փճացնե, և ապահով եղեք, որ յուր նպատակին շուտ կը հասնի, եթե հարկավոր միջոցներ ձեռք չառնվին»: «Հարկավոր միջոցների» շարքում հրապարակախօսը կարեւոր տեղ է տալիս արեւմտահայ և արեւելահայ հասարակական շրջանների միասնական գործունեութեանը, ընդգծելով, որ «փափագիլի է, որ «Մշակ» Զեյթունի խնդրոյն նկատմամբ կարեւորութիւն ընծայե և հուզե դայդ յուր առաջնորդող հոգւածներով»⁶⁵:

Արփիարյանի կոչերը լայն ընդունելութիւն են գտնում արեւելահայութեան մեջ: «Մշակում» տպագրւած Արծրունու «Զեյթունի ապստամբութիւնը», «Թուրքաց հայերի տնտեսական դրութիւնը», «Այդպէս է միշտ» և ուրիշ առաջնորդողներում ոչ միայն քաջալերւում էր ապստամբութեան գաղափարը, այլև համոզիչ փաստարկներով ապա-

⁶⁴ Մշակ, 1883, № 6:

⁶⁵ Մշակ, 1878, № 206:

ցուցվում, որ այն ժողովրդի փրկության միակ ուղին էր: «Պետք է խոստովանել,—գրում է Արծրունին,—որ հայը ապացուցեց դեռ շատ հին ժամանակներից, որ հարկւմոր դեպքում, երբ պետք էր կամ իր հավատը պաշտպանել, կամ մի պետության հպատակ լինելով, հարկավոր էր արյուն թափել մտնելով այն պետության զորքերի շարքը, որ իր ձեռքը նույնքան ընդունակ և վարժ է ղենք գործածել, որքան արորը և բահը: Ինչպիսիք այս բռնակալ Զեյթունը արյուն է թափում Թուրքիայի դեմ իր մարդկային իրավունքները ձեռք բերելու համար»⁶⁶:

«Տխուր և ուրախալի համբավներ» հոդվածը արդեն ուղղակի արձագանք էր Արծրունու կողմից Հայկակի հաղորդած տեղեկություններին: Հայկակի նոր թղթակցությունն ավետում էր Զեյթունի դեպքերի գոհացուցիչ լուծման մասին: Շուրջ մեկ տարի տևած ապստամբությունը փոխադարձ համաձայնությամբ խաղաղվում է՝ հասնելով այն բանին, որ Զեյթունի կառավարիչը հայ լինի, պակասին տուրքերը, ազատվեն սուլթանամար բանտարկյալները և այլն: Մեկնաբանելով թղթակցի հաղորդած լուրերը, Արծրունին ընդհանրացնում է Զեյթունի իրադարձությունների պատմական իմաստը՝ դիտելով այն խորհրդանշող հետազոտողական ազատագրական պայքարի: Ինչպես և Արփիարյանը, Արծրունին մեծ ընդհանրություն է տեսնում բալկանյան ժողովուրդների և արևմտահայության պատմական ճակատագրերում, և այդ զուգահեռը նրան բխում է այն եզրակացության, որ «ինչպես փոքրիկ Չերնոգորիան բալկանյան քրիստոնյաների, սլավոնների համար ազատության խմոր դարձավ, այնպես էլ այժմ, երբ Զեյթունի ինքնավարությունը կատարված իրողություն է դարձել, կարելի է հուսալ, որ և Զեյթունը կգտնա ոչ թե միայն թուրքաց Հայաստանի, բայց և ամբողջ Փոքր Ասիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության ապագա ազատության խմորը»⁶⁷: Արփիարյանի թղթակցությունը Արծրունին ապագրում է «Մշակում» իր հոդվածից անմիջապես հետո, № 209-ում: Առանձնակի ոգևորությամբ հաղորդելով դեպքերի հաջորդական ընթացքը, Հայկակը գոհունակությամբ է արձանագրում այն փաստը, որ «... ամուր լեռներ, քանի մը հրացան և քիչ մը արյուն շատ ավելի արդյունավոր եղան, քան վեհաժողովներ, անթիլ բողոքներ, կառավարությանց միջամտություններ»: Մանրամասն

⁶⁶ Մշակ, 1879, № 75: «Թուրքաց հայերի տնտեսական դրությունը» հոդվածը տեղադրված էր առաջ Արծրունու կողմից Թիֆլիսում կարդացվել էր իրեն հրապարակային դասախոսություն 1879 թ. մարտի 25-ին: Տես՝ «Հայ նոր գրականության պատմություն», հ. III, էջ 127:

⁶⁷ Մշակ, 1879, № 208:

տեղեկություններով լուսարանելով ապստամբությունը, Հայկակը որոշակի նշանակութիւն է տալիս նրա համաժողովրդական բնույթին, կենդանի իրողությանը: Ուշագրավ են ապստամբության առաջնորդ Նորաշխարհյան (Ննիտունյան) Պապիկ իշխանի անձի ջերմ բնութագրումները՝ իբրեւ իսկական ժողովրդական հերոսի: «Աղղովին երախտապարտ լինելու եմք Պապիկ իշխանի և յուր արի զինակիցներուն, որոնց համբերության շնորհիւ Զեյթուն փրկվեցավ»,—գրում է Արփիարյանը: 28-ամյա Պապիկի արտաքին խրոխտ նկարագիրը՝ «բարձրահասակ, թուխ դիմոր, երկայն ու լայն հոնքերով», միանգամայն համահնչուն է նրա սիրալից հերոսական համբավին. «Հեղափոխության ամենեն տաք միջոցին, երբ ի Զեյթուն թրքաց զորքերն կը մտնէին, Պապիկ զաղտագողի լեռներն վար կիջներ, այնքան հանդուգն էր, թեպետ և յուր զլուխը բեւոյդին 500 ռսկի խոստացվեր էր... Լեռներու մեջ յուր ընկերներն սակավաթիւ էին, բայց դշուրին էր իրեն, երբ որ ուզում է երկու հազարի չափ ընկերներ գտնել, բոլոր ջաղացպաններն յուր ձայնը կը լսեն: Թրքաց ահուսարսափըն էր. Սաիտ փաշա լավ ի միտ առած էր, թե Պապիկի մահվամբ միայն Զեյթուն պիտի կրնա նվաճել...»⁶⁸:

Ցավոք, սուլթանական կառավարության խոստումները ինքնավարության մասին անարգ խաբեությամբ վերածվեցին միայն աննշան դիջումների⁶⁹: Սակայն պահի ոգեւորությունը մեծ էր և զեռ անհայտ հետագա անցքերի տխուր վերջարանը, և իրավացի էր Հայկակը, որ հույս էր հայտնում, «թե Զեյթունցիք իրենց փրկությամբը Հայաստանի փրկությունը և ինքնավարությունը դշուրացնեն»: Իրավացի էր, քանի որ Զեյթունի ապստամբությունը այդ հույսը տալիս էր եթե ոչ անմիջական արդյունքով, ապա պատմական դասի նշանակությամբ՝ դառնալով շրջադարձային փուլ ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի ուղին երում:



Արեւմտահայության հուղումներին սուլթանական բռնապետությունը պատասխանում է նորանոր վայրագ խստություններով. բռնություններ և ձերբակալություններ, դավադիր սպանություններ, արգելքներ

⁶⁸ Նույն տեղում, Մ 209:

⁶⁹ Զեյթունցիները Նույն Պապիկ իշխանի ղեկավարությամբ 1884 թվականին վերստին ծավալեցին պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ: Այդ մասին ավելի մանրամասն տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. VI, էջ 136—139:

մամուլի, գրքերի տպագրության մեջ, դպրոցական ծրագրերում՝ ամենուր տարածվում է մոայլ բնակցիայի մահաշունչ սպառնալիքը:

ՃՈ-ական թվականների սկզբի «Մշակի» թղթակցությունները լի են Պոլսում և հավառներում ուժգնացող ազգային ճնշման բաղմաթիվ օրինակներով: Հայկակի տեղեկությունները ոչ միայն ըստ ամենայնի ցուցադրում են հայության օրեցօր վատթարացող դրությունը, այլև բացահայտում սուլթանական Թուրքիայի քաղաքականության ընթացքը՝ սոցիալական բարոյական բռնություններից մինչև ֆիզիկական բնաջնջման վերջնական ծրագրի իրականացումը: «Երկաթն ձեռք մը կը ծանրանա Կ. Պոլսո մամուլին վրա,—գրում է Արփիարյանը,—հույն, ֆրանսերեն թերթեր կդատապարտվին, «Մասիս» ղոհ կըլլա իր երիտասարդ խմբագիրներեն մեկին հանդգնությանը, որ արի բողոք մը կ'արձկեր ընդդեմ քրդական բարբարոսությանց..., մինչև իսկ Անգղիո վերջին կապույտ տեսրակին, որ Հայաստանի վիճակի վրա պաշտոնական տեղեկություններ կ'արտոնակեր, թարգմանությունը կամ արտատպումը տեղական թերթերի մեջ արգելվեցավ»⁷⁰: Թղթակցությունները պարունակում են փաստեր հայկական ներկայացումների, հայոց պատմության, նույնիսկ օրացույցների հրատարակության արգելման մասին: Ազգային ինքնադիտակցության զարթոնքի յուրաքանչյուր արտահայտություն թուրքական կառավարող շրջանների կողմից ընկալվում է որպես լուրջ վտանգ բռնապետության իշխանության դեմ և գործ են դրվում ամեն միջոցներ դրանք կանխելու համար: Սակայն Արփիարյանը ցույց է տալիս նաև, որ այդ հալածական քաղաքականության ջղածիգ դիմագրությունը չի կարող խնդրել ազգային ազատագրական շարժման բարձրացող ալիքը: Հայ ժողովրդի ընդլիզող ուժն արդեն կարողանում էր տարերային բողոքներից վերաճել միասնական պայքարի և այդ ուղիներում նվաճել նոր դիրքեր: Խոսելով արևմտահայության և Թուրքիայի քաղաքական իրավիճակի փոփոխությունների մասին, Հայկակը գրում է. «Անգլիս և Դրան հարաբերությունները ճիշտ հասկնալու համար, եթե բանաստեղծը լլայինք, պիտի ըսեինք, հայկական ուրվականը սպառնալից գիշերցերեկ Սաիդի աչաց առաջ կթափառի: Ուրիշ ի՞նչ կերպով մեկնիլ 15 օրի ի վեր հայոց մտավոր շարժման դեմ կառավարության ձեռք առած խիստ միջոցները: Արքունաց օրգան «Օսմանլի» կը գոչն «թողուլ որ հայ նոր սերունդը հին հիշատակաց դադափարներով կրթվի, տաճիկ ընկերակա-նության կազմակերպությունը վտանգի ենթարկել է»: Այս սկզբունքը կը

⁷⁰ Մշակ, 1881, № 15:

տիրապետե կառավարական շրջաններու մեջ. օրենք, իրավունք ամեն ինչ կը լռե և հալածանքը սկսած է, բայց հայ սերունդին սրտին մեջն ազգային զգացումը ջնջիլ Սաիդի պես գաճաճ քաղաքագետներու ձեռնահասութեան վեր է»⁷¹։ Միաժամանակ հրապարակախոսը կրկին անհրաժեշտ է համարում ընդգծել «թե մեր ազգային գոյութիւնը բնաջինջ ընել Բ. Դրան հատակագիծն է, դադարէր մը չէ, թե ինչ կրնն Դուռը Հայաստանը նյութապես տկարացնելու համար. այժմ բարոյական հարվածներ կսկսի տալ ավելի ընդարձակ սահմանի մը մեջ»։

Ազգային ճնշման, անլուր հալածանքների մոլեգնող օրերում անգամ հրապարակախոսը ձգտում է արթուն պահել պայքարի ոգին՝ այդ նպատակով նորից դիմելով բալկանյան աղատագրական պայքարի օրինակներին։ «Պուլղարիստանի դեպքերը ցույց տվին,—գրում է նա,—թե սուրբն ու հուրը բավական չեն պահելու համար երկիր մը թրքաց լուծին ներքե»⁷²։ Անհրաժեշտ է դիտվում ազգի բոլոր ուժերի համախմբումը, որոնցում հրապարակախոսը առանձնակի դեր է վերապահում հասարակ ժողովրդի զանգվածներին։ Դրանք արհեստավորներն են՝ էսնաֆ դասը, մշակ-համալները, աղքատ գաղթականները, որոնք հրապարակախոսի հաստատ համոզմամբ առանց պահփսկ երկնչելու պատրաստ են պայքարելու ազգային դատի համար։ Մի առիթով խոսելով այն մասին, որ թուրքերի ազգային ամեն հիշողութիւն ոչնչացնելու նպատակով, ավերում են նաև պատմական հուշարձանները, Արփիարյանը գրում է. «Ֆերի-քեոյ դերեղմաններու տխուր գյուղը ցան ու ցիր խաչերու մոտ փոքրիկ մատուռ մի ունինք, Վարդանի նվիրած, կրսնն, թե պիղծ ձեռքերը մտադիր են հանդգնիլ հոն հասնել, բայց հոն անշուշտ Վարդանի սուրին կհանդիպեն, մեր համալներն հոն են»⁷³։

Հայ մեծահարուստ էֆենդիների դգուշավոր քաղաքականությանը, որով նրանք փորձում էին սիրաշահել թուրքերին, Արփիարյանը հակադրում է աշխատավոր խավերի ըմբոստացող տրամադրութիւնները։ Քննադատելով «վսեմաշութների արատավոր ընթացքը ազգային ժողովում, հրապարակախոսը, գոհունակությամբ նշում է, որ այնտեղ գործում են նաև էսնաֆ դասի ներկայացուցիչներ, որոնք ոչ թե ապավինում են սուլթանի ողորմածությանը, այլ արժանապատիւությամբ դիմադրում թուրքական ազգահալած քաղաքականությանը։ «Գիտնալու եք,—տեղե-

⁷¹ Նույն տեղում, № 33։

⁷² Մշակ, 1883, № 2։

⁷³ Մշակ, 1881, № 33։

կացնում է նա «Մշակի» էջերում,—որ երեսփոխանաց մեջ կա մաս մը, որ շնորհքով անձեր են, ասոնք մեր էսնաֆ ըսլած դասուն կը պատկանին: Շատախոս անձեր չեն, գործնական մարդիկ են, անձնական նկատում չունին, անկեղծ կ'գործեն: Ասոնց վրա միշտ առիթ ունեցած ենք լավ խոսել»⁷⁴:

Երկու հասլաժանների մերձեցման և փոխճանաչման նպատակամղղելով իր գործունեությունը, հրապարակախոսը առաջնորդվում է իրական, ճշմարտացի, անաչառ պատկերման սկզբունքով: Պոլսահայ իրականությունը ներկայացվում է իր ուրույն առանձնահատկություններով ու ընդհանրական գծերով՝ սկսած ազգային ժողովից ու պատրիարքարանից մինչև դպրոցները, գրականությունը, և որ կարեւորն է, հասարակ ժողովրդի առօրյան, նրա հոգսերն ու վշտերը: Հրապարակախոսի հայացքների դեմոկրատական միտվածությունը բացահայտվում է մի կողմից պոլսահայ լիբերալիստի մերկացնող քննադատությամբ, մյուս կողմից սոցիալական սուր շերտավորման պատկերների հակադրմամբ: «Իրողությունը սա է,—գրում է Արփիարյանը,—որ Պոլսո հայոց նյութական վիճակը շատ խեղճ է: Մարդը օրը օրին հազիվ կրնա հացը ճարել, ինչ սրտով կարենա ուրիշ խնդրով զբաղիլ»⁷⁵: Մի այլ առիթով պատմելով բարեգործական նպատակներով կազմակերպված պարահանդեսի մասին, հրապարակախոսը երեկույթի խանդավառության մեջ չի մոռանում նրանց, ում բաժին էր ընկել միայն տառապալից աշխատանք. «Դուրսը կ'լսվին մեղամաղձիկ ձայներն այն խեղճերուն, որք պեսք է մթնշաղին սկսեն աշխատիլ ու տքնիլ: Աստ զբոսանք ու հրճվանք, անդ վաստակ ու տառապանք... Մնաս բարով խինդ և պար. երթանք փնտրել, գրկել տխուր իրականությունը: Հարկ է երթալ»⁷⁶:

Գործնական վերափոխման պահանջները, որ Արփիարյանի կողմից ներկայացվում էին հասարակությանը, հիմնվում էին արդիականության առաջադրած հրատապ շահագրգռությունների վրա: Նրա քննադատական կողմնորոշումը նպատակամիտում էր պատմական հանգամանքներով պայմանավորված ազգային կյանքի համակողմանի ուսաջնթացի

⁷⁴ Մշակ, 1882, № 120:

⁷⁵ Մշակ, 1882, № 159:

⁷⁶ Մշակ, 1883, № 24:

անարգել զարգացմանը, ուր որոշակի դեր էր վերապահւում սոցիալական տարբեր շերտերի յուրաքանչյուր միավորի: Ազգային դատի պաշտպանությունը, ըստ Արփիարյանի, պետք է իրագործվեր հասարակական բոլոր ուժերի աջակցությամբ ու համերաշխ ընթացքով և այդ ուղու վրա հանդիպող յուրաքանչյուր խոչընդոտ դառնում է նրա հրապարակախոսական անխնա հարվածների նշանակետ: Հրապարակախոսի աչքից չի վրիպում պոլսահայ կյանքի ներքին տեղաշարժերի ոչ մի մանրամասն: Նրա թղթակցությունների նյութ են դառնում կրթական գործի, մամուլի, եկեղեցու, ազգային վարչության խնդիրները:

Ազգային դաստիարակության խնդիրները, որոնց նվիրվել էր հրապարակախոսը իր հասարակական գործունեության տուաջին քաջլերից, պատշաճ տեղ են գրավում «Մշակի» թղթակցություններում: «Ինչ ալ ըլլա Պոլսեցւոյց վիճակը,—մի առիթով գրել է նա,—սլարտավոր է նայել իր դպրոցները, իր եկեղեցիները, իր ընկերությունները»⁷⁷: Ազգային այս հաստատություններից յուրաքանչյուրին Արփիարյանը վերապահում է որոշակի դեր հասարակական գիտակցությունը կազմավորելու և նպատակաուղղելու ծրագրերում: Հայկակը ցավով է նշում, որ ազգային վարժարանների վիճակը հեռու է միտքարական լինելուց: Հայոց դպրոցները կարոտ էին և՛ նյութական, և՛ բարոյական աջակցության: Հրապարակախոսի համար սկզբունքային նշանակութուն ունեւր կրթական ոխտեմի, դասավանդման եղանակների վերանայման անհրաժեշտությունը: Ուսուցման ավանդական մեթոդները շնն կարող բավարարել նոր սերնդի դաստիարակության պահանջները պատմահասարակական նոր պայմաններում: Հասարակությանն օգտակար, քաղաքացիական նրկարագրով օժտւած սերունդ զարգացնելու համար անհրաժեշտ է դիտւում հրաժարվել ուսուցման քաղաքած կանոններից, վերացական գիտելիքների փոխարեն պատանիներին տալ կյանքի գործնական դասեր՝ հաղորդակցելով նրանց ղրական գիտություններին, սովորեցնելով արհեստներ:

«Քանիներ տեսանք,—գրում էր Հայկակը «Մշակի» էջերում,—որք՝ ունենալով իրենց ձեռքը «Վերթիր» մը, Ռաֆայել մը, կընկղմին անոնց մեջ և սակայն դժբախտ են, զի անոթի են: Մեր դպրոցներուն մեջ ոչ ոք կմտածե, թե երբ յողան դպրոցեն ելնե, ինչ պիտի ընե»⁷⁸:

⁷⁷ Մշակ, 1882, № 159,

⁷⁸ Մշակ, 1881, № 177:

Աղգային հիվանդանոցի վարժարանի հարցի առիթով խոսելով տրվող աղքատիկ կրթության ինքնանպատակ, ձևական արդյունքի մասին, հրապարակախոսը պայմանավորում է իր պահանջները վարժարանի բնույթով ու առանձնահատկություններով: Դպրոցը, որ փաստորեն որբանոց էր, ուր սովորում և ապրում էին գավառի և Պոլսի որբացած տղաներ, առաջնորդվում էր դասավանդման նույն ծրագրով, այնինչ, ըստ Արփիարյանի, ճիշտ կլիներ նրանց վարժեցնել արհեստների՝ «ինչպես է կոշակարություն, դերձակություն և այլն»⁷⁹:

Տոհմիկ դաստիարակության պահանջը հիմնավորվում է հասարակական առաջադիմության, աղգային ինքնաճանաչողության տեսանկյունից: Հայրենագիտության պատշաճ մակարդակ ապահովելու համար կրոնի ու գրաբարի դասերը հեռու էին ժամանակակից պետքերը լրացնելուց, դեռ ավելին, դրանք խոչընդոտ էին դառնում մտածող, դատող սերունդ կրթելու ճանապարհին: Մայրենի լեզվի, գրականության ու պատմության հանդեպ սերը ամուր պահելու և զարգացնելու համար ժողովրդին պետք է կրթել հասկանալի լեզվով: Լեզվի բարեշրջությունը աշխարհաբարի կայուն ընթացքով դիտվում է հասարակական գիտակցության նոր մակարդակի հասնելու գրավական: «Այժմ դասականություն ու պահպանողականություն չեն կրնար գոհացնել զմեզ, նոր պետքեր ունենք, նոր ուղղության կարոտ ենք: Լեզու, գրականություն, իմաստասիրություն աղգային կյանքի, պետք է ենթարկվին արմատական փոփոխության»⁸⁰:

Հրապարակախոսը աղգային դաստիարակության առաջնահերթ խնդիրը համարում է ժամանակակից հասարակական տրամադրություններին համահնչուն գաղափարների տարածումը: Աղգային առաջընթացի գործնական ծրագրերում ուսումնառական դաստիարակությունը ձևով են բերում որոշակի նպատակամիտված բովանդակություն՝ դառնալով գործունեության առաջադրույթ: Զեակերպելով իր կողմնորոշումը հրապարակախոսը գրում է. «Ո՛չ, մենք հիներու համար չենք ապրիր. մեզ համար կապրինք, մեր դավակներուն համար կապրինք, ուրեմն մեզ պետք է ոչ թի հինցած, անհասկնալի, մեզ համար առեղծված եղող լեզու մը, այլ մեր ժամանակակից կենդանի, ժողովրդային լեզուն»⁸¹:

⁷⁹ Մշակ, 1883, № 28:

⁸⁰ Մշակ, 1890, № 107:

⁸¹ Նույն տեղում, № 108:

Նույն հոգովածում շարունակելով իր միտքը, Արփիարյանը բացատրում է այն պատճառները, որոնք ստեղծված պայմաններում անընդունելի են դարձնում գրաբարի ուսուցումը դպրոցներում: Քաջ գիտենալով գրաբարի պատմական արժեքն ու նշանակությունը, նա ղարգացման օրինաչափ պահանջների թելադրանքով է պայմանավորում աշխարհաբարին տրվող առաջնությունը կրթության և գրականության մեջ, գրելով. «Երբ կըսենք, թե գրաբարը կը վնասի, պետք չէ հասկնալ, թե մեղավորը նույն ինքը դրաբար լեզուն ըլլա. այդ լեզուն իր դերն կատարած է իր ժամանակին, մեղավորն անոնք են, որ կը կարծին թե՝ օգտակար է գրաբարի երկաթն շրջանակին մեջ բանտարկել պատմություն ու կրոնք»:

Քննադատելով ուսումնական խորհրդի գործունեությունը Արփիարյանը բնութագրում է նրա անդամներին՝ չափանիշ ունենալով գրաբարի հանդեպ նրանց վերաբերմունքը: Այդ տեսանկյունից Համբարձում Իփեքչյանը, Մինաս Զերազը դրվատվում են իբրև «չերմ աշխարհաբարներ», իսկ Ռեթեոս Պերպերյանն ու Հակոբ Գուրգենը՝ «չերմ, հույժ ջերմ գրաբարյաններ», որոնց գրածները կարգալիս «ամենն ալելի համբերություն ունեցողը փորձանքի կ'ենթարկվի»⁸²:

Արփիարյանի քննական դիտողությունները վերաբերում են ոչ միայն պոլսահայ դպրոցներին, այլև արդեն հեղինակություն ունեցող Մխիթարյան վարժարաններին: Արմատական փոփոխությունը անհրաժեշտ է դիտվում նաև այստեղ, քանի որ ըստ հրապարակախոսի «ամեն պահպանողականներու խնամակալությունը մեղ անկարևոր է և անտանելի»: Վենետիկի աշխարհաբարյաններին՝ Ալիշանի, Զարբանալյանի օրինակելի ընթացքը բերվում է իբրև ապացույց նրանց առաջադիմության, քանի որ, ինչպես հղրակացնում է հրապարակախոսը, «ով որ չը բարեփոխվիր՝ կը կորսվիր, այսպես վճռած է գիտությունը»:

Վենետիկում տրվող կրթության նշանակությունը դիտարկվում է իր վերջնական արդյունքին՝ ալգային դաստիարակության հեռանկարային բովանդակության առումով, ընդգծելով այն հանգամանքը, որ այստեղ ուսում են ստանում տարբեր վայրերից հավաքված հայ աշակերտներ: Վենետիկի, ինչպես և էջմիածնի ճեմարանի դերը այդ իմաստով ձեռք է բերում համալգային միասնության գաղափարական կենտրոնի նպատակադրում: Իբրև խրախուսանքի արժանի փաստ նշվում է էջմիածնում

⁸² Մշակ, 1883, № 3.

«ձրիաբար» ուսում ստացող պոլսեցի աշակերտների մասին, ուշադրություն հրավիրելով Երևույթի այն կողմի վրա, «թե աշխարհիս ամեն կողմն ժողովել հայ պատանիներ և կրթել ղանոնք դպրոցական միևնույն հարկի տակ հեռատես քաղաքականություն է»⁸³:

Կրթական գործի նորոգյա պահանջների թելադրանքով Արփիարյանը իր հրապարակախոսական էջերում առանձին ուշադրություն է նվիրել գավառի և կանանց լուսավորության հարցերին: Գավառի լուսավորության իրագործումների ակնհայտ արդյունքները արծարծելով «Արաբառյան» ընկերության գործունեության լուսաբանման առիթներով, հրապարակախոսը նույն հետևողականությամբ անդրադարձել է նաև իգական սեռի կրթության հարցերին: Այդ ասպարեզում նա խրախուսելի է գտնում Պոլսի «Անձնվեր հայուհյաց» ընկերության աշխատանքը, արձանագրելով, թե «Մխիթարական Երևույթ մ'է տեսնել, որ Կ. Պոլսո կիներն ալ Հայաստանի իգական սեռի դաստիարակության խնդրով դբադիլու ձեռնարկած են, կազմեցին մի ընկերություն «Անձնվեր հայուհյաց» անվամբ, բավական կաշխատեն և օրըստօրե յառաջադիմելու նշաններն ցույց կուտան»⁸⁴, Հաղթահարել վաղեմի նախապաշարունակները, օժանդակել հայ կնոջ մտավոր գիտակցական կրթմանը, կնշանակեր ապահովել գալիք սերնդի դաստիարակության երաշխիքը, քանի որ ընտանիքի և նրանում կնոջ ունեցած դերին հրապարակախոսը հատկացնում էր բարոյական և հոգևոր որոշակի նշանակություն: Տոհմիկ դաստիարակության առողջ ոգին սերմանվում էր ամենից առաջ ընտանիքում, և թե ինչպիսին կլինեն այդ դաստիարակության պտուղները, մեծապես պայմանավորվում է հայ կնոջ՝ մոր ունեցած ավանդական դերի լայնացումը ազդեցությամբ: Ընտանիքի, սերնդի դաստիարակության կարևոր պարտականության հետ անհրաժեշտ է դիտվում իգական սեռի ներթափանցումը հասարակական կյանքի ոլորտները, ուր առավել լիարժեքությամբ կարող էին դրսևորվել նրանց մտավոր, հոգևոր ունակություններն ու հնարավորությունները:

Կանանց կրթության հարցին Արփիարյանն ավելի խոր ու արմատական դրվածքով անդրադարձավ հետագա հրապարակախոսական դործունեության ընթացքում՝ «Մասիսի», «Արևելքի», «Հայրենիքի» էջերում:

⁸³ Մշակ, 1882, № 195:

⁸⁴ Մշակ, 1879, № 98:

Հայ եկեղեցին և աղգային վարչությունը իրենց գործիչներով «Մշակի» թղթակցություններում գերակշռող քննության առարկա են դառնում: Եկեղեցու պատմական դերը պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի համար նախանշվել էր դարեր ի վեր, սակայն այն արդիական հնչողություն է ձեռք բերում հատկապես արևմտահայության աղգային-քաղաքական ընթացքի իրադարձություններում:

Եկեղեցու գործիչների առջև դրվում են պարտավորություններ ոչ միայն ժողովրդի հոգևոր պետքերի բավարարման առումով, այլև նրա ոտնահարված աղգային իրավունքների ու կենսական շահերի պաշտպանության գործնական կաղմակերպման ուղղությամբ: Օգտագործել կրոնական առաջնորդների հեղինակությունը, դիրքն ու դերը աղգային հրատապ խնդիրների լուծման ասպարեկում, միավորել աշխարհականների ու կղերական դասի համատեղ ջանքերը—այս խնդիրները առանձնակի կրթությունամբ են արծարծվում Արփիարյանի կողմից «Մշակի» թղթակցություններում: Մի կողմից դրվառելով հայրենասեր կրոնական գործիչների՝ Ներսես Վարժապետյանի, Խրիմյան Հայրիկի, Դարեգին Սրվանձալանցի անձնվեր գործունեությունը, ժողովրդասեր քաղաքական ընթացքը, մյուս կողմից հրապարակախոսը նկատում և քննադատում է հոգևոր դասի ավանդական ախտանշանները՝ պահպանողական երկդիմի զգուշավոր քաղաքականությունը, շահասիրությունը, հետամնացությունը, որոնք առանձնապես վտանգավոր են դառնում ժողովրդի համար ճակատագրական պատմական կացության պայմաններում: Աղգային հալածանքների, հարստահարության ու բռնությունների ազադակող իրականության մեջ՝ կտրված ժողովրդի անմիջական հոգսերից, հոգևորականության մի ղգալի մասը իր դասային հեղմոնիան փոխանակ ուղեկու աղգության հրատապ պահանջների իրագործմանը, ցուցադրում է նեղմտության, դադափարադրկության աններելի վերաբերմունք: Խորհրդողածկով եկեղեցու մեծ առաքելության, աղգապահական գործոնի դերի մասին, հրապարակախոսը ուշադրություն է հրավիրում կղերի այն դատապարտելի ընթացքին, որն անհամատեղելի է հասարակական լարված տեղաշարժերի իրադրության պայմաններում: «Նրա քաղաքական ինքնավարությունը կը պահանջմք, պարտավոր եմք մեր ներքին գործերն բարեկարգել... Մեր ներքին ցավերեն մին ալ վանքերն են, մինչ դոքա

կարող են լուսո վառարաններ հանդիսանալ, կույր և վատ միաբաններու ձեռք աղգին ավելի վնասներ կը հասցնեն»⁸⁵։

Պարտավորութիւններ են դրվում կրօնական ժողովի առջև՝ խստապահանջութիւն ցուցաբերելով հասարակական խնդիրների ընդհանուր տարածքում նրա ունեցած կոշման հանդեպ։ Կրօնական ժողովի կատարելիք դերը և նրա իրական ընթացքը, ըստ հրապարակախօսի, լուրջ հակասութեան մեջ են։ Ժողովը չի արդարացնում հասարակութեան սպասելիքները աղգի ժամանակակից հրատապ խնդիրներին իր հնարավորութիւնները ծառայեցնելու իմաստով։ Եկեղեցու և աղգի միասնական շահերին անհարիր դիտելով կրօնական ժողովի մանրախնդիր վեճերն ու մեկուսացած անդամ վիճակը, հիասթափված թղթակիցը գրում էր. «Կաթողիկոսը մանուշակագույն վեղար կգործածե, կրօնական ժողովը կպահանջե... սե, իսկ մենք կթողունք մեռելութեան պաշտպան ու հակառակորդ սուրբ հայրերն, որոնց համար վիղարի մը գույնը շատ և շատ ավելի կարեւոր է, քան թե հայրենյաց վերակենդանութեան հարցը...»⁸⁶։

Թղթակիցը բազմիցս տարակուսանքով ու ցաւով է խոսել էջմիածնի կաթողիկոսի բռնած դիրքի մասին, որն աղգի համար վճռական կարեւորութիւն ունեցող մի ժամանակում դրսևորում էր չեղփ ու զգուշավոր սպասողականութիւն։ Եվ երբ հայտնի է դառնում կաթողիկոսի Պոլիս այցելելու լուրը, Հայկակը իր հերթական թղթակցութեան մեջ հարկ է համարում նշել, որ կաթողիկոսը թիկ ուշացումով «վերջապես ըմբռնիր է, որ իր պարտականութիւնը միայն մեռն օրհնել և կպիսկոպոս ձեռնադրել չէ, թե հայոց այս ճգնաժամին իրենց հայրապետին անտարբեր նայելը ոճիր մը համարած է»⁸⁷։

Իր իսկ՝ եկեղեցու շահերը, ըստ հրապարակախօսի, պահանջում են հաստատուն քաղաքական կողմնորոշում, քանի որ սուլթանական բռնապետութեան ազդահալած ծրագրերը ուղղված են նաև եկեղեցու դեմ։ Հիշատակելով այն մասին, որ թուրքերի կողմից արգելվել է Մելքիսեդէկ կպիսկոպոս Մուրադյանի «Պատմութիւն Հայաստանյայց եկեղեցւոյ» գիրքը, Արփիարյանը մատնանշում է, որ դա թուրքական մոլեգնող ռեակցիայի հերթական արտահայտութիւնն է, որը պետք է սթափեցնի ու խորհելու առիթ տա կղերական դասին։ Ընդգծելով եկեղեցու ազդապահան գործոնի առաջնային նշանակութիւնը, հրապարակախօսը

⁸⁵ Մշակ, 1879, № 223։

⁸⁶ Մշակ, 1881, № 15։

⁸⁷ Նույն տեղում, № 27։

ցույց է տալիս, որ կառավարական այս արգելքներն իրենց վերջնական նպատակով սպառնում են հայ եկեղեցու և հետևաբար նաև ազգի գոյությանը: Ռեալական չէր, որ Թյուրքերը պատկերամարտություն ըրին մեր նախնեաց պատկերներուն դիմ, բավական չէր, որ դատապարտեցին հայ պատմությունը, բավական չէր, որ լռեցուցին հայ երգերը, բավական չէր, որ Հայաստան բառը իբր ժանտախտ հալածեցին, այժմ իրենց ձեռքերը կ'երկնցնեն մինչև մեր եկեղեցին: ...Այսօր Թյուրքերը կուղեն որոնարաբեւ մինչև իսկ այն դարերը, որոնց մեջ իրենք իբրև ազգ գոյություն անգամ չունեին... Ջնջն այդ պատմությունը և հայ եկեղեցին այլևս անհասկնալի կը մնա մեզ համար: Եվ երբ հալածանքը Հայկի պատկերին սկսյալ կը հասցնեն մինչև եկեղեցական պատմությունը, միթե վաղը կարգը չը գա՞ր մեր եկեղեցւոյն, որ նա ալ մաքրւի թրքաց ձեռքով անոնց հասկցած կերպով»⁸⁸:

Չմոռանալ, որ հավատի, եկեղեցու խնդիրները արդիականության քաղաքական կացության լուրջ կովաններ են, արթուն պահել ժողովրդի հիշողությունը՝ նպատակաուղղելով նրա հարատեւման, անկախության պայքարին. սրանք պահանջներ են, որոնք հրապարակախոսի կողմից հետևողականորեն առաջադրւում են հասարակական ուժերի համախմբման միասնական գործունեության ծրագրի սահմաններում:

Ժողովրդի կյանքի համար բախտորոշ ժամանակահատվածում Արփիարյանը եկեղեցու հետ և նրանից անբաժան կաբևոր նշանակութուն էր հատկացնում Աղգային ժողովի գործունեությանը: Առանձնապիսի մանրամասն ու խորազնին է դառնում այդ քննությունը, երբ ինքը՝ Արփիարյանը արդեն ի պաշտոնե, որպես Բաղնշ քաղաքի երեսփոխան, մասնակցում է Աղգային ժողովի նիստերին⁸⁹: Հասարակական այդ ամբիոնը, ըստ Արփիարյանի, անհրաժեշտ էր դարձնել ազգային իշխանության որոշակի գործառություն ունեցող հաստատություն: Զգտելով նպատակասլաց ու գործնական ծրագրերի իրականացման, Աղգային ժողովին ներկայացվում են նրա ընթացքի փոփոխման պահանջներ՝ սկսած ընտրություններից մինչև ընթացիկ հարցերի՝ լուծման (եղանակները: Բացատրելով Աղգային ժողովին վերապահվող դերի բովանդակութունը, Արփիարյանը գրում էր. «Այսօր Թյուրքիո հայը շատ դժվար վիճակի մեջ է: Կառավարությունը մեզ թշնամի և գործող թշնամի... Մեր միակ

⁸⁸ Մշակ, 1883, № 80:

⁸⁹ Արփիարյանը Աղգային ժողովի երեսփոխան է ընտրվել 1884 թ. մայիսին: Տես՝ Գ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 103:

օրինավոր աղգային իշխանութիւնը այսօր մեր Աղգ. ժողովն է, ինչ ալ
ըլլան իր թերութիւնները, մենք չենք կրնար վերջապես առանց աղգային
իշխանութեան մնալ»⁹⁰,

Ելնելով պայմաններից, հրապարակախոսը առաջնահերթ է դիտում
նման հաստատութեան ներսում միասնական համագործակցութեան առ-
կայութիւնը: Երկպառակութիւնները հրեպտիսանները միջև, անմիա-
բան ընթացքը պատրիարքի հանդեպ լուրջ խոչընդոտ են դառնում աղ-
գային հարցերին արդունալիտ ուղղութիւն տալու ճանապարհին: Ամե-
նակին կասկածի տակ չդնելով քննադատութեան անհրաժեշտութիւնը,
հրապարակախոսը ընդգծում է ժամանակի գլխավոր խնդրի՝ ուժերի
կենտրոնացման նշանակութիւնը: «Այն խուլ հակառակութիւնը, որ
կը տիրե ատենն մը ի վեր Աղգ. ժողովի և պատրիարքի միջև,—արձա-
նադրում է Հայկակը,—... հետզհետե ավելի ճարակ կը գտնե անհեղու-
ք կը թողունը դատել, թե ո՞րն է այժմ աղգին համար շահավորը. Աղ-
գային պաշտոնական մարմիններու մեջ համաձայնութիւն, թե անհա-
մաձայնութիւն: Աղգ. ժողով և պատրիարք խոչընդոտուցով կը դիտեն
միմյանց թերութիւնները... օտար թշնամիներն մեր վրա կը հսկեն և
մենք կաշխատենք կործանել մեր տունը, որ արդին շատ կանգուն ալ
չէ»⁹¹:

Կարողանալ կողմնորոշուիլ հասարակական բարդ իրադրութեան
պայմաններում՝ ղեկավար սկզբունք ունենալով քաղաքացիական բարձր
գիտակցութիւն ու աղբի կենսական շահերը, այս պահանջներով էր ա-
ռաջնորդվում Արփիարյանը՝ նույնն էլ պահանջելով այն անձերից, ում
վստահված էր ժողովրդի կյանքի տարբեր բնագավառների տնօրինու-
թիւնը:

Հասարակական հոսանքների գնահատութեան հարցում Արփիար-
յանն ուներ իր հստակ դիրքորոշումը: Նրա քննադատական վերաբեր-
մունքը ամիրայական դասի, դրան հաջորդած էֆենդի-մեծահարուստե-
րի հանդեպ ակնհայտորեն դրսևորվել է հրապարակախոսական առաջին
խոսքի ելույթներում: Աղգային հասարակական տմենատարբեր խնդիրների
լուսաբանութեան առիթներով, ինչպիսի նաև իր պատգամավորական գոր-
ծի բերումով, Արփիարյանը համառ հետևողականութեամբ մերկացրել
է պոլսահայ բուրժուազիայի պահպանողական ընթացքի հակադրական
էութիւնը: Քննադատելով էֆենդիների հնազանդութիւնը, հաշտվողա-

⁹⁰ Մշակ, 1882, № 168:

⁹¹ Մշակ, 1883, № 108:

կան դիվանագիտական ընթացքը, «Մշակի» թղթակցությունները ձեռնարկում են պարզութիւն մտցնել արեւմտահայութեան սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի կնճռոտ հանգուցներում՝ որոշակիորեն տարբերակելով հակառակորդ խմբավորումների մղումներն ու դրանց ազդակները: Ձեռնարկում համաձայնութեան ազդեցիկ կյանքը ղեկավարող պաշտոնական մարմինների միջև, Արփիարյանը ոչ միայն չի գնում ղիշումների, այլ միասնական ընթացքի ծրագրի իրականացումը հնարավոր է համարում անխնայ պայքարի միջոցով: Արփիարյանի և նրա համախոհների ջանքերն ուղղված էին ազդեցիկ վարչութեան կազմի դեմոկրատացման, առավել նպատակասլաց աշխատանքի կազմակերպման ու կինսասնութեան ղեկավարների իրազորմանը: Հայ վերնախավի ներկայացուցիչները մեծամասնութիւն կազմելով Ազգային ժողովում, ըստ հրապարակախոսի, չեն նպաստում ժողովրդի կենսական խնդիրների արծարծմանը. «Երբ կը լեցվին Ազգ. ժողովի մեջ էֆենդիները, իրենց ետը ունենալով շողորթներու պզտիկ գունդ մը, ասոնց ձեռքով շատ բան կը դառնա»⁹²:

Հատկանշական օրինակ է Պոլսի Պեշիկթաշի գերեզմանատան հարցը: Արփիարյանն իր համախոհների հետ վճռականորեն բողոք է հայտնում գերեզմանատան քանդելու և այդ տարածութիւնը սուլթանի հայեցողութեամբ տնօրինելու առաջարկի դեմ: Պահպանողականների համար գերեզմանատան խնդիրը լավ ատիթ է՝ ցուցաբերելու իրենց նվիրվածութիւնն ու հնազանդութիւնը Բարձր Դռանը: Քննադատելով նուրյանի, Փափազյանի և նրանց կողմնակիցների կարծիքը, Արփիարյանը հակված է լայնացնել հարցի բովանդակութիւնը: Գերեզմանատան ուղղնացումը հերթական ոտնահարութիւն էր ազգային հիշատակների, ժողովրդի իրավունքների հանդեպ: Հրապարակախոսը, ներկայացնելով «Մշակի» ընթերցողներին իր տեսակետը, ցույց է տալիս, թե որքան անկայուն են «հայ էֆենդիների» համոզմունքներն ու սկզբունքները ազգային գործերում: «Մեր նպատակը չէ,—գրում է Արփիարյանը,—անվանարկել արդի վարչութիւնը, մանավանդ կփափագենք անոր օգնողներն մին ըլլալ, այլ ընդհանուր գաղափար մը տալ: Սակայն հրապարակախոսն անհրաժեշտ է դիտում նշել, որ առաջին հայացքից ոչ էական թվացող խնդիրը իր հետ բերում է թուրքերի ու նրանց հնազանդ պահպանողականների վճռի բարոյական ծանր հետևանքներ: «Բազմաթիւ տապանադրեր կենդանի պատմութիւն են Թուրքիոյ հայոց մեկ ու կէս դարու կենաց... Սրտի ազնվութիւն, հոգւոյ մեծութիւն ունեցող

ժողովուրդներն միշտ դուրգութեան և իրենց գերեզմաններու վրա... Ուրեմն ինչպե՞ս բացատրենք մեր ազնվականներու, մեր կրթվածներու, մեր փարթամներու այդ սառնական անտարբերությունը, երբ պղծված կտեսնեն իրենց մոր, հոր, եղբոր, զավկի, թոռան հանգստարանը: Կամ պետք է ըսել թե կորուսեր են ազնիվ զգացմանց հետին նշույլն իսկ, կամ թե ոչ պետք է ըսել թե՝ ոչինչ ազդեցություն ունին թրքաց մտա: Անոնք որ չեն կարող իրենց ընտանեաց պատիվն պաշտպանել, որ այնքան դյուրին է, ինչպե՞ս կրնան պաշտպանել ազգին մեծամեծ շահերը: Ներելի է քիչ մը տարակուսել»⁹³:

Ազգային արժանապատվության, ժողովրդի իրավունքների ոտնահարման նույնքան աղաղակող փաստ է դիտվում նշանավոր բժիշկի, հասարակական գործիչ Քյաթիպյանի սպանության հետաքննության արգելումը կառավարության կողմից: Փոխանակ պատժելու մարդասպաններին, հարմար է դիտվում ինքնասպանության հնարովի վարկածը: «Մըշակի» մի քանի համարում լուսաբանելով արևմտահայ հասարակությանը ցնցած դեպքի մանրամասները, Արփիարյանը դառնությամբ ու զայրությամբ արձանագրող է. «Բոլոր ապացույցներն անօգուտ են, ահա այսօր իսկ թուրք թերթերը պաշտոնական հայտարարություն կը հրատարակեն, որ Քյաթիպյան ինքզինքը ծովը նետած է: Հայտնի է, որ այս ախպես պիտի ըլլա: Քանի որ մարդասպանները թուրք են, անկարելի է, որ պատժվին քրիստոնյա մը մեղացած ըլլալուն համար... Խեղճ հայու մը համար տաճիկներն ոտքի տա՞կ պիտի առնուն իրենց սուրբ օրնեքները»⁹⁴:

Թուրքական վայրագությունների, անսանձ կամայականության բաղմամբիվ օրինակները զալիս են ապացուցելու, որ սիրաշահելու և հրնազանդության ցույցերը պաշտոնական տարրերի կողմից, նրանց ազդադավ քաղաքականության արդյունքն է: «Աստված ողորմի մեր տառապյալ ազգին,— գրում է հրապարակախոսը — Ի՞նչ ըսենք, անտառին մեջ կացին է ինկիր, կացինին կոթը անտառն է: Մեր տունը քանդողը մենք ենք, մեր տունը աշրողները անոնք են, որ կոշում ունենին դայն շեն պահելու»⁹⁵:

Նզդակացությունը մեկն է. «Ազգային ժողովը չէ գերագույն պահապան ազգային իրավունքներուն»⁹⁶:

⁹³ Մշակ, 1882, № 207.

⁹⁴ Մշակ, 1882, № 207.

⁹⁵ Նույն տեղում, № 217.

⁹⁶ Մշակ, 1883, № 139.

Ազգի կենսական հրատապ խնդիրներից խուսանալելու հետադեմ պահպանողականների ընթացքը հատկանշվում է Աղզային ժողովը անկարեւոր, երկրորդական հարցերով զբաղեցնելու միտումով: «Համրցում, հարցապնդում, տապալել, ջախջխել, պարսավել, նախատել, ահաւա-սիկ Աղգ. ժողովո արդի ոգին, որ հայտնի կը տեսնվի ամեն մեկ գործի մեջ»,—գրում է Արփիարյանը: Բազմաթիւ ապարդյուն հանձնաժողովներն ու նիստերը հաջորդում են միմյանց՝ դառնալով անբովանդակ ժամանակավաճառութեան ակնհայտ ապացույցներ: Ասես անհաղորդ ու խուլ հասարակական պահանջներին, նիստեր են դումարւում քննելու հարցեր, որոնց վերացական ու անիմաստ բովանդակութեամբ թողնում է տխուր զավեշտի տպավորութիւն: Արփիարյանը դատապարտող հիւ-նանքով ծաղրի է ենթարկում մի այդպիսի հանձնաժողովի գործունեու-թիւնը, որն անվանւած էր «տիտղոսական»։ «Ահա պաշտոն մը, որ առաջին անգամն է կը լսվի, ոչ բառգրքի մեջ, ոչ պատմութեան մեջ հետ-քը կարող ենք գտնել... ուրեմն բացատրենք: Տիտղոսական հանձնաժո-ղովի պաշտոնն է երկար հետադոտութիւններով որոշել, թե Թյուրքիո կայսրութեան մեջ բնակող յուրաքանչյուր հայ ի՞նչ ածականի պիտի արժանանա: Համոզւած ենք, թե տիտղոսական հանձնաժողովը ամենա-մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէ հայ լրագրութեան հայ բարի-գործական ընկերութիւններու, դժբախտ հայերու, որք կը դիմեն աստ անդ օգնութիւն մը խնդրելու»⁹⁷:

«Աղզային գործիչներին» դադափարական սնանկութեան, անգործ-նականութեան հայտանիշ դիտելով նման հանձնաժողովների գոյութիւ-նը, հրապարակախոսը հասարակութեան դատին է ներկայացնում «ազնւ-ւաշուք էֆենդիներին» խոսքի ու գործի հակասութեան դրսևորումներից մեկը: Կրկին անգամ բացահայտւում է հասարակական խնդիրները շըր-ջանցելու դատապարտելի երևույթը, որ իրականութեան առաջնահերթ պահանջները փոխարինւում էին «վսեմաշուքների» ինքնաբաւ սնափա-ռութեանը հագուրդ տալու մղումներով: «Ահաւասիկ որպիսի կենսական հարցով կողոնենք նոր տարին»,—գրում է Արփիարյանը և շարունա-կում. «Մի քանի հարյուր տարի վերջ մեր ապագա պատմաբանները թերթելով այս հին լրագիրները—եթե գտնվին—երանի պիտի կարդան 19-րդ դարու վերջի տարիներու մեջ ապրող հայերու, որք ուրիշ հոգ, մտմտութ չունին, բայց եթե խորհել, թե ինչպես իրարու փաղաքշական ածականներ պետք է տան»⁹⁸:

⁹⁷ Մշակ. 1889, № 10.

⁹⁸ Եւսե անգամ:

Որքան էլ անհանդուրժող ու սուր է Արփիարյանի քննադատությունը՝ ուղղված աղգային վարչությանը, այն նպատակամիտում է աղգի ղեկավար խմբամիներթի գործունեության գաղափարական ուղղության, գործնական վերակառուցման ծրագրերի իրականացմանը, իր քննադատությամբ հրապարակախոսը ոչ միայն չի ժխտում հասարակական կյանքում նրանց գրաված դերը, այլ սահմանազատելով հոռի գործելակերպի դրսևորումները, ձգտում է վարչական մարմինների բարձր կուլման լիիրավ հաստատմանը:

«Մշակի» թղթակցությունները լայն դադափառ են տալիս հրապարակախոսի օրեցօր աճող հեղինակության մասին արևմտահայ հասարակական կյանքում և Կովկասում: Ինչպես նշում է Ս. Նրեմյանը, «համշակականներն իսկ կը գնահատվի Հայկակի գրիչը»⁹⁹: Համընդհանուր ուշադրության հետ աճում է և խուլ թշնամանքը համարձակ ու սկզբունքային գործչի հանդեպ: Հակառակորդները ձգտում են ամեն միջոցներով լռեցնել հանդուգն թղթակցին՝ կասկածի ենթարկելով նրա հողավածների ստուգությունը: Արփիարյանն անպատասխան չի թողնում այդ հարձակումները՝ մերկացնելով հակառակորդների պարսավանքներն ու իրենց իսկ ծախու էությունը: «Կըսեք, — գրում է նա, — թե մենք «Մշակի» հաճո ըլլալու համար կգրենք: Մենք ոչ ումեք հաճո ըլլալու պետք ունենք: Մենք ձեզի պես վարձկան գրիչ չենք: «Մշակի» համակրողները բազմաթիվ են և մենք ալ անոնցմն մին ենք... Սակայն ինչ եք դուք: Այսօր Մանկունին կը վճարե ձեր անհամ գրիչը, վաղը եթե Շեյխ Յուլիսլամը ձեզ փող տա, դուք անոր կողմը կըլլաք: Զեղի պես արարածները ոչ սկզբունք ունին, ոչ զգացմունք, ձեր նշանաբանն է. («W e s s' Brod ich esse, desz' Lied ich Singe» (Ում հացը ես ուտեմ՝ նրա երգն էլ ես կերգեմ,))¹⁰⁰:

Տարբեր առիթներով հրապարակախոսը անդրադարձել է աղգի ներքին թշնամիների վնասակար, պառակտող քաղաքականությունը: Ստորկամիտ մատնիչների ջանքերով քանտերն էին նետվում ու աքսորվում անմեղ մարդիկ, փակվում էին կամ ժամանակավորապես դադարեցվում հայ մամուլի օրգանները: Պաշտոնական գրաքննության սպառնալիքի հետ հայ խմբագրին հալածում է և մատնիչի ստվերը: Իրենց հերթին

⁹⁹ Ս. Նրեմյան, Գրագետ հայեր, շաբթ 1V, էջ 208:

¹⁰⁰ Մշակ, 1882, № 118:

մամուլի իրավունքները սահմանափակում են ազգային վարչության մարմինները՝ չհանդուրժելով իրենց հասցեին ուղղված որևէ քննադատություն: Թղթակցություններից մեկում մեկնաբանելով ազգային վարչության վճիռը «Արևելք» թերթը դադարեցնելու մասին, Արփիարյանը նկատում է, որ Պոլսում մամուլի գործունեությունը անհնարին է դառնում ազգի ռեակցիոն պահպանողական ուժերի ճնշման տակ, այնինչ «ազատությունը անհրաժեշտ է մեզ՝ երբ որ ազգը կը հոգա պատրիարքարանի, ինչպես նաև ազգային բոլոր հաստատությունների, հոր սահմանադրությամբ կը կառավարվին մեր ներքին գործերն»: Քննադատելով Քաղաքական ժողովի կամայական վճիռը, թղթակցին մնում է եզրակացնել. «Արդ այդպես կը տեսնվի, որ «Արևելք» եթե վերստին քննադատե պատրիարքարանի գործերը, ջնջման պիտի ենթարկվի»¹⁰¹:

Չնայած գործադրվող ճնշումներին, Արփիարյանի և նրա համախոհների հետևողական աշխատանքը տալիս է իր արդյունքները: 1889 թ. Քաղաքական և Ազգային ժողովի ընտրություններում ձայների մեծամասնությունը ստանում են դեմոկրատական մտայնության ներկայացուցիչները: Գոհունակությամբ արձանագրելով այդ փաստը, «Մշակի» էջերում հրապարակախոսը գրում է. «Սրտի ու խելքի համերաշխությունը վերջերս ի հայտ եկավ Պոլսի մեջ խել մը խնդիրներու առթիվ. այսպես Ազգ. ժողովի ու Քաղաքական ժողովի մեջ էֆենդիների նվազումը այդ համերաշխության ծնունդ է: Առ այժմ ատոնց ազդեցությունը ջրնջվեցավ պաշտոնական շրջաններու մեջ. էֆենդիները Ազգային ժողովի ուղեցույցը չին, էֆենդիները ձայն չունեն Քաղաքական ժողովի մեջ, որ այժմ բաղկացած է աղնիվ, սրտոտ, անկեղծ անձիք, որոց ոչ մին պետական ժառանգության մեջ է: Այդ Քաղաքական ժողովականները կաշխատեն, բայց որչափ ժամանակի կարոտ են, որչափ նեղություններու պետք կա անցյալը մաքրելու և ապագայն բարվոքելու համար»¹⁰²:

Արևմտահայության տնտեսական-իրավական կյանքի առաջադիմությունը նպաստելու ծրագրի սահմաններում հրապարակախոսը պաշտոնական վարչության նպատակաուղղված գործունեության հետ մեծ

¹⁰¹ Մշակ, 1889, № 30,

¹⁰² Մշակ, 1889, № 117,

տեղ է հատկացնում հասարակական-մշակութային գործունեւրի դերին ու նշանակութեանը: Դպրոցը, թատրոնը, մամուլն ու գրականութիւնը, բարեգործական ընկերութիւններն իրենց գոյութեամբ դառնում են հասարակական մտքի կենդանութեան հայտանիշներ: Որքան էլ առաջնահերթ էր հասարակական-քաղաքական իրադարձութիւնների հրատապ արծարծումը, Արփիարեանը թրթակցութիւնների սուղ տողերում անհրաժեշտ է դիտում անդրադառնալ նաեւ մշակութային ոլորտին՝ ձգտելով փոխադարձ ճանաչման ու մերձեցման առաւելագույն արդիւնքի: Ազգային-սոցիալական խնդիրների գաղափարախոսական առանցքի շուրջը համադրելով մշակութային կյանքի հարցերը, հրապարակախոսն ընդգծում է արվեստի ու գրականութեան վճռորոշ դերը ազգային գիտակցութեան դաստիարակութեան, հասարակական մտքի կազմակերպման գործում: Նույնիսկ թուրքական ռեակցիայի խստագույն ճնշման պայմաններում ոչ միայն չէր մարում հոգեկոր զարգացման ձգտումը, այլ դառնում էր դիմադրութեան պատվար ազգի գոյատեւման ուղիներում: Քաղաքական կյանքի տարընթացութիւններին համեմատ, տեղատվութեան և վերելք էր ապրում նաեւ մշակութիւնը: Ազգային զարթոնքի ու քաղաքական հույսերի ոգեկորիչ ժամանակները առաջ են բերում մտքի շարժում և հրապարակախոսը շտապում է արձանագրել ժողովրդի հոգեկան վերելքի արտահայտութիւնները: Պատմական ուսումնասիրութիւններ, բառգրքի հրատարակութեան, թատերական ներկայացումներ ու նվագահանդեսներ, և, իհարկեւ, գրական ստեղծագործութիւններ, դառնում են շահեկան նյութ հրապարակախոսի համառոտ տեսութիւններում: Մի քանի տողով թղթակիցը կարողանում է ծանոթացնել ու ներկայացնել մշակույթի ու գրականութեան նորութիւնները, բնութագրել հեղինակներին՝ հանդես բերելով իր քննադատական կամ դրական վերաբերմունքը: Երկուսն էլ կարեւոր ու հետաքրքրական է իւր իսկ՝ Արփիարեանի ստեղծագործական նկարագրի հաստատման իմաստով: Անդրադառնալով գրականութեան ու արվեստի հարցերին, հրապարակախոսը հակված չէ իրեն վերագրել քննադատի անուն, քանի որ որոշակի տեսակետ ունի պրոֆեսիոնալ քննադատի բարձր կոչման մասին: Գրական քննադատութեան վերաբերյալ հիմնավոր կարծիքը փաստարկվում է եվրոպական գեղագիտական մտքի չափանիշներով, որոնց քաջատեղյակ էր Հայկակ-Արփիարեանը: Այդ մասին են վկայում նրա հետեւյալ տողերը նույն «Մշակի» էջերում. «Նվիրողական արդի քննադատութեան հետամուտ ըլլալով, լավ ըմբռնած եմ, թե ինչ է գրական քննադատի մը պաշտօնը և այդ պաշտօնը խղճի մտքը կատարելու համար գիտութեանց որքան պաշար

պետք է»¹⁰³, Դեռևս իրեն պատրաստ չհամարելով գրական քննադատության ոլորտները մտնելու համար, Արփիարյանը գրական և մշակութային հարցերի քննությունն իր թղթակցություններում դիտում է լուր իբրև «տեղեկություններ», որոնց նպատակն է առավել ամբողջական պատկերացում տալ արևմտահայ հասարակական կյանքի վերաբերյալ: Սակայն անգամ այդ սահմաններում դրսևորվում են թղթակցի համոզումներն ու որոշակի տեսակետները, որոնք հետագայում վերաճելու էին գեղադրական կյանքում դավանանքի: Հրապարակախոսը քննադատությանը ներկայացվող բարձր պահանջների հետ, առաջնահերթ է գտնում ապահովել հասարակական մտածողության կարևոր ասպարեղը դիտակ և ունակ անձանց մասնակցությունը: Արձանագրելով գրական կյանքում առկա քննադատության սիրողական մակարդակը, Արփիարյանը բալամիցս սուսահոգություն է հայտնում այդ առիթով՝ հուսալով, որ առավել բարենպաստ հանգամանքներում գրականությանը դարգացմանը համընթաց կզենու նաև այդ քննադատությունը:

Թղթակցություններից մեկում հայտնելով Գարեգին Սրվանձույանցի «Թորոս աղբար» գրքի հրատարակության մասին և բնութագրելով այն իբր հայրենասիրական շերմության, «բանաստեղծական մտածողության» արտահայտություն, Հայկակը բավարար չհամարելով իր գնահատականը, գրում է. «Հարկ է, որ «Մշակի» ընթերցողներն ավելի կատարյալ գաղափար մը ունենան այս պատվական գրքի վրա, ո՛ր էր թե «Մշակ» ի Պոլիս գրագետ թղթակիցներ ունենար, որք է. Պոլսո հրատարակությանց լուծումն ու քննադատությունը «Մշակի» սյուննրու մեջ անեին, բայց վախեմք, թե այս փափազն միայն փափագ մնա և մեզ նման՝ զբոսական ասպարիզին մեջ բոլորովին օտար եղողներու համառոտ տեղեկություններովն գոհանան, կամ լավ ևս դժգոհանան, «Մշակի» ընթերցողք»¹⁰⁴:

Արփիարյանի թղթակցություններում արևելահայ ընթերցողին ներկայացվել են խրիմյան Հայրիկի, Հակոբ Պարոնյանի, Ղևոնդ Ալիշանի, Հրանդի (Մ. Կյուրճյան) և շատ ուրիշների գրական գործերը: Օգտագործելով գրքի հրատարակության, հոբելյանի կամ այլ շարժառիթներ, հրապարակախոսը ոչ միայն ներկայացնում ու արժեքավորում է արևմտահայ գրողների գործերը, այլև բարձրացնում գրականության հասարակական նշանակության, նրա պարզացման ուղղության, առանձնա-

¹⁰³ Մշակ, 1883, № 198.

¹⁰⁴ Մշակ, 1879, № 71.

հատկությունների ու միատումների հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ: Կարևոր է դիտվում անցյալի արժեքների համակողմանի ուսումնասիրությունը, յուրաքանչյուր գրողին իր բերած ավանդի սահմաններում տեսնելն ու գնահատելը: Անդրադառնալով խորեն նարպեյի գործունեությանը, հրապարակախոսը գնահատում է ժամանակի հասարակական և գրական կյանքում նրա կատարած ուրույն դերի նշանակությամբ, ցավով նշելով, որ այն մոռացության է մատնվել: «Իսկ բանաստեղծը մեր հոգևունյն խորերը աղդած է,—հիշեցնում է Հայկակը: — Ի՞նչ երազներ, հրք սրտներուս վրա կպահեինք «Վարդենիքը»: Երբեք չպիտի մոռանաք այն ժամերը, երբ զմեզ կոգևորեք տասն և յոթը տարեկան պառտանին, «Ձհայրենյաց ասա մեզ բան ո՛ր քերթող» անմահ հրգը: Մի՞թե այնքան հարուստ ենք, որ մինչև իսկ այսպիսի անձերն առաթուր կոխենք»¹⁰⁵: Հայրենասիրական գաղափարներ սերմանելու, աղգային դաստիարակության գործին ծառայելու սուրբ պարտականությամբ է բնորոշվում խրիմյան Հայրիկի ստեղծագործությունը: «Խրիմյան սրբազան ճանլըցված է հայրենասեր բարձր ոգի մը: Նա ոգևորեց ամբողջ մի սերունդ: Տաղանդավոր մատենագիր, սրտահույզ բանաստեղծ, ոգևորող բարոյիչ, կրքավ հափշտակել աղգին սիրտը»¹⁰⁶:

Հրապարակախոսը գրականության արդիականության տեսանկյունից է որոշարկում դեղարվեստական մտքի դարգացման ընթացքը: Գրականության հասարակական օգտակարության չափանիշը հիմք ընդունելով, Արփիարյանը ժողովրդի հոգևոր առաջադիմության հայտանիշ է դիտում գրական կյանքի թեկուզև դանդաղ, սակայն արդյունավետ շարժումը: Որքան էլ համեստ լինեին շարժման այդ արտահայտությունները, ըստ Հայկակի, դրանց ճանաչման անհրաժեշտությունն ակնհայտ է. «Երբ աղգային բոլոր հարցերն համառոտաբար կը ծանոթացնենք, երեսի վրա շթողունք մատենագրական խնդիրներն ալ: Մատենագրությունն ալ աղգի մը դարգացման նշանակներեն մին է»¹⁰⁷,—գրում է նա:

Գրական և հասարակական կյանքի փոխներգործության կապով են բացատրվում մտավոր շարժման ներկա և դալիք դարգացման պայմանները: 70-ական թթ. վերջի հոգևոր կյանքի աշխուժացումը հուսադրող հիմք է տալիս հրապարակախոսին մտածելու, որ «Աղգային քաղաքական շարժանց հետ գրական կյանքն ալ ոգի կառնու և մատենագրություն

¹⁰⁵ Մշակ, 1882, № 207:

¹⁰⁶ Մշակ, 1883, № 33:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, № 35:

նոր ասպարեզի մը մեջ կը թևակոխեմք. մինչ մեկ կողմն նոր սերունդն կ'ողողն հրապարակն ռուսներուն հրատարակութեամբ, որք եթէ մեծ հրմտութիւն մը ի հայտ չեն ածեր, բայց ոգի և աշխուշ կը պարունակեն և հուշս կուտան, թէ այդ նորաբողոք հեղինակներն ժամանակի հետ միասին աշխատութեամբք կարող պիտի լինեն իրենց գրիչն ավելի սրել և իրենց մտավոր հորիզոնն ընդարձակել, մյուս կողմն կը տեսնեմք, որ շատ լուրջ մատչաններ լուս տեսնելու կը պատրաստվին»¹⁰⁸:

Գեղարվեստական գործերի հետ արեւելահայ ընթերցողներին տեղեկութիւնն է ստիւում Նորայր Բյուզանդացու ֆրանսերէն-հայերէն բառգրքի, Ա. Դարազաշյանի «Քննական պատմութիւն հայոց» աշխատութեան և այլ հրատարակութիւններու մասին՝ դրանք դիտելով իրրեւ հասարակական մտքի առաջընթացը բնորոշող երևույթներ:

Գրականութեան կենսական նշանակութեան, ազգային ոգու հարատեւման ապացույցներ են դառնում գրական գործիչների հոբելյանական հանդիսութիւնները: Բաֆֆու հոբելյանը հիմք է տալիս հրապարակախոսին հաստատելու գրականութեան զաղափարական ազդեցութեան որոշակի արդշունքները՝ հանգելով ուշագրաւ եղրակացութեան, «երբ հայ ժողովուրդը կը սիրէ Բաֆֆին, այդ կը նշանակէ, որ հասած է ժամանակը, որ գրադիտութիւնը ուղղութիւն պիտի կարենա տալ ժողովրդին»¹⁰⁹:

Նույնպիսի բովանդակութիւնն է ձեռք բերում Ղևոնդ Ալիշանի հոբելյանի լուսաբանութիւնը «Մշակի» էջերում: Արդեն իբրեւ մասնակից, Արիարդյանը մանրամասն նկարագրելով տոնախմբութիւնը Վենետիկում, լայնացնում է հոբելյանի իմաստը, գրելով. «Հայր Ալիշանի հոբելյանի հանդեսն ակներեւ նշանակ մըն է մեր ազգային բնավորութեան բարոյական փոփոխումին, կամ ավելի ճիշտ բարեփոխումին: Այդ հանդեսն ամեն տեսակետով հաղթանակն է Ազգայնութեան զաղափարի»¹¹⁰: Ինքն՝ Արիարդյանը, կարդալով հանդիսութիւնում պոլսահայերի ողջույնի ու-

¹⁰⁸ Մշակ, 1879, № 78:

¹⁰⁹ Մշակ, 1883, № 198:

¹¹⁰ Մշակ, 1890, № 59: Ուշագրաւ է, որ մի քանի օր անց թերթը «Հ. Ալիշանի հոբելյանի առթիւ» հոդվածում հավանութիւն է տալիս թղթակցի տեսակետին՝ գրելով «Միանգամայն ճիշտ է Կ. Պոլսի շնորհալի գրող Արի. Արիարդյանի կարծիքը, որք նրկարագրելով Ալիշանի հոբելյանի մանրամասնութիւնները, ասում է, որ այդ օրը ազգային զաղափարը հաղթանակ տարաւ»: Նույն տեղում, № 64:

ղերձը, դիտում է այն իբրև ժողովրդի միասնական կամքի ու դիտակցության արտահայտություն¹¹¹,

Արևմտահայ հասարակական կյանքի տեղաշարժերին համընթաց, փոփոխությունների էր ենթարկվում և գեղարվեստական կյանքը: 80-ականների իրապաշտական շարժման հիմնադիր և գործուն մասնակից Արփիարյանը, վճռական նշանակություն տալով շարժման միտումների բովանդակությանը, «Մշակի» էջերում լուսաբանում է դրական նոր ուղղության էությունն ու առանձնահատկությունները ոչ միայն թղթակցություններով, այլև ծրագրում է առանձին բանասիրական հոգվածների շարք: Հրապարակախոս-քննադատի այս մտահղացումը ինչ-ինչ պատճառներով, լիովին չի իրագործվել: Բերթի «Բանասիրական» բաժնում «Կ. Պոլսի գրագետները» ընդհանուր վերնագրի տակ հրապարակվում է Հրանդի (Մելքոն Կյուրճյան) ստեղծագործական դիմանկարը, որ խոսատումնալից սկիզբ էր: «Հրանդ» հոգվածում Կյուրճյանի ստեղծագործությունն ու անհատականությունն ըստ մեհնայնի բնութագրելով, քննադատը նրա գեղարվեստական մտածողության շերտերում վեր է հանում դրական նոր շարժման բնորոշ հատկանիշները, հայեցողության այն ուրույն որակը, որով ապահովվում էր կյանքի ճշմարտացի ու համակողմանի արտացոլման ստեղծագործական սկզբունքը: Նույն հոգվածում քննադատն անօգուտ չի համարում ցույց տալ նաև, «թե մեր գրականությունն ինչ փոփոխություններու ենթարկված է. գաղափարներն, զգացումներն ի՞նչ ուղղություն կուտան գրականության»¹¹²:

Գրականության նոր՝ ժողովրդային բովանդակությունը Հրանդի գործերում հայտնաբերվում է ամենից առաջ թեմատիկ թարմության տեսակետից: Գավառի ու պանդուխտների կյանքը բերելով գրականություն, ինչպիսի նշում է հրապարակախոսը, Հրանդը դառնում է «ժամանակի պահանջներուն գրագետը...», ինչ որ զրեց ցնցում ազդեց: Հրանդ եղավ թշվառության նկարիչն և իբրև ազդեցությունն օրեցօր ահագին եղավ»¹¹³:

Արևմտահայ մշակութային կյանքի իրադարձություններում Արփիարյանն անդրադարձել է նաև արվեստի մյուս ճյուղերի՝ գեղանկարչության, թատրոնի, երաժշտության նորույթներին: Ուշագրավ են ոչ միայն նրա տեղեկությունները նկարիչ Նշանյանի, երգիչ Շահլամյանի, թատերական

¹¹¹ Տե՛ս՝ «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում» ժողովածուն (բնագրերը, առաջարկը և ծանոթությունները Ս. Շտիկյանի), Նրևան, 1974, էջ 45—46:

¹¹² Մշակ, 1890, № 104:

¹¹³ Նույն տեղում:

խմբերի ելույթների մասին, այլև այդ առիթներով հրապարակախոսի արժարժումները մշակույթի հասարակական նշանակություն, գեղարվեստական մտքի ծրագրային զարգացման անհրաժեշտություն մասին: Գեղարվեստական ճաշակը կրթություն է, դաստիարակություն է,—գրում է հրապարակախոսը՝ առաջադրելով ժողովրդի հոգուն և հույզերին հարազատ, արվեստի բարձր սկզբունքներին բավարարող մշակույթի պահանջը: Տոհմիկ, ազգային նկարագիրը պարտադիր պայման է դիտվում եւ՝ երաժշտության, եւ՝ նկարչության գաղափարական նպատակադրումների իրականացման համար: Երգիչ Շահլամյանցի համերգի խանդավառ ընդունելությունը նկարագրելով, թղթակիցը գրում էր. «Միժեռնակը», «Սոխակի երգը», «Հազար երանին» սրտերու կարոտը կը հագեցնեն, ժողովրդի հոգին կը հուզեն, կը վառեն: Ամեն մեկ անգամ, որ կը վերջանար հայերեն երգ՝ մը, ժողովուրդը որոտընդոտ ձայնով կը դռներ՝ «հայերեն երգ, հայերեն երգ» և հայերեն երգը կը լսվիր...»¹¹⁴,

Գրականության մեջ մշակվող ճշմարիտ արվեստի սկզբունքները հրապարակախոսը տարածում է գեղանկարչության ասպարեզում՝ ցույց տալով դրանց դրսևորումների հնարավորությունները: Նկարիչներ Սրապյանի, Նշանյանի գործերը հրապարակախոսին ծառայում են ապացույց՝ զարգացնելու գեղարվեստի կենսական գաղափարականության, իրապաշտության՝ իբրև գեղարվեստական մեթոդի հաստատման գրույթները: «Նկարել ազգային ժամանակակից կյանքի երևույթները, ցույցանելով անոնց վրա արվեստագետ սրտին ցնծումը կամ վիշտը, ահա ինչ որ կը սպասենք հայ պատկերահանեն»¹¹⁵,—գրում է Արփիարյանը:

* * *

Դժվար է գերազնահատել «Մշակում» Արփիարյան-Հայկակի հրապարակախոսական գործունեության պատմական դերն ու նշանակությունը: Շուրջ հրեսուն տարիներ համարյա անընդմեջ շարունակվող թղթակցությունների բովանդակությունն իր հանրագումարում ձեռք է բերում ժամանակի հայ հասարակական կյանքի հավաստի տարեգրության բընույթ: Դառնալով կենդանի կապ արևմտահայ և արևելահայ հատվածների միջև, հրապարակախոսը աննախագիս հետևողականությամբ «Մը-

¹¹⁴ Մշակ, 1889, № 72:

¹¹⁵ Մշակ, 1890, № 72:

շակի» էջերում արևմտահայության ազատասիրական ոգորումների ու նվիրական իղձերի թարգման հանդիսացավ: Շնորհիվ Արփիարյանի օբյեկտիվ վերլուծությունների, արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը արևելահայության առջև հառնում է իբրև ապրող իրողություն իր բազմաշերտ տարածքով, արտաքին ու ներքին տեղաշարժերի առաջադրած անհետաձգելի խնդիրների բարդ ընթացքով: Այդ թղթակցությունները կարևոր հիմք են դառնում «Մշակի» և նրա խմբագրի հասարակական վերաշինության ծրագրերում՝ իբրև ազգային կոնսոլիդացիայի, ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության իրադրոժումների ռեալ երաշխիք: Մշակականների շատ համոզումներ ու պատկերացումներ ճշտվում ու ստուգության են ենթարկվում Արփիարյանի կողմնորոշող հոգվածների շնորհիվ:

Այդ հանգամանքը նկատի ունեւ Ս. Երեմյանը, գրելով. «Պատրիարքական և քաղաքական խնդիրներ, որոնք Պոլսո հայուն և պալառացի մեծ հանրության էական ջղերն են, քրոնիկի գրչով պանոնք կը հուղն. Արծրունին այդ թղթակցությանց արծագանք կըլլա ջղուա խմբագրականներով: Հայկակի այդ նամակներով կարելի է խմբագրել թուրքահայ փոքրիկ շրջանի մը ժամանակակից կարևոր պատմությունը»¹¹⁶:

Աստանդական կյանքը փոխել է հրապարակախոսի թղթակցությունների հասցեները: Պոլսին հաջորդել են Լոնդոնը, Վենետիկը, Կահիրեն ու Ալեքսանդրիան¹¹⁷: Սակայն տարադիր հրապարակախոսի մղումը մնացել է նույնը՝ ծառայել ազգային միասնության՝ հայրենիքի փրկության վրճառական գաղափարական կուլանի պաշտպանությանը: Հայկական տարբեր գաղթավայրերից եկող դարասկզբի նրա թղթակցություններն ու հոգվածները շարունակել են լուսաբանել ազգային կյանքի նոր պայմաններն ու առանձնահատկությունները: Արփիարյանի այդ շրջանի հոգվածները բնորոշվում են հետևողական լավատեսությամբ, անդիջում սկզբունքայնությամբ: Նա անհրաժեշտ է դիտում ամրապնդել կապը արևմտահայության արտագաղթի հաշվին ստեղծված տարբեր գաղթավայրերի և հայրենիքի միջև: Գաղթօջախների հասարակական-մշակութային կյանքի լուսաբանությամբ հրապարակախոսը ձգտում է հալ հավաքականության համախմբմանը, ժողովրդի միասնական գիտակցության կազմակերպման անշեղ ընթացքին՝ իբրև վերջնական նպատակակետ ունենա-

¹¹⁶ Ս. Երեմյան, Գրադեստ հայեր, Վենետիկ, 1913, IV շ., էջ 208:

¹¹⁷ Տարագրության տարիներին «Մշակին» ուղարկված հոգվածները կրում են «Հայ կյանքեն» խորագիրը, երեք ասուղ՝ * * * ստորագրությամբ:

լով հայութեան սոցիալ-քաղաքական ազատագրութեան բաղձալի հեռանկարը:

Աշխատակցութեանը «Մշակին» կարեւոր նշանակութիւնն է ձեռք բերում նաեւ Արփիարեան-խմբագրի գործունեութեան առումով: «Մշակի» գաղափարական մթնոլորտը կազմակերպում և ուղղութիւնն է տալիս հրապարակախոսի սկզբունքներին, մշակում դրանք իբրեւ մասնագիտական կողմնորոշում Թուրքիայի բարդ ու դժվարին քաղաքական կացութեան սլայմաններում հիմնադրելու և վարելու ժամանակի մամուլի այնպիսի կարեւոր օջախներ, որպիսիք դարձան «Արեւելքը», «Մասիսը», «Հայրենիքը»:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԼՍՈՒՄ 1884—1890 թ.:

«ԱՐԵՎԵԼԷՔ» ԵՎ «ՄԱՍԻՍ»:

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹԻՖԼԻՍ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆ:

ԿՐԿԻՆ ՎԵՆԵՏԻՆՈՒՄ՝ ՔՍԱՆ ՏԱՐԻ ԱՆՑ

1884 թ. Արփիարեանի կյանքում նշանավորվում է մի քանի խոշոր իրադարձություններով: Տարվա սկզբին՝ հունվարի 2-ին, լույս է տեսնում «Արեւելք» օրաթերթի առաջին համարը, որի հիմնադրման նախապատրաստութիւնը հրապարակախոսը իր համախոհների հետ սկսել էր ամիսներ առաջ:

Նույն տարվա ապրիլին Արփիարեանը ուղևորութիւն է կատարում դեպի Կովկաս՝ իբրեւ «Արեւելքի» թղթակից, լինում Թիֆլիսում, Երևանում, Էջմիածնում, ուր կայանալու էին կաթողիկոսական ընտրութիւնները: Իսկ մայիսին Բաղնշ քաղաքի դավառական ժողովը նրան առաջադրում է և ընտրում Ազգային ժողովի քրիստոնեական, Հասարակական, հրապարակախոսական պարտավորութիւններ, բաղձալի հանդիպումներ, անմոռաց ապավորութիւններ. այս ամենը նոր լիցք ու թափ են հաղթողում Արփիարեանի գործունեութեանը, դառնում խթան նոր մտահղացումների ու ծրագրերի իրականացման համար:

«Արեւելք» օրաթերթի հիմնադրումը նախապատրաստվել էր ոչ միայն Արփիարեան-հրապարակագրի անձնական մղումներով, այլև ժամանակի հասարակական-քաղաքական իրադրութեան թելադրանքով: Պոստում ունենալ թերթ, որ համապատասխաներ իր ուղղութեամբ հասարակութեան նորօրյա պահանջներին, դառնար խոսափող հանրութեան մեծամասնութեան մեջ խորացող դեմոկրատական գաղափարների արտահայտում, նպատակաուղղելով ժողովրդի գիտակցութիւնը—գաղափարական

ծրագրի այս ուղեգծով էր առաջնորդվում Արփիարյանը՝ ձեռնամուխ լինելով նոր թերթի հրատարակման դժվարին դործին։ Տարիներ անց, հրապարակագիրն իր հուշերում խոստովանում է, որ ձեռնարկի ողջ բարդությունը նա հստակ գիտակցել է ոչ միայն նկատի ունենալով իրականության օրյակտիվ անբարենպաստ հանգամանքները, այլև այն անմնացորդ նվիրումի անհրաժեշտությունը, որ պահանջվում էր հրապարակախոս-խմբագրից։ «Հանրության համար գրողներու կարգին մեջ» մտնելու համար «պետք է մոռնալ անձնական հաճույք ու տհաճություն. հրապարակագիրը խնամակալ մըն է, որ իր անձին համար չի մտածեր, այլ ուրիշին»¹¹⁸, — այսպիսի համոզմունքով է մուտք գործում Արփիարյանը արևմտահայ լրագրության ասպարեզ։ Մուտք է գործում այլևս չհեռանալու համար՝ իր անանձնական կյանքի գերադույն նպատակն ու բովանդակությունը դարձնելով գրող-հրապարակախոսի անխոնջ գործունեությունը։

1883—84 թվականները նոր շրջան էին ուրվագծում արևմտահայության կյանքում։ Խուրքական կառավարությունը մերժելով «բարենորոգությունները», պարզապես հաստատում է հայերի բնաջնջման իր նախկին ծրագրի ուժի մեջ մնալը։ Օրիցօր ստվարացող գաղթականների ու պանդուխտների զանգվածները Պոլսում, հարստահարությունների նորանոր փաստերի կուտակումը զավառներում ազդային քաղաքական պայքարի ուղղության բովանդակությանը նոր զեկր են հաղորդում՝ ստիպելով հաշվի նստիլ անտեսական կացության բերած տեղաշարժերի հետևանքների հետ։ Դեմոկրատական մշակույթը, և հատկապես մամուլը իր վրա է վերցնում ազգի կոնսոլիդացիայի ծրագրի իրականացումը՝ հիմնական շեշտը դնելով գաղափարախոսական ազդեցության վրա։ Ազգի նրկու հատվածների մերձեցման և հետագա զարգացման խնդիրը քաղաքական ինքնուրույնության հասնելու կարևոր պայման է դիտվում։ Մամուլը գրաքննության խստագույն կաշկանդումների պայմաններում ստանձնում է հասարակական առաջընթացի ուղեցույցի դերը։ Հասարակական գիտակցության վերակառուցման, գաղափարների արմատական բեկման պարտականությունը, խանդավառ հավատի խրախուսով հրապարակախոսության ասպարեզ է մտնում ՃՕ-ականների սերունդը, որի անդրանիկ ամբիոնը դառնում է «Արևելք» օրաթերթը։ Առաջին իսկ առաջնորդողում խմբագիր Արփիարյանն ազդարարում է թերթի որոշակի ծրագրային նը-

¹¹⁸ Հայրենիք, 1894, № 938։

պատակաների մասին հետևյալ տողերով. «Արեւելք» իր պարտականութեանց առաջինը պիտի համարի լավ ուսումնասիրել հայ ժողովրդին կյանքը՝ իր ամեն երևույթներուն ներքե և հետամուտ ըլլալ ըստ կարելուն զոհանցում տալ նորա բարոյական և մտավոր պահանջներուն»¹¹⁹:

Այս պահանջի գործնական իրացումները ի հայտ են գալիս թերթի բովանդակութեան ամենատարբեր դրսեւորումներում: Նորութեան և թարմութեան ձգտմամբ «Արեւելքի» խմբագիրը նախատեսում է լրագրացին ընդունված ժանրերի ձեւի ու բովանդակութեան վերափոխում: Առանձնապէս մեծ նշանակութիւն է տրվում հակիրճ, բայց պաշտօնագրութեան խմբագրականներին, որոնցով օրաթերթը կարող տարբերվում էր հրատարակում եղած օրագրական մյուս հրատարակութիւններէ: Իր վերհիշումներում «Արեւելքի» խմբագիրն այդ մասին գրում էր. «... ամենքս ալ սոսկում ունեինք երկարապատում առաջնորդող հոգւածներէ. կարճ սյունակներու մեջ ամփոփ կերպով գրելը միակ միջոցը կը համարէինք ուղղակի ազդեցութիւն մը ընելու մտքերու վրա»¹²⁰: Այդպիսի խմբագրականների լավագոյն օրինակներ էին Արփիարչանի համար «Մշակի» ծրագրացին առաջնորդողները, որոնց գործնական նախագծումները, պայքարի, գործելու վճռական ոգին ուղեցուց նշանակութիւն էին ձեռք բերել հասարակութեան վերաշինութեան խնդիրներում:

Իր առաջին խմբագրականով իսկ Արփիարչանը հանրութեանը ներկայացնելով թերթի ծրագիրը, առաջ է բերում խուլ դիմադրութեան մի ալիք: Թերթի «հիմնագիր» հոգւածը, «որուն մեջ «շիջելափա՛ռ» ածականը կը տրվեր գոյութիւն ունեցող բոլոր թերթներուն, բավական աղմուկ հանեց և առաջին պատճառ մը եղավ, որ բոլոր թերթները մեզի դեմ ըսկըսան հարձակիլ: Առաջին ուժերնիս էր այս», — տարիներ անց վկայում է նա: Նորարաց թերթի սթափեցնող տպավորութիւնը դիտակցվում է ոչ միայն դամից՝ ընկալվելով իրրեւ երիտասարդական հանդգնութիւն նաեւ ավելի առաջադիմորեն մտածողների կողմից: Նշիա Տեմիրճիպաշչանը «Երկրագունդի» էջերում հայտարարում է. «Արեւելքի» վարչական խորհուրդն այս սահմանադրական դարուն մեջ՝ կը հովանի դիկտատորութեան»¹²¹:

Այնինչ «Արեւելքի» գիրքորոշումը հիմնվում էր մամուլի դերի ու կոշման մասին ունեցած միանգամայն նոր ըմբռնման վրա և նրա խմբա-

¹¹⁹ Արեւելք, 1884, № 1.

¹²⁰ Հայրենիք, 1893, № 672.

¹²¹ Երկրագունդ, 1884, № 6.

գրի պատկերացմամբ «նոր երիտասարդության ... հրապարակագրության մտատիպար օրինակը» կարող էր լինել արևելահայ դեմոկրատական մամուլը՝ հանձինս «Հյուսիսափայլի»։ Անդրանիկ խմբագրականի «ծրագրի նմանող հայտարարության» մեջ, ինչպես նշում է հետագայում արդեն գրականության պատմաբան Արփիարյանը, ամենևին պատահական չէր «Ռուսիո հայոց մամուլին ակնարկությունը»։

Ռերթի գաղափարական նպատակադրումը՝ ծառայելու հասարակության առաջընթացի պահանջներին, ստուգության էր ենթարկվել «Հյուսիսափայլի» պատմական ընթացքով, և իր խմբագրականում հրապարակախոսն ընդգծում էր այդ ընթացքի արդյունավետությունը՝ գրելով. «Հայոց մամուլը հրկուքի կը բաժնվի. թրքահայոց մամուլ, ռուսահայոց մամուլ, բայց տարբերություն մը կա այս երկու պաշտոնակից մարմիններու միջև։ Ստեփանոս Նազարյանց դժեց ռուսահայոց մամուլին համար միանգամ ընդմիշտ մի այնպիսի ուղղություն, որուն սթափիչ ազդեցության ներքև հասարակաց զիտակցությունը զարգանալով, պարբերական մամուլը դարձավ անհրաժեշտ պիտույք մը ռուսահայ ժողովրդի մտավորական պահանջներուն համար»¹²²։ Արևմտահայ իրականության մեջ «Արևելքը» իրեն վերապահում էր նույնանման խնդիրների լուծում, քանի որ հրապարակում գործող մամուլի օրգաններն իրենց բովանդակությամբ արդեն հաղաթուրական մտքի ժամանակավորեալ արտահայտություններ էին, իսկ «ժողովրդի մտավոր և բարոյական պահանջը շատ ավելի է, քան մամուլն ստացած գոհացումը»¹²³։

Արևելահայ դեմոկրատական մամուլի գաղափարական ուղղությունը որդեգրելով, «Արևելքի» հրատարակիչները կարևոր տեղ են տալիս նաև թերթի արտաքին ձևավորման, նյութերի ընտրության բազմազանությանը։ Այստեղ նրանց համար օրինակ է ծառայում նաև եվրոպական մամուլը։ «Այդ թվականին,—գրում է Արփիարյանը,—մեր սիրած թերթը Ֆրանսոսկան Քանն էր. այդ օրագիրը, զոր հիմա այնքան զովարությամբ կրնամ բանալ, գրաված էր մեր համակրանքը։ Արևելքը կ'ուզեինք նմանեցնել Քաննին։ Անանուն թերթ մը, առանց անձնավորություններ հրապարակ գնելու խմբագրված. անստորագիր պիտի ըլլային խմբագրականները, իբր արտահայտություն հավաքական մարմնի մը և ոչ թե անհատի մը վարժիքներուն»¹²⁴։ Որոշակի գործառական նշանակություն է

¹²² Արփ. Արփիարյան, *Երկեր*, էջ 428—429։

¹²³ Նույն տեղում։

¹²⁴ Հայրենիք, 1893, № 670։

տրվում թերթի յուրաքանչյուր էջի հաստատուն պարունակությանը՝ բը-
ծախնդիր պահանջկոտություն հանդես բերելով նյութերի ընտրության
հարցում: Թերթի առաջին էջում խմբագրականի հետ պարտադիր պիտի
երևար քաղաքական բովանդակությամբ հոդված, որը երբեմն շարունակ-
վում էր երկրորդ էջում: Երկրորդ էջում կարևոր տեղ էր տրվում լուրե-
րին: Առանձնապես ուշագրավ էր «Արևելքի» երրորդ էջի բովանդակու-
թյունը, որ շատ առումներով նորութուն էր արևմտահայ մամուլում:

Բանասիրական հոդվածները, գիտական, դրական նորությունների լու-
սաբանությունը, գեղարվեստական գործերը, և իհարկե, քրոնիկը բուռն
ընդունելություն են գտնում ընթերցողների ամենատարբեր շրջաններում,
դրավում նրանց սերն ու ուշադրությունը: Առանձնապես մեծ հաջողու-
թյուն է վիճակվում քրոնիկներին, որոնց հեղինակ Արփիարյանը համ-
ընդհանուր ճանաչում է ձեռք բերում արդեն իբրև «Արևելքի» քրոնիկա-
գիր»:

Ինչպես պարզվում է հրապարակագրի հետագա խոստովանությու-
նից, քրոնիկի ժանրին նա դիմել էր ամենևին ոչ պատահականորեն, և
ժանրի հանդեպ կայուն նախասիրությունը հարատևում է նրա ողջ հրա-
պարակախոսական գործունեության ընթացքում: Դեռևս պատանի հասա-
կում նրա վրա մեծ տպավորություն էին թողել Ժյուլ Քլարգիի փարիզյան
քրոնիկները, որոնք վերառավում էին Պոլսի ֆրանսերեն թերթերում:
Այդ տարիներին էլ նրա մեջ ծագում է «քրոնիկ գրելու դադափարը»:
«Սրտով կապված էի այդ քրոնիկներուն և այդ օրեն միտքս դրած էի գրել
նմանօրինակ քրոնիկներ, երբ գրող մը ըլլայի: Ժամանակը եկած էր փա-
փազս իրականացնելու և որոշեցի գրել օրվան կյանքը»¹²⁵:

Քրոնիկների հաջողությունն աննախագես էր, նաև անակնկալ իր
իսկ հեղինակի համար: «Երբ Արևելք հրատարակվեցավ՝ նորությունը այդ
քրոնիկը հղավ. ևս ալ քիչ մը դարձացա գտած ընդունելության մասին:
Կրնամ ըսել, թե այդպիսի ընդունելություն երբեք մտքես չէր անցած:
Եթե այս հիշատակությունը կ'ընեմ,—ավելացնում է Արփիարյանն իր հու-
շերում,—միակ պատճառն այն է, որ հիշեցնեմ, թե այսօր եթե այդ քրո-
նիկը գրվեր, Հայրենիքի մեջ դժվարավ կրնար հրատարակվիլ իր լեզվա-
կան ու գրական ամենամեծ թերություններուն պատճառով»¹²⁶: Այստեղ
հարկ է նշել, որ Արփիարյանը «Արևելքի» սկզբնավորությունը հետագարձ

¹²⁵ Նույն տեղում:

¹²⁶ Նույն տեղում:

հայացքով արժեքավորում էր թերթի հիմնադրումից 10 տարի անց, երբ քննարկող հասարակության ճաշակը, ինչպես ինքն է նկատում, դարձացել, խստապահանջ էր դարձել, «թերևս առանց ղգալու» ստացել «գեղարվեստական կրթություն մը», իսկ այդ գործում անպայմանորեն որոշակի դեր էին ունեցել «Արևելքը» ու նրա խմբագրի «անմեղունակ» քրտնիկները:

Իրավացի էր Արշակ Զոպանյանը, որ անդրադառնալով ժամանակի հասարակական մտքի ու գրականության բարեշրջման իմաստավորմանը, «Արևելքի» ու նրա քրտնիկագրի անվան հետ էր կապում իրապաշտության ակղերնավորումը, «ընկերական խնդրի» հուղումը մամուլի էջերում. «... Արևելքի քրտնիկագիրը կու գա և կը ծնի բնապաշտ դպրոցը. խմբապետական, քրտնիկ, նորավիպ, վիպակ ամեն բան կը գրե, ընկերական խընդիրներ ձեռք կ'առնե, դատեր կը պաշտպանե, գրականությունը առյան մը կընե, կը խորհրդակցի, կը խոսի, կը վիճաբանի, կը խածնե, կը կըսմըթան, կը խնդա, կը բռնի հրապարակը»¹²⁷:

«Արևելք» թերթի սկզբնավորությունը և նրա շարունակական նշանակությունը արժեքավորել է նաև Գր. Զոհրապը՝ նկատի ունենալով թերթի աննախընթաց հասարակական հնչողության անդրադարձը հանրության գիտակցության կազմակերպման ու դաստիարակության նոր փուլի պայմաններում: 80-ականների սերնդի նշանավոր ներկայացուցչի քննորոշմամբ թերթը նախագնաց-հիմնադիր առաքելությունն է կատարել՝ ակղերնավորելով հասարակական առաջընթացի նոր պահանջների իրադրությունը: «Պոլսո նոր լրագրությունը Արևելքով կսկսի,— գրում է Զոհրապը,— ավելի շատ իմաստասիրություն հանրային խնդիրներու, ավելի մոտ տեղեկություն եվրոպական ավգերուն վրա, անհատական դժուճ խնդիրներն ու վեճերը՝ տեղի տալով ընդհանուր տեսություններու. հայ չիղուն, այս կամ այն խմբագրապետի գծած անձուկ սահմանները կոխտակելով, վերստացած իր ժողովրդյան բարբառի անկախությունը, խմբագրությունը՝ դադրելով արհեստ մը լինելի, արվեստ դառնալու համար. գրական նոր սեռեր՝ գրական նոր մարդերու ձևերով, ամենքը միեկնույն անփոփոխ նպատակին կապված, հասարակության պետքերուն ըմբռնումը: Ահավասիկ նոր լրագրությունը»¹²⁸:

Զոհրապի բացահայտած վերոհիշյալ հատկանիշները ամփոփ գծերով ներկայացնելով նոր լրագրի երևույթը արևմտահայ մամուլում, միա-

¹²⁷ Արվ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 444:

¹²⁸ Գր. Զոհրապ, Երկերի ժողովածու 2 հատորով, հ. II, Երևան, 1962, էջ 317:

ժամանակ ցուցադրում են այն մթնոլորտը, որտեղ վիճակված էր դործել Արփիարյանին ու նրա համախոհներին։ Որքան էլ հասունացած էր հասարակական գիտակցության տեղաշարժերի անհրաժեշտությունը, նույնքան կայուն էր քաջացած պահպանողական մտայնության ինքնիշխան, որի դրսևորումներին մարտահրավեր է նետում «Արևելքը» աղգային կյանքի տարբեր ոլորտներում։ Պահպանողականության թշնամական ելույթները միայն ավելացնում են «Արևելքի» երիտասարդ խմբագրի կիրքն ու եռանդը։ Նա առավել խորությամբ է ձեռնամուխ լինում ուսումնասիրելու և քննելու հասարակական հարաբերություններում գերիշխող շերտերի վարքագիծն ու էությունը։ Այդ մասին ուշագրավ է իր՝ Արփիարյանի հետևյալ վկայությունը. «Գրական ավելի ընդարձակ գործունեության մը ասպարեղն ալ նշմարելով կը փափագեի, որ միայն գրասենյակի մեջ նստող և օրագիրներն բան սորվող վերացական գրող մը չըլլայի. ուստի և գործնական մասնակցությամբ «գործնական» կյանքի «գործնական» մարդերուն կյանքը կ'ուսումնասիրեի և հոգեբանություննին կ'ընեի։ Ամեն մեկ օրը հակակրության նոր տարր մը կ'ավելցնեի իմ մեջս այդ գործողներու ամենաստվար մեծամասնության դեմ»¹²⁹։

«Հակառակամարտ աղգեցությունները» շուտով արձագանքվում են նաև խմբագրության ներսում։ Խմբագրության վարչական խորհուրդը որքան էլ որ համախմբված էր թերթի հրատարակությունն իրագործելու դադափարով, համոզումների ու հայացքների արտահայտությամբ ամենեին էլ միատարր չէր։ Թերթի սկզբնավորումից քիչ անց ակնհայտ է դառնում, որ խմբագրի անողոք քննադատականները միշտ չէ, որ հավանություն են ստանում խորհրդի անդամների կողմից։ Անհամաձայնությունը ի հայտ է գալիս նախ Արփիարյանի և Կարապետ Սվաճյանի միջև, որի շափավոր պահպանողական ընթացքը չէր կարող բավարարել խմբագրի գործնական վերափոխման ձգտումները։ Վիճակը ծանրանում էր նրանով, որ Սվաճյանը լինելով խմբագրական վարչության ատենապետ, թերթի հրատարակության գրամագլուխը լրացնում էր սեփական միջոցներով։ Եվ չնայած թերթի գոյության համար նյութական կողմը շատ կարևոր էր, Արփիարյանը ղիջումների չի գնում։ Կարծիքների հակամարտությունը դուրս է գալիս խմբագրության շրջանակներից և դրավում լայն ոլորտներ, քանի որ ինչպես նշում է Արփիարյանը, նրանց կարծիքները բաժանվում էին մի հիմնական խնդրում. «մեր օրվան մարդերուն Սըվաճյան էֆենդի բարեկամ և ևս հակառակորդ կ'ըլլա-

յինք»։ Պոլսի ազնվաշուքները ձգտում էին Սվաճյանի միջոցով շեղութեանից թերթը, «կամ իրենց նպաստավոր ընել»։ Հաշտվողականության քաղաքականությունը, որ վարում էր Սվաճյանը, անընդունելի էր Արփիարյանի համար, քանի որ այն չէր կարող համատեղվել թերթի կանխագծած արմատական դեմոկրատական ուղղությանը։ Ինչպես իր՝ Արփիարյանի, այնպես էլ ժամանակակիցների վկայությունները պարզում են այն ամենօրյա պայքարի մթնոլորտը, որում ընթանում էր «Արևելքի» հրատարակությունը՝ ձգտելով շեղվել դադափարական կանխանշած ուղուց։ Չնայած հակառակության բարձրացող ալիքին, «Արևելքի» շուրջն են համախմբվում արևմտահայ առաջադեմ մտավորական ուժերը և դադափարակիցների աճող աջակցությունը մեծապես նպաստում է թերթի հեղինակության ամրապնդմանը։ Հասարակական դադափարության նոր ընթացքի հաստատման կենսական անհրաժեշտությունը ղեկավար սկզբունք է դառնում թերթի և նրա խմբագրի ձեռնարկների իրացումներում։ «Թերթին ուղղությունը,—գրում է Հ. Ասատուրը,—Լէւ երբեք ազդվեցավ Պատրիարքարանի ժողովրդականության պաշտոնների, զորս երբեմն կվարենին վարչական խորհրդի անդամներին ոմանք, սակայն երբեք «Արևելք» չպաշտպանեց դատ մը, որ օգտակար չլլար հանրային շահերուն ու հակասության մեջ դնել խմբագրությանը»¹³⁰։

«Արևելքի» հրատարակիչների տարակարծությունները խմբագրի եռանդուն հետևողականության շնորհիվ, միառժամանակ մնում էին խմբագրական ներքին «խոհանոցի» սահմաններում՝ չխաթարելով թերթի միասնական բովանդակությունն ու ուղղությունը։ Ընդհանուր գործի հանդեպ ունեցած անշահախնդիր նվիրումն ու մասհոգությունը մոռացնել էին տալիս դժվարություններն ու արգելքները՝ համատեղ ջանքերը կենտրոնացնելով հրատարակության բաղձապիսի աշխատանքներում։ Սկզբնական շրջանում շունենալով խմբագրատուն, հրատարակիչները հավաքվում էին միմյանց տներում կամ դրասենյակներում։ «Ալ քանի մը օր Պանք Օթոման Սվաճյանի դրասենյակը, Շիրքեթը, ուր կը դանվէին Յուսուֆյան ու Վասիլյան, Իզմիրլի Օլլու խան, ուր էր Հակոբյան, Նավեար խան, ուր կը դառնէին ես, անհատնում երթեկներու կեդրոններ եղան»,—վերհիշում է հետագայում Արփիարյանը։ Իսկ քանի որ նրանք բոլորը ղբաղված էին նաև իրենց պաշտոնավայրերի գործերով, չէ ցորեկվան այս հոգնությունները չէին բավեր, զիշերներն ալ պիտի

դումարվելին»¹³¹։ Բոլոր դժվարությունների հետ, «Արեւելքի» հրատարակիչներն աւելում էին բուռն ստեղծագործական վերելք և բազմազան տրամադրությունների, բախումների ու հավանության մթնոլորտում կյանք էր առնում «Արեւելքը»։ «Ամեն ակնկալություն, հուսախաբություն, կիրք, թշնամանք, ազնվություն, շահախնդրություն, ուղղամտություն պահ մը Օրթագեղ կենտրոնացան,—կարգում ենք Արփիարյանի հուշերում։ — Արեւելք իր ներշնչումը Օրթագեղի սրահներին կառնեմ, թերեւ առանց շատ զգալու, թե ինչ մթնոլորտ իր վրա կծանրանար։ Բայց ամեն ջանք կ'ընեինք արթուն մնալ, որպեսզի ուղիղ ճամբեն շփոթանան զմեզ»¹³²։

Օրթագեղի սրահները ավանդական ժամանցի երեկույթներից վերածվում են մտավորական կենտրոնի, ուր օրվա խնդիրների, աղգային հարցերի քննարկման հետ մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերվում նաև գրականության, գեղարվեստի, գիտական խնդիրների շուրջ։ «Երկու սեռի երիտասարդները զրեթե երբեք թուղթի սեղանին չէին մոտանար, անընդհատ խոսակցություն, կարծիքներու փոխանակություն կուտային մեզի կյանք մը, որ իր ցուլացումը կ'ունենար Արեւելքի մեջ»։ Ուշագրավ է Արփիարյանի նկատումը այն մասին, որ կանանց մասնակցությունը այդ երեկույթներում կարևոր դեր է խաղացել շատ մտահոյացումների համար, որոնք իրականացվել են «Արեւելքի» էջերում։ Սըրբուհի Տյուսաբի, Թագուհի Մելիք-Աղաբյանցի (օր. Մենիկ) անունների կողքին «Օրվան կյանքը» քրոնիկներում և առանձին հոդվածներում հրապարակախոսն անհրաժեշտ է գտնում անդրադառնալ նաև մշակութային, կրթական ոլորտներում գործող կանանց՝ Դայանե Մատակյանի, Նազլը Վահանյանի¹³³, գերաստանուհի Ասողիկի և ուրիշների ազդանվեր ծառայությունը։

¹³¹ Հայրենիք, 1893, № 668։ Նույն հուշերում Արփիարյանը պատմելով իրենց գիշերային հավաքույթների մասին, գրում է. «Ամենքս ալ Օրթագեղ կը բնակեինք, ուստի դուրին էր գումարոսներ ունենալ, բայց մինչև հիմա իսկ սոսկում կը զգամ, երբ միտքս կը բերեմ այն վերելքը, զոր կ'ընեինք, երբ կարգը կուգար Տամատյանի տունը գումարվելու Օրթագեղի մյուս կողմը ահռելի զառիվերն մը իջնել ելլել ձմրան ցուրտ գիշերները շատ հեշտին աշխատություն մը չէր, բայց այն ատեն որո՞ւն հոգ»։

¹³² Հայրենիք, 1893, № 672։

¹³³ Նազլը Վահանյանը Սըրբուհի Տյուսաբի մայրն էր՝ ժամանակի կրթված ու առաջադեմ հայուհիներից մեկը, որի գործունեությունը մեծապես նպաստեց զստեր հայացքների կազմավորմանը։

Տիկին Նազը Վահանյանի՝ Հռիփսիմյան վարժարանի խնամակալուհիներին մեկի մահվան առիթով, Արփիարյանը վեր է հանում պատմական այն մեծ կոշումը, որի իրագործմանն են ղինվորագրվել խնամակալ ընկերության անդամները։ Միայն գթության ոգին չէ, որ ղեկավարում է նրանց, այլ իզական սեռի բարոյական զարգացման պահանջի գիտակցությունը, որ ըստ հրապարակախոսի առաջնահերթ բովանդակություն է ձևեր բերում ժամանակի ազգային խնդիրների տարածքում։ «Հռիփսիմյանց խնամակալուհիները,—կարդում ենք Վրադգան—Արփիարյանի քրոնիկում,—ըմբռնեցին թե՛ հայ ազգին համար հայ աղջիկը պետք է նոր կրթություն մը ստանա, որուն հիմը պետք է լինի, միշտ և անդադար, հայ կանանց դարավոր առաքինության, համեստության, պարկեշտության, մաքուր բարոյականի և ազգասիրության ավանդություններն. խորհեցան և գործադրեցին»¹³⁴։

Կրթության արգասավորությունը անպահովվում է մանկավարժների հոգևոր և բարոյական օրինակելի նկարագրով։ «Դաստիարակներու անձը,—գրում է Հրադգանը,—ավելի կը ներգործե աշակերտաց վրա, քան իրենց խոսքերն»։

Հասարակական բարոյականի նոր ըմբռնումներում, հակադրվելով արմատացած նախադաշարումների մտայնությանը, Արփիարյանը դեբասանուհիների գործունեության գնահատումը կարևոր է համարում նույն տեսանկյունից։ Հոգևոր դաստիարակության ուրույն միջոց գիտելով թատրոնը, հրապարակախոսը այդ դժվարին ասպարեղի նվիրյալների գործը գնահատում է ամենաբարձր շահանիշներով, գրելով. «Ով որ կյանքն հոժարակամ, կամ նույնիսկ վայրկենական տպավորության ներքե, կը զոհե գաղափարի մը կամ զգացման մը համար, առաքինությանց գերագույնը գործած է»¹³⁵։

«Արևելքի» էջերը արտացոլում են ժամանակի արևմտահայ կյանքի ամենաբազմազան կողմերը։ Ազգային տեսությունների, քաղաքական հոգւթածնի, գրական-բանասիրական բաժինների փոխընդմիջվող նյութերը ընդգրկում էին իրականության հուզող խնդիրներ, որոնց առաջադրումն ու լուծման եղանակները սկզբունքորեն նոր կողմնորոշում

¹³⁴ Արևելք, 1884, № 166։

¹³⁵ Նույն տեղում։

էին ցուցադրում: Թերթի բովանդակութիւնը թիւագրում էր պահպանողական գաղափարաբանութեան դեմ ուղղված ռադիկալ գործնական տրամաբանութեան ընթացք, որը զլիսավորապէս պայմանավորված էր Արփիարեանի դեմոկրատական հայեցողությամբ: Ըստ էութեան դա արդյունք էր բուրժուական բուրժադեմոկրատիան տնտեսական զարգացման ընդհանուր կենսապայմանների: Սակայն Արփիարեանի հայեցողության առանցքային դրույթները հեռու էին բարոյախոսական բնույթի հարցադրումներից և բուրժուական լուսավորականութեան շարժումը պահանջների արտահայտութիւնից: 80-ականների շարժման և նրա հիմնադիր գաղափարախոս Արփիարեանի նոր դիրքորոշումը գրեթէ անհերքելի էր շեշտված քննադատական վերաբերմունք եկեղեցու և ազգային իշխանութիւնների դասային հեղեմոնիայի դեմ: Բուրժուական լիբերալիզմի հակասականութիւնը հրապարակախոսը հաստատում է հասարակութեան տարրեր շերտերի, ազգային կյանքի ղեկավարման ոլորտների խորադին ուսումնասիրութեամբ: Նրա համար ակնհայտ էր արդեն, որ ամիրանների ժառանգներից, էֆենդի մեծահարուստներից, վաճառականներից ու վաշխառուներից բաղկացած պոլսահայ բուրժուական վերնախավը իր քաղաքական և սոցիալական նկրտումներով հարում է թուրքֆիլ հասարակական հոսանքին: Արեւմտահայութեան ազատագրական պայքարում ազգային ինքնորոշման ձգտող դեմոկրատական հոսանքն իր քննադատութեան սլաքը առաջին հերթին ուղղում է գաղափարական կոնֆրմիզմի այդ արտահայտութիւնների դեմ:

Հետեւելով Արփիարեանի հրապարակախոսական գործունեութեանը «Արեւելքի» էջերում, կարելի է միանգամայն որոշակի պատկերացում կազմել նրա գաղափարական ծրագրային ուղեգծումների նախապատրաստված ընթացքի մասին: Թեև իր վերհիշումներում հրապարակախոսը «Արեւելքի» սկզբնավորման շրջանը բնութագրում է որոնումների, իր խելական դեմքը գտնելու անորոշութեան վիճակով, սակայն որքան էլ իրոք պակասում էր փորձառութիւնը և առկա էին ժամանակի անբարենպաստ հանգամանքները, թերթին հաջողվում է ձեռք բերել ուրույն մի նկարագիր, և ինչպէս նշում է հետագայում Արփիարեանը, «շուտ տեսանք, թե մեր պատրաստած թերթը ախորժելի եղավ հանրութեան, ու հինավուրց Մասիս ջանքեր ըրավ, որ ճիշտ Արեւելքի հետեւի»¹³⁶: Սակայն որքան էլ մեծ էին «Մասիսի» հրատարակիչների ջանքերը, թերթի հետագա գոյութիւնը պահպանելու միակ միջոցն է դիտվում նրա

միացումը «Արևելքի» վարչությունը: «Մասիսի» խմբագրությունը, որը լույս էր տեսնելու իբրև շաբաթաթերթ, 1884 թ. սեպտեմբերից ստանձնում է Արփիարյանը՝ միաժամանակ շարունակելով «Արևելքին» աշխատակցելը: Հրապարակախոսական գործունեության դիմորդ դեմոկրատական բովանդակությունը առավել ակնհայտ է դառնում «Մասիսի» հրատարակությամբ: Երկու թերթերի գաղափարական միասնական ընթացքը, որ վարում էր Արփիարյան-հրապարակախոսը, հաղթահարելով գաղափարական հակամարտության արգելքները, նրա կայուն համոզումների գործնական վկայությունն էր: Արևմտահայ կյանքի ներքին իրադարձությունների ամենօրյա լուսաբանության հետ Արփիարյանը «Արևելք» — «Մասիսի» կանխագծումներում առաջնային նշանակություն է վերադասում համազգային միասնության նպատակաուղղված ծրագրային լուծումներին: Արևմտահայ և արևելահայ հատվածների մերձեցման ու փոխադարձ ճանաչողության պահանջները ինչպես «Մշակի» թղթակցություններում, այնպես էլ «Արևելք» — «Մասիսի» էջերում արժարժվում են լայնորեն՝ ընդգրկելով հասարակական-քաղաքական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներ: Ազատագրական պայքարի և ազգային կոնսոլիդացիայի խնդիրները շարունակում էին առաջնահերթ մնալ հայ հասարակական կյանքում՝ ժամանակի տեղաշարժերի հետ ձեռք բերելով դրսևորման ուրույն առանձնահատկություններ: Միջավայրի և արտաքին քաղաքական հանգամանքների անբարենպաստ փոփոխությունները պայմանավորում են գրականության աննախընթաց հասարակական գործունի դերը: Խորապես գիտակցելով գրականության գործառական ազդու հնարավորությունները, Արփիարյանը ձգտում է օգտագործել դրանք իբրև միջոց ժողովրդի գաղափարական դաստիարակության ծրագրերում: Այդ նպատակի իրագործման առաջին փորձերից մեկն է դառնում Բաֆֆու «Խաչաղողի հիշատակարանը» վեպի տպագրությունը «Արևելքի» էջերում¹³⁷: Բաֆֆու ստեղծագործության հասարակական դերի ու նշանակության խոր ըմբռնմամբ Արփիարյանը արևմտահայ ընթերցողների լայն շրջանին ներկայացնելով ազգային մեծ գրողին, հիմք է դնում հեռանկարային այն նշանակալի շարժմանը, որի արդասավոր գործունեությամբ իրականացվելու էր ազգի երկու հատվածների միասնական գաղափարական մերձեցումը:

Արփիարյանին հաջողվում է արևմտահայ ընթերցողին ծանոթացնել նաև Բաֆֆու «Խամսայի մեղիքություններ» գործին, շնայած վեր-

¹³⁷ Վեպը տպագրվում է 1884 թ., «Արևելքի» 24—155 համարներում:

շինիս հրատարակությունը փորձում է կանխել գրաքննությունը: Հրապարակախոսը տեսնելով, որ անհնարին է բուն երկի տպագրությունը, որոշում է դառնալ յուրատեսակ թարգման՝ համառոտելով ու հաղորդելով գործի բովանդակությունը: Մտահղացումը հաջողվում է: «Խամսայի մեկիքություններին» այս յուրօրինակ մատուցումը ուղեկցվում է հրապարակախոսի ուշադրամ նախարանով ու ծանոթագրություններով, ուր ոչ միայն բացատրվում են գործի հրատարակման հանդամանքները, այլև բացահայտվում է նրա հղոր արդիական հնչողության նշանակությունը: Հրապարակախոսը պարզում է ընթերցողների առջև իր ձեռնարկի բովանդակությունն ու նպատակները, նշելով, որ պատմության օրինակները ներկայի լավագույն դասերն են: «Անցյալը անցյալ է ըսելով պետք չէ դոհանալ,—գրում է Արփիարյանը: —Պատմությունը կը կրկնվի. ստույգ է, որ այլևս անհնար է կրկնվի՝ ինչ որ երկու դար առաջ կարելի էր ընել. սակայն եթե փոխված են ժամանակներն, ըստ այնմ կը փոխվին նաև գործերու եղանակներն: Ազգային պարտականությունն է արթուն կենալ և շլշնալ այն որոգայթներուն մեջ, զորս գուցե օտարը կրնա լարել: Այս պատմությունը զոր կը համառոտենք, միայն այդ նպատակին ծառայելու համար է»¹³⁸:

Բաֆֆու անձին ու գործին հատկացնելով կարևոր նշանակություն, Արփիարյանը «Արևելքի» էջերում հաղորդում է այն մեծ տպավորության մասին, որ ունեցել էր իր նախորդ ձեռնարկը՝ «Մասիսում» տրված «Բաֆֆի և հայ վիպասանությունը» հոդվածաշարը¹³⁹: Ընթերցողները բազմիցս դիմում են հեղինակին՝ «փափագելով իրենց միջոց հայթայթել» ստանալու Բաֆֆու գրքերը: Հրապարակախոսի համար պարզ է դառնում սեփական մտահղացման անհրաժեշտությունը և իրագործման արգասավոր արդյունքը: Այդ մասին Արփիարյանը «Մասիսում» գրում է. «Որքան ժամանակ, որ պարագաները թուլատրեցին, Արևելքի մեջ հրատարակվեցավ Խամսայի մեկիքներու համառոտությունը հանդերձ մեկնություններով. ժողովուրդը դայնս լավեց»¹⁴⁰:

Նույնպիսի բուռն ընդունելություն են գտնում նաև Գր. Նիկողոսյանի Վարդաշենի անցյալին վերաբերող պատմականագրական դրվագներ-

¹³⁸ Արևելք, 1885, № 305:

¹³⁹ «Բաֆֆի և հայ վիպասանությունը» հոդվածաշարը տպվել էր «Մասիս» 1884 թ. 3734, 3736, 3737 և 3739 համարներում:

¹⁴⁰ Մասիս, 1889, № 3930:

րք: Դրանք ժողովրդի արթուն հիշողության մասունքներ էին՝ «մայրական ավանդություններ, պառաժներու վկայություններ, զորս Վարդաշենեն Պոլիս կը բերե նիկողոսյան»: Այդ ավանդությունների հրապարակամամբ հրապարակախոսը հետապնդում էր նույն նպատակները, ինչ և Բաֆֆու գործերը ներկայացնելիս: Պատմության փիլիսոփայությունը, ըստ Արփիարյանի, չի կարող իմաստավորել «միայն իշխաններու կյանք ու պատերազմներու նկարագիրներ» ունենալով: Ազգային հոգեբանության, պատմության օրյակտիվ ճշմարտության արմատներին հասնելու անհրաժեշտության գիտակցումը ելնում է հրապարակախոս-գործչի պատմափիլիսոփայական կոնցեպցիայի դեմոկրատական հայեցության համակարգից: Այն, ինչ բացակայում է պատմության մատչաններում, պետք է որոնել և գտնել ժողովրդական բանահյուսության անսպառ յղանձարանում: Երգերը, ավանդությունները, հեքիաթները, հուշերը կարող են լրացնել ու պարզել պատմական իմաստասիրության համար ժողովրդի հոգեոր կենսագրության անհայտ էջերը: «Այդ իմաստասերները,—գրում է Արփիարյանը,—պրպտելով օրենքներու, ավանդություններու և բարքերու հիշատակները անոնցմե կը սորվին նախահայրերու կյանքն, և արյունի ժառանգության օրենքներն ընդունելով իրր փորձառական ճշմարտություն, այդ անցյալ կյանքով կը բացատրեն ազգերու ներկան ու կը գուշակեն ապագան»: Ապագայի կանխագծումներն ու ներկայի իմաստավորումը հրապարակախոսի հայեցությամբ ենթարկվում է ժողովրդի կյանքի բարեփոխման ծրագրին: «Ժողովրդի անցյալ կյանքը գիտնալով կարելի է ուղղել ապագան»¹⁴¹,—գրում է նա:

Ձեռնարկների հասարակական օգտաշահության ըմբռնված գիտակցությամբ էլ Արփիարյանը շարունակում է «Արեւիք»—«Մասիսի» էջերում արեւիահայ հասարակական մտքի, մշակույթի ու գրականության լայն պրոպագանդումը: Օգտագործելով տարբեր առիթներ, արեւմտահայ հանրության ուշադրությանն են ներկայացվում Գր. Արծրունու, Գ. Սունդուկյանի, Գ. Չմշկյանի, Լեոյի, Արզար Հովհաննիսյանի և ուրիշների գործունեության շրջանակները՝ ձգտելով ամբողջական պատկերացում տալ արեւիահայ մտավորականության կյանքի տարբեր դրսևորումների մասին:

Արեւիահայության հետ կապերի ամրապնդման արտահայտություն-

¹⁴¹ Մասիս, 1889, № 3930:

ներ են Պետերբուրգից, Խիֆլիսից գրվող թղթակցությունները: «Մըհն» ստորագրությամբ թղթակցությունը, որը նվիրված է «Մշակի» պատմական դերին հայ ժողովրդի կյանքում, միաժամանակ հետաքրքիր նյութ է տրամադրում արևելահայ մամուլի անցած ուղու և ներկա կացության վերաբերյալ¹⁴²:

Բազմիցս անդրադառնալով «Մշակի» ու նրա խմբագրի գործունեությանը, Արփիարյանը տպագրել է «Արևելքի» էջերում նաև Արծրունու թղթակցությունները: «Արևելքի», ապա նաև «Մասիսի» էջերում հաճախ է հյուրընկալվել Վրթանես Փափաղյանը, որի գրական-հասարակական գործունեության ուղղվածությունը հասկանալի է: հայ ժողովրդի երկու հատվածների մերձեցման մղումներով¹⁴³:

Հրապարակախոսի դադափարական ծրագրերի իրականացմանը մեծապես նպաստում է 1884 թ. ապրիլին Կովկաս կատարած հանապարհորդությունը, որը նրան հնարավորություն է ընձևռում մոտիկից ճանաչելու և հաղորդակցվելու արևելահայ հանրությանը: Իր ուղեգրական նոթերը նա հրատարակում է «Արևելքում», միաժամանակ իբրև թերթի հատուկ թղթակից լուսաբանելով կաթողիկոսական ընտրությունների իրադարձությունները:

Արփիարյանի ուղեորության առիթը թեև ընտրություններն էին, սակայն և՛ հրապարակախոսն ինքը, և՛ նրա համախոհներն «Արևելքի» խմբագրությունում շատ ավելի լայն նպատակներ էին հետապնդում: «Կովկաս գնալուս մեջ,—գրում է նա,—մեր խմբագրության փափագներեն մին էր, որ ի մոտո լավ տեղեկություններ ստանամ ոչ միայն Ռուսահայոց գործերու մասին, այլ նաև զիտնամ թե՛ ի՞նչ են իրենց համոզումներն մեր խնդրոց մասին, միանգամայն նոցա կարծիքն Թուրքիո Հայոց դանադան՝ անձնավորությանց վրա: Ես այս տեղեկություն-

¹⁴² Արևելք, 1885, № 309, Ուշագրավ է, որ այդ իմաստով բավարար չգտնելով հայ մամուլի անցյալ հետադի պատկերը, «Արևելքի» խմբագիրը ավելորդ չի գտնում տեղատեղում ծանոթացնել հետևյալը. «Պետք չէ մոռնալ սակայն, որ Ստեփանոս Նազարյանցի «Հյուսիսափայլը» հանապարհ հարդեց «Մշակի»: Ծ. Խ.»:

¹⁴³ Վրթ. Փափաղյանը աշխատակցել է արևմտահայ մամուլի տարբեր օրգանների՝ «Բյուզանդիոն», «Շանթ», «Ազդակ» և այլն:

ները քաղեցի որչափ որ կարող էի, և որչափ որ պետք ունեինք¹⁴⁴։ Հասարակական գործիչ և հրապարակախոս Արփիարյանի վրա դնելով այս պարտականությունը, արևմտահայ ազգային գործիչները նպատակամիտում էին քաղաքական ուղեգծումների մեջ հասնել համագործակցության ու դաշինքի։

Արևելահայությունն մեջ լինելով արդեն հայտնի ու ճանաչված առնուն իր «Մշակի» թղթակցություններով, Արփիարյան-Հայկակը Կովկասում գտնում է ջերմ ընդունելություն։ Բարեկամական հանդիպումները, համակրանքի ցույցերը Թիֆլիսում և Նրեանում ավանդական հյուրասիրության հետ նշան էին այն հարգանքի և հեղինակության, որին արժանացել էր Հայկակը իր հայրենասիրական գործունեությամբ։ Նրա այցելության հեռանկարային նպատակների հետ մեծ հույսեր էին կապում արևելահայ գործիչները՝ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ուղիների հետագա ծրագրերը մշակելու գործում։

Հայտնի պատճառները թույլ չեն տալիս Արփիարյանի «Արևելքի» թղթակցություններում բացահայտորեն խոսել այդ մասին և նա բավարարվել է նշելով, որ «պետք էր նախ գործա տեսնել և գործիչների հետ հարաբերություն ունենալ»¹⁴⁵։ Փոխարենը հրապարակախոսն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է այն Թիֆլիսն ու թիֆլիսահայ շերտանները, որ «դյուրիշ անուն հղած է Բյուրբիտ համար և ինչ որ Թիֆլիզ կընն կնկատվի Ռուսիո հայոց պատգամը»։ Թիֆլիսյան հանդիպումները «Մշակի», «Արձագանքի» լամբադրատներում, Արծրունու բլրնակարանում, Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանի գրավաճառանոցում հրապարակախոսը հաղորդում է «Արևելքի» էջերում կենդանի, անմիջական ոճով՝ ընթերցողին տեղափոխելով արևելահայ մշակութային կյանքի աշխույժ ու ոգևորիչ մթնոլորտը։ Ազգային-հասարակական միջավայրի ազատության տարբեր գրսեորումները զարմացնում և հիացնում են Արփիարյանին, և նա շտապում է կիսել իր տպավորությունները արևմրտահայ ընթերցողի հետ. «Հայ գրավաճառանոց մը, արքունական մեծ փողոցին վրա, ահա տարօրինակ երևույթ մը, որ մեր Պոլսեցվոց հասկըցնելու համար բավական զժվարություն պետք է կրի, բայց այս-

¹⁴⁴ Արևելք, 1884, № 139։

¹⁴⁵ Արևելք, 1884, № 129։ Մի այլ առիթով Արփիարյանը կրկին ակնարկում է, որ իրեն անհրաժեշտ է «ի մոտո ուսումնասիրել զանազան խնդիրներ և ավելի հիմնավոր տեսակցություններ ունենալ»։ Նույն տեղում, № 127։

արինակ զարմանալի շատ երևույթներու վկա եղած հմ և կլինիմ»¹⁴⁶, — գրում է նա:

Զգացմունքների ու խոհերի ուրույն հորձանքն է պաշարում հրապարակախոսին՝ «Մշակի» խմբագրատունն այցելելիս: «Անհնար էր ինձ, — խոստովանում է Արփիարյանը, — խորին հուզում մը չունենալ, երբ ներս մտա այն սենյակներն, որ վկա եղած են, տասերեք տարիներն ի վեր հայ ժողովրդի մտավոր նոր և մեծ շարժման»¹⁴⁷: Խմբագրատան միջնուրտը վերհիշել է տալիս «Մշակի» անցած ուղին, նրա մեծ ներդրումը հայության վերելքի ուղիներում: «Ի՞նչ տառապանքներ, ի՞նչ դառնություններ, և սակայն ի՞նչ հաղթանակ: Նոր և հանդուգն զաղափարներու քարոզում, հայ լեզվի տարածում, ժողովրդի կենսական պիտույքները ուսումնասիրելու խնամք»¹⁴⁸, — այս խնդիրներով է բնորոշում հրապարակախոսը «Մշակի» գործունեությունը, միաժամանակ ընդգծելով այդ գործունեությանն այն աննախընթաց նշանակությունը, որ վերաբերում էր արևմտահայության հարցին: «Նորա միջոցով, — շեշտում է Արփիարյանը, — վերար ճանչցան մեծ մասամբ Թուրքիո և Ռուսիո Հայք. նորա շնորհիվ քաղաքացիական շատ նախապաշարմանց պարիսպներ. ամեն ինչ որ բարձր նպատակ մը ունեւ Պոլսո մեջ, նա վըստահ կլինեւ «Մշակի» աջակցությանը ու արդյունավոր կերպով կը վայելեւ այդ աջակցությունը»¹⁴⁹:

Առանձնապես ջերմանում է հրապարակախոսի խոսքը, երբ նա անդրադառնում է «Մշակի» հետ կապված իր կյանքի հուշերին: «Եվ անձամբ իսկ, անձնական տեսակետով, ինչպես կարող էի առանց սըրտի տրուիման մտնել այն սենյակներն, ուր եկած լցված էին յոթը տարիներն ի վեր զգացմանցս ամեն արտահայտությունները, ամեն մտածություններս, ամեն հուշերս ու հավատքներս. այդ պատերուն մեջ կը գտնեի երիտասարդ զգացմանցս ամեն արձագանքներն, որոց անտարբեք չեն եղած Ռուսիո Հայք, ինչպես տեսա, այն սիրտ իր համակրանաց, զոր ցույց տվին և կուտան ինձ, նկատելով դիս ոչ որպես մի օտարական հայ, այլ իբր մի ընտանի անձ, մասնակից իրենց ամեն ցավոցն, վշտացն ու խնդությունց»¹⁵⁰:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, № 129:

¹⁴⁷ Արևելք, 1884, № 128:

¹⁴⁸ Նույն տեղում:

¹⁴⁹ Նույն տեղում:

¹⁵⁰ Նույն տեղում:

Ուղեգրության էջերը դառնում են հուզաթաթավ լիցքով շաղախուն, երբ հրապարակախոսը նկարագրում է իր մոտքը հայրենի երկիր՝ Հայաստան։ Ամեն ինչ այստեղ ձեռք է բերում մի խորհրդանշական զորություն, լցվում պատմության ու ներկայի տխուր հիշատակներով, նախապես փառքի լույսով ու հավաստով։ «Կա՞ դրի՞չ մը, որ կարենա բացատրել հայու մը սրտին տրոփումը, երբ առաջին անգամ կը դնեն ոտքն յուր աշխարհին հողի վրա»,—հարց է տալիս Արփիարյանը, իր տողերն ընդմիջելով բանաստեղծի խոսքերով։

Եվ ամեն քայլ որ կոխե դադ հողք՝
Մածկն զնշխար հայ նահատակին¹⁵¹,

Հրապարակախոսի հայրենասեր հոգին քնարական մի զրույց է սկսում հայրենի հողի հետ՝ իր խոհերում հաղորդելով հայրենիքի, նրա պատմության հայկերժական կանչերը։ Կախարդանքի այդ պահերին նրա հայացքի առջև հարություն են առնում «50 դարեր և կուզան խոսակցիլ սրտիդ հետ, հոգվոյդ հետ։ Կա զորություն մը, որ սիրան ու հողը կը քաշեն իրարու, երբ քու արյունովդ է շաղախված այդ հողը։ Եվ կը սլանա միտքդ, մեկ բոսի մեջ այդ 50 դարերն։ Ամեն սուրբ զգացում, ամեն առաքինություն, արություն և զաղափսյա ժամագիր տված են այդ հողին վրա։ Ամեն սխալումներ զոր մոլություն կը ձայնենք, հեռի չեն մընացած մեր հողեն։ Մարդկության պատմությունն է, զոր կը կարդաս մեր երկրի լեռներու վրա»¹⁵²։

Իբրև անջնջելի պատկերներ նրա հետ են մնում Սեանա լիճն ու կղզին, Գեղամա լեռների շղթան և հատկապես Արարատը, որի մասին գրում է. «... չափաի մոռնամ այն բոսին, երբ Երևանա 2 ժամ մնացած երեկոյան արևու մուտքովն նշմարեցինք մեր Արարատը։ Ամպերու մեջ ծածկված, վսեմ և սպիտակափառ ձյունն լեռ մը»։

«Ուղեորություն ի Կովկասիո», «Ուղեորություն յԱրևելս» և «Կովկասյան ճանապարհորդություն» վերնագրերով թղթակցությունների ընդհանուր բովանդակությունը առավել մոտենում է էսսեի ժանրային բնույթին։ Փաստացի տեղեկություններ, օրագրողի սեւեռուն հայացք, որի տեսապաշտից չի վրիպում ոչ մի մանրուք, միաժամանակ ստեղծագործողի անհատականության գրսեւորում՝ անձնական զգացողության ու խոհերի քնարական հոսքի ձևով, հոգեբանական մտորումների ու սո-

¹⁵¹ Նույն տեղում, № 139։

¹⁵² Նույն տեղում։

ցիալական հայեցութեան ուրույն միջարկմամբ—այս ամենը ճանաչողական, գաղափարական և գեղարվեստական գործառութիւնն են ձեռք բերում հրապարակախոսի մտահղացած ձևի սահմաններում: Հրապարակախոսը հեռու է տեսածն իդեալականացնելու միտումից: Իրական, զգաստ ընկալումը ցուցադրում է հայ գլուղաշխարհի տխուր ներկան: Իր ճանապարհորդութեան ընթացքում նա տեսնում է գլուղների թշվառ վիճակը, անցնում քարքարոտ ճանապարհներով, գիշերում աղքատիկ կացարաններում, ուր անկողին էին ծառայում փայտյա տախտակամածները:

Երեանում և էջմիածնում անցկացրած օրերի մասին Արփիարյանի թղթակցութիւնները սլահել են միայն կաթողիկոսական ընտրութիւնների հետ կապված տեղեկութիւնները: Այնինչ Հայկակ-Արփիարյանի գալուստը Երեան մի իսկական իրադարձութիւն է դառնում տեղի մտավորականութեան համար: Այդ մասին մանրամասն հաղորդվում է Երեանից «Մշակին» ուղղված «Սեղանակից» ստորագրութեամբ հոդվածում, ինչպէս նաև թերթի նույն համարում տպված Հ. Խոջամիրյանի «Նամակ Երեանից» թղթակցութիւնում: Երեանցիները «Մշակի» № 47-ից տեղեկանալով Հայկակի գալստյան մասին, անհամբեր ոգևորութեամբ են սպասում նշանավոր հյուրին: Սակայն Արփիարյանը շտապելով հասնելու ընտրութիւններին, նույն օրն էլ մեկնում է էջմիածին: «Իսկ մենք,—գրում է «Սեղանակիցը» «Մշակում»,—սլ. Հայկակի սիրահար երիտասարդներս, ակնապիշ սպասելով նրա ցանկալի վերադարձին, իսկույն կազմեցինք մի ծրագիր և պատրաստվեցինք մեր սիրելի հյուրին մի ճաշ տալու»¹⁵³:

Մայիսի 14-ին Հրազդանի գեղատեսիլ ամփին տեղի է ունենում ճաշկերույթը, որ վերածվում է Հայկակի հանգեպ սիրո և մեծարման մի իսկական ցուցի: Ոգեշունչ խոսքեր, ուրախութիւն, երգեր, մի մթնոլորտ, ուր «ամենքը սրտով միավորված էին և բոլորի սիրտը այդ ժամին մի կերպ էր բաբախում»: Սեղանի շուրջը «կարճ, բայց լի մտքերով ասենաբանութիւն» է ունենում և Հայկակը, իսկ վերջում, ինչպիս նըշում է թղթակիցը, «այս օրվա քաղցր հիշատակը անմոռաց պահելու համար, բոլոր երիտասարդները Հայկակի հետ միասին նկարվեցին, որից մի օրինակը շուտով կուղարկվի «Մշակի» խմբագրատունն սլ. Հայկակին հասցնելու համար»:

¹⁵³ Մշակ, 1884, № 54:

Թղթակցությունը, որ Հայկակի Կովկաս կատարած այցելության անմիջական արձագանքն է, ուշագրավ է նաև հրապարակախոսի բուն գործունեությունը արժեքավորելու միտումով: Ահա թե ինչ ենք կարդում այդ մասին «Մշակում». «Փառք այն թղթակցին, որ առանց կրքի, առանց եսականության և առանց իր մասնավոր հաշիվներն աչքի առաջ ունենալու, անաչառապես թղթակցում է լրագրության և առանց կողմնապահության մարակում է հասարակության շահերը ոչնչացնող ցեղերին և գովում, խրախուսում է հասարակության հարազատ կարեկիցներին: Այսպիսի մի անկեղծ փառաց մենք արժանի ենք դանում «Մշակի» մշտական թղթակից պ. Հայկակին, որ իր գեղեցիկ և բաղձակողմանի թղթակցություններով գրավել է ամենքիս ուշադրությունը»¹⁵⁴,



Արփիարյանի Կովկասյան ուղևորության գործնական արդյունքները շատ շուտով ի հայտ են գալիս նրա հրապարակախոսական և հասարակական գործունեության ոլորտներում: «Մասիսը», որի խմբագրությունը հանձն է առնում Արփիարյանը վերադարձից հետո, իր շուրջն է համախմբում նոր, երիտասարդ հրապարակախոսների ու գրողների, որոնց ստեղծագործական որոնումներին ու մղումներին ուղղություն են տալիս խմբագրի ծրագրային կանխադրումները: Իր վերհիշումներում Արփիարյանը գրում է. «Մեր գրելու շրջանակը ընդարձակված էր, նորաձևեր աշխատակիցներ սկսած էինք ունենալ, նոր թղթակիցներ կը հասնեին և Մասիսի հետ միանալու որոշումն ալ վերջապես արվեցավ: Այդ միությունը... ավելի ծանրացուց մեր աշխատանքը. օրաթերթին հետ սովոր շարաթաթերթի մը հոգն ալ վրանիս առանք»¹⁵⁵: Բյուզանդ Բեշյանի, Հովսեփ և Տիգրան Յուսուֆյանների, Տիրան Քելեկյանի անունների հետ «Արևելքի» և «Մասիսի» էջերում սկսում են երևալ Հրանտ Առատուրի, Տ. Կամսարականի, Լևոն Բաշալյանի, Հրանդի, Գր. Զոհրապի անունները՝ ձևավորելով 80-ականների գաղափարական սերնդի կորիզը: Զգտելով ընդգրկել ժամանակի կյանքի առավել լայն տարածք, օրեցօր ավելի բաղձազան է դառնում հրապարակվող նյութերի բովանդակությունը: Արփիարյանի «Օրվան կյանքը» քրոնիկները, «Ազգային

¹⁵⁴ Մշակ, 1884, № 54.

¹⁵⁵ Հայրենիք, 1893, № 672.

տեսություն», «Բանասիրական» բաժինները, Հ. Ասատուրի հոգվածաշարերը եվրոպական ժամանակակից կյանքի մասին, Լ. Բաշալյանի, Գր. Զոհրապի զրաքննադատական հոգվածները, դիմանկարային շարքերն ու քրոնիկները գեղարվեստական գործերի հետ նոր սերնդի գործնական մտահայեցողության ապացույցներ են դառնում: Ստեղծագործական աննախընթաց փոխըմբռնման և արգասավոր համագործակցության այս մթնոլորտին մեծապես նպաստում էր «Արևելք-Մասիս» խումբը գլխավորող Արփիարյանի մարդկային նկարագիրը: Ժամանակակիցների հուշերից ու դիմանկարային պատկերներից մեր առջև հանում է սկզբունքային դադափարախոսի, ղդայուն ու սրտակից մարդու առիներնող հմայքը, որն իրեն էր կապում համախոհներին անկեղծ բարեկամության ու հարգանքի ղգացումներով: «Իր խելքը իր մեծագույն հրապույրը կը կաղմեր,—վկայում է Հ. Ասատուրը՝ Արփիարյանի հրկար տարիների համախոհ-մտերիմը,—բայց ես ճանշցած եմ իր մեջ սրտի տեր մարդն ալ, մորը, հղբայրներուն և սրտակից բարեկամներուն համար հարգանքով լեցուն: Շարժուն դիմագիծերը ղվարթություն չէին արտահայտեր բնավ և ժպիտին մեջ անգամ, որ հեղնող բան մը ուներ. թախծաղին արտահայտություն մը կար: Ամեն բան հասկցող, ամեն բան միտքը պահող, շուտ տպավորվող, շուտ զրգովող, արտակարգորեն գործունյա ուղեղ մըն էր: Կծու քննադատ մըն էր, հանդուգն հարձակող մը, անդուժ ճայթող մը, ոչ սպառնալիներն կը վախնար, ոչ բամբասանքն: Օրվան ազդեցիկ մարդոց դեմ ղրելը հաճույք մը, հոգիի անդիմադրելի պետք մըն էր իրեն համար, բավական է, որ անոնց արարքներուն մեջ անխրավ, քննադատելի բան մը գտներ»¹⁵⁶:

Հետագայում իմաստավորելով ստեղծագործական համագործակցության հիմնաբան ընթացքը, ինքը՝ Արփիարյանն ընդգծում էր դրանշանակության արգասավոր հեռանկարայնությունը: Հասարակական տեղաշարժերով նախապատրաստված ու հասունացած նոր սերնդի որոնումների համար «Արևելքի» խմբագրատան մեջ, փրարու պիտի կապվին դրական եղբայրակցության սուրբ սիրով մը, որուն նմանը հետո այլևս պիտի չշողա մեր գրականության մեջ: Պիտի առաջանան ամբուկուռ վաշտ կաղմած, ըմբոստանալով հիներուն դեմ, և հիմը դնելով ընկերարան.—գեղարվեստ ղրականության մը»¹⁵⁷:

¹⁵⁶ ԳԱԲ, Թ. Ագալյանի ֆոնդ, № 139, Հ. Ասատուր, Հրապարակագրի հուշերն:

¹⁵⁷ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, Երևան, 1987, էջ 434:

«Արեւելք-Մասիսի» միացման շրջանը բնութագրվում է մտավորական ուժերի համընդհանուր ձգտումների իրագործումներով: Դրանցից ամենանշանակալին, որ Արփիարյանի կանխագծումներում առաջնային բովանդակություն ունեն, արեւլահայության հետ հետագա մերձեցման խորացումն էր: Այդ ծրագրի սահմանները լայնացնելով՝ հրատարակիչները ձեռնարկում են ռուսահայ հասարակական-գրական կապերը նպատակաուղղել նաև հասարակական մտքի ու գրականության ճանաչողությանը:

«Արեւմտյան գրականության նոր վարիչները,—գրում է Արփիարյանը բացատրելով ձեռնարկի նպատակները,—մտածեցին, թե լուրջ բան մը ըրած պիտի չլլան, եթե Արեւելյան հայոց քանի մը անունները, քանի մը նմուշները երբեմն Թուրքիո հայոց ծանոթացնեն. ավելի բաղմակողմանի ծրագրով մը աշխատիլ կ'ուղեին որպեսզի Թուրքիո հայերը հիմնական տեղեկություններ ստանալով, կարողանային Ռուսիո հայոց մտավորական ու բարոյական կյանքին դիտակցորեն հետամտիլ: Եվ բավական չէին համարեր ռուսահայերը ճանչցնել միայն: Ո՛չ առաջին անոնք ռուսական գրականության, ռուսական մտքին, ռուսական բարքերուն աղբեցությունը կը կրեին: Թուրքիո հայերը, որպեսզի Ռուսիո հայերը կարենան ռուսմանասիրել, պետք էր, որ նույնիսկ ռուսներու վերա որոշ գաղափար կազմեին»¹⁵⁸:

«Ռուսական ոգին, ռուսական գրականությունը, օրինքները և կառավարական ուղղությունը» հետադոտության խնդիր դարձնելով, «Մասիսի» խմբագրությունը առաջնորդվում էր ամենից առաջ քաղաքական տեսակետներով՝ նպատակ ունենալով հասարակության մեջ արմատավորել ռուսական կողմնորոշման նպատակով ըմբռնումները: Հետաքրքրությունն ու համակրական արտահայտությունները ռուս հասարակական կյանքի առաջադիմական դրսևորումների հանդեպ նախապատրաստում էին Ռուսաստանի հետ կապվող քաղաքական հույսերի ծրագրի իրականացումը: Միաժամանակ ռուս դեմոկրատական մշակույթի հեղափոխական ավանդույթները դաստիարակիչ աղբեցություն կարող էին ունենալ արևմտահայ հասարակական մտքի զարգացման ընթացքում: Ահա թե ինչու արևմտահայ ութսունականների գաղափարական կանխադրույթների կենսագործումներում անվերապահ էին ռուսական կողմնորոշման արդյունավետության համոզումները: Ընդ որում արևմտահայ ութսունականների ու հատկապես Արփիարյանի հայացքնե-

քում միանգամայն որոշակիորեն տարանջատվում էին ցարիզմի երկդիմի քաղաքականության և ռուսական առաջավոր մտքի դերի դնահատումները: «Մասխում» տպագրելով ցարական կառավարության կողմից հայկական դպրոցների փակման մասին թղթակցությունը, Արփիարյանը «Հայք ու ռուսք» առաջնորդողում գրում է. «Ռուս դիտնականներու կողմանե Հայոց մասին հայտնված համակրանաց համար պետք է ուրախ լինինք, վասնզի գրավական մ'է այդ, որ ռուս ժողովուրդն հավան չէ յուր շինովնիկներու Հայաստաց քաղաքականության: Թեպետև կատկովներ, Մուլանովներ և ուրիշ խավարամիտներ մերթ ընդ մերթ իրենց հարվածները կտեղան Հայոց դեմ, բայց ողջամիտ, լուսավորչալ մասը բոլորովին տարբեր կը մտածե: Ռուս ժողովուրդը բարի ժողովուրդ մ'է և Ռուսիո հայերն այդ ժողովուրդի սերն ու հարգանքը գրավելու համար ամեն միջոց ի գործ դնելու պարտական են»¹⁵⁹:

Նկատի ունենալով Ռուսաստանի ներսում սոցիալական հեղափոխության սրացումը և դրան առնչելով ցարիզմի ազդեցյալ քաղաքականության հանդեպ ճնշվողների համընդհանուր դժգոհությունը, Արփիարյանը ուշադրավ հետևություններ է կատարում ապագայում սպասվող փոփոխությունների անխուսափելիության մասին: «Իրավ է, թե դժվար վայրկյաններ կանցունեն այժմ Ռուսիո բոլոր փոքր ազգություններն,— գրում է նա,— իրենց վիճակը մխիթարական երևույթ մը չընծայեր, բայց և այնպես համբերելու, տոկալու են. ժամանակն իրենց համար կաշխատի: Այս կացությունն երկար չկրնար տևել. ամեն հեռատես անձ կը դիտե, թե բարեփոխման ժամանակը կը մոտենա: Կառավարական ձևի մը փոփոխությունը լինի թե ոչ, Ռուսիա կըմբռնե, թե իրեն համար ձախորդությանց թվական մը պիտի բանան այն հարյուրավոր ազգերն, որք վիրավորված իրենց նյութական կացության մեջ, ատելություն կը տածեն ընդդեմ Ռուսիո»¹⁶⁰:

Համողումների այս ուղղվածությամբ էլ «Մասխան» անդրադառնում է ռուսական հասարակարգի, եկեղեցական, կրթական խնդիրների լուսաբանությանը՝ մանրադնիքն խորանալով երևույթների բուն էության մեջ: Նման ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը Արփիարյանը հիմնավորում է՝ հիշելով ազգային կենսական շահերի պաշտպանության պահանջներին:

¹⁵⁹ Մասխ, 1887, № 3870:

¹⁶⁰ Նույն տեղում:

«Մասիսի» ընդարձակ ծրագրի հետևողական իրագործման ընթացքով արևմտահայությանը ներկայացվում են ռուս դասականների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի ստեղծագործություններն ու դրանք արժեքավորող հանգամանալի հոգվածները։ Պատահական չէր, որ այդ նախաձեռնության առաջին փորձերից մեկն է դառնում Լերմոնտովի կյանքի ու գործերի հետ ծանոթացումը։ Լերմոնտովի ստեղծագործության ազատատենչ ոգին, մարդասիրական դուժն ու ճնշված ժողովուրդների հանդեպ բուռն համակրանքը մեծապես հոգեհարազատ էին հայ ժողովրդի ազատաբաղձ դադափարներին։ «Կրոնանք ըսել,—գրում էր Արփիարյանը,—թե Լերմոնտովի անունը զրեթի անծանոթ է առ մեզ... Եվ սակայն, օտար բանաստեղծներեն ամենեն ավելի մեզ ընտանի պետք էր եղած լիներ Կովկասու երգիչն»¹⁶¹։ Հանձինս Լերմոնտովի, Արփիարյանը տեսնում էր այն բանաստեղծին, «որո հանձաբը եթե լիովին զարգանալու ժամանակ ունենար, պիտի լիներ մեր դարուն ամենեն մեծ անուններեն մի»։ Արփիարյանի առաջարկով Գր. Նիկողոսյանը կատարում է Լերմոնտովի «Դասալիբի» տողացի թարգմանությունը, որը չափածո է դարձնում Ալ. Փանոսյանը։ Տպագրելով թարգմանությունը, Արփիարյանն այն ուղեկցում է ներածականով, ուր բացատրում է իր մտահղացման շարժառիթները և բարձր գնահատում Ալ. Փանոսյանի թարգմանությունը¹⁶²։ Գնահատման մեջ էական են ոչ միայն բանաստեղծի ընկալման զադափարական և ղեղավկեստական կողմերը, այլև թարգմանության լեզվի խնդիրը։ Հրապարակախոս-քննադատը ընդգծում է աշխարհիկ լեզվով բարձրարվեստ թարգմանության երևույթի կարևորությունը, որով սպահովվում էր ժողովրդին հասկանալի լինելու կարևոր պայմանը, նաև աշխարհաբարի ստեղծագործական հնարավորությունների հաստատումը։

¹⁶¹ Մասիս, 1887, № 3876։

¹⁶² Այդ մասին Արփիարյանը նշում է «Միխայիլ Լերմոնով» հոդվածում, գրելով, որ «պ. Գր. Նիկողոսյանի ... ներշնչման կը պարտինք Դասալիբի թարգմանությունը»։ Մասիս, 1887, № 3876։ Իսկ № 3875-ում սուլված ներածականում, գրում է, որ տողացի թարգմանությունը առանց հասկանալի հանձնվել է Ալ. Փանոսյանին՝ պահանջելով հրեք օրում չափածոյի վերածել «Մասիսի» համար։ «Անկարելի է, ըստի — Գեղեցիկ տաղանդի մը համար ղեղեցիկ բանաստեղծություն, գեղեցիկ կերպով հայացնելու համար ուլինչ կա անկարելի, ըսի։ Նրեք օր վերջ թարգմանությունն ունեցա. ցնծացի, սքանչելի էր։ Լերմոնտովի մասին բավական տեղեկություններ կարգացած եմ և նրա սիրահարներեն եմ, երբ կարգացի Փանոսյանի թարգմանությունն, Լերմոնտովը գտա։ Նիկողոսյան գոհ պիտի մնար։ Թարգմանված ամեն մեկ բառ, ամեն մեկ տող կը մտրակե մեր արյունն։ Ահա ինչպես աշխարհիկ լեզվով դուրսագնեցություն մը կրնա թարգմանվի»։

Լեւոնտովի մասին հոգւածը առիթ է դառնում լայնորեն ծանոթացնելու ռուս գրականութեան զարգացման առանձնահատկութիւններին, հասարակական այն դիմադրող կացութեանը, որում ապրել և պայքարել էր ռուս բանաստեղծը: Լեւոնտովին լավագոյնս բնութագրող փաստ է դիտվում նրա ցասկոտ ու համարձակ բողոքը Պուշկինի ողբերգական մահվան առթիւ: Մանրամասն անդրադառնալով Պուշկինի մահվան հանգամանքներին, Արփիարյանը գրում է. «Օր մը հանկարծ, 1837-ի հունվարի մեջ, ամբողջ Ռուսիա սուգի կը մտնէր. շարաշշուկ լուր մը կտարածվէր բերնէ բերան. Բուշքին վիրավորյալ է, Բուշքին կը մեռնի: Վշտաբեկ էր Ռուսիա յուր մեծ բանաստեղծին մահվան վրա... Այն պահուն, ուր ամբողջ ժողովուրդն արտասովիւով ի շիրիմ կիջեցներ Բուշքինի մարմինն, երիտասարդ սպա մը թաղման կը հանդիսանար յուր հայրենյաց վշտին ու ցասման և զայրագին ու տխուր ձայնով մը կպահանջէր, որ պատժվի ապիրատ օտարականը... Մենամարտութիւնն օրինաւոր չէր համարէր. մեկ կողմը ցուրտ, անտարբեր բախտախնդիր մը, որո ձեռքը չէր զողզար և անոր դեմ վսեմ ոգի մը, փոթորկալից կրքերով լեցուն սիրտ մը: Այսպիսի պայմանաց մեջ մենամարտութիւն մը մարդասպանութիւն մ'էր արկածախնդիր ֆրանսացիուն կողմանն... Այսպէս սուրբ զայրույթով սրտմտած կիսոսեր հայրենյաց վշտի երիտասարդ թարգմանը: Նիկողա կայսրը... հարցուց, թե ով էր այդ ոտանավորաց ստորագրողը: Պատասխանեցին, թե մի ոմն Միխայիլ Լեւոնովով, երիտասարդ սպա կայսերական թիկնապահ գեներին մեջ, որ արդեն նշանավոր հանդիսացած էր յուր հանդուգն լեզվով և խրոխտ բռնավորութեամբ: Կայսրը գրիչ մը առավ և ստորագրեց հրաման մը, որով Միխայիլ Լեւոնովովը կը զրկէր ծառայել Կովկասու բանակին մեջ: Աքսոր մ'էր»¹⁶³:

Արփիարյանը ցույց է տալիս, որ Լեւոնտովը մեկն էր այն «հանդուգն, խիղախ, կրակոտ» սպաներէից, որոնք Կովկաս էին աքսորվում, «ոբսիւսդի խոնարհին ի խիստ կարգապահութիւն, և Լեւոնովովը կը սիրէր այնպէս յուր արի զինակիցներն որպէս արի լեռնականները»: Բանաստեղծութիւններին հետ Արփիարյանը բացահայտում է նաև Լեւոնտովի էպիկական գործերի մեծ արժեքը, հատկապէս շեշտելով «Մծիրի», «Դե» պոեմների ազատատենչ գաղափարական բովանդակութիւնը: «Լեւոնովովի խանդավառ երևակայութեան և ազատասեր ոգիւն թարգմանը միայն քնարերգակ տաղերը չեն. ստեղծ բանաստեղծը

դշուցազնեւոյակ է, ինչպէս է «Նորընծային» մեջ («Մծիրի»)։ Նորընծայն նկարագիր է այն սիրույն, որ Չերքեզին սիրտն հաւկտ գամված կը պահէ յուր լեռներուն հետ»¹⁶⁴։

Յաւով արձանագրելով ինքնատուլի մահւան հանգամանքները, Արփիարչանը այնուհետեւ պատմում է, թէ ինչպէս «Կովկաս գորգուրանոք կը խանդաղատի յուր երգչին փառաց»։ Մասնավորապէս խոսելով հայերի ջերմ վերաբերմունքի մասին, նա նշում է. «նորա արձանին վրա տմենին փառավոր պսակներեն մին կը դնէին հայք ձեռամբ օրիորդ Ալիսկովի»¹⁶⁵, և ապա հայտնում իր մեծ փափաղը. «Իցիվ թէ հայ բանաստեղծը ինքնատուլի ամբողջ թարգմանությունը մեզ տային»¹⁶⁵։

Ռուս գրականութեան նշանակութիւնը լուսարանն իւր նպատակով «Մասիս» էջերում տպագրւում են Լեոն Բաշալայանի հոգովածաշարը¹⁶⁶ ռուս գրողների մասին, թարգմանական տեսութիւններ ռուսական թերթերից ու հանդեսներից, Տուրգենևի, Դոստոևսկու, Պուշկինի գործերի թարգմանութիւնները։



Արփիարչան-հրապարակախոսի ջանքերը թերթի դեմոկրատական բովանդակութեան ծավալման ուղղութեամբ լուսանշանակի նպատակաւ ուղղվածութիւն են հանդէս բերում ժամանակակից կյանքի հրատապ խնդիրների բաղմամբ արծարծումներում։ Հրապարակախոսը որոնում և գտնում է հեղինակներ, որոնց գործերը պատասխան են տալիս արդիականութեան հուզող հարցերին «նորօրինակ գրականութեան» ուրույն հնչողութեամբ՝ հանրութեան հայացքի առջև ներկայացնելով արեւմտահայ կյանքի մութ ու անծանոթ շերտերը։ Հասարակական կյանքի, ժողովրդի ծանր սոցիալական կացութեան պայմանների մասին ճշմարտութիւնը հրապարակ հանելու պահանջը Արփիարչանը նպատակադրում է «ինքնօգնութեան» գաղափարի իրագործմանը։ «Ժողովրդի սրտին մո-

¹⁶⁴ Նույն տեղում, № 3877։

¹⁶⁵ Նույն տեղում։

¹⁶⁶ Հոգովածաշարի տպագրութեան մասին Արփիարչանը հետագայում գրել է. «Հոգովածներու այդ շարքը կը գրէր Լեոն Բաշալայան, ամփոփելով Վոլյուեի Ռուսական վեպը», որ այդ միջոցին նոր հրատարակված էր ու մեծ համբավ կը վայելէր, նույնիսկ ֆրանսացիներուն իբր նորութիւն մը ճանչցնելով ռուսական ոգին ու գրականութիւնը»։ Արփ. Արփիարչան, Երկեր, էջ 474։

տիկ խոսեցու և գրականության միջոցով ընկերական խնդիրներ հուզելու» գործնական ձգտումներով «Մասիսի» խմբագիրը ձեռնարկում է արևմտահայության մոռացված, բայց հոծ մի զանգվածի՝ պանդուխտների և դրա հետ կապված գավառի հայության կյանքի պատկերմանը։ Իր այդ ձեռնարկի նշանակությունը բացատրելով, Արփիարյանը գրել է. «Հարկ էր ժողովուրդը ցնցել, անոր իմացնել՝ թե թուրքեն բարեկարգության պահանջված պահուն, մենք ալ մեր ձեռքով գործադրելիք շատ մը բարեկարգություններ կրնայինք ունենալ։ Պիտք էր հանրային սիրտը թունդ հանել, հոգիները խռովել ու մեր ներքին վիճակը մեր ձեռքով բարելավելու մտածությունը գորացնել։ Նաև տարակույս չկար, որ շարունակ ներքին վիճակի բարեկարգության խնդիրը վառ պահելով, արդեն անուղղակի միջոցավ մշտաբարձ պահված կ'ըլլար ընդհանուր բարեկարգությանց խնդիրը, որուն վրա բառ մը գրելու արտոնություն չէր տրված»¹⁶⁷։

«Ուսումնասիրել «ընկերական նոր կյանքի ամբողջությունը»՝ այսպիսի ծրագրով խմբագիր Արփիարյանն սկսում է տպագրել «Մասիսի» էջերում պանդուխտության կյանքն արտացոլող գեղարվեստական ակնարկների մի շարք «Պանդուխտի կյանքեն» վերնագրով, որի հեղինակն էր մի գավառացի ուսուցիչ՝ Մելքոն Կյուրճյանը։ Ակնարկաշարի մտահղացումը տվել էր ինքը՝ Արփիարյանը՝ հանձնիս Հրանդ-Կյուրճյանի տեսնելով այն «ձեռնհաս գրագետին», որը պիտի կարողանար գործնական հրատապ առաջադրությունը իրականացնել։ Այդ մասին են վկայում Հրանդի ակնարկի առաջին տողերը, ուր նա գրում էր. «Մտերմական սիրով կառաջարկես, սիրելիդ իմ Արփիար, որ նոր Մասիսի համար պանդուխտներու կյանքեն գրեմ»¹⁶⁸։ Առաջարկը ոգևորում է Հրանդին։ Առաջին ակնարկին հետևում են մյուսները, որոնք նախորդում են դիտումներ, ուսումնասիրություններ, որոնք պիտի դառնային սոցիալական վերլուծության հրապարակախոսական փայլուն նմուշներ։

Արփիարյանը հետագայում արժեքավորելով Հրանդի ծրագրային հոգվածների նշանակությունը, առանձին կարևորությամբ է ընդգծում, որ դրանք գրվել են պանդուխտների կյանքի խոր ճանաչողությամբ. «Հրանդ տարի մը ամբողջ կը թափառի պանդուխտներուն աշխարհը կը մտնե հիվանդանոցը, որ պանդուխտներուն համար կառուցված է, ու հոն պանդուխտը անգթորեն կը սպանվի։ Կ'երթա Պատրիարքարան,

¹⁶⁷ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 445—446։

¹⁶⁸ Մասիս, 1888, № 3919։

որ պանդուխտին բնական պաշտպանն է և պանդուխտը կը թալլե: Կը շրջի Պոլսո փողոցները և կը տեսնի պանդուխտը քանի մը փարայի համար օտարազգիներե գանահարված»¹⁶⁹: Եղրակացութունները, որքան անմխիթար, նույնքան էլ ահազանգող են՝ անհրաժեշտ է հասարակության բոլոր ուժերը կենտրոնացնել այս ուղղությամբ. «Առանց ինչ ժամանակ անցընելու,—գրում էր Հրանգը իր հոգվածաշարի վերջաբանում,—պետք է այս բանին ուշադրութուն դարձնել. բավական չէ մեզի հիվանդանոցին դռները բանալ պանդուխտին օրհասականներուն առջև. պետք է քանի մը քաջ անդին անցնինք.—քահանան իր բաժինն ունի, գրողն ալ իր մասն ունի, ունեորն իր պարտավորութունը, պատրիարք, վարչութուն, երեսփոխանութուն, առաջնորդը իրենց պարտքն ունին: Պանդխտութունն, եթե այսպես շարունակվի, մեր գավառներն անմարդի կ'ընեն այսօր կամ վաղը. այս համոզումն ունեցեք, ահավոր ճշմարտութուն է»¹⁷⁰:

Հանրության միտքը արթուն պահելու, քաղաքացիական պարտականությունների դիտակցութունը արմատավորելու Արփիարյանի հետևողական գործունեությունը գրեհորվել է «Մասիսի» բազմաթիվ հրապարակումներում: Հրապարակախոսական հոգվածների, քրոնիկների, գեղարվեստական գործերի, գրախոսականների, ազգային տեսությունների ամբողջական համապատկերում լրագրի գեմոկրատական գաղափարաբանության ընթացքը ամենօրյա գործնական պայքարի մեջ էր ներքաշում հասարակական հակամարտ խմբավորումների: «Մասիսի» շուրջը համախմբվում են արեւմտահայ հասարակական մտքի ամենաառաջադեմ ուժերը՝ միավորելով տարերային գործողությունները կազմակերպված գաղափարական պայքարի հունով: Ազգային միասնական դիտակցության, գավառահայության կյանքի արժարժումները նըպատակամիտում են ազգային-քաղաքական կյանքի վերաշինությանը՝ ապահովելով օրաթերթին մինչ այդ աննախընթաց հեղինակություն: Հասարակական արատներն ու բացերը մերկացնելու ընդհանուր ջանքերը հանդիպում են ոչ միայն սովթանական կառավարության, այլև հայ բուրժուազիայի վերնախավի ու պահպանողական տարրերի կատաղի դիմադրությունը: Մատնությունները, կառավարությանն ուղղվող գաղտնագրերը թերթն անվերջ կանգնեցնում են փակման սպառնալիքի առաջ:

¹⁶⁹ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 449:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 450:

1887 թ. հունիսից մինչև 1888 թ. մայիսը Արփիարյանը ստիպված է լինում գաղարկեցնել աշխատակցությունը «Մասիսում»՝ շքանկանալով հնազանդվել թերթի խմբագրական վարչության կաշկանդումներին¹⁷¹։ Իր հրաժարականի պատճառները նա բացատրում է «Մի քանի խոսք» հոդվածում՝ սարքերակելով հրապարակախոսի իր սկզբունքներն ու համոզումները, որոնք չէին կարող համատեղվել պահպանողական վարչական անդամների վարած քաղաքականության ընթացքի հետ։ «Իմ համոզումներս շատ բաղադրյալ չէին,—գրում է Արփիարյանը,— Համոզված եմ, թե հայ թերթ մը պետք չէ, որ լինի հայ ազգին համար մի տեսակ լուտոսս, ամբողջական անուշահամ այն պտուղն, որո համար նախնիք կը սերին։ «Զոր թե ուտե ոք՝ զհայրենիսն մոռանա»։ Այս համոզմամբ Մասիս շաբաթաթերթը կատարելապես ազդային թերթ մը ընելու հետամուտ եղած եմ։ Վեպ, թղթակցություն, խմբագրական, ամեն կարգի հոդված ուրիշ նպատակ չունեցան, բայց եթե Պոլսո, Հայաստանի ռուսական հայոց կյանքի ամեն երևույթներն ուսումնասիրել»։ Առանձնապես կարևոր է հրապարակախոսի տեսակետը թերթի քննադատական ուղղության անաչառ հասարակագույն բովանդակության մասին, որով որոշակիորեն պարզաբանվում է նրա քաղաքացիական կողմնորոշման էությունը. ... հավասարություն ամենուն համար՝ բարեկամ, թե թշնամի, ծանոթ, թե անծանոթ, աղքատ, թե հարուստ, խեղճ քահանայն, թե զորավար պատրիարք մը, աղքատիկ վարժապետ մը, թե հզոր պետա-

¹⁷¹ Այդ մասին Արփիարյանը գրել է «Պատասխան առ վարչություն» ռեպլիկում։ Վարչության՝ թերթի ընթացքը փոխելու պահանջը դիտելով անբնական իր սկզբունքներին, հրապարակախոսը հայտարարում է. «Անցյալս ուրանալու պատճառ մը չունիմ, իմ համոզմամբս լավ կը դործեմ, բայց եթե դեռ ալ կը դործեմ, Ազդ. վարչության պարտականությանց սահմանին մեջ չէ իմ լավությանս կամ գեղությանս մասին մտատանջություն ունենալ»։ Այդ խնդիրն է արժարժվում նաև նույն համարում գետնողված «Վարչություն և Մասիս» հոդվածում, որ արդեն անուններով կոչելով իր հակառակորդներին, Արփիարյանը հավաստիացնում է, որ ոչինչ չի կարող ազդել փոխելու իր ուղղությունն ու համոզումները։ «Քաղաքական ժողովո ատենապետ էֆենդին (Նուրյան— է. Մ.) զգալով, թե ժողովուրդը մեզ հետ է այն քննադատությանց մասին, զոր ուղղած ենք և կուղղենք ընդդեմ յուր աշակցաց կարգ մը դործերուն, այժմ առիթը չուզեր ձեռք փախցնել, որպեսզի մեր դեմ գրգռի ժողովրդյան մոլեռանդությունը... Երբ մարդ մը պատիվ ունի հրապարակի վրա գրելու, պարտավոր է, նախ լավ մտածել, խղճի մտքը բնեկ և ապա անաչառ գրել... Հարություն Պատրիարք և Նուրյան էֆենդի թող մեզ գեմ սպառնալիք չընեն, այլ թող ուղղակի իրենց սպառնալիքն ի գործ դնեն, վասնզի մենք հաստատ որոշած ենք, որչափ ատեն ոք գրենք, մագի շափ չընդիլ մեր արդի ընթացքեն»։ Մասիս, 1887, № 3873։

կան հայ անձն՝ ամենքն ալ համասարապես քննադատության առարկա պետք է լինին, երբ ազգային գործոց միջ են. գովեստ, թե պարսազ՝ ամենուն ալ պետք է համասար բաշխում»¹⁷²:

Արփիարայանի նախանշած «Մասիսի» ծրագրին հետևում էին նրա համախոհ գրողները՝ Գր. Զոհրապը, Լ. Բաշալյանը, Տ. Կամսարականը և ուրիշներ: Հենց այդ համագործակցության և գաղափարների համաբաշխության արտահայտությունն էր և այն, որ Արփիարայանից հետո նրանք դադարում են աշխատակցել «Մասիսին»: Զրկվելով գրական հզոր խմբավորման աջակցությունից, շարաթաթերթը դառնում է անզույն ու անբովանդակ, կորցնում ընթերցողների մեծամասնությանը: Եվ որքան էլ անցանկալի էր դա «Արևելքի» վարչությանը, նա «Մասիսի» խմբագրությունը կրկին հանձնում է Արփիարայանին: Երկար չի տևում վերսկսված թերթի տպագրությունը, որովհետև Արփիարայանը հրապարակախոսական անզիջում պայքարում չի խնայում ո՛չ Ազգային ժողովի, ո՛չ Պատրիարքարանի, ո՛չ էլ սուլթանական կառավարության հակազդգային գործունեության դրսևորումները:

Թերթի հերթական փակմանը նախորդում են բուն իրադարձություններ նաև Ազգային ժողովում: Արփիարայանի համարձակ ելույթները, ուր նա նշավակում էր Նուրյանին ու պատրիարքին՝ իբրև սուլթանի դրածոների և ժողովրդի դավաճանների, առաջ են բերում հակառակորդների անզուսպ ցասումը: Նիստերից մեկի ժամանակ չկարողանալով հերքել հրապարակախոսի հիմնավոր մեղադրանքները, նրանք փորձում են ուժով լռեցնել Արփիարին, և վերջինս ապտակում է Նուրյանին¹⁷³: Այս ամենը անշուշտ հայտնի են դառնում կառավարական շրջաններին և համաձայն «Արևելքում» զետեղված հայտարարության՝ «Տպագրական տեսչությունը, նկատելով, որ «Մասիս» լրագիրն իր 10 գեկտեմբերի 1888 թվականի և 3921 թիվ թերթին մեջ հայոց պատրիարքարանին

¹⁷² Նույն տեղում, № 3877:

¹⁷³ Գր. Զոհրապը իր «Մանոթ դեմքեր» շարքում բնութագրելով Հովհաննես Նուրյանին, անհրաժեշտ է դիտել նշել և՛ այս միջադեպը, գրելով. «Իր ըովանդակ կյանքը հարատև ճիգ մը Լզամ էր ազգին աղետները շահագործել, այնպիսի սկզբունքներու կոչում ընկելով՝ որոնք ամենին զարհուրելի ոճերները արդարացնելու համար հեղհեղված են միայն...»

Եվ ահա օրին մեկը սահմանադրական արշալույսի ծագումեն շատ առաջ, այդ ճամփան հետզհետե անձկացեր, նեղցեր էր. իր պաշտած միակ աստվածը՝ Բռնապետություն ալ երես դարձուցեր էր իրմե: Ազգը, Արփիարին ձեռքովը ապտակեր էր զինքը»: Գր. Զոհրապ, Նրկերի ժողովածու, հ. 1, էջ 465:

դեմ թշնամական հոգւած մը հրատարակած է, այս օրվնն սկսյալ ան-
պսւյման կերպիւ դադարման կը դատապարտուին նույն լրագիրը»¹⁷⁴,

Սակայն ո՛չ թերթի փակումը, ո՛չ ղանազան սպառնալիքները շնն
ընկճում Արփիարյանի գործելու կամքը: Տաս ամիս անց, 1889 թ. սեպ-
տեմբերին վերաբացւած «Մասիս» նոր շրջանը բնութագրւում է ան-
նկուն ու համառ հրապարակախօսի նույն հետեղական սկզբունքային
ընթացքով: Բացահայտ հասարակական դիրքորոշման առաջ բերած
դժվարութիւնները ասեմ խթանում են նրան՝ նոր հռոնդով շարունակե-
լու ազգի համախմբման, ժողովրդի կյանքի առաջադիմութեան կենսա-
դործման խնդիրները: Նոր շրջանի թերթի թիւ 1-ում (№ 3912) «Աղգա-
յին տեսութիւն» հոդւածը պահանջում է վճռական գործողութիւններ
Աղգային ժողովի ընթացքում: «Խոնարհ պաշտոնյաները,—գրում է
Արփիարյանը,—ազգի մը դժբախտութիւն կը պատրաստեն... Այս ըն-
թացքով երեսփոխանական դրութիւնը պարզապէս զավեշտ մ'է. և մեզ
փնտրել կուտա հին օրերն յորում գեթ Պոլսո Հայոց ղանազան դասա-
կարգերը կ'առակցեն Աղգային վարչութեանց ու Պատրիարքի ընտրու-
թեան»¹⁷⁵,

¹⁷⁴ Արեւիք, 1888, № 1486:

¹⁷⁵ Մասիս, 1888, № 3912: «Երեսփոխանական դրութեան» այդ զավեշտը նկարա-
գրելով, Թափառիկը (է. Բաշալյան) գրում է. «Գուրգեն էֆենտին իր հալիտնական
հանկերդն սկսած է կաթողիկոսական խնդրոյն վրա... հատիկ-հատիկ կը խօսի, ձայնին
մեջ դնելով վհահաշուք հանդիսավորութիւն: ... Մերթ ընդ մերթ դադտադողի ակնարկ
մը կը նետի դիւանադարին՝ վստահ ըլլալու համար, որ կես առ կես կ'արձանագրի
իր խոսքերը: Իրեն կը հաջորդի Սուրենյան էֆենտին. զայրացած կ'երևա, բառերը բեր-
նեն կը թափալին շող սուլիներով, աչկին սեղ ներս փակած է ու ճերմակը միայն կ'ի-
րեա նման արագադին, որուն կոկորդը կը կտրեն... Եղարկացութիւնն ուժգին է. ձեռ-
ները դնալի Արփիարյան էֆենտին դարձնելով, երեսն ի վեր կը սլոռա. «Ամո՞թ է, ա-
մո՞թ, ամո՞թ»: Ի՛նչ է պատահեր արդիւր:

Արփիարյան ոտքի վրա է արդին. ֆիսը մինչև հոնքերը ծածկած է ու անոր մոլթ
կարմիր գունին և մորուրին ածուխի սևութեան մեջտեղ աչկները կը պճլտան դիւա-
յին խնդութեամբ. անմիջապէս կը գուշակեմ, որ պիծակի սուր խաթիւածք մը պատ-
րաստած է.

— Գուրգեն էֆենտին շնորհակալ եմ, կըսե, իր հայրախնամ հորդորներուն համար,
նկարագրեց մեզ Հայաստանաց եկեղեցւո հաստատութիւնը, հիմնարկութիւնը... կը
ցավինք միայն, որ չբացատրեց մեզի թի քրիստոնեւութիւնն ինչ օգուտներ ունեցաւ
մարդկութեան և մասնավորապէս հայ ազգին համար: Գալով Սուրենյան էֆենտին, իր
ատենաբանութեան մեջ այնչափ ամոթ կար, որ կրնանք ամոթալի ճառ մը անվանել
զայն:

Ազգային ժողովի պահպանողական անդամների անարդյունք վեճերը պախարակվում են Թափառիկի (Լ. Բաշալյան) «Վանդակին դուրս» քրոնիկում: Ուշագրավ է, որ քրոնիկագիրը քննադատելով ու անխնա ծաղրի ենթարկելով երեսփոխան էֆենդիների ճառախոսությունները, ընդգծում է նրանց ընդդիմախոսի՝ Արփիարյանի հռետորական վարպետությունը, հեգնաբան ոճի դիպուկությունը, որով նա չհղոքացնում էր հակառակորդների հարձակումները:

* *

Հասարակական կյանքի հրատապ խնդիրների արժարժման ընթացքում «Մասիսի» բովանդակության հիմնական առանցքն է կազմում նոր գրականության զարգացման առաջադրույթը: «Արևելքի», ապա նաև «Մասիսի» էջերում սահմանելով իրապաշտության նպատակներն ու գաղափարագեղարվեստական ծրագրերը, Արփիարյանը ձեռնամուխ է լինում գրական նոր ուղղության կենսագործմանը և՛ իբրև տեսաբան, և՛ իբրև սահղծագործող: Բաֆֆու, Լեոյի, Գ. Ջիլինկիյանի, Գր. Օտյանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի մասին գրված հոդվածները առիթ են դառնում լայնորեն ներկայացնելու նոր գրականության՝ ձգտումներն ու ուղենշային սկզբունքները: Արփիարյանը «հրավեր-ծրագիր» է ուղղում երիտասարդ գրողներին, կոչ անելով «կյանքի իրական պատկերներ ներկայացնելով... մեր ընկերական բազմադիմի խնդրոց լուծումը հրապարակ հանել»: Այդպիսի գրականության առաջին օրինակն է դառնում իր՝ Արփիարյանի «Կյանքի պատկերներ» շարքը, որի գործնական նշանակությունը և «բարձր արժանիքը» ընդգծելով Լ. Բաշալյանը գրում էր. «Ժողովրդյան մեջ մուծած է վեպի ճաշակն և վիպագրության ընդհանուր փափագ մը հառաջ բերած է»¹⁷⁶: «Օգտակարության վարդապետությանը» առաջնորդվող գրական շարժումը արդեն առաջին նախափորձերից ցուցադրում է գեղադիտական մտածողության ուրույն այն որակը, որ վերաճելու էր քննադատական ռեալիզմի բարձր իրացումների մակարդա-

Մեկ ուսույունով միենույն էլեկարական ցնցումեն զարնվածի պես ոտքի վրա են Դուրզեն էֆենտին ու Սուրենյան էֆենտին. «Ատենապետ էֆենտին, կը գոչե խարտյաշ երեսփոխանը, ինծի ալ իրավունք տվեք ղինքը ծաղրելու»: Արդյոք «կարողութուն» ըսել կուզեր և աճապարանքին մեջ չվարեցա՞վ»: Մասիս, 1889, № 3928.

¹⁷⁶ Մասիս, 1886, № 3807.

կին: «Մասիսի» էջերում հրապարակ է գալիս Գ. Զոհրապի «Աֆհետացած սերունդ մը» վեպը, և այն արժեքավորող Լ. Բաշալյանի գրախոսությունը, ուր կարդում ենք. «Գրքին մեկ ծայրեն մյուս ծայրն հեղինակը կերևա մեզ առաջնակարգ վարպետ մը, որ կը ներկայացնեն մեզ կյանքն յուր մանրակրկիտ ճշտությամբ և ամեն երևույթներուն ներքև»¹⁷⁷:

«Մասիսի» ծրագրային կանխագծումների իսկական գեղարվեստական իրացումն են դառնում Զոհրապի նորավեպերը՝ «Ներսեսը», «Այրին», «Դեղատերը» և այլն:

ՃՕ-ականների շարժման կանխագծումներում Արփիարյանը մեծ տեղ էր տալիս կյանքի բազմակողմանի արտացոլման անհրաժեշտությանը, թեմաների բազմազանությունը, Կենսաստատագրականությունը գեղարվեստական արտահայտչաձևերի ուրույն իրացումներով ձգտում էր կյանքի ամբողջական պատկերի ընդգրկմանը: Կյանքից կտրված, վերացական գրականության վնասակարությունը խորապես ըմբռնվելով «ուսումնականների» կողմից, պարտադրում է գեղարվեստական մաքմանվորում տալ երևույթին՝ հասարակական դատին ներկայացնելով հերոսի ու միջավայրի բախման գրամատիկական գրսեորումներից մեկը: Հասարակական հնչողության նպատակամիտված նորություններ է բնորոշվում նաև Բաշալյանի արձակ ներմուծած մյուս թեման՝ ժողովրդի ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու, ընդլայնող ուժը կազմակերպելու հեռանկարային բովանդակությամբ: Նրա «Խաչախճին», «Տերտերին ուխտը» նորավեպերը առաջին ակոսն էին բացում հերոսություն, ըմբոստության, ազատագրական պայքարի գեղարվեստական իրացումների հետագա այն շարքում, ուր պիտի մտնեին Տ. Կամսարականի «Հարոն» և «Ընկույզին կողովը», Զոհրապի «Այնկան», «Ջարուղոն» նորավեպերը, Արփիարյանի «Կարմիր ժամուց» վիպակը: Բաշալյանի նորավեպերի գաղափարագեղարվեստական նպատակաուղղվածությունը բացահայտելով՝ Արփիարյանը գրել է. «Խաչախճին» ու «Տերտերին ուխտը» ետևէ ետև եկան և փառաբանեցին զենք գործածել գիտցողները, տգետ երիտասարդը, որ կռվիլ գիտե, ու հայ տերտերը, որ հրապանը չի մոռնար: Ասոնք վաղվան հայերը պիտի ըլլային, և գրականությունը զիրենք ժողովրդին ներկայացուց, երբ զեռ չէին երևացած»¹⁷⁸:

¹⁷⁷ Մասիս, 1887, № 3877:

¹⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 463:

Աղղային գրականութեան զարգացման գործում Արփիարյանը էական նշանակութիւն էր տալիս համաշխարհային գրականութեան գեղարվեստական փորձի յուրացմանը: Ռուս գրականութեան լավագույն նմուշների հետ արեւմտահայ ընթերցողին են ներկայացվում իսպանական, իտալական, ֆրանսիական անցյալ և ժամանակակից հեղինակներ՝ Տասսո, Պոլ Ալբանի, Դյումա որդի, Լ. Մալո, Պոլ դը Կոկ, Մոպասան, Դոդե և այլք: Եվ այնուամենայնիվ աղղային առաջընթացին նպատակամիտող գրականութեան զարգացման համար Արփիարյանն ուսանելի է դիտում ռուս գրականութեան փորձը՝ ամենից առաջ նկատի ունենալով նրա հասարակական հնչողութեան, կյանքի վերափոխման ձգտումների գեղարվեստական մարմնավորումները: Նշելով ռուսական ռեալիզմի հզոր ազդեցութեան ուղենշային բովանդակութիւնը, նա գրում էր. «Այլևս ուսումնատենչ երիտասարդութիւնը չի դառնար իր հոգեկան անունը ֆրանսական մատենագրութեան մեջ: Տեղական գույն, անօրինակ դեպքերու ախորժ՝ երևակայութիւն, ահապսիկ ֆրանսական գրականութեան հատկանիշներն, իսկ ռուսական գրականութեան մեջ կը փչի կյանքի շունչը, որ այնքան հրապուրիչ կընծայե ռուսական մատենագրութիւնը ընկերական ամեն աստիճանի ուսումնասեր երիտասարդութեան: Սովի, անեմիի օրերը վերադարձած են ֆրանսական մատենագրութեան համար: Ռուսները ճիշտ ժամանակին կը հասնին և եթե ֆրանսացիք տակավին ընդունակ են մարտելու, իրենց արջունը պիտի վերանորոգեն ու կազդուրեն ռուսական արջունով»¹⁷⁹: Արփիարյանի այս գնահատման տողերում թեև առկա է որոշ միադիժ մոտեցում, սակայն ժամանակի հրամայականը, որի խոր ըմբռնմամբ էր ղեկավարվում հրապարակախոս-քննադատը, հաստատում է նրա տեսակետների իրավացիութիւնը: «Արարատ-Կովկասյան գրականութիւն» հոգւածաշարում, որից կատարված է վերոհիշյալ քաղվածքը, գրականութեան կոշման, հասարակական բովանդակութեան խնդիրները բարձրացվում են իրենց լայն իմաստով՝ համադրաբար արծարծվելով աղղային առաջընթացը պայմանավորող գործոնների կոնսիստատում: Դրականութեանը վերապահելով ժողովրդի՝ կյանքը բարեփոխող ազդեցիկ գործոնի նշանակութիւնը, ռուսական վիպասանութեան օրինակներով Արփիարյանը ցույց է տալիս նման ներգործութեան արդյունավետութիւնը. «Հոն Կոկու, Դուստոյ, Դուրկենիս, Տասդաեսկի, իրենց վեպերով բարոյապիս տիրապետած են այդ վիթխարի երկրին, ընկերական ամեն բնորոշում մերթ մասամբ,

¹⁷⁹ Մասիս, 1889, № 3924:

խիստ շատ անգամ ամբողջապես վեպին պարտական է ռուս ժողովուրդը. այսպես ճորտերու ազատագրությունը, այսպես Սիպերիայի աքսորյալներու վիճակի բարվոքումը»¹⁸⁰,

Արեմտահայ գրականության ներկան, նրա դարգացման ուղեգծումները «Մասիսում» լուստրանվում են և՛ սրոշակի ղեղարվեստական գրսեորումներում, և՛ տեսական-բնադատական հոգվածներում: Լ. Բաշալյանի «1885 տարին Թուրքիո հայ գրականության համար»¹⁸¹, Հ. Ասատուրի «Արդի հայ գրականությունն ի Թուրքիա»¹⁸², Արփիարյանի «Բաֆֆի և հայ վիպասանությունը», «Արարատ-Կովկասյան գրականություն» հոգվածաշարերը միավորվում են ծրագրային գրականության յուրացրած նոր բովանդակության իմաստավորման և ապագա դարգացման բնույթի գաղափարագրությային ուղենշումներով: Ութսունականների հետևողական գրապայքարը կանխորոշում էր համազգային կենսունակ մշակույթի նորօրյա խնդիրներն ու նպատակները: Արփիարյանի հրապարակախոսական գործունեությունը իր արմատական բովանդակությամբ ցուցադրում է նոր սերնդի մտահայեցության գործնական ներդրումը հասարակական վերաշինության ծրագրերում:



«Մասիսը» Արփիարյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում մինչև 1880 թ. կեսերը: Շարաթաթերթի բովանդակությունն այդ շրջանում հասկանալի էր հասարակական կյանքի և գեղարվեստական մտքի լուստրանման միաձուլված բնույթով: «Օրվան կյանքը», «Ազգային տեսություն» բաժինների, առաջնորդողների նյութերը արժարժում են ժամանակի արեմտահայ իրականության հասունացած խնդիրները, լուծումներ որոնում դրանց կենդանի հանգուցների տարածքում: Ազգային լուսավորության, դաստիարակության շարունակվող թեման ներառում է աշխարհաբարի՝ ժողովրդին հասկանալի լեզվի դարգացման հարցը, ազգապահպանության հրատապ պահանջների թելադրանքով հանրությանն է առաջադրվում պանդխտության, գաղթականության ահազանացող երևույթի քննությունը, եկեղեցու, կրոնի, ամուսնական օրենքների բա-

¹⁸⁰ Նույն տեղում:

¹⁸¹ Մասիս, 1886, № 3807:

¹⁸² Մասիս, 1887, № 3872:

քեփոխման և այլ հարցեր: Հասարակական կյանքի հուզող պրոբլեմները զեղարվեստական ուրույն արտահայտություններով ի հայտ են գալիս «Մասիսի» էջերում: Արփիարյանի «Հարուստին կոչումը», Զոհրապի «Փոթորիկը», «Մեղա տեր», Կամսարականի «Գրատունը», Բաշալյանի «Ղալաթիո ռեսալ», «Այս է եղել», «Նոր դեհատը» և այլ գործերում:

«Մասիսի» էջերում ուշագրավ մի շարք են կազմում Վենետիկի Մխիթարյանների նվիրված Արփիարյանի հողվածները: Հողվածաշարը հրապարակախոսի մտահղացմամբ նախապատրաստելու էր հանրության միտքը հայ ժողովրդի համար պատմական նշանակություն ունեցող մի իրադարձության՝ Ղևոնդ Ալիշանի գործունեության 50-ամյա հոբելյանի տոնակատարությանը: Այդ առիթով Արփիարյանը ուղևորվում է Վենետիկ՝ մասնակցելու և լուսաբանելու հոբելյանի հանդիսությունները՝ «Արևելքի» և «Մասիսի» էջերում¹⁸³: «Արևելքին» ուղղված իր առաջին թղթակցությունում հրապարակախոսը լայն բովանդակությամբ է բնութագրում «ազգային մեծ տոնախմբության» խորհուրդը, գիտելով այն իբրև ժողովրդի «առաջադիմության ու զարգացումի գրավական»¹⁸⁴: Թղթակցություններում մանրամասն նկարագրություններով, հուզական ջերմ շեշտով հաղորդվում է Ս. Ղազարում տիրող համալգային զգացումներով շնչող ոգևորիչ մթնոլորտը, բերվում են հատվածներ Ալիշանին ուղղված բաղմաթիվ նամակ-ուղերձներից, հեռագրեր, որոնց աշխարհագրական շարքն արդեն խորհրդանշում էր հայության միության գաղափարը:

Հոբելյանի ընդհանրացված հասարակական նշանակությունը առավել լայն գծերով է ներկայացվում «Մասիսի» հողվածներում, որոնք Արփիարյանը հրատարակում է Վենետիկից վերադառնալուց հետո՝ ամ-

¹⁸³ Մասիս 1890 թ. № 3941-ում ընթերցողներին հայտնվում է, որ «Արփիար էֆ. Արփիարյան նախորդ չորեքշաբթի ուղևորվեցավ ի Վենետիկ, ներկա գտնվելու Հայր Ղևոնդ Ալիշանի հրական գործունեության հիմնադրական... Արփիարյան էֆենտի այս ուղևորություն, իր համակրական նպատակն զատ, սա օգուտն ալ պիտի ունենա, որ իր ուղևորության տպավորությունները և հոբելյանի հանդիսին նկարագրեր պիտի տա հրատարակության «Մասիս» միջ. 20 տարի և ի վեր իր բաժնված վայրերը կրկին անգամ տեսնելի հետո անտարակույս զգայուն շեշտերով պիտի նկարագրեն Ս. Ղազարում մենաստանի և անդ անցած ժամերը, որք լի են իրեն համար սխրալի հիշատակներով»:

¹⁸⁴ Արևելք, 1890, № 1903: Արփիարյանի թղթակցությունների այս շարքը որոշ կրճատումներով տպագրվել է «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում» գրքում, կազմող՝ Ս. Շտիկյան, Երևան, 1974, էջ 43—66:

փոփելով իր տպավորությունները, խոհերն ու մտորումները հրապարակախոսական ուրույն ընկալումներով: Հոբելյանը առիթ է դառնում նոր խորհրդածությունների ազդայնության գաղափարի, ժողովրդի միասնական քաղաքական ընթացքի, հասարակական մտածողության ընդհանուր բարեշրջման վերաբերյալ: Ուշագրավ է, որ Ալիշանի հոբելյանի առիթով հիշատակելով նաև Արծրունու 25-ամյա հրապարակախոսական գործունեության տարեդարձը¹⁸⁵, Արփիարյանը միավորում է երկու գործիչների նշանակության ընդհանրական խմաստը: Ժամանակակից առաջադիմությունը, որին ղինվորագրվել էր Արծրունին իր նոր գաղափարախոսությունամբ, հրապարակախոսի համոզմամբ, շարունակում է Ալիշանի հայրենանվեր գործը: «Հակասություն մը չենք ըրած իրարու քով դնելով Ալիշան, որ կներկայացնե հնություն, և Արծրունի, որ նորությունն ինքն է,—գրում է Արփիարյանը: — Ալիշան և Արծրունի դաշնակիցներ են, ինչպես որ դաշնակիցներ են հին կյանքն ու նոր կյանքը»¹⁸⁶: Պատմական միեւնույն հետադծով արժեքավորելով ազգության վերընթացին սպասավորող գործիչների ավանդը, հրապարակախոսը խորաթափանց դիտարկումներով ընդլայնում է ժամանակի քաղաքական ու հոգեոր կացության օբյեկտիվ պատկերը: Մխիթարյանների և «Մշակի» գործունեությունն զնահատման զուգահեռներում քննարկման նյութ են դառնում դրականության նոր ընթացքի, աշխարհաբարի և գրաբարի, կրոնի և խղճի աղատության, քաղաքական և տնտեսական տիրող իրավիճակի հարցերը:

(1889 թ. սեպտեմբերից մինչև 1890 թ. հոկտեմբերը «Մասիսը» հրատարակվում է առանց ընդհատումների՝ լույս ընծայելով թերթի 28 համար: «Ներելիի սահմանին մեջ բոլորովին անկախ թերթ մը եղավ մտքի արտադրությանց համար,—գրում է Արփիարյանը, բնութագրելով «Մասիսի» այդ շրջանի հրատարակությունը: — Լեզվաբանական, կրոնական, պատմական, կենսագրական, դրադատական ընդարձակ ուսումնասիրություններ հրատարակվեցան: Վիպական ճշուղն օրվան կյանքի ղգացումները պատկերացուց, հեղնաբանությունը արձակ ասպարեղ գտավ, «Փոթորիկը» և «Ա՛յս է եղերը» ցույց տվին, թե որչափ Մասիս աղատ էր ամեն նախապաշարումներն»¹⁸⁷:

¹⁸⁵ Արծրունու հոբելյանը կայացել էր 1890 թ. մայիսի 6-ին, իսկ Ալիշանինը՝ մայիսի 13-ին:

¹⁸⁶ Մասիս, 1890, № 3142:

¹⁸⁷ Հայրենիք, 1893, № 356:

1890 թ. հոկտեմբերի 15-ին լույս է տեսնում «Մասիսի» վերջին համարը Արփիարյանի խմբագրությամբ: Այն վերստին սկսում է հրատարակվել 1892 թ. հունվարից արդեն Հրանտ Ասատուրի և Դրիգոր Զոհրապի խմբագրությամբ: Արփիարյանը, որին «Արևելքի» վարչական խորհուրդը փաստորեն մեկուսացնում է «Մասիսի» խմբագրությունից, ձեռնամուխ է լինում նոր թերթի՝ «Հայրենիքի» հրատարակման պատրաստությանը: Այդ մասին իր վերհիշումներում նա գրում է. «Արևելքի վարչության այդ մերժումն հետո էր, որ Հայրենիքի կարգադրությունները եղան Հովհաննես Շահնազարի և իմ միջև: Արևելքի վարչությունը Մասիսը ինձի չհանձնելով, կարևոր ծառայություն մատուց հայ մամուլին և հայ գրականության, թեև առանց իր ուղեկուն»¹⁸⁸:

Վարչական խորհրդի մերժումը պայմանավորված էր ոչ միայն առկա զբաղմունքական անհամաձայնությունների խորացմամբ, այլև Արփիարյանի հասարակական գործունեության բացահայտ հակակառավարական քայլերով: Վեներտիկից վերադառնալուց հետո Արփիարյանը ներգրավվում է Պոլսի քաղաքական կյանքի բուռն իրադարձությունների մեջ: Սուլթանական բռնապետության մոլեգնող ռեակցիոն առաջ է բերում արևմտահայության արդեն կազմակերպված դիմադրությունը, թրի զլուխ են կանգնում նորաստեղծ հնչակյան կուսակցության գործիչները: 1890 թ. հուլիսի 15-ին տեղի է ունենում Գում-Գափուր նշանավոր ցույցը՝ հնչակյան գործիչներ Հարություն Ճանկուլյանի և Համբարձում Պոյաճյանի (Մուրադ) ղեկավարությամբ ու անմիջական մասնակցությամբ: Ցույցը նշանավորվում է իր աննախընթաց զանգվածային բնույթով. մի քանի հազար հայեր¹⁸⁹ փորձում են բողոքադիր-պահանջադիր ներկայացնել Սուլթան Աբդուլ Համիդին: Բողոքադրում ցույց էր տրվում արևմտահայության սոցիալական ու քաղաքական ճնշման վայրագ նկարագիրը, միաժամանակ պարզվում էին ցույցի կազմա-

¹⁸⁸ Նույն տեղում:

¹⁸⁹ Համաձայն որոշ աղբյուրների, օրինակ՝ «Հուշարձան նվիրված Ս. Գ. հնչակյան կուսակցության քառասունամյակին», Փարիզ, 1930, էջ 282, ցույցին մասնակցել են 500 հայեր: Տես՝ Մ. Գ. Նեբսիսյան, Հայ ազատագրական շարժումը և հնչակյանները 1880—1890-ական թվականներին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1987, № 3, էջ 27:

կերպման նպատակները: Դիմելով ժողովրդին, ցույցի կազմակերպիչները գրում էին. «Ժողովուրդ, դու պիտի կորսվիս, դու պիտի վերանաս եթե չես վիճակը նույնությամբ տեղե... Դու դիտես, որ կյանքդ վտանգի կենթարկես չո ամեն մեկ արդար քայլափոխիդ մեջ: Բայց ուրիշ անելիք չմնաց այլևս, հոգիդ հասած բերանդ՝ դու պարտավորված ես դիմելու ամեն ծայրահեղությանը, որոնց միջոցով միայն չո արդար ձայնը լըսեցնել տալ աշխարհին, և չո արդար պահանջների նպատակին հասնել: Ահա այս է մեր այսօրվան ցույցի խորհուրդը»¹⁹⁰:

Դուռ-Դափուռի եկեղեցում պատարագի արարողության ժամանակ Ճանկուլյանը կարդում է պահանջագիրը և կոչ անում ժողովրդին զնալ Ելզրվի պալատը: Ժողովուրդը միահամուռ ոգևորությամբ է ընդունում կոչը և հոժ վանգվածով շարժվում դեպի պալատ: Սակայն թուրքերը հեծյալ և հետևակ զորքով զնդակոծում են խաղաղ ցույցը, ձերբակալում Ճանկուլյանին և ցույցի ուրիշ մասնակիցների: Արփիարջանը ցուցարարներին շարքերում էր, սակայն նրան հաջողվում է խուսափել ձերբակալությունից: Սեպտեմբերի առաջին օրերին նա դալիս է Թիֆլիս: Արփիարջանի այս ուղևորության նպատակն էր արևմտահայերի ազատագրական պայքարի վերընթաց օրերին ուղիղ կապի մեջ մտնել արևելահայ գործիչների հետ: Ուշագրավ է մի հանգամանք. Թիֆլիսը այդ օրերին դարձել էր պայքարի զեկավարման կենտրոն: Գ. Արծրունին, Կ. Եղյանը և արևելահայ ուրիշ մտավորականներ իրենց ջանքերն ուղղում էին իրականացնելու համընդհանուր ապստամբության ծրագրային գաղափարը: Դեռևս ամռան սկզբներին այստեղ է գալիս Պետերբուրգի հայ ուսանողների խումբը զխավորող Ս. Կուկունյանը, հանգիստումներ ունենում Եղյանի և Արծրունու հետ, նրանց մտահղացման համաձայն էլ կազմում կամավորական ջոկատ ու մեկնում Արևմտյան Հայաստան: Արծրունին իր համախոհների հետ նրանց օժանդակում է զենք ձեռք բերելու, օգնում է զինվելու նաև Թիֆլիս ժամանած հայդուկ գործիչներին՝ Հ. Զազրոյանին՝ «Ջեյթունի իշխան» մականունով, Հ. Սարկավազին, Հունոյին (Հարություն աղա), որոնք պիտի զնային միանալու Արևմտահայաստանի տարբեր գավառներում գործող ֆիդայական մարտական խմբերին¹⁹¹:

¹⁹⁰ Տես՝ «Պատմություն Ս. Դ. հնչական կուսակցության», 1887—1962, հ. Ա, Պեյրութ, 1962, էջ 57:

¹⁹¹ Տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 233—236:

Թիֆլիսից վերադառնալուց անմիջապես հետո Արփիարյանը ձեր-
ջակալվում է՝ մեղադրվելով արևելահայ գործիչների հետ ունեցած կա-
պի և ցույցին մասնակցելու համար: Սուլթանական կառավարությունից
գաղտնի չի մնում նրա քաղաքական դործունեության ակտիվացող ըն-
թացքը, որը որոշակի արտահայտություն է ստանում ազատագրական
սլաքարի հասունացող իրադրության հետ: Դեռևս նախապատրաստվող
ցույցից առաջ, 1890 թ. գարնանը հնչակյան կենտրոնից Պոլիս հասած
Ռ. Խանադատն ու Դ. Կաֆյանը, ձգտելով տարածել և իրագործել կենտ-
րոնի հանձնարարական առաջադրանքները, անհրաժեշտ են դիտում ա-
ռաջին հերթին ստանալ իրիմյան Հայրիկի և Արփիարյանի աջակցու-
թյունը: Արփիարյանի հետ Խանադատը հանդիպում է «Արևելքի» խմբա-
դրությունում, սակայն տեղեկանալով նրա ծրագրին, վերապահու-
թյամբ է ընդունում դրա որոշ կետերը¹⁹²: Առավել քաջ ճանաչելով
արևմտահայ իրականության ներքին առանձնահատկությունները, Ար-
փիարյանը վաղաժամ է գտնում սոցիալական սլաքարի ներհուսումը
ազգային ազատագրական շարժման ծրագրում, մասնավոր դր ինքնա-
պաշտպանության միավորող ջանքերը դեռևս լուրջ նախապատրաստու-
թյան էին կարոտ: Էական է նշել, որ հնչակյանների մտահղացումը հա-
վանություն չի արժանանում նաև իրիմյան Հայրիկի կողմից: Հետագու
իրադարձությունները գալիս են հաստատելու հնչակյանների կողմից
ստանալով քաղաքական մի շարք սլայմանների կարևորությունը, ո-
րոնց շրջանցումը փակուղու առաջ է կանգնեցնում նրանց գործունեու-
թյունը:

¹⁹² Ռ. Խանադատի հետ հանդիպման մասին կա հետևյալ վկայությունը. «Արփիար
Արփիարյան արդեն անուն հանած հրապարակագիր և գրագետ մըն էր. ան շատ լավ
ճանցված էր նաև ուսահայ մտավորական շրջանակներե, շնորհիվ «Մշակի» իր պար-
բերական աշխատակցությամբ: Անոր միջոցով Դր. Արծրունին հաջողած էր սերտ կապեր
ստեղծել Բրբահայ մտավորականներու հետ:

Խանադատ իրեն կը հանդիպի «Արևելք» թերթի խմբագրատան մեջ: Հոն կը հան-
դիպի նաև Բյուզանդ Քեչյանին, Հր. Ասատուրին, Եղ. Տեմիրճիպաշյանին, է. Բաշալ-
յանին ու ուրիշներու: Խանադատ կառանձնանա Արփիարյանին հետ և կը պատմե իր
առաքելությունը նպատակը... Հաջորդ տեսակցության ընթացքին Խանադատ շատ դժվա-
րություն կ'ունենա Արփիարյանին բացատրելու համար սոցիալիզմի էությունը... Ար-
փիարյան թեև կը խոստանա խումբ կազմել և թղթակցություն պահել, բայց իր խոս-
տումը չի կատարեր և նույնիսկ Խանադատի դրած նամակներուն չի պատասխաներ մինչ-
և մեկ տարի, երբ տարբեր սլայմաններու տակ անոնք դարձյալ իրար կը հանդիպին: Տես՝
«Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության», ՊԼԵՐՈՒՅ, Ա. Հատոր, 1962,
էջ 39—40:

Իսկ մինչ այդ սովխանական կառավարությունն ուժեղացնում է բռնություններն ու հալածանքը: Յուլյցի մասնակիցների ու կազմակերպիչների հետ զաժան հաշվահարդարին հետևում է խրիմյան Հայրիկի աքսորը Երուսաղիմ: Սակայն որքան էլ մոլեգնե՜ր ռեակցիան, իշխանությունները ստիպված էին նաև որոշ ղեղումների գնալ այն կացության առաջ, որ ստեղծվել էր ցուլցի միջազգային արձագանքների անդրադարձի հետևանքով:

1891 թ. հունվարին ազատ են արձակվում 75 քաղաքական բանտարկյալներ, որոնց թվում էր և Արփիարյանը¹⁹³:

Վերջինիս ստիպում են հրապարակել «մեղալական», որով նա պարտավորվում էր հրաժարվել քաղաքական գործունեությունից: «Մեղալականը» լույս է տեսնում «Արևիկի» 1891 թ. հունվարի 12-ի համարում, բայց հրապարակախոսը ոչ միայն նշանակություն չի տալիս իր վրա ծանրացող վտանգի սպառնալիքին¹⁹⁴, այլև եռանդով ձեռնամուխ է լինում գաղափարական նոր մարտերի նախապատրաստությանը, որն արգասավորվում է հասարակական, հրապարակախոսական, գրական գործունեության զորացող ընթացքով: Արփիարյանի գործունեության այս փուլը նշանավորվում է «Հայրենիք» օրաթերթի հրատա-

¹⁹³ Արփիարյանի առաջին բանտարկության և ազատ արձակվելու մասին տեղեկություններ են պահպանվել նրա Եղբորորդու՝ Ֆիլիպի օրագրերում, իրեն մանկության տըխուր հիշատակներ. «Հազիվ 4—5 տարեկան եմ, գիշեր է: Միջադուռը կը գտնվինք... բարձր, շատ բարձր տուն մի, տոնելը ինձի հսկա կերևան, որովհետև պղտիկ եմ դեռ:

Սենյակ մի աչքիս կը ներկայանա... անկողնի մը մեջ պառկած եմ, հիվանդ եմ... ծերունի մը՝ մեծ մայրս քովիկս նստած է և մերթ ընդ մերթ ճակատիս ֆայ լաթ մը կը դնի... Թաշկինակ մը կը հանի ու աչքերը կը սրբի: Վիշտ մը ունի այդ կինը. կը զղամ, կը վախճամ ձայն հանելու:

Կես գիշեր է... Հանկարծ ահեղագող ձայն մը կը պատռի գիշերվա լռությունը, տուներնիս կ'որոտցեն, ամենս դողա՜նք ոտրի վրա կնք... Թաղին հայ բարապանն է, որ կը պոռա. աչքդ լույս տուտու, սղաղ եկավ: Ամենքն ալ հայրս, մայրս, հորեղբայր, մեծ մայր տան դուռն են... քառորդ մի շանցած ինքզինքս մարդու մի թևերին մեջ կ'ըզգամ, տաք շրթունքներ, որոնք դիս անհագարար կ'համբուրին, պաղ մորուք մի իմ մանկական դեմքս կը շոյի, արցունքներ ալտերս կը թրջին: ... Հորեղբայրս է, Արփի պապաս, որ բանտեն հաներ են գիշերանքս: ԳԱԹ, Արփ. Արփիարյանի ֆոնդ, № 14, Արփիարյան Ֆիլիպ, Օրագրեր:

¹⁹⁴ «Մեղալականը» իսկապես հակաազդական հետք է թողնում Արփիարյանի ողջ հետագա կյանքում՝ առիթ տալով նրա գաղափարական հակառակորդների անհիմն կասկածներին ու մեղադրանքներին: Այդ նկատի ունե՜ր Երվանդ Օսյանը, որ իր հուշերում նշում է «... բանտարկութենն մը ետքը Արփիարյան ազատ կարձակվեր, գրելով այն համբավավոր մեղալագիրը, որուն համար տարիներով այնքան զատափեմակեցավ խեղ-

րակությամբ, որի խմբագրությունը նա ստանձնում է 1891 թ. հուլիսից:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ» ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ԱՐՓԻԱՐՅԱՆԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՋՐԸ:
ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՀԱՓՈՐՁԸ ՊՈԼՍՈՒՄ:
ՀԱՆՍԱՆՔՆԵՐԻ ՆՈՐ ԱԼՓ ԵՎ ԹԵՐԹԻ ՓԱԿՈՒՄ

«Հայրենիք» օրաթերթի հրատարակությանը արևմտահայ հասարակական կյանքում նախորդեց տեղատվության մի շրջան: 1890 թ. ամռան բուռն իրադարձությունները՝ էրզրումի ջարդը, Գում-Գափուի ցույցը և դրան հաջորդած քաղաքական կատաղի ռեակցիան, ցրել և ջլատել էին ութսունականների ուժերը: Արփիարյանի բանտարկությունից հետո Եվրոպա էր հեռացել Բաշալյանը, Զոհրապը Հրանտ Ասատուրի և Կամսարականի հետ փաստորեն դուրս էր մնացել գրական ասպարեղից: Անհրաժեշտ էր ուժերի նոր համախմբում, որը կարող էր իրականացվել միայն արմատական գաղափարական ուղղությամբ պարբերականի շուրջ: Ստիպյալ նոր պարբերականի հրատարակությանը խոչընդոտում էին բազմաթիվ արգելքներ, որոնց հաղթահարումը պահանջում էր ոչ միայն զիմանազեսի համառություն, այլև նյութական ամուր հիմք: Հանձինս Հովհաննես Շահնազարի Արփիարյանը դառնում է այն մար-

հը: Ն. Օռլան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1962, էջ 21: Առավել լայնախոհ և առաջադեմ մտավորականները հանդես են գալիս ի պաշտպանություն Արփիարյանի: Դրանցից ուշագրավ էր Արշակ Զոսանյանի ելույթը, որի մասին հետազոտողը գրում է հետևյալը. «... երբ Արփիարյանին զրպարտում են իբրև մատնիչ, երբ այդ զրպարտությունից օգտվում են Արփիարյանի բազմաթիվ թշնամիները և զաթակղվում նույնիսկ ազնիվ մարդիկ, Արշակ Զոսանյանը «Ծաղիկի» համար մի մոլեղին հոգված է պատրաստում, ի պաշտպանություն Ա. Արփիարյանի: Դրաքննությունն արգելում է այն: Այդ ժամանակ նա ընդմիջում է կեդրոնականի իր դասերից մեկը և աշակերտներին կարդում պատրաստված հոդվածը»: Կ. Դավաբյան, Արշակ Զոսանյան, Երևան, 1987, էջ 38:

Նույնպիսի ցավով ու դայրույթով է անդրադարձել այդ տխուր փաստին Հ. Օշականը. «Եր մեղայադի՞րը,—գրում է նա: — Կը փորձվիմ մեղադրել ոչ թե ճակատագրեն իրեն մատուցված այդ տախտակին վրա իր բառերը գրելու անխուսափելի իր հարկադրանքը, այլ մեղայագիրը կարելի ընող պայմաններուն մեջ ինքզինքը նետած ըլլալը»: Եվ ապա ավելացնում, վերհիշել տալով նրա հետագա ողջ կյանքի անգիշտ, հետևողական ընթացքը իրեն ապացույց անմնացորդ հայրենասեր նվիրումի.

«Զմոռնալ սակայն, որ անիկա մարդը եղավ իր վրա մահափորձեր հրավիրող, ու իր աչքերը փակեց եղբայրասպան զնդակեն: Անշուշտ տխուր այս իրականությունը փաստ մըն է ավելի տխուր համբավի մը»: Հ. Օշական, Համասպտկեր արևմտահայ զբրականության, հ. V, Նրուսադեմ, 1956, էջ 17:

դուն, որը թերևս միական էր, որ կարող էր իրազործել նրա ծրագրերը: Շահնազարը, որ Պոլսում արդեն մեծ հեղինակություն վայելել փաստաբան էր, առաջադնձ հասարակական գործիչ, առանց երկմտելու թողնում է իր ապահով փաստաբանական ասպարեզը և անցնում է հրապարակախոսության՝ հանրային միաբեր կազմակերպելու և ուղենշելու հաստատուն ծրագրով¹⁹⁵: Խիզախ գաղափարների տեր, համալսարանավարտ համբավավոր փաստաբանը, որ դեռ քիչ հայտնի անուն էր լրագրության մեջ, ինչպես նշում է Արփիարյանը, «շատ պիտի շուշանար ինքդինքը ճանչցնել տալու: Իր ուժանակ-պայթուցիկ գաղափարները ժողովուրդը կը սարսեին, կը ցնցեին, մինչև որ օր մը «Հայրենիքն» ալ օգը հանեցին»¹⁹⁶:

«Հայրենիքի» հրատարակությանը Շահնազարը և Արփիարյանը ձեռնամուխ են լինում գաղափարների կատարյալ համերաշխությամբ: Փոխըմբռնման ու փոխադարձ վստահության կարեոր ապացույց էր և այն փաստը, որ Շահնազարը, առանց վարանելու հանրային կարծիքի առջև, իր թերթի ճակատին դնում է Արփիարյանի անունը՝ իբրև խմբագրապետ:

1891 թ. հուլիսի 13-ին լույս է տեսնում լրագրի առաջին համարը՝ հրատարակիչների նշատակներն ու սկզբունքները պարզող առաջնորդողի հետևյալ սուղերով. «Հայրենիքի» խմբագիրները խզճի համոզում

¹⁹⁵ Շահնազարի հայրենանվեր ծառայությունն ըստ արժանվույն գնահատելով, Արփիարյանը գրել է. «Բի հործ, թե դրամ ղոհող այդ եղական-երևույթ խմբագիրը միանգամայն անձնավորություն մըն էր, բարձրագույն ուսումն ստացած: Թուրքիո հայոց օրագրությունը առաջին անգամն էր, որ հրատարակիչ մը կունենար համալսարանի շրջանավարտ... «Հայրենիքը» Շահնազարի տնօրինությամբ սթանչելապես ընկերվարական թերթը կղավ, անծայրածիր առաջադիմության նվիրված, որքան որ կը ներեր,— կամ որքան որ չէր ներեր,— Թուրքիո գրաքննության պայմաններում: Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 478—479:

«Հայրենիքի» հրատարակման գործում Շահնազարի մեծ դերին ու նշանակությանը անդրադարձել է նաև Երվանդ Օտյանը, իր հուշերում արձանագրելով հետևյալը. «Հայրենիքի» հրատարակությունը բավական մեծ ղոհողություններ պատճառած է Հովհաննես Շահնազարին: Թերթին առաջին արտոնատերն էր Մկրտիչ Մելիքյան: Արտոնատերը փոխելու գործողությունը ամիսներ տևած է և նյութապես բավական սուղի նստած է Շահնազարին: Համիդյան այդ շրջանին... բացարձակապես անկարելի էր նոր թերթի արտոնություն առնել և ասոր համար Շահնազարը ստիպված էր արդեն գոյություն ունեցող թերթ մը ձեռք անցնել: Փոխանցումը կատարված էր, բնականաբար, կաշառքով: Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 23—24:

¹⁹⁶ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 479:

ունին թե՛ հրատարակելով հայերեն այս նոր օրաթերթը՝ պարտականություն մը կատարած պիտի ըլլան... Սակայն այժմին կրնանք հայտարարել, թե «Հայրենիք» պիտի չըլլա ստորուն հանրային կարծիքի, և ոչ ալ անդուլն, չեղոք թերթ մը... նա պիտի կրնա մտնել մեր ընկերության ամեն խավերուն մէջ, եթե պիտի ըլլա ապարանքի թերթը, պիտի ըլլա նամանավանդ խրճիթին թերթը. եթե պիտի ըլլա զարգացչալին թերթը, պիտի ըլլա նամանավանդ մտքով հետամնացին թերթը և աղղկեցությունը պիտի ստրածվի ընկերական ամեն դասերու վրա, հետեաբար այդ ընդարձակ աղղկեցության համեմատ ալ ընդարձակ բարոյական պատասխանատվություն կը ծանրանա խմբագրութեան վրա՝ «Հայրենիքի» հրատարակիչները կրնան վստահօրեն հայտարարել, թե պիտի չը լինանան իրենց պարտականութիւններէ մեջ»¹⁹⁷:

«Հայրենիքի» դործունեության շրջանը դառնում է ութսունականների զրական սերնդի և ամենից առաջ իր՝ Արփիարյանի, գաղափարական իրադործումների փայլուն արտահայտությունը: «Արեւելք—Մասիս» ընթացքով նախապարաստված և հասուն փորձ ամբարած հրապարակախոսությունը «Հայրենիքի» էջերում ձեռք է բերում կորովի ու հեղինակավոր գաղափարախոսական լայն հնչողություն՝ ուղենշելով հասարակական դարգացման ծրագրային առաջընթացի բովանդակությունը: Արփիարյանի ավանդը արեւմտահայ հրապարակախոսության նոր փուլում մնում է չգիրադանցված հասարակական հզոր անդրադարձի կշռույթով և աննախընթաց մարտական ուղղվածությամբ: Հրապարակախոսի պատմական դերի և նշանակության խոր ըմբռնմամբ Արշակ Զոպանյանը գրել է. «... անկարելի է մոռանալ, որ առանց Արփիարյանի պիտի չհիմնվեր «Հայրենիքը», և «Հայրենիքը» թրքահայոց հանրային ու մտավոր կյանքին մեջ՝ ամենակարեւոր երևույթ մըն էր»¹⁹⁸:

Թերթի հրատարակության առաջին իսկ օրերից Շահնապարն ու Արփիարյանն իրենց ջանքերն ուղղում են խմբագրությունը կարող ուժերով համալրելու և զորացնելու գործին: Ամենից առաջ, շնայած լուրջ դժվարություններին, Փարիզից Պոլիս են վերադարձնում Լևոն Բաշալյանին¹⁹⁹, որը «Հայրենիքի» մշտական աշխատակիցն է դառնում իբրև

¹⁹⁷ Հայրենիք, 1891, թիվ 1:

¹⁹⁸ Անահիտ, 1908, թիվ 1—4, էջ 44:

¹⁹⁹ Այդ մասին Ե. Օտյանը թողել է հետևյալ վկայությունը. «Հայրենիքի» հրատարակութենէն ետքը, Շահնաղարի ջանքը կըլլա Բարիզէն բերել տալ նաև Լևոն Բաշալյանը

օգնական-խմբագիր: Բաշալյանի հետ «Հայրենիքի» խմբագրությանն է միանում «Մասիսի» հիմնական խումբը Գրիգոր Զոհրապի, Հրանտ Ասատուրի, Տիգրան Կամսարականի, Մեկքոն Կյուրճյանի («Հրանդ») արդեն հանրահայտ անուններով: Եվ, որ կարևորն է, «Հայրենիքի» գաղափարական համակիրներն ու գործուն աշխատակիցներն են դառնում նոր, երեսուսարդ ղեմքեր՝ Արշակ Զոպանյանը, Երվանդ Օտյանը, Վահան Մալեղյանը, Տիրան Քեկեկյանը, Միհրան Երամյանը, Կարապետ Պիլեզիբճյանը («Տիգրան Երկաթ») և ուրիշներ: Հետագայում «Հայրենիքին» իրենց աշխատակցությունն են բերում նաև Թլկատինցին, Ռուբեն Զարգարյանը, Շանթը, Արտաշես Հարությունյանը: Ուշագրավ է, որ թերթի էջերում գործունեության լայն ոլորտ են ստանում արևմտահայ կին գրողներն ու հասարակական գործիչները: Սիպիլի, Մարի Սվաճյանի գեղարվեստական գործերի հետ թերթի էջերում տեղ են գտնում Գայանե Մատակյանի մանկավարժական խնդիրներ արծարծող հոդվածները: «Այսչափ հին և նոր տաղանդներու բոլորումը «Հայրենիքի» շուրջը այս թերթին տված էին ժողովրդականություն մը, որուն ոչ մեկ թերթ արժանացած է մեր մեջ»²⁰⁰,—իր հուշերում գրում էր Երվանդ Օտյանը: Ժամանակի հանրային կյանքում «Հայրենիքի» չգերազանցված գաղափարական նշանակությունն է արձանագրել նաև Վ. Մալեղյանը, նշելով հետևյալը. «Գրականությունը իրենք այն աստիճան տիրապետած չէր Կ. Պոլսի մեջ, սրբան այդ շրջանին. նոր շարժում մըն էր ան, որ կը զուգընթանար ազգային զարթոնմին հետ և այդ շարժումին ղեկավոր ռահվիրան էր Հ. Շահնազարի և Լ. Բաշալյանի հետ Արփիար Արփիարյան իր սպայակույտովը դիրք բռնած «Հայրենիքի» խմբագրատան մեջ, որ ժամագրավայրը դարձած էր մեր առաջին հեղափոխականներուն և օրվան ամենեն սիրված գրողներուն»²⁰¹: «Հայրենիքի» խմբագրատունը դարձել էր արևմտահայ հասարակական մտքի, մշակույթի մի իսկական օջախ, որտեղ մշակվում, հաստատվում էին ազգային առաջընթացի, հանրային զարգացման ներկայի ու ապագայի ծրագրերը: Խմբագրատան հեղինակավոր մթնոլորտի ձգողականությու-

և զայն առնել խմբագրության մեջ: Շատ մը դիմումներն էլ, վերջապես կը հաջողի, ուսիկանությունն նախարարին վերադարձի արտոնությունը առնել, անձնապես երաշխավոր բլալով փախստականին համար»: ՆՐ. Օտյան, Երկրի ժողովածու, հ. 4, էջ 25:

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 23:

²⁰¹ Վ. Մալեղյան, Անցած օրեր..., Հուլիսամսյան Գաղափարների գրական երեկույթներու, Փարիզ, 1927, էջ 34:

ներ տիրում էր նաև պոլսահայ մտավորականների հավաքույթներում: Մատակցանների, Մալեզյանների ավանդական դարձած երեկույթներում անբաժան մասնակիցներ էին Գր. Զոհրապը, Կամսարականը, Շահնազարը, Արփիարյանը, Բաշալյանը, Օսյանը, Զոսյանյանը, Ասատուրը և ուրիշներ: Այստեղ էին փոխադրվում խմբագրատանը ծայր առած ղերույցներն ու վիճաբանությունները, գրական ասուլիսը, տարակարծությունների ու համաձայնության այն ուրույն ընթացքը, որով բնորոշվում էր ութսունականների համագործակցության ստեղծագործական ոգին: Գատը-գյուղի գրական «սալոնները» մի յուրատեսակ շարունակություն էին ազգային հասարակական գործունեության հրապարակախոսական, մշակութային կրթական այն ոլորտների, ուր ծավալվում էր և կենտրոնանում հանրային կյանքի խորհող միտքը: Համախոհ մտավորականների ժամանցի պահերը մասնակիցների հիշողության մեջ տպավորվել են բովանդակալից հաղորդակցման, դարմանալի հոգեհարազատության ջերմ երևույթով, ուր ղրուցակիցների նրբաճաշակ միտքը փայլում էր բանաստեղծական ղեղումների, սրամիտ հեգնանքի, մտքերի բախման անակնկալ դրսևոլումներով: Այդ երեկույթների անջնջի հիշատակները պահպանվել են ժամանակակիցներից շատերի՝ Վ. Մալեզյանի, Զարուհի Գալեմբարյանի, Ե. Օսյանի, Զապել Եսայանի հուշագրություններում: Հիշողությունների էջերից հառնում են ժամանակի կենդանի միջավայրը ուրույն անհատականությունների անկրկնելի դիմադներով, մարդկային հարաբերությունների ու զաղափարական համոզումների շեշտված նկարագրով²⁰²:

²⁰² Վ. Մալեզյանի հուշերը պահպանել են այդ երեկույթներից հետաքրքրական ղերվազներ, Մասնավորապես նրանց ժամանցի սիրված ձևերից մեկն է եղել երեկույթի մասնակիցներին առաջարկվող հարցարանը, որի բնորոշ պատասխաններում դրսևորվել են յուրաքանչյուրի խառնվածքի հատկանշական ընկալումները: Արփիարյանի ինքնահատուկ հեգնական ոճով պատասխանները նրա անձնական կյանքի չափազանց ժլատ տեղեկություններից են և դրանով իսկ հետաքրքիր:

Հարց—պատասխաններ (բարեկենդանի պատասխաններ)

1. Ի՞նչ է կինը առանձին, ի՞նչ է կինը սիրո մեջ, և այլերը մինչև ո՞ր աստիճան պետք է փափկանկատ ըլլան կիներու նկատմամբ:

Ա. Արփիարյան—Երբորդ հարցումին պատասխանը հարցուցեք հին պատմության, որ կալանդե, թե Սոկրատի կինը սաստկապես կը կռվեր իր ամուսնին դեմ, ամբաստանելով զանիկա թե՛ և ոչ իսկ շենքով շնորհքով մը... Կը ծնծիր դինքը: Մյուս հարցումներուն պատասխանն ալ ասոր մեջ է: Կինը առանձին դժբախտ էակ մըն է, վասնդի զինքը ծնծող մը պիտի չգտնվի: Կինը սիրո մեջ տառապանքի սիրող մըն է միայն (էջ 94—95):

Գրական սալոնների հետ «Հայրենիքի» խմբի հանգստի սիրած վայրերից էր նաև Բերայի Թոքաթլյան ճաշարանը, իսկ ամենից ավելի Արփիարյանի «գերագույն վայելքն» էր շոգենավով պտույտը մինչև Պոյուքտերե, ուր ծովի հետ առանձնություն մեջ նա հանդարտություն էր տալիս իր խոհերին²⁰³:

Արփիարյանի անանձնական մտահոգություններով բազմապատկյանքում ընկերական միջավայրի պարզևած հաճելի պահերը թարմաշունչ հոսանք էին բերում լարված աշխատանքից կարճատև դադարներում: Թերթի օրավուր աճող ժողովրդականությունը խմբագրին հոգեկան բավարարություն տալով, միաժամանակ պարտավորեցնում էր առավել խստապահանջության ու պատասխանատվության խոր զգացման: Խմբագրապետի մտահոգություններն ավելանում էին գրաքննչության աճող սպառնալիքի տակ, երբ անգամ անմեղ սրբազրական սխալը կարող էր վտանգել Թերթի գոյությունը: Մնալով հետևողական իր գաղափարական համոզումներում, Արփիարյանը խմբագրական աշխատանքի տարիների փորձից ձեռք էր բերել շրջահայացություն: Խուսափելով ակամա անփութության ամենաշնչին արտահայտություններից, նա անձամբ կարգում էր յուրաքանչյուր նյութ մի քանի անգամ: Չնայած Արփիարյանի ծայրահեղ ղգուշությանը, նրա հոգվածների սուր ուղղվածությունը հանդիստ չի տալիս տպագրական տեսչությանը և Թերթի հրատարակության առաջին տարում միայն այն փակվում է երկու անգամ: Առաջին վերաբացումից շանցած երեք ամիս «Հայրենիքը» կրկին դադարեցվում է 1891 թ. նոյեմբերի 29-ից մինչև դեկտեմբերի 28-ը: Հաջորդ փակումը տևում է շատ ավելի երկար՝ շուրջ 4 ամիս, որին հետևում է Թերթը վերջնականապես փակելու սպառնալիքը: Շահնազարի ջանքերով Թերթը հաջողվում է վերահրատարակել, սակայն արդեն առանց նշելու Արփիարյանի անունը՝ իբրև խմբագրապետի: Այդ մասին մի հայտարարությամբ գրում է «Մշակը», բացատրելով իրողությունը հետևյալ տողերով. «Կ. Պոլսի թուրքաց Տպագրական տեսչու-

2. Բանաստեղծությունը պիտի ապրի՞ և ի՞նչ է անոր դերը ընկերության մեջ:

Ա. Ա. (Միշտ բարեկենդանի պատասխաններ) — Բանաստեղծությունը պիտի ապրի որչափ ատեն որ տիմարները գոյություն ունենան աշխարհիս մեջ: Մորֆին մըն է, որ ապուշներ կը պատրաստե: Ապացույց՝ մենք այսինքն...» (էջ 102): Վ. Մալեզյան, Անցած օրեր, էջ 94—95, 102:

²⁰³ Այդ մասին իր հուշերում պատմում է Երվանդ Օտյանը, Տես՝ Ե. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 32, 35:

թյան հրամանով «Հայրենիք» լրագրի ճակատից ջնջված է Պ. Արփիար Արփիարյանի անունը, որ վարում էր այդ լրագրի խմբագրապետի պաշտոնը»:

Բերթի փակման պատճառը «Անձեր դիակ» վերնագրով առաջնորդողն էր, ուր անողոք քննադատության էր ենթարկվում կրոնական վարչությունը՝ պանդուխտ աղքատների հանդեպ անհոգի վերաբերմունքի համար: Տարիներ շարունակ պոլսահայ մեծատունների ու եկեղեցու ուշադրությունը հրավիրելով պանդխտության անմխիթարական վիճակի վրա, հրապարակախոսը աններելի է դիտում հատկապես պատրիարքարանի դիրքորոշումը: Վերջինս, կոչված լիցեյով իր հոգածության տակ առնել ապրուստի միջոցներից ու տարրական իրավունքներից զուրկ թշվառներին, դատապարտելի ընթացք է դրսևորում և այդ այն դեպքում, երբ, ինչպես նշում է հրապարակախոսը, միայն պանդուխտ գործավորներից տարեկան 20 000 ոսկի էր տրամադրվում եկեղեցու դանձանակին: Արփիարյանի հոգվածի շարժառիթը իրական տխուր դեպք էր. եկեղեցին մերժել էր «ղազաղ մը, քահանա մը, աղոթք մը, ափ մը հող տալ» անաիրական մի դիակի: Վերջինս ո՛չ հանցագործ էր եղել, ո՛չ էլ օրենքից դուրս մեկը. «Ո՛չ,—գրում է հրապարակախոսը դառը հեղնանքով,—ասոնցմե ավելի դեշ բան մըն էր—աղքատ մըն էր. ու աղքատներուն ալ է՛ն դեշ տեսակեն էր, դաբիք մըն էր»²⁰⁴:

Արփիարյանի պահանջն էր ժողովրդական վերահսկողություն սահմանել՝ նվիրաբերվող դոնատներն իրենց բուն նպատակին ծառայեցնելու համար: Ընդհանրացնելով իրական կյանքի ազդակողի փաստերը, հրապարակախոսը հետևողականորեն առաջ էր տանում իր քննադատությունը՝ ուղղված պատրիարքարանի, ալլոգային վարչության գործունեության արատավոր ընթացքի դեմ, մերկացնում նրանց խոսքի ու գործի հակասությունը: Դեռևս Բերթի առաջին համարներից մեկի «Ածականներ» առաջնորդողում ակնհայտ են դառնում հրապարակախոսի դատակարգային կողմնորոշման դադափարական շափանիշները: Պայքարի լայն ճակատ բացելով պոլսահայ վերնախավի դեմ, նա ամենայն որոշակիությամբ արժարժում է իր տեսակետները հանիրավի ուժճացվող հեղինակությունների անանկության մասին: Ին՝ եկեղեցական և ին՝ աշխարհական գործիչների հասարակական դիրքն ու անվան մեծությունը կարող են որոշարկվել նրանց հանրօգուտ գործունեությամբ, այնինչ շատ «աղնվաշուքների» փրուտույց համրավով վարագուրվում

²⁰⁴ Հայրենիք, 1892, № 169:

է կեղծիքի, ձևապաշտութեան հակադրային ընթացքի վարքագիծը: «Մի-թե ավելորդ չէ լրագրութեան մեջ ամեն մեկ գրչափոխի խոշոր-խոշոր ածականներ տալ ... Ինչ տրամենք, ինչ կատակերգութուններ կրնան գրվիլ «Աղնվաշութի» առթիվ: Այդ «ամենապատիվները», այդ «գերապատիվները», այդ «արժանապատիվները» բնավ նշանակություն մը չունին. ունայնասիրական ցույցեր են, որք բոլորովին խորթ կը հնչին մեր ականջներուն, որք բոլորովին անծանոթ էին մեր նախնեաց»²⁰⁵:

Հավատարիմ իր համոզմունքներին, հրապարակախոսը հոգևածից հոգևած շարունակում է համարձակորեն բացահայտել մամուլում ծաղկող շողոքորթութեան, վարձատրութեան ականակող սարկամիտ շահամոլութեան կրեուլները՝ հանգելով արմատական հղրակացության. «Պետք չէ,—գրում է նա,—որ քիչ մը ավելի դրամ ունեցողը մյուսներեն տարբեր, գերագույն էակ մը նկատենք, շինծու և արվեստական փառք մը տալով իրեն: Հավասարություն և ռամկավարական ոգի, ահա մեր ազգային արդի հատկանիշը»²⁰⁶:

«Հայրենիքի» գեմոկրատական գաղափարաբանության ընթացքի այս բնորոշումը ուշագրավ է նաև այն իմաստով, որ հատկանշում է ժամանակի հասարակական մտքի տեղաշարժերի առաջադիմող բովանդակությունը: Դժվարությամբ և դանդաղորեն, հասարակական գիտակցության տարբեր շերտերում արմատանում էր նոր հայացքը ժողովրդի կյանքի բարեփոխման հրատապ անհրաժեշտության վերաբերյալ: «Հայրենիքի» հրապարակախոսությունը ցուցադրում է այն բազմազան հարցերի տարածքը, որոնց արծարծումը նպատակամիտում էր ժողովրդի ամենատարբեր խավերի կեցության ճշմարտացի պատկերմանը: Թերթը իր առաջնորդողներից մեկում, բանաձևելով ակտիվ հասարակական ներդրածության համապարփակ սկզբունքները, գրում էր.

«Բարգավաճ գրականություն մը կը նպաստե ժողովրդին մեջ տարածելու զգացումի մաքրություն, սրտի աղնվաճում, գաղափարի ընդարձակություն, այն ամեն միջոցները, որոնցմով մարդիկ դուրսնան կունենան ապականության տարրերեն զերծ մնալով ին նյութապես, և թե բարոյապես քաջառողջ կյանք վարելու: Դրականությունը զորավոր հակախախտման մըն է ընդդեմ շատ մը հիվանդությանց, որոնք կը ջլատեն, կը սպառեն, կը մահացնեն մարդս»²⁰⁷:

²⁰⁵ Հայրենիք, 1891, № 31:

²⁰⁶ Հայրենիք, 1891, № 84:

²⁰⁷ Հայրենիք, 1894, № 964:

Սուլթանական կանխարգել գրաքննության սեղմվող օղակը համարյա անհնարին էր դարձնում ազգային-հայրենասիրական գաղափարախոսության որևէ դրսևորում հրապարակախոսության մեջ: Սակայն ժողովրդի կոնսոլիդացիայի և ազգային ինքնագիտակցության զարգացման հիմնավոր խնդիրները շարունակում էին առաջնային մնալ ութսունականների գաղափարաբանության ընթացքում: «Հայրենիքի» հրապարակախոսությունը իր շեշտված դեմոկրատական ուղղվածությամբ կարողանում է ազգային քաղաքական խնդիրները վերաիմաստավորել լուսավորության, մշակույթի և գրականության, սոցիալական բացահայտումների ընդգրկման տարածքում: Քննադատելով արևմտահայ իրականության մեկուսացածության, ամուլության, պահպանողական արմատացած մտայնության դրսևորումները, «Հայրենիքի» հրապարակախոսները, քննադատները, գրողները ձգտում են ազդի հոգևոր պործունեությունը ենթարկել հասարակական-քաղաքական իրադրությունների ընթացքին: Գործնական շարժման մեջ են դրվում համալզային գիտակցության ամրապնդմանը նպաստող գաղափարադեղադրական ազդակները՝ հոգևոր շփման, սուզի երկու հատվածների մշակութային աղերսների, միասնական վարդապետան օրինաչափությունների արժեքավորմամբ:

Հրապարակախոսությունը փորձում է ձերբազատվել հասարակական մտածողությունը կաշկանդող նախապաշար ըմբռնումներից, թերահավատ վերաբերմունքից դեպի մամուլն ու նրա հանրօգուտ պործունեությունը: «Մեր բարեկամները», «Օգտակար ըլլալ», «Զլջիկ» և մի շարք այլ խմբագրականներում Արփիարյանը հստակորեն տարանջատում է «Հայրենիքի» գաղափարական-ծրագրային դիրքորոշման բովանդակությունը մամուլի մասին իշխող պատկերացումներից: Անկախ, անաշու մտածողությունը դիտելով անհրաժեշտ պայման թերթի ուղղամիտ ընթացքի համար, հրապարակագիրը ընդգծում է դրա կարևոր նշանակությունը հասարակական հոգեբանության գործում: Խմբագրականների առանցքային առաջադրույթներում սահմանվում են հանրորեն օգտակար, ժողովրդի շահերի պաշտպանությանը ծառայող օրագրության սկզբունքները:

«Մենք կը կարծենք,—գրում է Արփիարյանը,—թե օրագրական անաշուությունը միայն կրնա ղգալի ազդեցություն մը ունենալ մեր հանրային հաստատությանց ուղղության վրա, ուստի և այս համոզումին կը զոհենք ունէ անձնական նկատողություն, բարեկամական ըլլա, թե հակառակը: Ու եթե կը գտնվին մեր մեջ այնպիսի հանրային պաշտոն-

յաներ հկեղեցական կամ աշխարհական, որք կը սիրեն մեր ժանոթ բարեկամներն ըլլալ կամ մնալ, կրնան հետեւիլ այնպիսի ընթացքի մը, որ միայն հանրային օգուտը կետ նպատակի ունենաւ և զնահատմի իբր խղճամիտ և խելացի ընթացք»²⁰⁸: Համապատասխանո՞ւմ է արդյոք արդիականութեան պահանջներին ժամանակի մամուլը, ի՞նչ ըմբռնումներով է մերձենում կյանքի խոր և համակողմանի հետազոտման խնդիրներին. այս հարցերի կարեւորութիւնը Արփիարջանը շեշտում է ուղիղ կապի մեջ դիտելով օրագրութիւնը—հասարակութիւնը հարաբերութիւնը: «Եթէ փնտրենք այն պատճառները,—գրում է նա,—թե ինչո՞ւ համար մեր հասարակութիւնը տարտղնած միտք ունի, օրագրութիւնն ու օրագրողներն ալ անշուշտ իրենց մեծ բաժինը ունին այս մտավոր դժբախտութեան մեջ»²⁰⁹:

Հասարակական վերաշինութեան ծրագրերում մամուլը ինքը պիտի է ձգտի ինքնակատարելագործման՝ դրանով իսկ հաստատելով հանրութեան օգտակար լինելու հիմքերը: Եւ սակայն ժամանակի մամուլի նըկարագիրը, ըստ հրապարակախոսի, չի բավարարում նրա բարձր կոչման բովանդակութեանը, «վասնդի մեր մտքի առաջնորդները երկարատեւ չկրցին ո՛չ իմաստասիրական, ո՛չ դրական, ո՛չ տնտեսական, ո՛չ գեղարվեստական, ո՛չ կրթական, ո՛չ բարոյական որեւէ հաստատ համոզումի տեսք ըլլալ և զայն ներշնչել հանրութեան»: Իր քննադատութեամբ Արփիարջանը ձգտում է հասցնել հրապարակագրութիւնը ժամանակի հոգեւոր գաղափարական բարձր պահանջներին՝ նպատակամիտելով ոչ միայն ներկայի, այլև ապագա հասարակական գիտակցութեան կողմակերպման նախապատրաստութեանը: Մամուլի և կյանքի հարաբերութիւնները դիտվում է չափանիշ՝ «մտքերի առաջնորդ» համապարփակ իմաստը ստուգութեան ենթարկելու սոցիալ-փիլիսոփայական հայեցողական նախադրյալներով: Պատճառակցական կապի հետեւանքներով զնահատելով հասարակական կյանքի ընթացքի օրինաչափութիւնները, Արփիարջանը եղրակացնում է. «Ժողովրդին միտքը և հրապարակագրութեան վարկը միասին կը բարձրանան կամ կը ստորնանան: Եթէ ուղիղ ընթացքով բարձրացնենք այդ միտքը, կը բարձրանա նաև հրապարակագրութեան և օրագրութեան վարկը»²¹⁰:

²⁰⁸ Հայրենիք, 1893, № 461:

²⁰⁹ Հայրենիք, 1893, № 676:

²¹⁰ Նույն տեղում:

Արփիարայանի լայն ըմբռնումները հրապարակախոսության հասարակական դերի և ազդեցության ոլորանների վերաբերյալ գործնական կիրառություն են ձեռք բերում «Հայրենիքը» էջերում՝ կոնկրետ հարցադրումների բաղմաբնույթ լուսաբանումների ձևով: Հասարակական կյանքի հետազոտության պահանջի թելադրանքով թերթն իր մտասեռ ուշադրության կենտրոնում է պահում արևմտահայ կրթական օջախներին, բարեգործական հաստատությունների, ազգային վարչությունների գործունեության քննությունը: «Կրթական գործի, ազգային դաստիարակության խնդիրները իրենց հեռանկարային նշանակությամբ շարունակաբար ուսումնասիրվում են՝ հլափետ ունենալով արդիականության, նոր սերնդի պետքերն ու հիմնավոր փոփոխությունների պահանջը: Պարզելով իր նպատակները «Հայրենիքը» «ժամանակ կորսնցնելու չէ» խմբագրականում գրում է. «Մենք պիտի ջանանք ցույց տալ, թե հասկըցած կերպով ինչպե՞ս պետք է պատրաստվին մեր կրթական գործերն: Անշուշտ մեր սխալները կը շտկվին, տաբալուսականները կը փարատվին. խնդիրը կը լուսավորվի հեադհետե հղած նոր առաջարկներով և բարեփոխություններով, զորս սիրով պիտի հշուրնկալենք այս էջերուն մեջ»²¹¹:

Ազգային դպրոցների բարեփոխության համար անհրաժեշտ է դիտվում կատարել համեմատական ուսումնասիրություններ: Փոխառենելով հիլրոպական կրթական սխառեմի առավել կատարյալ արտահայտությունները, ներմուծել դրանք ազգային դպրոցները, միաժամանակ հաշվի առնելով տեղի պայմաններն ու զարգացման առանձնահատկությունները՝ «ժողովրդի բարքն ու վարքը, հրկիրը և ուրիշ տեղական պարագաներ»: Դասավանդման ծրագրի վերակառուցման պահանջներն իրագործելու կարևոր պայման է համարվում մանկավարժական կադրերի հարցը: «Մեր դպրոցական անմխիթար վիճակը,—կարդում ենք մի այլ խմբագրականում,—ծրագիր շունենալուս մեջ չէ, այլ ուսուցիչ շունենալուս մեջն է. տվեք մեզ ուսուցիչներ, բառիս բուն նշանակությամբ, և շուտ կունենանք, թե՛ հայտագիր և թե՛ դասագիրք»²¹²: Բարձր դիտական պատրաստականություն ունեցող համալսարանավարտ մանկա-

²¹¹ Հայրենիք, 1891, № 63:

²¹² Հայրենիք, 1892, № 213:

վարժենքի պահանջը հիմնավորվում էր ժողովրդի կյանքի նորօրյա խընդիրների, նրա գաղափարական առաջընթացի զործնական նկատառումներով: Հատկապես կարևոր նշանակություն է տրվում կանանց համասարանական կրթության ստանալու գործին, որի ուղղությամբ կատարվող առաջին քայլերը խրախուսվում և ուղղունվում են թերթի էջերում: Մեծ հույսեր կապելով համալսարանավարտ հայուհիների հետ, Արփիարյանը գրում է. «Եթե իրենք ալ ուսում ու գիտություն ստացած ըլլային, ի՞նչ մեծ փոփոխություն պիտի ներմուծեին մեր կյանքի, մեր գաղափարներու, մեր սրտերու մեջ և իրենց համար ալ գործունեության ի՞նչ ընդարձակ և արդյունավետ ասպարեզ»²¹³:

Ազգային-կրթական գործի ղեմոկրատացման սկզբունքները լայնորեն քննարկվում են գավառի լուսավորության խնդիրների արծարծման տարածքում: Այդ նպատակի համար հրապարակախոսը կոչ է անում չխնայել միջոցներ, որովհետեւ, հավաստում է նա «չկա դրամադուլս մը, որ այնքան արագորեն, առատորեն արդյունավոր ըլլա, որքան կըլլա մարդ հասցնելու համար գործածված դրամադուլսը»: Ուշիմ, ընդունակ, ապագա խոստացող գավառացի տղաքները կրթելով մեր Կեդրոնական վարժարանին մեջ, վերադարձնել իրենց գավառները, որպեսզի հոն իրենք ալ բարեկարգեն դպրոցները, ուսուցիչ ըլլան ժողովրդին, օրինակ հանդիսանան, դիտություն տարածեն»²¹⁴: այսպիսի առաջադրություններով է թերթը ձգտում իրագործել գավառի լուսավորության ձեռնարկները:

Աշխարհաբարի ուսուցումը դպրոցներում արմատավորելը Արփիարյանին մտահոգել է շարունակաբար: «Աշակիրտներուն անխնա կերպով գրաբար սորվեցնելը ուրիշ արդյունք չէ ունեցած, բայց եթե ծավալել մեր տոհմային միտքն և արդելք ըլլալ հառաջագիմության»²¹⁵, — համոզված գրում է հրապարակախոսը: Աշխարհաբար մայրենի լեզվի յուրացման հետ, նա համակողմանի զարգացման պարտադիր պայման է նկատում նաև օտար լեզուներին տիրապետելը, ընդ որում առավել տարածված ֆրանսերենից բացի, նպատակահարմար է դիտվում նաև գերմաներենի, անգլերենի ուսուցումը: Լեզուների իմացությունը հնարավորություն է ստեղծում նոր սերնդի համար հաղորդակցվելու «գիտական, իմաստասիրական, ընկերաբանական» նորագույն մտքին:

²¹³ Հայրենիք, 1892, № 222:

²¹⁴ Նույն տեղում, № 225:

²¹⁵ Նույն տեղում, № 174:

Հրապարակախոսը վստահություն է հայտնում, որ «այս աշխատության մեջ պիտի կարենան հանրությանն իրապես ծառայություն մատուցանել, վասնզի պիտի կազմվի երիտասարդություն մը, որ փտած ավանդություններն, տխմար նախապաշարներն դերժ ըլլալով պիտի կարենա մեր կրթությունը և զրականությունը դիտական ուղղությամբ առաջ մղել»²¹⁶։

Դպրոցների ընդհանուր կրթական մակարդակը հրապարակախոսն անբավարար է գտնում ժամանակի պահանջներին։ Հասարակական կյանքի առաջընթացի հետ անհամատեղելի են ուսումնական ավանդական ծրագրերը հատկապես կրոնական կրթօջախներում։ Ըստ հրապարակախոսի, այդ ուսումը «միայն լատին վանականներու համար կրնա կարևորություն մը ունենալ»։ «Կորսված ժամանակ» համարելով ուսման այդ ընթացքը հասարակագուտ կրթության համար, նա գրում է. «Ծվ շմոռնանք, թե ճեմարանի աշակերտներեն քիչերը եկեղեցական կըլլան, իսկ սովոր մեծամասնությունը, որ աշխարհի մեջ պիտի մտնե, պետք մը ունի՞ր այսպիսի բաներու ժամանակ ղոհելու»²¹⁷։

Ուշագրավ է, որ ուսուցման գոյություն ունեցող ծրագրերը գոհացուցիչ չեն դիտվում բուն իսկ եկեղեցականներ պատրաստելու խընդրում։ Արտիստը հասարակական առաջընթացի ուղիներում որոշակի դեր է վերապահում կրոնին ու եկեղեցական առաջնորդներին, ելակետ ունենալով ազգային իրադրության պայմաններն ու առանձնահատկությունները։ Եկեղեցական քարոզիչների դարգացման մակարդակը բարձրացնելով, կարող էր ապահովվել նրանց զաղափարական արդյունավետ ներգործությունը, նպաստավոր ներգրումը ժողովրդի բարոյական դաստիարակության գործում։

Փորձելով լրացնել դպրոցական կրթության բացթողումները, «Հայրենիքի» հրապարակախոսները թերթի էջերում բացում են «Ինքնօգնության դասեր. Դուն ղրեկ ղարգացուր» շարքը, ուր համաշխարհային պատմության մեծերի համոզիչ օրինակներով՝ Շեքսպիր, Նապոլեոն, Լիվինգստոն, Նյուտոն և այլն, փաստարկվում է ինքնակրթության արգասավոր անհրաժեշտությունը²¹⁸։ Արտիստը հասարակական նպա-

²¹⁶ Հայրենիք, 1893, № 455։

²¹⁷ Հայրենիք, 1893, № 456։

²¹⁸ Ինչպես նշում է թերթը, հողվածաշարի նյութերը բաղվել են «գլխավորաբար Ուիլեմ Բեքեր մեծանուն մատենագրին „Tact, Push and Principle“ (Սրտեհություն, Մղում և Սկզբունք) անուն գրքեն, մեր կողմեն ինչ ինչ փոփոխություններ և

տակամիտված օգտակարության նույն բովանդակությամբ է գնահատում Սեքլեմյանի «Մարդ ըլլալու միջոցը» գիրքը, որով ժողովուրդը ընտելանալու էր «ամենի «ընթացիկ» առաքինություններու հետ, օգտովնելով իրական, ստույգ օրինակներն»²¹⁹։ Ժողովրդի կենսական պետքերի գործնական ուղեցույց նշանակությամբ է հիմնավորվում այդպիսի գրքերի հրատարակությունը և առաջարկվում ստեղծել «ուսումնասեր մարմին մը, որ նպաստե երկրագործական, մեքենագիտական և այս կարգի ուրիշ գովածներու հրատարակության»։ Ժողովրդի լայն խավերին դյուրամատչելի գիտելիքների տարածման բարեբեր Արփիարյանի համոզմամբ «մեծ, շատ մեծ կըլլա, հարյուրներով, հազարներով են, որ անկե պիտի օգտվին»²²⁰։

Պոլսահայ հանրային կյանքի լուսաբանումներում ազգային հիվանդանոցի խնդիրը ուրույն նշանակություն է ձեռք բերում «Հայրենիքի» հրապարակախոսական էջերում։ Արփիարյանը, որ նախանձախընդիր ուշադրություն էր հանդես բերել հարցի շուրջը դեռևս «Մասիս-Արևելքի» ելույթներում, շարունակում է սկզբունքային հետևողականությամբ իր քննությունը նաև «Հայրենիքում»։ Հետագայում անդրադառնալով հարցի պատմությանը, նա գրել է. «Ազգային հիվանդանոցին պատմությունը Պոլսո հայոց ազգային կյանքին ամբողջությանը էական մասն է»²²¹։ Հիվանդանոցի խնդիրը իր բովանդակությամբ դուրս էր գալիս բարեգործական հաստատության գործունեության սահմաններից՝ ընդլայնվելով իրեն ժամանակի հակադիր հասարակական գիրքորոշումների ու տեսակետների բախման ասպարեղ։

Ութսունականների խմբի և նրանց դադափարական առաջնորդ Արփիարյանի բացած պայքարը առաջին հերթին ուղղված էր պոլսահայ վերնախավի դեմ, որի հոգածության տակ էր այդ հաստատությունը։ Արփիարյանի, Զոհրապի, Հրանդի կատարած մանրադնին ուսումնասիրությունները, հավաքված մեքենայնող փաստերը ոչ միայն բացա-

հավելումներ ընելով՝ հողվածները մեր ներկա պարագաներուն հարմարեցնելու համար»։
Հայրենիք, 1894, № 687։

²¹⁹ Հայրենիք, 1894, № 789։

²²⁰ Հայրենիք, 1895, № 1091։

²²¹ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 467։

հայտում են հիվանդանոցի և նրան կից որբանոցի անմխիթար վիճակը, այլև ցույց տալիս այդ իրողության արմատական պատճառները: «Խընդիրը,—պարզաբանում է Արփիարյանը,—աղգային կյանքին վրա դրամատիկորեն գերիշխան կամ շափավոր տիրապետության շուրջ կը դառնար: Հարուստներուն և մտավորականներուն միջև կռիվ կը բացվեր: «Մասիս» սկսավ հիվանդանոցին վիճակը քննել և օրին մեկն ալ ցույց տվավ, թե այդ բարեգործական հիմնարկությունը բարեխիղճ դրամատիկորեն վարչությանը ներքև՝ սպանդանոց մըն էր պարզապես... Ու զոհեր ամենամեծ մասամբ պանդուխտներն էին, որոնք հիվանդանոցին անունին իրավամբ կը սոսկային»²²²:

Դեմոկրատ հրապարակախոսի ջանքերը տալիս են որոշակի արդյունք: Հասարակական միտքը սկսում է հուզվել բարձրացրած խնդրի շուրջը, որ իր մեջ էր ներառում աղգային կյանքի հրատապ լուծումներ պահանջող հարցեր: Ժողովրդի սոցիալական ծանր կացությունը, պանդխտության թշվառությունը, իր բոլոր հետևանքներով գալիս են դատապարտելու աղգային վարչությունների ընթացքը, պահանջելով քարևփոխումներ նրանց գործունեության մեջ:

Խնդրի արդյունավետ լուծման համար Արփիարյանն անհրաժեշտ էր դիտում ժողովրդական վերահսկողություն սահմանել, փոխել հոգաբարձուների կազմը, տեղեկագրեր հրատարակել գործերի ընթացքի մասին: «Ձենք սխալիւր անշուշտ կարծելով,—գրում է նա,—թե հիվանդանոցը ոչ պատրիարքարանին է, ոչ ալ հոգաբարձությանը, այլ ընդհանուր ազգինն է: Հոն պատասպարվողները ազգին զավակներն են և հաստատությանց պետքերը հոգացողն ալ ազգն է, ուրեմն ազգն ալ իրավունք ունի վարչության և հոգարարձության շափ գիտնալու, թե քննությունը ի՞նչ արդյունք տված է»²²³:

Ձգտելով միասնական հակաճեղքողության հասարակական վերաշինության դիմադիր հոսանքի դեմ, Արփիարյանը ուրախությամբ է արձանագրում այն փաստը, որ քննադատական ոգին տիրապետող էր դառնում հասկապես նոր սերնդի գաղափարական համոզումներում: Քաղաքացիական առաքինության բարձր գիտակցությամբ բնորոշվող նոր սերնդի ոգորումները դիտվում են հանրային մտքի առաջընթացի օրինաչափ շարունակությունը: «Մաղիկ» հանդեսի էջերում հիվանդանոցի գործերի քննադատությունը Արփիարյանը արժեքավորում է իբրեւ

²²² Նույն տեղում, էջ 458:

²²³ Հայրենիք, 1895, № 1140:

գաղափարների ընդհանրության ուղագրավ գրսեորում: Հանդեսի հրի-տասարդ խմբագրի՝ Արշակ Չոպանյանի համարձակ ելույթը ողջունելով նա պրում է. «Մեզի համար մխիթարանք մըն է, որ արդար դատի մը պաշտպանությունը կ'ստանձնեն անոնք, որ նոր կը մտնին հանրային կյանքի մեջ: Խղճմտանք մը կա, որ կը հաղթե ամեն բանի, նույնիսկ դրամին: Հիւլանդանոցի զեղծումներուն պաշտպանությունը պիտի մնա մեր ժամանակին նախատինքներեն մեկը»²²⁴:

Մտավոր-հասարակական առաջընթացի հեռանկարային նշանակու-թյամբ գնահատելով գաղափարական ժառանգորդության հուսադրող ե-րևույթը, հրապարակագիրը համոզումների այդ շարունակության մեջ տեսնում է «կատարելագործության պայմաններեն մեկը»: Հանրության ուղադրությունը հրավիրելով նոր սերնդի գրական, իմաստասիրական ուղղության գրսեորումներին, նա համոզումների պայքարի ընթացքից դալիս է այն հետևության «թե վերջացած են հին ըմբռնումները, կղե-րամիտները, ասոնց նմանները, վերջապես գրականությունն ու օրա-գրությունը շուկայի վերածելու ջանացողները»:

Արփիարյանի այս լավատեսական եզրակացությունը միանգամայն հիմնավոր լինելով նոր սերնդի առաջադիմական գործունեության փաս-տարկմամբ, ցավոք, դեռևս վաղաժամ էր արձանագրում պահպանողա-կան մտայնության գործող ուժերի վախճանը: Մերթ բացահայտ թշնա-մական ելույթներով, մերթ քողարկված ամրաստանություններով ազ-գային հետադիմականները փորձում էին ամրացնել իրենց սասանվող դիրքերը՝ դեմոկրատական հոսանքի շեղոքացման և վերջնական չլատ-ման ճանապարհով: Չհանդուրժելով «Հայրենիքի» ուղղամիտ մերկա-ցումները՝ հակառակորդները ամեն միջոց գործ են դնում լռեցնելու և խափանելու արևմտահայ իրականության մեջ աննախընթաց լայն ժո-ղովրդականություն վայելող թերթի գոյությունը²²⁵:

Անձամբ Արփիարյանի հանդեպ թշնամանքն աճում է, երբ հայտ-նի է դառնում վերջինիս հնչակյան կուսակցությանը հարելու փաստը:

²²⁴ Հայրենիք, 1895, № 1321:

²²⁵ Թերթի տպաքանակը հասել էր 4000-ի՝ կրկնակի անգամ գերազանցելով հրա-պարակվող մյուս տարբերականների տպաքանակը: Այդ մասին տես՝ «Յոմանյան գրա-քնությունը և արևմտահայ մամուլը» (1858—1896), Երևան, 1984, էջ 38:

Մատնությունների, պատժիչ ճնշումների հետ հակառակորդները շեն խորշում նաև վայրագ հաշվհարդարից: Հակառակությունը առանձնապես ուսատկանում է սուլթանական բռնապետության դեմ ուղղված Պասլը Ալիի ցույցից հետո²²⁶, որի կազմակերպիչները հնչակյաններն էին: Այդ օրերին, ինչպես վկայում է իր հուշերում Ե. Օտյանը, «Հայրենիքի» խմբագրատունն ալ գրեթե հնչակյան կեդրոն մը դարձած էր, ուր առավելն մինչև իրիկուն երիտասարդներ կուգային Արփիարը կամ Բաշալյանը տեսնելու և անոնց հետ խորհրդակցելու համար»²²⁷:

Չնայած զրպարտությունների, անստորագիր նամակների, սպառնադրերի տարափին, Արփիարյանն իր համախոհների հետ բնավ փորձ չի անում դնալ զիջումների: Հակառակ իրենց վարկաբեկողների քստմանելի ընթացքին, նա հանգես է գալիս հոգվածներով, ուր բացահայտում է սեփական կայուն դիրքորոշումն ու բանսարկությունների բուն շարժառիթները: «Իրավ է,—գրում է նա,—որ շարախոսությանց դեմ անտարբեր մնալու սովորությունը ունիմ, հանրային կյանքիս մեջ կը հետեիմ որոշ ուղղության մը, որմն շեն կրնար մաղի չափ շեղեցնել զիս ոչ թշնամանք, ոչ բարեկամություն: Ու եթե այս անգամ ալ հրապարակով քանի մը խոսք կըսեմ. պատճառն այն է, որ խումբ մը թշնամիներ, իմ գլխուս վրայեն Հաչքենիֆի վնասելու նկրտում մը ունին, բայց կրնան վստահ ըլլալ, թե իրենց հինգ տարվա ջանքերը թե՛ այս անգամ, թե՛ ասկի վերջն ալ ապարդյուն պիտի մնան»²²⁸: Հրապարակագիրը դասալքություն է համարում գաղափարական սկզբունքներից հրաժարվելը՝ հանգրստավետ կյանքի ակնկալությամբ: Նրա-հաստատ համոզմունքն է, որ «կուսակցության մը պատկանողը որոշ ծրագրի մը համեմատ կաշխատի, գաղափարի մը կը սպասսովորե, դատի մը պաշտպանությանը համար կը կռվի. և այս ամեն տառապանքները անոր համար, որ իր դիմը կը դնըրվին ուրիշ ծրագրի մը, ուրիշ գաղափարի մը, ուրիշ դատի մը աշխատողներ»²²⁹:

Ազգային ազատագրական պայքարի նոր վերելքը գլխովին կուսակցական շարժման մեջ է ներառնում հրապարակախոս-հասարակական գործչին: Հնչակյանների քաղաքական ծրագրերը նրան ոգևորում են արև-

²²⁶ Յուլյի կազմակերպման և նպատակների մասին տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 248—249: Յուլյը տեղի էր ունեցել 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին:

²²⁷ Ե. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, էջ 38—39:

²²⁸ Հայրենիք, 1895, № 1305:

²²⁹ Հայրենիք, 1895, № 1035:

մտահայության ազատագրման ձեռնարկների գործնական բովանդակության մասին: Արփիարյանի գաղափարական համոզմաններին համահնչուն էին «Ժողովրդի մեջ, ժողովրդի հետ և ժողովրդի համար»²³⁰ պայքարի բանաձևի սկզբունքները: Միանալով հնչակյաններին նա ձգտում է իրագործել ժողովրդի ազատագրության վաղուց փայփայլած գաղափարը: Հնչակյաններն իրենց հերթին մեծ հույսեր էին կապում Արփիարյանի հետ՝ նկատի ունենալով նրա ազդեցիկ հեղինակությունը ժողովրդի լայն զանգվածների շրջանում: Սակայն Արփիարյանի անձի կարևորությունը հայտնի էր նաև հակառակորդ կողմին և վերջիններս համոզվելով, որ նրան անվանարկելու ջանքերն ապարդյուն են անցնում, դիմում են տեղորոշ:

1895 թ. դեկտեմբերի 25-ի երեկոյան մահափորձ է կատարվում Արփիարյանի դեմ: Դեպքի մանրամասները պահպանվել են Ֆիլիպի՝ Արփիարյանի եղբորորդու, հուշերում: «Դիշեր մը ուշ ատեն,—գրում է նա,—Հայրենիքի խմբագրատունեն կելլե ու քալելով Բերա կանցնի Ղալաթիայեն... Մտաղբաղ, մտածկոտ կը քալեր ան, հրք կը հասնի Բաքսիմի առջև, ուր կը դիտեր ամայությունը, հանկարծ կթվա, թե երկու ձեռքեր կը ծանրանան իր ուսերու վրա, ան Օտյանը կը կարծի, ու «կատակ մի ըներ, Ծովանդ» կըսե: Բայց հետ դառնալով կը նշմարե, որ Օտյանը չէ, այլ զլիտուն ճերմակ թաշկինակ մը կապած բարձրահասակ մարդ մի, որ Արփիարի իրեն դառնալուն պես մեջքին դաշույնը կը քաշե: Հոն կռիվը կը սկսե: Արփիար... ամբողջ ուշը հավաքելով հովանոցին կոթովը սոսկալի հարված մի կուտա մարդուն: Բարեբախտաբար հարվածը չի վրիպեր ու ոճրագործին բազուկը ծանրապես կը վիրավորվի, ատոր վրա մարդը կը ձգի կը հեռանա: Արփիար վերքերը բռնած արյուններու մեջ քառորդ ժամ մը քալելի վերջը կը հասնի վերջապես տուն, ուր ամենքս իրեն կը սպասեինք...»²³¹:

²³⁰ Հնչակյաններն իրենց քաղաքական ծրագրերում առանձնացնում էին «հեռավոր» և «մոտակա» պայքարի խնդիրները: Դրանցից առաջինը նպատակամիտում էր ապագայում սոցիալիզմի հաստատմանը, իսկ «մոտակա» ծրագրով հեղափոխության միջոցով, որը պետք է իրականացվեր հայ մտավորականության գլխավորությամբ, թուրքական լծից ազատագրվելու էր Արևմտահայաստանը: «Հնչակ» թերթի խմբագրականը այդ առթիվ գրում էր. «Յուրաքանչյուր մտածող, ազնիվ ու ժողովրդին սիրող հայի նշանաբանն ու գործունեությունը մենք համարում ենք՝ ժողովրդի մեջ, ժողովրդի հետ և ժողովրդի համար», Տես՝ «Հիսունամյակ Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության», Փրովիդենս, 1938, էջ 41:

²³¹ ԳԱԹ, Արփ. Արփիարյանի ֆ. № 14, Ֆիլիպ Արփիարյանի օրագրերը: Մահափորձի մասին իր հուշերում գրել է նաև Երվանդ Օտյանը, տես՝ Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 39, 53—56:

Շտապ կանչված բժիշկները հուսադրում են, որ Արփիարի վերքերը թեև ծանր, բայց մահացու չեն։ Անմիջապես հավաքվում են նաև ընկերները՝ Օսյանը, Բաշալյանը, Շահնազարը։ Հաջորդ օրը Շահնազարը «Հայրենիքի» էջերում հրապարակում է «Սպանության փորձ մը» հոդվածը, ուր արձանագրելով դեպքը, իր մեկնություններով բացահայտում է նաև շարժառիթները՝ դատապարտելով մահափորձը կաղմակերպողներին։ Հոգվածագիրը կատարված ամոթալի փաստի ողջ պատասխանատվությունը դնում է նրանց վրա, «որոնք մեղի անծանոթ շահերուն մեջ իրենք զիրենք վնասված նկատելով Հայրենիքի գոյությունը, ասկե առաջ մեծ խորհրդավորություններ անհ տուն, խանն խան անգիտակից պատանիներ պատուցելն Արփիար էֆենդիի վրա սոսկալի զրպարտություններ ընելով և «Հայրենիք մի» կարդալ» պատվիրելով, այս անգամ ալ մեկ քարով քանի մը նպատակ մեկանց իրագործելու փափաղով, հաջողքի էին խեղճ մարդու մը ձեռքը դնել՝ իրեն կարծեցնել տալով, թե օգտակար ոճիր մը գործած պիտի ըլլար Արփիարյան էֆենդին մեղցրեցնելով»²³²։

Հոգվածը մեծ հուզում է առաջ բերում հասարակության մեջ, միաժամանակ դառնում առիթ «Հայրենիքի» հերթական խափանման համար²³³։

Արփիարյանի ապաքինումը տեղում է ամիսներ և այդ ժամանակի ընթացքում նրա բնակարանը դառնում է հավաքատեղի համախոհ գործիչների համար։ «Երազի մը տպավորությունը ձգած էր վրաս, այն մեկ-երկու ամիսները,—վերհիշում է Փիլիկ Արփիարյանը։— Իրարանցում տանը մեջ, Արփիար վիրավորված, բժիշկներ կուգան կերթան, Օսյան, Բաշալյան, Շահնազարը ամեն օր մեր տունը, ուրիշ երիտասարդ գեմքեր, փսփսուր, իրարանցում, ճամփորդության պատրաստություններ...»²³⁴։

²³² Հայրենիք, 1895, № 1383։

²³³ Հոգվածը խափանառիթ էր ոչ միայն այն պատճառով, որ խոսքը վերաբերում էր կառավարության կողմից «անհուսալի» դիտվող Արփիարյանին, այլև օսմանյան գրաքննության մեջ արգելքների անվերջ բաղմանալու հետևանքով։ Ինչպես նշում է Ա. Խառատյանը, «Սուլթանը հատուկ հրահանգ էր տվել գրաքննիչներին՝ մամուլում ընդհանրապես արգելել սպանությունների, մահափորձերի վերաբերյալ ամեն մի լուրի տպագրությունը։ Համիդը զրանց մեջ աներկմիտ ակնարկ էր տեսնում իր անձի մասին, որքան էլ անհեթեթ լինի ևնթադրյալ անալոգիա»։ Տես՝ «Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը», էջ 58—59։

²³⁴ Գաթ, Ա. Արփիարյանի ֆ. № 14, Ծ. Արփիարյանի օրագրերը։

Նպատակահարմար է դիտվում, որ Արփիարը միառժամանակ թողնի Պոլիսը և հեռանա Եվրոպա: 1896 թ. մարտին ֆրանսիական մի նաւով նա մեկնում է Թուրքիայից՝ նախատեսելով մի քանի ամիս անց վերադառնալ: Նրա մեկնումից հետո հալածանքներից խուսափելով արտասահման են փախչում Լ. Բաշալյանը, քիչ անց՝ նաև Ե. Օտյանն ու Շահնաղարը: «Հայրենիքը», որ հաջողվել էր վերահրատարակել 1896-ի հունիսի 15-ից, կրկին և այս անգամ ընդմիջտ խափանվում է՝ հաղիվ մեկ ամիս լույս տեսնելով: Հուլիսի 11-ին ձերբակալվում է թերթի տրեսորեն-խմբագիր Հովհաննես Շահնաղարը: Նույն օրն էլ դադարեցվում է վերաբացված թերթի կարճատև կյանքը:

Շուրջ հինգ տարիների դոյության ընթացքով «Հայրենիքը» դարձավ արևմտահայ հասարակական մտքի «մայր-գաղափարների»²³⁵ աղատասիրության, հայրենասիրության, հասարակական վերաշինության դեմոկրատական ուժորումների ժառանգորդական զարգացման ու ստեղծագործական վերարծարծման անփոխարինելի ամբիոնը: Արդիականության նոր խնդիրների ու քաղաքական իրադրության նախադրյալներով պայմանավորված թերթի գերակշռող հասարակական ուղղվածությունը իր մեջ է ներառում ժամանակի առաջադիմական մտքի բաղմաղան դրսևորումները՝ հասարակական բարքերի անողոր քննադատությունից մինչև ազգային առաջընթացի շարժիչ ուժերի հիմնավոր նշանակության բացահայտումը: «Հայրենիքի» էջերում նորոգվում և նոր մակարդակի են բարձրացվում համազգային միասնական գիտակցության, ազգի երկու հատվածների մերձեցման վերընթացի ջանքերը՝ իմաստավորվելով ապագա կանխագծումների հեռահար նշանակությամբ:

Սովթանական բռնատիրության լծի տակ տառապող ժողովրդի կացության ու ձգտումների լայն լուսաբանությունն իրականացվում է հրապարակախոսության, գրականության, մշակութային գործունեության միասնական ընթացքով: Ռեակլիզմի դրույթների խորացված մշակման հետ, որն իրադրոծվում էր գեղարվեստական գործերի և դրանց

²³⁵ Տ. Կամսարականի բնորոշումն է՝ հասարակական միտքը առաջնորդող պայքարի գրականության՝ բովանդակության մասին: Տես՝ «Արևմտահայ գրողների նամականի», Երևան, 1972, էջ 57:

քննադատական-տեսական հիմնավորումների բազմաբնույթ արտահայտություններով, ընթերցողին են ներկայացվում արվեստի նորագույն ուղղությունները՝ փիլիսոփայական մտքի, գեղարվեստական նոր համակարգերի հատկանշվող բովանդակությամբ: Որոշակի է դառնում անցումը գրականության զուտ գաղափարամետ օգտապաշտ նպատակներից դեպի գեղարվեստական մտածողության առավել բարձր, ընդարձակված նշանակությունը:

Կյանքի վերափոխմանը նպատակաուղղված իրապաշտ գրականության բանաձևումներին զուգակցվում են իրականության գեղարվեստական յուրացման համապարփակ ընդգրկման միտումները՝ գեղեցկի Քայտնաբերման, մարդ-անհատի հոգևոր հարստության ճանաչողության, տարբեր ոճերի համագործման պոտենցիալ հնարավորություններով:

Գեղարվեստական մտածողության փոխանցման որակի արտահայտությունները որոշարկվում են «Հայրենիքի» էջերում Ա. Չոպանյանի, Լ. Բաշալյանի, Տիրան Բելեկյանի, Սիպլիի, Կամսարականի, Հր. Ասատուրի, Ե. Օտյանի և ուրիշ շատերի հոգվածներով ու գրախոսություններով: Աղգային գրականության արդի փուլի խնդիրների հետազոտության հետ, թերթի հրատարակիչները տեսական քննությունների և բուն գեղարվեստական նյութի հրապարակումներով հասարակությանը հաղորդակցում են հմբողջական և ռուսական գրականության դարգացման ընթացքին: Դասական և ժամանակակից գրողներին՝ Մոպսսանի, Դոդեի, Պիեռ Լոթիի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի և ուրիշների գործերին արևմտահայ ընթերցողը ծանոթանում է և՛ թարգմանական նմուշների, և՛ գրականագիտական մեկնությունների միջոցով: Հատկապես ուշագրավ երևույթ էր այդ խմաստով թերթի խմբագրության նոր մտահղացումը, ուր «Սիրո բանաստեղծներ» խորագրով շարքում հանդես են բերվում իտալական և ֆրանսական բանաստեղծության դեմքերը՝ Լորենցո Սեքեթթի, Մորիս Բուրե, Անդրե Շենյե, Բոդլեր, Վիլլեն և այլք: Բանաստեղծություններն ուղեկցվում են հակիրճ բնորոշումներով, որտեղ տեղեկություններ են տրվում հեղինակների վերաբերյալ և պարզում նրանց ստեղծագործական առանձնահատկությունները:

Համաշխարհային գեղարվեստական մտքի խմացությանն են նպատակաուղղվում «Գեղարվեստի աշխարհին» շարքի հոգվածները, որոնց հեղինակը՝ Ա. Չոպանյանը, գրականության և արվեստի նորագույն հոսանքների լուսաբանությամբ ձգտում էր աղգային մշակութային դարգաց-

ման հեռանկարային ընթացքը աղերսել եվրոսլական նոր գեղագիտության մնայուն գրույթներին:

Արփիարյանի գեղագիտական համոզումները մնալով նրա հասարակական գաղափարաբանության անխախտ շարունակությունը, իրենց բաղմակողմանի դրսևորումներն են գտնում տեսական-քննադատական հոգվածներում, որոնցով հրապարակագիրը պարբերաբար հանդես էր գալիս «Հայրենիքի» էջերում: Ռեալիզմի գրույթների խորացման և ընդհանրացման հայտանշային բովանդակության սահմաններն ընդարձակելով, նա ժամանակի հասարակական գիտակցության և գրականության փոխադարձ ներգործության տեղաշարժերում ուղենշում է գեղարվեստական մտքի զարգացման նոր հորիզոններ: «Հայրենիքի» գրական-հասարակական դավանանքի ուղղության շրջիչ դիմագիծը սլայմանավորող Արփիարյանի գրական քաղաքականությունը ժամանակի հրամայականով պարտադրում էր ազգային-հայրենական նորոգչարժման անկասելի ընթացքը:

Առաջընթացի հաստատունը ղգացողությամբ մշակույթի ազգային-հայրենասիրական բովանդակությունը նա ձգտում է խարսխել համամարդկային գաղափարների ընդհանուր սկզբունքներին: Գիտական զարգացումը, քաղաքակրթության նվաճումներին հասու լինելը անհրաժեշտ պայման է դիտվում ազգային կյանքի վերելքի ուղիներում: «Պետք է փափագինք և միանգամայն աշխատինք, որ գիտականորեն զարգանալու հետամուտները շատնան, վասնդի այդ զարգացումով է միայն, որ մեր դաստիարակությունը, մեր հառաջագիմությունը պիտի կրնանք ղետեղել հաստատ հիմերու վրա»²³⁶, հավաստում է հրապարակագիրը թերթի առաջնորդողներից մեկում:

Տեղայնամտության նեղ սահմաններից հասարակական միտքը դուրս բերելու հետևողական մղումով Արփիարյանը «Հայրենիքի» էջերում շարունակում էր առաջադրել ազգի հրկու հատվածների միասնության գաղափարը: Հարցի ծրագրային նշանակությունը կարևորվում էր հոգևոր մշակույթի երկփեղկվածության վտանգավոր հետևանքների երևույթի առկայությամբ: Խնդրի քննության պատմական հայեցակետի հիմքով, քննադատը զուգադրելով հրկու հատվածների զարգացման յուրահատկությունները, ազգային ընդհանրության բմբռնման պահանջը

²³⁶ Հայրենիք, 1893, № 455:

դիտում է առաջնային: «Անոնք մեզ համար», «Մենք ալ անոնց համար» բանավիճային հոգվածներում, բաղմաթիվ գրախոսականներում պարզվում, ստուգության են ենթարկվում միասնական գրականության, մշակույթի, հետևաբար և ազգային գաղափարաբանության միավորող ընթացքի գործոնները: Արփիարյանը ձգտում է հասարակական միաբերմաբար ձեռնարկել նախապաշարումների, սուբյեկտիվ խտրականության, հակադրվելու իններցիայի վնասակար ազդեցություններից: Ընդգծվում, հստակվում են արևելահայ և արևմտահայ հասարակական մտածողությունը հանգուցող ազգային միեկնույն խնդիրներն ու մտահոգությունները, գեղարվեստական շարժման ամբողջականության ձգտումները:

Արփիարյանի անհատականության «հասարակական նկարագիրը»²³⁷ լավագույնս դրսևորվել է և հաստատվել «Հայրենիքի» խմբագրության և աշխատակցության գործարար բնույթով: Բաղմաղան հարցադրումների և լուծումների լայն տարածքում իրականության սոցիալ-քաղաքական լուսաբանումներն ու առաջադրությունները համադրվում էին գրական-գեղարվեստական զարգացման հեռանկարային ուղենըշումների տեսական և գործնական արծարծումներին: Հանրագումարի բերելով հրապարակախոսի գործունեության այս շրջանը հեռավորությունից, դժվար չէ նկատել որոշ վրիպումներ կամ միակողմանիության արտահայտություններ, որոնցից զերծ չի մնացել նրա հայեցողությունը: Հակասական, տարակարծ իրողությունների բարդ մթնոլորտում, կաղապարված ըմբռնումների հաղթահարման ուղիներում թերևս անխուսափելի էին այդ դրսևորումները, սակայն առավել բնութագրականը մարտնչող հրապարակախոսի, արվեստագետ մտածողի աննահանջ սկզբունքայնությունն ու ամբողջական նկարագիրն էր, մտքի անկախություն, խիղճի ոգորումների հաստատուն ընթացքով: Խմբագրի, հրապարակախոս-քննադատի առաջատար դերի նշանակությամբ էլ պայմանավորվեց «Հայրենիք» օրաթերթի ընդհանուր ուղղությունն ու բովանդակությունը:

²³⁷ Ձևակերպումը Հ. Քյուֆեճյանին է (Հ. Օշական), որով նա րացատրում էր արևելահայ գրականության հասարակական ուղղվածության հիմքերը. «Հասարակական նկարագիրը նախանշաններն էր, պահ մը կը դառնա մեծ դրոշ մինչև որ նորագույններ կ'ասկածի առկ կը ձգեն անոր դյուրական ուժը»: Փաղվածք տես՝ Ս. Սարգսյան, Գեղարվեստական գրականության պատմականությունը, Երևան, 1979, էջ 358:

ՎՏԱՐԱՆԴԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ:
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒԴՈՆՈՒՄ ԵՎ ՎԵՆԵՏԻԿՈՒՄ:
«ՄԱՐՏ», «ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ» ԵՎ «ՀԱՅ ՀԱՆԴԵՍ»
ՊԱՐՐԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արփիարյանը Պոլսից հեռացավ խռովահույզ հոգով և ծանր խոհերով: Ստեփան ամենամուտ լանիսազուշակումներն անգամ չէին կարող նվազեցնել նրա մեջ գործելու կամքը: Առաջին պահ նա որոշում է առժամանակ մնալ Վենետիկում, զբաղվել գրականությանը՝ հետևելով իրադարձությունների ընթացքին և հուսալով կրկին վերագտնալ Պոլիս: Բայց նրան վիճակված չէր սեփական ցանկությամբ տնօրինելու իր անձը: «Զուտ գրականությանը» նվիրվելու նրա երազանքն այդպես էլ մնաց երազանք ողջ կյանքում: Կուսակցական գործերը նրան տանում են Լոնդոն, «Քանի մը օրվան համար պիտի այցելեի հոն,—վերհիշում է հետագայում Արփիարը: — Դեպքերը սակայն այլ կերպ տնօրինեցին: Ազդային քանդումի կենտրոն մը հաստատված էր հոն: Պարտականություններ կային կատարելիք: Ինչևէ: Ինչ որ պատահեցավ, պատահեցավ ու այնուհետև թերթերու հրատարակության ձեռնարկեցա...»²³⁸:

Արհամարհելով անձնական ամեն ցավ ու դառնություն, զրկանքներ, տաժանակիր աշխատության, բայց և անմնացորդ նվիրումի զոհություններ, վստարանդի Արփիարյանը Լոնդոնում ծավալում է ազդեցություն մի գործունեություն, որը լինելով նրա հասարակական պայքարի նախորդ փուլի օրինաչափ շարունակությունը, իրեն նշանակալի էջ էր դրանցվելու հայ ազատասիրական դադափարների վարձացման պատմության մեջ:

1896—1900 թթ. ոչ միայն զժնգակ փորձությունների տարիներ եղան հայ ժողովրդի կյանքում, այլև նրա հասարակական-քաղաքական պայքարի ոգորումների նոր շրջանը նշանավորեցին: 1894—96 թթ. ջարդերին հաջորդած մոլեգնող ռեակցիայից հալածական արևմտահայ մտավորականությունը հաստատվելով Եվրոպայում, ապրում է հայրենիքին օգնելու, ժողովրդի փրկության ուղիները գտնելու ազնիվ մեղքում: Հնարավոր բոլոր միջոցներով նրանք ձգտում են կը որոնել քաղաքական փակուղու առջև հայտնված հայկական դատի պաշտպանություն, ազգության հետագա գոյատևման սուրբ գործի համար: Արշակ Զոպանյանը Փարիզ հասնելու առաջին օրերից իր գործունեությունը

²³⁸ ԳԱԲ, Արփիարյանի նամակները Լեոյին, Լեոյի ֆ., № 710, 17.

ներ նպատակամիտում է համադիտարհային քաղաքակրթության առջև պարզելու հայկական հարցը, հաստատելու հայ ժողովրդի գոյության իրավունքն ու ազատության արդար պահանջը: Համագործակցելով եվրոպական հասարակական մտքի առաջադեմ ներկայացուցիչների հետ, նա տարածում և պրոպագանդում է իր ժողովրդի պատմության ու դարավոր մշակույթի արժեքները, լուսաբանում ազգային հասարակական ժամանակակից իրադարձությունները՝ հանրային կարծիքին ճանաչեցնելով հայության պայքարի բովանդակությունն ու նպատակները: Զուպանյանը աղատագրական շարժումների արգասավորության անհրաժեշտ պայման է դիտում լուսավորական-մշակութային զարգացումը, իր ջանքերն անմնացորդ ներդնելով այդ գաղափարի իրականացման գործին²³⁹:

Արփիարյանի լոնդոնյան տարիների գործունեությունը իր վերջնական արդյունքի բովանդակությամբ հիմնականում համընկնելով Զուպանյանի հետապնդած նպատակներին, պայքարի ուղենշումներում տարբերակվում է գործելու եղանակների տակտիկական դիրքորոշման արտահայտություններով: Արփիարյանի սկզբունքները հիմնվում են հայկական հարցի լուծման ազգային ինքնորոշման, ինքնապաշտպանական ակտիվ պայքարի գաղափարին: Հոգևոր-մտավորական, դիվանագիտական ոլորտների դերի ըմբռնված գիտակցությամբ Արփիարյանը ոչ միայն չի ժխտում, այլև հենց ինքն էլ իր մասնակցությունն է բերում նպաստելու պաշտոնական և հանրային լայն շրջաններում հայոց իրավունքների արժարժմանն ու պաշտպանությանը: Սակայն նրա հայացքներում միանգամայն որոշակիորեն առաջնային նշանակություն է տրվում ժողովրդի ղինված պայքարի անհրաժեշտությունը: Հայ ազգի դարավոր մաքառումների պատմությունը նրան բերում է մի եզրահանգման, որ «Հայը արյունին հետ կը ժառանգե մարտիրոսացման ղգացումը... Այդ ժառանգական ղգացումն է, որ մեր ցեղը կը ջլապընդե...»:

Գաղափարի մը համար արյուն տալ մեղի ցեղային ունակություն եղած է: Մեր ղորությունը այդ ունակության մեջ է, վասնդի հինցած ունակությունը բնավորության մաս կը կաղմե»²⁴⁰:

²³⁹ Ս. Զուպանյանի հասարակական-քաղաքական գործունեության մասին առավել մանրամասն տես՝ Կ. ԴավաՖյան, Արշակ Զուպանյան, Երևան, 1987 թ.:

²⁴⁰ Նոր կյանք, 1898, № 17, էջ 266:

Հրապարակախոս-դործչի ծրագրերում ազգային ազատագրական շարժման ընթացքի կարևոր գործոնը, խթանիչ ուժը մնում է ժողովրդի ընդլիզման կորովը, դիմագրավելու կամքը, որը պետք է նպատակաուղղվեր միասնական համախմբված ելույթների՝ պայքարի դադափարական ղեկավարների կողմից: «Հայկական հեղափոխություն» հաջողության գրավականը դիտվում է ժողովրդի մեջ պիտակցական ինքնօրնության գաղափարի ամրապնդումը:

Ազգի ճակատագիրը սեփական ուժերով տնօրինելու համոզմամբ և պաշտպանության հերոսական օրինակներով միայն կարելի է ներկայանալ մեծ տերություններին և նրանց ուշադրությունը հրավիրել հայկական հարցի վրա. այս մտայնությամբ էր ղեկավարվում Արփիարյանը: Զիշտ ըմբռնելով եվրոպական քաղաքագետների շահախնդրական տակտիկան, նա ազգային քաղաքականության ընթացքը փորձում է ենթարկել շրջահայաց ու խոհեմ դիվանագիտական գործելակերպին: Եվրոպական տերությունների միջամտությանը դիմելու տարբեր փորձերը քննության ենթարկելով, Արփիարյանը գալիս է այն իզրակացության, որ դրանք հղի են եղել ախուր հետևանքներով: Անհեռատես քաղաքագետների նկրտումները ոչ միայն չեն նպաստել խնդիրների լուծմանը այլև սաստկացրել են բռնություններն ու արյունահեղությունը, որովհետև նկատի չեն առնվել քաղաքական կացության հակասություններն ու տարամերժ շահերը: Ուշագրավ է, որ իր տեսակետը Արփիարյանը հիմնավորում է ոչ միայն հայկական խնդրի, այլև ուրիշ փոքր ժողովուրդների պատմական ճակատագրի օրինակներով: Ալբանիայի, Մակեդոնիայի, Կրետեի քաղաքական կյանքում եվրոպական միջամտությունները հետապնդել են ղուտ գաղութատիրական նպատակներ: «Եվրոպան Կրետեն ի սեր Կրետացիին չազատեց, այլ ի սեր իրեն. այսինքն ի սեր Եվրոպայի շահերուն,— դրում է հրապարակախոսը: — Սուտայի հրաշալի նավահանգիստը ունեցող մեկ կղզին պիտի սպասե, թե Եվրոպան ղինքը ո՞ր պետության պիտի պարզեն ի վայելումն»: Եվ ապա շարունակում է՝ մասնավորելով իր խոսքը Արևմտահայաստանի կացության մասին. «Դեպի Պարսկային ծոցն, Միջերկրականը, Պոլիսը պողոտա երկնցող Հայաստանն ու Կիլիկիան միթե Սուտայի ծոցնն նվաճող կը շահագրգռին Եվրոպան և մասնավորապես Անգլիան ու Ռուսիան: Այս հակառակորդ պետությունները մե՞ր կամքը պիտի հարցնեն, մենե՞ խելք պիտի սորվին Ասիո ու Եվրոպայի աշխարհագրական քարտեզները ի

նպաստ իրենց սրբադրելու ատեն»²⁴¹,

Արփիարյանի զգաստ հայացքից չի վրիպում ոչ միայն իմպերիալիստական տերությունների քաղաքականության շահադիտական իմաստը, այլև այն անվայել, նվաստացուցիչ ցավակցության ցույցերը, որով նրանք բողոքելով էին իրենց անտարբերությունն ու զավթողական ակընկալությունները: «Երբ հայ ժողովուրդը պաշտպանելու խոսքեր կը դառնան Եվրոպայի մեջ,—գրում է նա,—չն՞ք դիտեր թե մեղի նրկատմամբ արտահայտված հոգածությունը քիչ շատ կը նմանի—ավելի շատ, քան քիչ, այն կարեկցության, զոր կենդանիներու համար ցույց կուտան անասնապաշտպան ընկերությունները, սա տարբերությամբ միայն, որ մենք նվազ բախտավոր ենք»²⁴²:

Հանդես գալով իր տառապած ժողովրդի անունից, հրապարակախոսը բազմիցս ընդգծում է այն միտքը, որ հայությունը քաղաքակիրթ աշխարհից դուրս և խղճահարություն չի հայցում, այլ իր արժանապատիվ գոյության պայքարում սպասում է այն աջակցությանը, որ պետք է մեկընդմիջտ հաստատի նրա իրավունքները: «Արգար պահանջումի խորոխտ ձայնն է, որ կը հնչվի,—գրում է Արփիարյանը:— Հայ ազգը շրնորհ մը չէ, որ կը խնդրի, իրավունք մը կուզե... Հայկական խնդիրը ծաղիկով 1870-ին, ահա 30 տարի է օրե օր կը հառաջանա՝ հակառակ ամեն բնդգիմադիր խոչընդոտի»²⁴³:

Հայ ազգի ճակատագիրը, որքան բացառիկ իր ողբերգականությանմբ, նույնքան տխրական է դիտվում սոցիալական անհավասարության, կադիստալի և աշխատանքի բախման պայմաններում ապրող ժողովուրդների կյանքում: «Ամեն բռնապետական երկիրներու մեջ ժողովուրդը իր համացեղ կառավարիչներեն կը կեղեքվի, բազմատեսակ անիրավությանց զոհ կ'երթա»,—արձանագրում է հրապարակախոսը միտժամունակ ցույց տալով, որ հայության աղետալի սոցիալական ճնշումը ավելի սրված օրհասական արտահայտություն է ստացել, որովհետև՝ դրան մշտապես զուգարված է մնում բազադական կացությունը՝ թուրքական բռնակալական լծի տակ:

²⁴¹ Շիրակ, 1906, № 2, էջ 105—106: Հոդվածում Արփիարյանն անդրադարձել է 1896 թ. հայ հասարակական գործիչների հիլոպական դիվանագիտական միջամտությունների ծրագրին և պարզել իր ունեցած մեթոդական դիրքորոշման նկատառումները:

²⁴² Նոր կյանք. 1898, № 6, էջ 90:

²⁴³ Նոր կյանք, 1900, № 11, էջ 162:

Պատմական հայացքով քննելով իրադարձությունների ընթացքը, հրապարակախոսը եզրակացնում է. «Սուլթան Համիդ շարունակություն մըն է, կատարելագործյալ, որ պիտի շարունակվի, եթե Թուրքիա ինքն իր գլխուն մնա»:

Բնաշնչման սպառնալիքը, որ հայության վրա կախված է մնում իբրև դամոկլյան սուր, հրատապ պահանջ է դարձնում ազատագրական պայքարը դնել նոր հունի մեջ՝ օգտագործելով այդ պայքարի հնարավոր միջոցներն ու եղանակները: Կարևորը, ըստ Արփիարյանի, ժողովրդի մեջ շմեռացնել իր արդար գործի հաղթանակի հավատը, քանի որ «Ազգ մը նախ իր ճակատագրին վրա անպարտելի հավատք պետք է ունենա, որ ապրի»²⁴⁴:

Այդ լավատեսական հավատը Արփիարյանը՝ ինքը չի կորցնում իր կյանքի ամենամռայլ ու դժվարին ժամանակներում անդամ: Հայտնվելով Լոնդոնում ազգային իրադրության խառնակ և տաղնապալի օրերին, միայնակ, կտրված հայրենիքից ու համախոհ ընկերներից, նշույթական անմխիթար վիճակում, նա շնայած միտքը տանջող հոգեկան ծանր ապրումներին, համառ հետևողականությամբ ձեռնամուխ է լինում նոր դադափարական ձեռնարկների իրականացմանը: Հոգվածներ է հրապարակում «Հնշակ», «Գաղափար» թերթերում, ապա Լեոն Բաշալյանի Լոնդոն հասնելուց հետո, համատեղ, հիմնում և խմբագրում «Մարտ» և «Նոր կյանք» պարբերականները²⁴⁵: Հրապարակախոսի կրքոտ, լրջմիտ ելույթները ձգտում են «ազգել ազգին մտածելու եղանակին վրա», ամեն ինչ նպատակաուղղելով ազգի փրկության գործին: «Անձնական ամեն նկատումն վեր մնալ, նույնիսկ կուսակցական նկատումն և ամեն ինչ զոհել դատի մը, որ կորսվելու վտանգին մեջն էր, փրկությանը համար: Ահա ինչ որ է մեր ծրագիրը»²⁴⁶, — գրում է նա Չոպանյանին 1896 թ. ապրիլին:

Աննահանջ հաստատականությամբ տողորված հոգվածները մազաչափ անդամ չեն մատնում այն հոգեկան խռովքը, իրարամերժ, մռայլ խոհերը, որոնցով պաշարված էր հրապարակադիրը: Իր տարակուսանքը, հոգու տառապանքը նա կիսում է Չոպանյանի հետ, որին ուղղված նամակները ուրույն վավերագրեր են Արփիարյան—մարդու, հանրային

²⁴⁴ Նոր կյանք, 1900, № 10, էջ 151:

²⁴⁵ «Մարտ» թերթը հրատարակվել է 1897-ին, իսկ «Նոր կյանք» կիսամյա հանդեսը՝ 1898-ին:

²⁴⁶ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ. № 908:

սլործչի նկարագրի ու էության մասին: 1896-ի նույն օրերին գրված նամակներում կարդում ենք. «... Սիրելիս, գիտես, թե Բարիլ եղած ժամանակը ինչ հույսեր, ինչ հավատք ունեի, որչափ եռանդուն էի հակառակ ինծի պատահած այնքան դեպքերուն և դառնություններուն, հիմա տակավին որոշ չեմ գիտեր, թե նորեն նույն եռանդս պիտի բորբոքի թե ոչ: Ազգին այս ճգնաժամին պիտի կրնա՞նք մեկ սրտով, մեկ հոգով աշխատիլ ու գործել... Հավատա, Արշակ, որ անպատմելի տրտմության մեջ ինկած եմ. արդյոք ամբողջ ազգային կյանքս *misère*-ով պիտի անցընիմ: Այս անգամ ալ փորձիմ: Դեռ հույսեր ունեմ, տեսնի՛նք»²⁴⁷:

Հոգեկան զարմանալի կորուստ ու անընկճելի կամք պետք էր ունենալ նյութական և բարոյական ամենաանպաստ պայմաններում անդամ ծըքադրեր ու մտահոգումներ կազմելու և դրանք իրականացնելու համար: «Կյանքիս մեջ ասանկ սոսկալի վիճակի մեջ չէի դառնում, — պատմում է Արփիարը նույն նամակներում: — Ահա 27 օր է հոս եմ և 27 ժամ արև չեմ տեսած. առտուն մառախուղ, և ցորեկը մանրացնցուղ անձրևը: ՄԴ, ինչքան կուզեի ան առատահոս անձրևը, որ ամբողջ էությունդ թմբեցուցիլ տխրությամբ կը համակե և անցյալին հիշատակներովը երազուն կընե: Ատ չի կա և չի կա նաև բարեկամ մը, որ հին ըլլա, այս դառնության պահուն որո՞ն հետ խոսիս, որուն հետ իրարու ցավակից ըլլալ. հոս դանձուր բոլոր ընկերներս նոր դեմքեր են ինծի համար, չի կա մեջերնիս որևէ սրտի կապ...

Ի՞նչ սոսկալի առտուներ կ'անցընիմ: Այսօր կանուխ ժ. 7-ին փողոցներն էի. կարդացի մեծ դրերով 5000 սպաննված, առի Դեյլի նյութալ. սիրտ դիմանալու բան չէ: Եվ մանավանդ որ գավառներեն ալ առաջին կոտորածին լուրերը սկսած են հասնիլ... Ու ինչո՞ւ այս ամենը»²⁴⁸:

Արփիարյանի խոսքը վերաբերում է օսմանյան բանկը զրավելու դաշնակցականների անհաջող փորձին, որին հաջորդեց անմեղ ժողովրդի ջարդը: Չնայած դեսպանների միջամտությանը, Պոլսից կոտորածը տեղափոխվում է գավառները: Ակնում, Բաբերդում, Սեբաստիայում և այլուր կոտորվում են հազարավոր հայեր: Հետագայում իրենք՝ դաշնակցականները, ստիպված են լինում խոստովանել, որ այդ անհե-

²⁴⁷ Նույն տեղում:

²⁴⁸ Նույն տեղում, № 909:

ռատես ձեռնարկները թուրք իշխանությունները հաջողությամբ օգտագործեցին՝ բերելով հայ ազգաբնակչությանը արհավիրքներ²⁴⁹:

Արփիարայանը ցավով ու դառնությամբ է արձանագրում այդ դործի նախաձեռնողների աններելի անպատասխանատվությունը և դրա ահաւոր հետեանքները: «Հեղափոխական շարժումի մը մեջ,—գրում է նա, պարզելով իր տեսակետը,—սկսած է, որ շարժումը պատրաստողները մեկնեն ավելի վտանգի ենթարկվեն, իսկ շմասնակցողները որչափ հնար է քիչ վտանգվելու են: Նվ սակայն մինչ խեղճ ժողովրդին համար 100-ին 100 վտանգը ապահով էր, անդին Պանքան դրավողները 100-ին 90 հույս ունին, թե պիտի ազատին... Սուլթանին քաղաքականությունը հանցավոր բռնիւ և դատապարտել չէ, այլ հայ ջարդել. ի՞նչ փուլթանոր, որ 20 հայ Պանքայեն ազատ դուրս կ'ելլեն, բավական է, որ անտեն անոնց տեղ ուրիշ հայեր ջարդեն»²⁵⁰:

Դատապարտելով տեղորիդմն ու արկածախնդրական անշրջահայացությունը, Արփիարայանը դրանց հակադրում է գիտակցված անձնադոհության հերոսական դրվագները, որոնցով հատկանշվում է ազատագրական շարժման սխրալի տարեգրությունը: Զեյթունի, Սասունի հերոսամարտերը դիտվում են հայրենանվեր դործունեության վառ օրինակներ: Հիացմունքով ու ջերմությամբ է խոսում նա Զեյթունի ասլըստամբության մասնակիցների մասին, որոնցից մի քանիսի հետ հանդիպել էր Լոնդոնում: «Կարծեր, որ տեսնիր Զեյթունեն եկող տղաքը,—գրում է նա Զոպանյանին,—վսեմ են, կտրիճ, աղվոր, համեստ, ծանր. և հաստատ, որ լավ բաներ ըրած են... և եղածն ալ մեծապես նպաստավոր է զեյթունցիներուն...»²⁵¹:

Զեյթունի հերոսամարտը, նրա նահատակվող զինվորների հիշատակները իմաստավորվում են իբրև պատմության մի նոր դաս: Մեկնարանելով Զեյթունի ինքնապաշտպանական պայքարի նշանակությունը, Արփիարայանը այն դնում է իտալական ազատագրական շարժման պատմական զուգահեռում՝ նրա հաղթանակի ոգևորիչ օրինակով ամրացնելով հավատը ապագա մարտերի համար: Նմանատիպ իրադարձու-

²⁴⁹ Դրոշակ թերթը այդ առթիվ գրել է. «Հեղափոխական փրկարար գաղափարը սոսկալի փորձանքի էր ենթարկվել 1895—96-ի աղետներից հետո: Ընդհանուր հիասթափություն և ետշրջման մի անմիտ, բայց իր անմտության մեջ ուժեղ տարեբային մի հոսք էր տիրել մեր հասարակության բազմազան խավերին: Սարսափահար մեծամասնությունը անեծքներ կարդաց մեր շարժման հասցեին...»: Դրոշակ, 1901, № 7:

²⁵⁰ ԳԱԲ, Ա. Զոպանյանի ֆ., № 909:

²⁵¹ Նույն տեղում, № 905:

Յյունների, քաղաքական նույն կացության հետ հրապարակախոսը ընդհանուր է գիտում զազափարի համար ինքնագոհումի վեհ երևույթը:

Ահա թե ինչու հրապարակախոսը միանգամայն օրինաչափ է համարում այն, որ Գարիբալդիի հին զինվորներից մեկը՝ Հալեպի իտալական հյուպատոս Վիթոն, ափանատես լինելով Զեյթունի դեպքերին և ուսումնասիրելով հայոց անցյալն ու ներկան, սքանչացմամբ գրել էր. «Կողջունեմ քեզի, դուցազնաքաղաքի Զեյթուն»: Անդրադառնալով հայերի մաքառումը ներկայացնող Վիթոյի երկհատոր գրքի հրատարակությանը, Արփիարյանը ցույց է տալիս, որ նման հրատարակութունները²⁵² գալիս են հաստատելու «թե Հայերու ջարդը հակամարդկային եղևնագործություն մը չէ միայն, այլ նաև ոճիր մը քաղաքակրթության ընդհանուր տարածումին դեմ, վասնզի Հայը մարդկային հառաջադիմության սատարելու կոշված տարր մըն է»:

Արփիարյանի համոզմամբ իտալական ազատագրական պայքարի թրինակը առնչագոհ սխրանքի հետ իր մեջ կրում է նաև ազգային դիտակցության բարձրացման, հասարակական միտքը դիտականորեն նշապատակառդդող խորհրդի նշանակությունը: Արձանագրելով տոհմային ազատասիրության, մաքառման կորովի անհերքելի հատկությունները, հրապարակախոսը առաջադրում է ազգային մտածողությունը բարեշրջող վերլուծական քննության պահանջը: «Դժբախտաբար,— գրում է նա,— հայ ժողովուրդը, իբր արեւելի, ավելի երեւակայությամբ օժտված է, քան թե դիտական մտքով: Մեր կես դարու դաստիարակությունը ազգային մտքերնիս չ'ուժովցուց: Հետեանքներուն վրա ծանրանալու պետք չկա հիմա. պետքը՝ բնող, ճշգրիտ, գիտական միտք ունենալն է: Թե՛ անհատները, թե՛ ազգերը պարագաներու բերմամբ կրնան քիչ ատենի մեջ շատ մը առավելություններու տիրանալ, բայց ոչ անհատները, ոչ ազգերը կրնան կարճ ժամանակամիջոցի մեջ դիտական մտքի հատկություններովը օժտվիլ: Սակայն շատ մը նշաններ ցույց կուտան, թե հայ

²⁵² Վիթոյի գրքի հետ արժեքավորվում են նաև Ա. Զոպանյանի բանախոսության տպագրությունը Փարիզում և նույն Զոպանյանի Ֆրանսերեն թարգմանությամբ լույս տեսած Աղասիի «Զեյթունը սկզբից մինչև 1895 թվականի մեծ հեղափոխությունը» գրքույկը, որոնց մասին Արփիարյանը գրում է. «... մեր դատին համար, մեր ապագային համար աջակցություն կրնանք համարիլ ամեն հրատարակություն, որուն նպատակն է հայ քաջությունը, հայ տաղանդը պարզել նվիրտայի առջև»: Նոր կյանք, 1898, № 6, էջ 91: Այդ հրատարակությունների մասին տես՝ «Ազատասիրական զազափարները հայ հրապարակախոսության մեջ» ժողովածուում Արփիարյանի հոդվածների ծանոթագրումները, էջ 529—530:

ժողովուրդը սկսած է ավելի դրական ըլլալ, և գիտական միտք մը ունենալու պետքը կ'զգացվի: Այլ բացականչությունները, ուռուցիկ պարբերությունները, ճառախոսական հոգովածները, բարկաճայթ որոտումները ոչ միայն օրեօր անազգեցիկ կը դառնան, այլև ծիծաղելի կ'ըլլան: Ահա փրկության լավագույն նշանը...»²⁵³:

Լինելով ականատես ու մասնակից հայ քաղաքական կյանքի վերջին տասնամյակների բուռն իրադարձությունների, Արփիարյանը ձեռնարկում է անցյալի փորձի ընդհանրացմամբ ճշտել ազատագրական պայքարի հետագա ուղղությունը՝ խուսափելով նախորդ փուլի սխալներից: Քննադատական հայացքը պատմականորեն իմաստավորելով եղելությունները, արձանագրելով ձեռքբերումները, միաժամանակ զգաստություն է հրավիրում, անհրաժեշտ դիտում ծրագրերի խոր և ընդարձակ պատրաստությունը: Դեռևս «Նոր կյանքի» հրատարակությունն ազգաբարոզ խմբագրականում, բացահայտելով հանդեսի նպատակները, մըշակվում է որոշակի հայացք ազգային դատի պաշտպանության արդի կանխագծումների համար, ուր առաջնահերթ պայմանը մնում է ձեռնարկների համակողմանի քննությունն ու վերլուծությունը: «Ազգային քաղաքացիական առաքինությունների հիշատակը միշտ կենդանի պահենք ու սիրենք,—կարդում ենք «Նոր կյանքի» առաջին խմբագրականում,—հուսատու Ոգին է առն մեր տխրություններուն վրա սավառնած: Բայց այլտի չի մոռնանք նաև, թե ժողովրդին էն վատ լընամիներուն մեջ է անոր նկարագրին հոռությունները շոյել սիրողը, կամ շտեմնելու զարնել հակամիտողը, ցեղ մը կը ջլապնդի, կը զորաճա իր կյանքին ամենախիստ քննադատությունները»:

Պատրանքների, «ունայնամիտ հոխորտանքի», հույզերի զգայական հեղեղի փոխարեն առաջադրվում է ազգային ինքնաճանաչության, ժամանակի քաղաքական իրադրության ստույգ հետազոտության պահանջը, որով ապահովվում է ազատագրական գործունեության արդյունավետ ընթացքը. «Քաղաքական առաքինություններու միացնելով քննող, խորհող, ամեն խնդրի խորը թափանցելու միտք, ժողովուրդ մը կրնա ինչքան ալ ծանր վիճակի մեջ գտնվի, ապագա հուսալ:

Ահա Նոր կյանքին ծրագիրը»²⁵⁴:

Հրապարակախոսի հղացումները անհապաղ դառնում են որոշակի ձեռնարկներ: Հանդեսի էջերում առաջին իսկ համարից սկսում է լույս

²⁵³ Նոր կյանք, 1898, № 15, էջ 227:

²⁵⁴ Նոր կյանք, 1898, № 1, էջ 1:

տեսնել նրա «Ժամանակակից պատմության էջեր» ուսումնասիրությունը²⁵⁵, որն ընդգրկում էր 1870-ից 1894 թ. արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ընթացքը: Քննության նյութ առնելով ոչ վաղ անցյալի հայ հասարակական մտքի և պատմության կարևոր ժամանակահատվածից, Արփիարյանը վերլուծական հետադոտության է ենթարկում և իմաստավորում արևմտահայ իրականության մեջ առկա այն օբյեկտիվ նախադրյալներն ու գործոնները, որոնց շարժման արդյունքում ձևավորվել և հասունացել էր հայ ազատագրական զաղափարախոսությունը: Ուշագրավ է, որ զարգացման այդ ընթացքում կարևոր տեղ է վերապահվում ազգային մտածողության ներքին հակընդդեմ ուղղություններին: Ուսումնասիրությունը կրում է «Կ. Պոլսո պահպանողական վարչությունները» ենթավերնագիրը, որը բավականաչափ պարզում է արդեն հեղինակի ուրույն մտահղացման բովանդակությունը՝ ցույց տալ ժողովրդի և ազգային վարչությունների քաղաքական կողմնորոշման ակնհայտ հակասությունները, շահերի անհամատեղելի ուղղվածությունը, որը հանգեցնում է զաղափարական դատորոշման և վերջնական բախման: Ժամանակահատվածի հաջորդական փուլերի քննությունը տանելով ազգային վարչության ատենապետների՝ Նուրյանի, Սիմեոն Մաքսուդի, Աբիկ Ունճյանի և այլոց գործունեության ներկայացմամբ, Արփիարյանը լուսաբանում և ընդհանրացնում է պատմական իրադրությունը հակադիր ուժերի պայքարի օբյեկտիվ գնահատմամբ: Քննադատելով և դատապարտելով պահպանողական գործիչների ընթացքը նրանց քաղաքական-հասարակական գործողությունների հաջորդական շարքով, հրապարակախոսը նպատակամիտում է ազգային մտածողության վերանորոգման՝ անցյալի իմաստավորման, գիտակցական գնահատման ճանապարհով: Հիմնավորելով իր ձեռնարկը իբրև ժամանակի անհրաժեշտ թելադրանք, նա գրում է. «Ըսված է, թե ապագային լավագույն մարգարեն անցյալն է: Աչքերնուս առջև պատկերացնելով այդ անցյալը հաճախ ուսումնասիրենք դայն իր բոլոր մանրամասնություններուն մեջ, առանց կրքի, առանց նախապաշարումի... Հայ ազգին համար ինքնաքննության պարտականությունն անխուսափելի է...

Պահպանողականություն և հեղափոխականություն միևնույն ազ-

²⁵⁵ Տես՝ Նոր կյանք, 1896 թ. № № 1, 3, 5, 7, 9, 11—13:

գային կյանքի մը երեւոյթներն են. ոչ մին կրնանք արհամարհել, ոչ մյուսը առանց մեծապէս տուժելու»²⁵⁶;

Պատմական մոտեցումը, որ Արփիարյանի հայեցութեան ղեկավար սկզբունքն էր, պայմանավորեց ուսումնասիրութեան արդիական հնդդութեանն ու նշանակութեանը, միաժամանակ բովանդակավորելով այն մնայուն արժեքով՝ իբրեւ հայ հասարակական կյանքի կարեւոր ժամանակահատվածի ճշգրիտ, բազմաշերտ նկարագիր:

«Նոր կյանքի» ծրագրային կանխագծումներէ ընդհանուր նպատակադրումներին են ծառայում Արփիարյանի, Բաշալյանի, Չոպանյանի բազմաթիւ հոգւածներն ու ուսումնասիրութեանները:

Հայ հասարակական կյանքում ստեղծված իրադրութեան լիարժեք ճանաչողութեան նպատակով Արփիարյանը հրապարակում է հանդեսում Ե. Օսյանի «Արշունոտ հիշատակներ», «Հեղափոխութեան մակարդակները», «Պրոպագանդիստը», Ա. Չոպանյանի «Հայաստան, իր պատմութեանը, իր գրականութեանը, իր դերը Արեւելի մեջ» ուսումնասիրութեանը, «Հերոսները», «Իմ հայրենասիրութեանը» և այլ հոգւածներ, Լ. Բաշալյանի (Զարթուճյան) «Կապույտ դիրքը», «Օրվան բաղաբաղականութեանը», «Հայաստան 14-րդ դարու», Պիեռ Մուռնի «Կովկասի հայերը» և մի շարք ուրիշ հրապարակախոսական ինքնատիպ էջեր: Ծրագրային նույն սահմաններում են տեղագրվում իր՝ Արփիարյանի բազմաբնույթ հրապարակումները՝ «Հայաստան և Կ. Պոլիս», «Հրոսակի մը հիշատակներն», «Հայաստանի կացութեանը», «Օրագրողի վերհիշումներ» և շատ այլ գործերը, «Գրական դեմքեր» շարքը, «Օրվան կյանքը» խորագրի տակ շարունակվող քրոնիկները, «Ժամանց» բաժինը և այլն:

Հանդեսի ծրագրային մտահղացումները իրականացվում են ոչ միայն հրապարակախոսական հոգւածներով, այլև դրական գեղարվեստական նյութերի հրատարակութեամբ: «Նոր կյանքի» առաջին համարում նրա հրատարակիչների հավատամքն ազդարարող խմբագրականի հետ տպագրվում են Ա. Չոպանյանի «Օրոր» բանաստեղծութեանը, Բաշալյանի «Կաղանդ» նորավեպը:

Հետագա համարներում ընթերցողին են ներկայացվում Մարի Սըվաճյանի, Բաշալյանի նորավեպերը, Արփիարյանի «Օրհնյալ դերդաստան», «Ծովուն հետ», «Աղգիս բարերարները», Միքայել Կյուրճյանի (Պարույր) «Մարտիկ աղա» վեպը և շատ նոր գործեր, որոնք ուրույն

²⁵⁶ Նոր կյանք, 1898, № 1, էջ 3:

դիմապատկերով պարզում են ժամանակի գրական շարժման ուղղությունը:

Գրականության հետ հանդեսը հետամտում է հայ մշակույթի, գիտական մտքի առաջընթացի ամբողջական լուսաբանմանը՝ ուշադրամատահողացումներով:

«Հայ միտքը Եվրոպայի առջև» խորագրի ներքո պարբերաբար ներկայացվում են հայ արվեստագետներ՝ նկարիչներ, երաժիշտներ, դերասաններ, որոնց գործունեությունը գալիս է հաստատելու ազդային նկարագրի, նրա կենսունակ ուժի ու ստեղծագործ մտքի հարստեղծման ու զարգացումը: Նկարիչներ Էդգար Շահինի, Պետրոս Զաքարյանի, Շաբանյանի, դերասան Կարապետ Գալֆայանի, երաժիշտ և բանաստեղծ Վահրամ Սվաճյանի և այլոց բնութագրումները, բացահայտելով արվեստագետների իրական արժանիքները, նպատակաուղղվում են խնդիրներին և խթանելու ազդային ոգու նոր վերընթացը: Գալֆայանի հիշվածները Փարիզում դիտվում են ապացույց խոստումնալից տաղանդի երևան գալու մասին, միաժամանակ ընդգծելով հետևյալը. «Պ. Քալֆայան... շնորհավորելի է մանավանդ, որ հայ լեզուն առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայացնի իբր արվեստագիտական գործիք մը՝ բարբոլյան հասարակության առջև»²⁵⁷:

Արժիարյանը հակված չէր միանալու ժամանակի հայ գրականության ամբողջական մասին տարածվող մտայնությունը: «Մեծ հուզումներն են, որ մեծ գրականությունը կը ստեղծեն, հետ հանդարտության սակայն»,—գրում է նա հաստատ համոզմունք հայտնելով, որ «Մեծ գրականությունը ստեղծվելու վրա է և այն երեք սերունդի ստեղծագործությունը պիտի ըլլա... անցնելու վրա եղող սերունդին, արդեն պատրաստվածին, և անոր որ ահա կը հասնի»²⁵⁸: Զգտելով ամեն կերպ նրա պատել գրականության և արվեստի վերելքի նախապատրաստությունը, Արժիարյանը ներկայի ոգորումները դիտում է այդ վերելքի անսրխալ հայտանիշներ, նաև անհրաժեշտ նախադրյալներ գալիք ձեռքբերումների համար: «Օրվան կյանքը» քրոնիկներից մեկում, Տ. Զուխաջյանի գործի գնահատման առիթով նա որոշակիորեն պարզում է իր ձեռնարկի ծրագրային բովանդակությունը, գրելով. «... Աչքերնիս ամեն անկյուն հառած կը փնտրենք Հայության կորովի մտքին, բանաստեղծ

²⁵⁷ Նոր կյանք, 1898, № 12, էջ 180:

²⁵⁸ Նոր կյանք, 1900, № 19, էջ 296:

²⁵⁹ Նոր կյանք, 1898, № 8, էջ 118:

սրտին արտահայտութիւնները, զի անոնցմէ պիտի հանենք ապագային հավատքը»²⁵⁹:

Այդ ծրագրային ձեռնարկների համակարգում մշակույթի, գրականութեան արժեքների պրոպագանդման հետ, կարևոր նշանակություն է հատկացվում հայազգի գիտնականների գործի զնահատմանը: Հայ ժողովրդի տոհմային առաքինությունները, քաղաքակրթության մակարդակը գիտակցել սալու, նրա ինքնությունը հաստատելու լավագույն ապացույցներից է դիտվում հայ գիտնականների ներդրումը համաշխարհային գիտական մտքի առաջընթացում: Հանդեսի էջերում ներկայացվում են հայ գիտնականներ Երվանդ Մանվելյանը²⁶⁰, Պողոս Քուլլյանը, տպագրվում նրանց ուսումնասիրությունները:

Արդեն հայտնի անունների հետ «Նոր կյանքը» անդրադառնում է եվրոպական համալսարաններում սովորող հայազգի ուսանողների ճակատագրին: Իր «Ծովան կյանքը» քրոնիկներից մեկում Արփիարյանը պատմում է, թի ինչ զժպարություններով են նրանք կրթություն ստանում՝ ասրելով հայրենիքից հեռու Հրապարակախոսի հայացքում ներանը նույն պանդուխտներն են, որոնցից շատերը մեռնում են հայրենիքի կարոտը սրտերում: «Կարոտը մեր ազգային հիվանդությունն է,— գրում է Արփիարյանը և շարունակում. — Հայկական հոգեբանության ի՞նչ սիրտ կտրտող հավաքածու մը պիտի ըլլար ան—եթե կարելի ըլլար կազմել—որ իր մեջ ամփոփեր պանդխտության մեջ մեռնող Հայերուն վերջին կարոտին հառաջանքները»²⁶¹:

Պանդուխտի նույն տառապանքով էր տալիս և ինքը՝ Արփիարյանը: Որքան էլ նրա օրերը հաղեցած էին հասարակական-քաղաքական գործունեության անխոնջ ծառայությամբ, նա տալիս է մարդկային մի խսկական դրամա: Կարոտախտի հետ նրա հոգեկան ծանր կացությունը սաստկանում է հանիրավի զրպարտանքների, ներկուսակցական պաշարի, հուսախաբությունների, ծրագրերի փլուզումների փաստի առաջ կանգնելով: Արփիարյանի լոնդոնյան գործունեությունը բնութագրվում է տենդագին որոնումների, ստեղծված բարդ իրադրության մեջ ելքի ուղիներ փնտրելու, նաև անխուսափելի դեգերումների ու սայթաքումների ընթացքով: Հնչակյան լիգերների՝ Նազարբեկյանների, Խա-

²⁶⁰ Երվանդ Մանվելյանը հետադառնում չնորվում է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ: Տես՝ Կ. Դավաճյան, Արշակ Զոպանյան, էջ 290:

²⁶¹ Նոր կյանք, 1898, № 14, էջ 218:

նազատի, Կաֆյանի հետ խորացող անհամաձայնությունն ի վերջո հանգեցնում է վերջնական պառակտման: Արփիարյանը փորձում է ընդդիմադիր խմբի՝ Միհրան Տամատյանի, Լևոն Մկրտիչյանի, Աղասու և այլոց հետ ստեղծել նորընտիր կենտրոն՝ անվանելով այն «Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություն»: 1898 թ. Ալեքսանդրիայում կայացած Պատգամավորական ժողովում հաստատվում է նորընտիր կենտրոնի ծրագիրը, իր «Մարտ» և «Նոր կյանք» մամուլի օրգաններով: Նրանց են միանում նաև ամերիկահայ հնչակյանները և Պոլսի թե՛ իր վարչ Վահե Արղությանի հետ: Ցավոք, շատ շուտով ճեղքվածք է առաջանում նաև Վերակազմյալ հնչակյանների շրջանում: Ի վերջո 1901-ին Արփիարյանը ստիպված է լինում թողնել կուսակցական գործունեությունը և հեռանալ Փարիզ:

Հակասությունները Հնչակյան կուսակցության տարբեր խմբավորումների միջև առկա էին դեռևս նրա ձևավորման առաջին տարիներին: Հիմնական տարաձայնությունը Հայկակյան հարցի լուծման շուրջն էր, որ և հետագայում լուրջ պառակտում է առաջ բերում կուսակցության ներսում: Սոցիալիստական զաղափարները փորձելով հարմարեցնել ազգային ազատագրական շարժման ծրագրերին, հնչակյանները փաստորեն անտեսում էին Արևմտահայաստանի սոցիալ-քաղաքական իրադրության առանձնահատկությունները: Արևմտահայ հնչակյանները ընդունելի չեն գտնում նաև ռուս նարոդնիկներից յուրացրած հնչակյանների պայքարի առանձին ձևերը՝ տեռորի, անարխիստական ձեռնարկների կիրառումը²⁶²:

Գաղափարական փակուղու առաջ են կանգնում նաև Վերակազմյալ հնչակյանները և ինքը՝ Արփիարյանը: Սոցիալիզմի զաղափարները դիտելով վաղաժամ և անհամատեղելի ազատագրական շարժման ծրագրում, նա պայքարի ուղղվածությունը դնում էր զուտ ազգային հողի վրա՝ ի վերջո հանգելով ռեֆորմիստական նպատակների իրագործման ծրագրին:

Քաղաքական կացության օրեցօր վատթարացող իրավիճակը, հուսախաբությունը ցարական Ռուսաստանի վարած ազգային քաղաքականությունից, նրա հայացքը դարձնում են դեպի եվրոպական դիմադրատության, մասնավորապես Անգլիայից քաղաքական միջամտության ակնկալիքներին: Միաժամանակ լինելով անմիջական մասնակից հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությանը, նա մոտիկից ճա-

²⁶² Տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 189—191:

նաշում և խոր Գիասթափություն է ապրում անհնառես, հաճախ էլ արկածախնդրական պայքարի մեթոդներից: Հակասական, անիրագործելի ձեռնարկների հեղինակները, որոնք ավելի շատ աղմուկ էին բարձրացնում, քան գործնական օգտաշահ ընթացք հանդես բերում, սուր քննադատության ու ծաղրի էին ենթարկվում հրապարակախոս-գործչի կողմից, երբեմն ծայրահեղության հասցված գրոտեսկային բնութագրումներով: Նրա դեմ բորբոքվում է ներկուսակցական նեղ կրքերի, անարդար մեղադրանքների, թշնամանքի ահավոր հալածանքը: Արփիարյանի վիճակը առավել ծանրանում է, հրե դաշնակցական կուսակցության որոշ գործիչների կողմից նրա դեմ է բարձրացվում անհիմն մի ամբաստանություն: Սառնասրտորեն պատմությանելով կեղծարարների հերյուրանքներին, նա «պատվո առյանի» պահանջ է բարձրացնում, ուր հնարավոր կլինի հիմնիվեր հերքել ամբաստանագիրը: Չնայած նրա հոգին պաշարող դառը խոհերին, Արփիարյանը զգաստ մըտքով է քննում եղելությունը, հասկանալով, որ իր դեմ ուղղված մեղադրանքը զուտ անձնական խնդրի սահմաններում չի մնում, այլ երկու կուսակցությունների հակամարտության արտահայտությունն էր՝ իր տխուր հետևանքներով:

Չոպանյանին ուղղված նամակներից մեկում կարդում ենք. «Գիտես, որ խնդիրը մեկ կողմեն իմ անձիս և մյուս կողմեն դաշնակցական կուսակցության միջև չէ, այլ՝ Հնչակյան և դաշնակցական կուսակցության միջև: Եթե ես Հնչակյան եղած չլլայի, դաշնակցականները կեղծ թուղթ մը գրելու հարկը պիտի չտեսնեին»²⁶³: Նրա համախոհ բարեկամները՝ Ա. Չոպանյանը Փարիզից, Հ. Առաքելյանը Շվեյցարիայից և ուրիշ շատերը իրենց բողոքի ձայնն են բարձրացնում հօգուտ Արփիարյանի՝ անհնարին համարելով նրան ուղղված մեղադրանքը²⁶⁴:

²⁶³ ԳԱՌ, Ա. Չոպանյանի ֆ., № 919:

²⁶⁴ Ակամա մտարեկում ենր Գերցենի բողոքի ելույթները ի պաշտպանություն Բակունինի, որի դառնությամբ լի տողերը կարող են հասցեագրվել բոլոր ժամանակների անհիմն պրպարտությունների ղոհերին: Ռուս մեծ հեղափոխական հրապարակախոսը գրել է. «... что за странная у нас судьба. Жизни, целиком посвященные нашему делу, разорванные семейные связи, частично или полностью погубленное состояние и при всем этом нам бросают в лицо гнусные обвинения. Да, нам следует оставаться иностранцами на этой почве, где не умеют отличить человека. преданного своим убеждениям от шпиона». «Литературное наследство», 1985, т. 96, стр. 346—347. Մեջբերումը ըստ «Вопросы литературы», 1987, № 3, էջ 172:

Զոպանյանը, որի դադափարական անհամաձայնությունը Արփիարյանի որոշ տեսակետների հետ ակնհայտ էր, իր պարտքն է համարում պաշտպանել նրան՝ հիշեցնելով, թե այդ քստմանի զբաղարտությունը, որ սկիզբ էր առել դեռևս Պոլսում, արժանի հակահարված էր ստացել իր ժամանակին Զոհրապի, Կամսարականի կողմից²⁶⁵։ Քաջ ճանաչելով Արփիարյանին, նա դատապարտում է ոչ միայն գրող, հրապարակախոս գործչին ամբաստանողներին, այլև երևույթն ինքը՝ դիտելով այն հասարակական բարքերի անկման տխուր ապացույց։

«Անհուն ցավ մը զգացի,—գրում է Զոպանյանը,—երբ տեսա, որ մեր ժողովուրդը, աններելի դուրահավանություն մը, բնական կը գտներ, որ քսան տարի իր բացարձակ համակրանքը վայելած ու այս բոլոր գործունեությունը կատարած մարդ մը դիտակից դավաճան մը, վարձված լրտես մը կրնար ըլլալ. ցավ զգացի, որովհետև մտածեցի թե մեր ժողովուրդը խորապես անբարոյականացած ըլլալու էր ուրեմն՝ քանի որ իր ամենեւն սիրված գործիչներին մեկուն ոճրագործ մը ըլլալուն կարելիությունը մեկ օրին և առանց դժվարության կ'ընդուներ։ Հետո, Արփիարյանին ներքին կյանքը գիտեի բավական և ան հերիք՝ էր այդ գրույցը քանդելու համար...»։ Ինչպես և Արփիարյանը, Զոպանյանը համոզված էր, որ «հայտնապես կուսակցական նկատումներ կային այդ գրույցին շուրջ», և որ վարկաբեկելով Հնչակյան կուսակցության ամենաազդեցիկ և հեղինակավոր անձին, դաշնակցականները նրա առաջամիտում էին հեղինակազրկել բուն իսկ կուսակցությունը։ «Ասոր ճշտությունը ըմբռնելու համար,—շարունակում է Զոպանյանը,—կը բավէ նկատել այն համառ մոլեղնությունը, զոր Դաշնակցականներն այդ միջոցին դրին (և մինչև ցարդ կը շարունակեն) Արփիարյանին վերա կենտրոնացնելու «մատնիչ» բառին ամբողջ ծանրությունը»²⁶⁶։

Ի տարբերություն իր հակառակորդների, Արփիարյանին մտահոգում է ոչ այնքան իր անձի հանդեպ ուռճացող դավադրությունը, որ-

²⁶⁵ «Եվ գրույցը,—գրում է Զոպանյանը,—կը կրկնեմ, լուկ Արփիարյանին դեմ չէր, որ կ'ուղղվեր, մութ անկյուններու մեջ կը փսփոսային, թե Շահնազարն ու Բաշայանն ալ մեղսակիցներ էին Արփիարյանին. (Դաշնակցությունը, Արփիարյանի հետ, Հովհաննես Շահնազարն ալ մահվան դատապարտած էր) ... Պետք է ըսեմ, որ ազնիվ բացառություններ գտնվեցան. Զոհրապ, Կամսարական, հակառակ Արփիարյանի հետ գծոված ըլլալուն, բողոքեցին այդ գրույցին դեմ և երբ Արփիարյան դաշնակցականն մը դանակի հարված մը ընդունեցավ, ցավ ու զայրույթ հայտնող նամակներ ղրկեցին իրեն...», Անահիտ, 1901, Գ. տարի, թիվ 2, էջ 40։

²⁶⁶ Անահիտ, 1901, թիվ 2, էջ 39—40։

քան դրա հասարակական վտանգավոր հետեւանքները Նա ցավով է արձանագրում այն փաստը, որ «Մշակի» հրատարակիչները՝ Խ. Մալումյանը, Ա. Ահարոնյանը հակված են մոռանալու «անցյալ գեղեցիկ հիշատակները»: Ինքը՝ Արփիարյանը, հավաստիացնում է, որ միշտ հավատարիմ է իր դավանած գաղափարներին: «Այցյալիս հիշատակները, — գրում է նա, — չեմ կրնար մոռնալ, և չեմ ալ կրնար թուլատրել, որ իմ հին բարեկամներու հակառակ դրվի, որքան որ անոնք չափազանցորեն անաղնիվ վարվեն ինծի հետ: Այդ վարմունքը տարակույս չկա, թե մեր դրական պատմության մեկ շատ տխուր էջը պիտի կազմեն և շուտով ալ կը դրվի»²⁶⁷: Հրատարակախոս-գործչի բարձր բարոյական նկարագիրը բնորոշող նամակի հետագա տողերը նաև վկայում են այն լայն հայացքը, որով դիտարկվում է երևույթը: Իր նրախտագիտությունը հայտնելով Հ. Առաքելյանին, որին ուղղված է նամակը, նա պարզում է իր տեսակետները՝ նշելով հետևյալը. «... Նախ շնորհակալությունս կը հայտնեմ խնծի նկատմամբ Ձեր աղնիվ պատգումներուն համար, և ցույց տրված վստահության Ձեր կողմեն: Բայց շիտակն ալ ըսելով չեմ զարմոնար: Լուրջ և պարտաճանաչ բարեկամ մը ուրիշ կերպ չէր կրնար խորհիլ: Ու ըսեմ նաև՝ նույնիսկ լուրջ և պարտաճանաչ թշնամի մըն ալ այդ վարմունքն ունենալու էր...»:

Արփիարյանը դաշնակցականների գործադրությունները համարելով «անմտություն, կեղծ խաղ», միաժամանակ հակված է մտածել, որ դրանք ընդհանուր պայքարին են վնասում. «Եվ եթե դաշնակցական կուսակցության մեջ պատվավոր և աղնիվ մարդիկ կան, — գրում է նա, — անոնց կիյնա փնտրել այս տեսակ շարագործները, որքան ալ բարձր պաշտոն ունենան և պատմել...»: Անդրադառնալով մշակականներին, նա շարունակում է իր միտքը ասելով. «Ներելի չէ, որ քառորդ դար մը բարոյականություն քարոզողները գիտակցութեն կեղծարար ըլլան: Այս ստորին ոճիւրը որու զեմ, որ ալ ընեն, միշտ ոճիւր էր, բայց երբ իրենց բարեկամին ու ղինակցին կընեն, քառորդ դարու մը բարեկամին, ինչ անուն պետք է տալ»²⁶⁸:

²⁶⁷ ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ. 14, № 396:

²⁶⁸ Նույն տեղում: Այս առիթով հարկ է նշել, որ դաշնակցական մամուլը ևս խոստովանում էր կատարվածի անխոհեմ լինելը: Անդրադառնալով զրպարտագրերին «Դրոշակը» գրում էր. «Եթե ճիշտ են հրապարակ հանված բոլոր ամրաստանությունները, — դառն է, ողբալի Իսկ եթե դրանց մեծ մասը հնարված է, շարախոսություն, զրպարտություն, ստախոսություն է, — ավելի դառն, ավելի ողբալի գրություն»:

Ինչո՞ւ այդ ցեխերը հիմա են գոյանում, կամ այս ի՞նչ տարօրինակ զվարճություն

Իրեն համակող ծանր մտատանջության մեջ անդամ հրապարակախոսը չի ընկրկում, մնում է անհողդողդ։ Նույն նամակում նա արժանապատվությամբ հավաստում է. «... ես ասոնց կարևորություն չեմ ի տար։ Արհամարհանքը իմ զենքս է... Իսկ իբրև գործող՝ ոտքս ամուր կռվանի վրա է։ Ինծի հետ եղողները բավական են, որ մեր նպատակին հասնենք»²⁶⁹,

Ամուր հավատի ու լավատեսության նույն տրամադրությամբ էլ նա գրել է Չոպանյանին ուղղված նամակում. «Ես միշտ մարդոց վրա աղեկ զաղափար ունեցեր եմ, և ըստ այնմ վարվեր եմ ամենուն հետ... Ու այն գոհունակությունը, հրճվանքը, զոր լավ մարդիկը մեղքի կը պատճառին, անոնց մոռցնել կուտան շարերուն դառնությունը։ Ուստի նորեն կը շարունակեմ մարդոց վրա աղեկ զաղափար ունենալ։ Դուն ալ անանկ ըրես»²⁷⁰,

Արփիարյանի նամակներից քաղված այս տողերը դալիս են կրկին անդամ հաստատելու հրապարակախոս-գործչի սկզբունքային ընթացքը, լրացնելու նրա ուրույն անհատականության էությունն ու մարդկային նկարագիրը։

Դեպքերի ընթացքն ու օրեցօր վատթարացող իրավիճակն ի վերջո Արփիարյանին կանգնեցնում են անխուսափելի վճռի առաջ՝ հեռանալ Հնչակյան կուսակցությունից և առժամապես անցնել Փարիզ։ Հընչակյանները մեկուսացնում են նրան՝ պահանջելով հրաժարական տալ և Արփիարյանը, գտնվելով ծանր նյութական ու բարոյական կացության մեջ, Երվանդ Օտյանի հրավերով մեկնում է Փարիզ։ Օտյանի հուշերը պատմում են Արփիարի լոնդոնյան օրերի անմխիթար վիճակի մասին։ «Արփիար կատարյալ տերվիշի կյանք մը կը վարեր Լոնտոնի մեջ,— գրում է նա։ Դիշերները իր սինյակը կառանձնանար հողված գրելու համար, առտուն կանուխ կելլեր հանրային ընթերցատունները վաղելու, ուր ցուցադրված են օրվան թերթերը գրականներուն վրա, զոր հարկ

է՝ զրպարտել, շարախոսել, ցիխ փնտրել անպատճառ և գտնել մինչև իսկ այնտեղ, որտեղ չկա։ Այս ի՞նչ հասարակական հիվանդություն է, որով վարակված է մթնոլորտը»։ Դրոշակ, 1898, № 1։

²⁶⁹ ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ. 14, № 396։

²⁷⁰ ԳԱԹ, Ա. Չոպանյանի ֆ., № 917։

է կարգաւ ոտքի վրա կեցած: Արփիար այսպես հաճախ շորս-հինգ ժամ կը կենար թերթ կարգալու համար: Անգլերեն բավական սորված էր և կարգացածը լավ կը հասկնար, բայց գրեթե բնավ չէր կրնար խոսիլ: Ընթերցումն և տեղը կերթար ճաշելու, եթե նյութական միջոցները ներքին, իսկ հակառակ պարագային թիշով մը կը դոհանար, այն մխիթարությամբ, որ իրիկունը անպատճառ պիտի ընթերը Լեոնին սենյակը, որովհետեւ գոնե իրիկվան կերակուրը դիպվածի քմահաճույքներուն ենթարկված չէր»²⁷¹:

Փարիզում Արփիարյանին սպասում էին նոր փորձություններ²⁷², Զարմանալի համառությամբ նա ձեռնամուխ է լինում նոր պարբերական հիմնելուն՝ շունենալով անգամ ապրուստի որևէ միջոց: Ըստ նրա մտահղացման դա լինելու էր գրական ամսագիր «Հայ հանդես» անունով: Հանդեսի հրատարակությունը հենց սկզբից հանդիպում է անհաղթահարելի դժվարությունների, քանի որ ամեն ինչ կրկին հանգում է նյութականին՝ սկսած տպագրական անհրաժեշտ միջոցների, առաջին հերթին հայերեն տառերի հայթայթումից: Ստյանը հուշերում տխուր դավճառում է նկարագրում իր և ընկերոջ աներևակայելի ջանքերը՝ ստեղծված անհեղինակի վիճակում իրենց գոյությունը պահպանելու համար: Մեկ առ մեկ նրանք սկսում են զաղտնի վաճառել բնակարանի արդեն գրավ դրված խրերը. «Ամեն առտու տունն դուրս կելլեինք՝ վերարկունիս տարապաշտանորեն ուռեցուցած և կը վերադառնայինք բոլորովին թեթևացած: Սեղանի սպաս, գիրք, կերակուրի անոթներ, փոքրիկ հայելիներ, պնակ և այլն, կամաց-կամաց դուրս կրեցինք, մինչև որ մը դռնապանը նշմարեց Արփիարի վերարկուին տակ կախված կասկարա մը: Հարկ եղավ խնդիրը անուշ տեղը կտուլ՝ դռնապանին մեծկակ հայելի մը նվիրելով խբրե կաշառք»²⁷³: Նույն կահավարտին էլ ծառայում է վառելանյութ՝ ձմռան ցրտին բնակարանը տաքացնելու հա-

²⁷¹ Ս. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 171:

²⁷² Նույն հուշերում Օտյանը գրում է. «Արփիար, ալ բոլորովին քաշված Հնչակյան կուսակցութենեն, 901-ի վերջերը եկավ Բարիզ, նյութական շատ անձուկ վիճակի մը մեջ:

Իր լայնեղր աղտոտ գլխարկովն ու մորուքովը վտանգավոր անիշխանականի այնպիսի կերպարանք մը ուներ, որ մեկ քանի պանդոկապետներ մերժեցին սենյակ տալ իրեն, և ի վերջո ստիպվեցանք երաշխավոր մը գտնել, որպեսզի կարելի ըլլար դիմքը տեղ մը տեղավորել: Նույն տեղում, էջ 214:

²⁷³ Նույն տեղում, էջ 215:

մար: Ի վերջո հայտնվում է մի ծանոթ, որի շնորհիվ հաջողվում է մը-
նացած իրերը վաճառելով՝ փակել տանտիրոջ պարտքը:

1902 թ. Արփիարյանը մեկնում է Վենետիկ և անմիջապես ձեռնա-
մուխ լինում «Հայ հանդեսի» հրատարակությանը: Շնորհիվ Սիմոն և
Երվանդ Նահապետյանների օժանդակության, որոնք ոչ միայն հոգում
են տպագրության ծախսերը, այլև աշխատում են իբրև գրաշար, Ար-
փիարը լույս է ընծայում հանդեսի առաջին համարները՝ հուսալով հե-
տագայում բաժնեգրերից ստացված հասույթով շարունակել նրա հրա-
տարակումը:

Թվում էր, թե հրապարակագիր-գրողը վերջապես երկար տառա-
պանքներից հետո գտել էր այն հանգամանակն անկյունը, ուր կարող էր
լիովին նվիրվել իր վաղուց փայփայած գրական ծրագրերի իրագործ-
մանը: 2. Առաքելյանին ուղղված նամակներից մեկում, պատասխանե-
լով նրա այն հարցին, թե ուր կը կամենար հաստատվել, Թիֆլիս թե
Եվրոպա, Արփիարյանը գրում է. «Ես գոնե առայժմ, կուզեմ Վենետիկ
մնալ, այն գրական աշխատությունները, որոնց ծրագրերները պատրաս-
տած եմ, այստեղ միայն կարելի է ընել, զի ս. Ղազարու հարուստ գրա-
տունը ինձի կօգնե: Ու հետո, հոս կարելի է օրը 14—15 ժամ անընդ-
հատ աշխատել առանց որևէ խանգարման... Ի միջի այլոց ծրագրած եմ
Գրիգոր Օտյանին կենսագրությունը գրել, ինչ որ գոնե մեկ տարի կառ-
ներ, բայց ամբողջ époque-ի պատմությունը պիտի ըլլա: Ունիմ նաև
կարգ մը վիպակներու նյութեր ու մեր ժամանակակից կյանքին ամբողջ
ծրագիր մը մեծ վեպի մը: Այս ամենը առաջ տանելու համար քիչ մը
հանդարտություն պետք է, այսինքն՝ օրը օրին ապրելու անհրաժեշտ
հարկը գոհացնել»²⁷⁴:

Մեծ էին գրողի ծրագրերը ու դրանց իրականացնելու հույսերը,
սակայն նյութական անապահով վիճակը ահռելի ուրվականի նման շա-
րունակում է հալածել նրան Վենետիկում: «Մշակին», Պետերբուրգի
«Բանբեր գրականության և արվեստի» հանդեսին ուղարկված նյութե-
րից ստացվող վճարն ու բաժնեգների սուղ գումարը հեռու էին ամենա-
համեստ պահանջները բավարարելուց: Արփիարյանի վրա ծանրանում
է նաև եղբորորդու՝ Ֆիլիպի ապրուստի հոգսը, որը եկել էր Վենետիկ՝
սովորելու ղեղարվեստի ուսումնարանում: Միայնակ ամուրին իր հո-
գու ողջ ջանքերով ու կարողությամբ կենտրոնացնում է պատանու հանդես

²⁷⁴ ԳԱԹ, 2. Առաքելյանի ֆ. 14, № 402:

հոգածության մեջ՝ տառապելով այն մտքից, որ իր հետ միասին կիսաքաղց օրեր է անցկացնում Փիլիկը: Փիլիկի օրագրերը, Արփիարյանի այդ տարիներին գրված նամակներն ու օրագրերը ցնցող փաստաթղթեր են այն մասին, թե ինչպիսի օրհասական ջանքեր է դործ դրել գրողը՝ այդ վատթարագույն պայմաններում անգամ ղրաղվելով գրականությանը, հրատարակելով «Հայ հանդեսը»: Հանդեսի էջերում լույս են տեսնում Արփիարյանի «Կարմիր ժամուց» վիպակը, հրապարակախոսական, գրականագիտական հոդվածները: Նույն տարիներին նա «Գեղունի», «Բաները գրականության և արվեստի» ամսագրերում հրապարակում է իր ուսումնասիրությունները հայ գրականության պատմության մասին, որոնք շատ տարիներ անց միայն ներկայացվեցին «Պատմություն ԺԹ դարու թյուրքահայ գրականության» վերտառությամբ իբրև ամբողջական աշխատություն²⁷⁵:

«Գեղունի» համար գրված հոդվածների մի մասը Արփիարյանը տպում էր անստորագիր, կամ «Հրպիտ» ծածկանունով, որովհետև ինչպես վկայում է Փիլիկ Արփիարյանը «հեղափոխականի իր համբավը կրնար Մխիթարյան միաբանության վնասակար հանդիսանալ: Իրավ ալ անոնք Թուրքիո մեջ իրենց դպրոցները ունեին Տրապիզոն, Պոլիս և այլն: Արփիարյանի անոնց հետ շփման մեջ մտնելը կրնար կասկածներու տեղի տալ»²⁷⁶:

Վենետիկից շարունակվում են թղթակցությունները «Մշակին», միաժամանակ Արփիարյանը Հ. Առաքելյանի ծրագրած բազմաթիվ համար պատրաստում է արևմտահայ անցյալ և ժամանակակից դործիչների կենսագրականներ՝ մի ծանր և աշխատատար դործ, որը նա հաջողությամբ իրականացնում է շնորհիվ իր քաջատեղյակության և երկար պրպտումների Մխիթարյանների գրադարանում:

Արփիարյանի անմնացորդ նվիրումի և համառ կամքի ասպցույցները՝ նրա ղեղարվեստական նշանավոր երկը՝ «Կարմիր ժամուցը», պատմական, գրականագիտական արժեքավոր ուսումնասիրությունները գրվել են ամենադժնի պայմաններում: Ահա թե ինչ ենք կարդում Ֆիլիպի հուշերում. «... Արփիար սեղանի մը առջև տեղավորված, թուղթերը մեկ կողմ, թերթերը մեկ կողմ՝ կը գրեր: Ան միշտ սրճարաննե-

²⁷⁵ «Պատմություն ԺԹ դարու թյուրքահայ գրականության» ուսումնասիրությունը հրատարակվել է Կահիրեում, 1941 թ.:

²⁷⁶ ԴԱԺ, Արփիարյանի ֆ. № 13, ճարտարագետ Ֆիլիպ Արփիարի նոթագրությունները:

րու մեջ գրած է՝ Վենետիկ հաստատվելն վերջ մինչև իր մահվան օրը, Եգիպտոս: Բայց գիտեր ընտրել իրեն պետք եղած սրճարանը: Քաշված, մաքուր, աչքն հեռու սրճարաններ էին նախընտրածները: Աղմկահար տեղերն ընդհանրապես խույս կուտար: Ոչ կը ծխեր, և ոչ ալ կը խմեր, իր էն սիրած բաներն մեկը անուշեղեններն էին, կամ դրքավաճառներու ապակե փեղկերուն առջև կկենար երկար ատեն հոն ցուցադրված դիրքերու անունները կարդալու, կամ անուշեղեն ծախող խանութներու փեղկերուն առջև կանգ կառներ տղու մը պես անոնց վրա հիանալով... Մշակ կանոնավորապես դրամ չկրցալ դրկել. Հ. Ստեփանի դրրկած կերակուրները ստեպ կը մատուցեին. Հայ հանգեսի բաժանորդները բավական չէին մեղ ապրեցնելու համար: Օրըստօրն թշվառությունը մոտեն մեղ կը բարեկեր: Ու Արփիարը կարմիր ժամուցը կը գրեր: Շատ անգամ սրճարան ալ չէինք կրնար երթալ ու ստիպված կըլլայինք գիշերային պտույտներ ընել դեպի Մեծ Զրանցքը...»²⁷⁷:

Չնայած բարոյական ու նյութական այս անձուկ վիճակին, Արփիարյան-հրապարակախոսը նույն կրքոսությամբ ու հետևողականությամբ «Հայ հանգեսի» էջերում շարունակում է քննել ու բացահայտել հայ ազգայնական կուսակցությունների ընթացքի սխալները: Նրա դեմ է ելնում հակառակորդ խմբի թշնամանքի նոր ալիքը և 1903 թ. փետրվարի 15-ին կատարվում է երկրորդ մահափորձը: Ծանր վիրավորված Արփիարին տեղափոխում են հիվանդանոց, ուր նա մնում է մեկ ամսից ավելի: Մարտի 29-ին լեռյին դրած նամակում նա, պատմելով մահափորձի մանրամասները, միաժամանակ պարզում է կաղմակերպիչ շարագործների ինքնությունը: «Ստացած վերքերս,—գրում է նա,—բավական վտանգավոր էին. երկու ծակ գանկիս վրա բացված էին, և շորս հաս ալ կռնակիս կողմերն. արյուն շատ երթալով, վերին աստիճանի սկար ինկա: Դիտեմ, թե ձայնը որոնցմն է... Այդ Արդույան գիտնալով, որ իմ ունեցած տեղեկություններս ու ձեռքս եղած թուղթերը ղինքը և իրենները դատապարտելու ոչ միայն կը բավին, այլ՝ շատ խսկն, կը փութա Եգիպտոս բռնությունամբ դրամ հավաքել և երկու հայ խորկել լայստեղ ղիս սպաննելու համար: Զհաջողեցավ, բայց այնպիսի դիրքի մը մեջ կը գտնվի, որ իր փորձը կրկնելու պարտավոր է»²⁷⁸:

²⁷⁷ Նույն տեղում:

²⁷⁸ ԳԱՔ, լեռյի ֆ. № 710: Նամակում հիշատակված անձը հնչական Վահե Արզույանն էր, որի արկածախնդրական գործունեության մանրամասները քաջ հայտնի էին Արփիարյանին:

Արփիարյանի տեղեկություններն իրոք հիմք ունեին: Շատ շանցած հայտնի է դառնում, որ ինչ-որ անձինք Վենետիկում նրան հետևում են: Սկսվում են նոր տագնապների ու մտահոգության օրեր, ընդ որում գրողին անհանգստացնում է ոչ այնքան իր կյանքին սպառնացող վտանգը, որքան հրեայթի դառնադետ հետևանքները: Վ. Մալեզյանին ուղղված նամակում կարգում ենք. «... Անձնական վախը չէ, որ զիս կաշկանդեց, այլ չէի ուզեր վիճաբանություն, կռիվներու մասնակցիլ: Հայաշատ քաղքի մը մեջ լռությունը անկարելի է և միանգամայն անհերքելի: Երկու կողմին սպանություններն հավասարապես դատապարտելով, պետք էր դիրք մը որոշել... Եվ ահա այն ատեն այստեղ իմ նոր խընդիրս ծաղեցավ: Անծանոթ մարդեր իմ հասցես կը փնտրեն ու ճիշտ ինչպես անցյալ տարի մութին մեջ կը մնան. ոստիկանությունը կը միջամտե, և ինծի ալ զգուշության հորդոր կը կարգա: Հարկ կ'ըլլա, որ գիշերները դուրս չելլեմ... Տեղեկությունները զոր գիտեմ, վրդովյալ կը պահեն Վահեն և ընկերները... Հիմակ ժամանակն է... չարիքին առջևն առնելու: Ու տարակույս չկա, որ այս եղբայրասպան պատերազմին ծագումը Արդույանին կուսակիցներեն է... Ատեն է, որ ամեն բան պարզվի: Դարմանը՝ ամեն բան խմացնելու մեջ է: Բայց կը կարծեմ, թե այս վերջին գործը իր ծանր հետևանքներով մեկտեղ, պիտի ունենա նաև իր օգտակարությունը: Ազգային ցնցումը նոր ուղղություն մը առաջ պիտի բերիր և այլևս ալդ եղևնագործ շահամույներուն թվականը պիտի դոցվի...»²⁷⁹:

Գրողի համախոհ ընկերները՝ հատկապես Օսյանն ու Մալեզյանը, բազմիցս առաջարկում են նրան մեկնել Եգիպտոս, ուր նրանք պատրաստվում էին մի նոր լիբրթ հիմնելու, որի խմբագրությունը ծրագրվում էր հանձնել Արփիարյանին: «Հայ հանդեսի» դադարելուց հետո, այլևս անհնարին և անիմաստ դիտելով Վենետիկում մնալը, Արփիարյանը մեկնում է Եգիպտոս:

ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ:

«ՇԻՐԱՍ» ԵՎ «ԼՈՒՍԱՐԵՐ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905—1908 ՔՐ.:
ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՀԻՐԵՈՒՄ

Դարասկզբին եգիպտահայ գաղութը ապրում էր աշխույժ և գործուն հասարակական-մշակութային կյանքով: Այստեղ էին հաստատվել Պոլսից հեռացած մտավորական գործիչներ, որոնց խումբը գնալով

ստվարանում էր Եվրոպայից և այլ վայրերից վերադարձողներով: Մի-
քայլ Կյուրճյանը, Վահան Թեքեյանը, Երվանդ Օտյանը հրատարակում
էին «Ազատ բեմ» թերթը, «Շիրակ» հանդեսը, Կահիրեում սկսել էր
լույս տեսնել «Լուսաբեր» թերթը, գործում էին նաև հայկական դպրոց-
ներ: Արփիարյանը, որ դեռևս Վենետիկից աշխատակցում էր այս պար-
բերականներին, Կահիրեում ստանձնում է «Լուսաբերի» խմբագրու-
թյունը, նույն ժամանակ էլ շարունակում Թեքեյանի և Կյուրճյանի հետ
«Շիրակ» հանդեսի հրատարակությունը, հոգովածներով հանդես գալով
նաև Օտյանի կողմից խմբագրվող «Ազատ խոսք» թերթում: Զրկանքնե-
րով լի տարիների աստանդական կյանքից հետո Արփիարյանը վերջա-
պես գտնում է հոգեկան խաղաղություն և նոր եռանդով մտնում հրա-
պարակախոսական ասպարեզ: Ինչպես վկայում է Երվանդ Օտյանը,
«Արփիար գոհ էր իր վիճակեն, ապրուստը ապահոված էր, հղբորորդին՝
Փիլիկը, բերել տված էր Խտալիային ու իր քովը առած, մյուս կողմն
հինավուրց բարեկամներ, Տիրան Քելեկյան ընտանիքը, Մալեզյան ըն-
տանիքը ևս. շրջապատած էին ղինքը, Վահան Թեքեյանն ալ Դահիբե
գացած ու հոն հաստատված էր, այնպես որ Արփիար իր արտասահմա-
նի մենավոր ու թափառական կյանքին մեջ հրեհը ասանկ վիճակ մը չէր
ունեցած»²⁸⁰:

Իր կենցաղով ծայր աստիճան սակավապետ, նա ունեցած համեստ
միջոցներով սկսում է օգնել ծերունի մորը՝ Պոլիս ուղարկելով 25—30
ֆրանկ: Դրամը Պոլիս էր հասնում տարբեր ուղիներով՝ զգուշանալով
ընտանիքին վտանգի ենթարկելուց: Արփիարյանը տաղնապի մեջ էր,
թե իր անունը որևէ ձևով կարող է վնասել Պոլսում մնացած հարազատ-
ներին, և առաջին հերթին հղբորը՝ Տիգրան Արփիարյանին²⁸¹:

²⁸⁰ Ս. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, էջ 379:

²⁸¹ 1906 թ. տեղեկանալով, որ Պոլսում մի քանի ուրիշ խմբագիրների հետ ձերբա-
կալվել է նաև Տիգրանը, որ շարունակում էր աշխատակցել «Մասիսին», նա գրում է
Օտյանին. «Դյուրավ կրնաս գուշակել թե հոգեկան ինչ տաղնապի մեջ եմ այս առտու
կարդալով «Ազատ խոսք»-ին գույժը... Կաղաչեմ ինչքան ալ զբաղված ես, անմիջապես
գտիր պ. Երվանդ Անդրեասյանը և ըսե որ ինձի մանրամասնորեն զրե ինչ որ խմբած
եք հող: Շատ տակնուվրա եմ: Ինչպիսի բացատրում է նույն հուշերում Օտյանը, «Առա-
ջին անգամ չէր, որ Արփիար այսպես իրար կանցներ ու տաղնապներու կը մատնվեր:
Ամեն անգամ որ լուր առնեինք թե Պոլիս ձերբակալումներ հղած է, իր առաջին մտա-
ծումն էր.

— Արդյո՞ք Տիգրանը ձերբակալվածներուն մեջն է:

Պոլիսը մշտապես մնում էր Արփիարի նվիրական իղձը, որքան քաղձալի, նույնքան էլ անհասանելի։ Ապրում էր խանդավառվելով ստացած լուրերով, հույսով, թե վերահաս փոփոխությունները կիրականացնեն իր երազները։ Պոլսի հիշատակները կենդանանում էին վաղեմի բարեկամների շրջապատում։ Մալեդյանների ընտանեկան երեկույթները, ասես շարունակությունն էին Գատը-գեղի հավաքույթների։ Արփիարյանը հաճույքով էր մասնակցում այդ երեկոներին՝ իր սրամիտ զրուցյեներով հետաքրքիր դարձնելով ժամանցի պահերը։ Օտյանի, Մալեդյանի հուշերում պահպանվել են գրական խաղերից մեկի՝ Արփիարյանի գրավոր պատասխանները, որոնք, շնայած կատակային բովանդակությանը, ուշագրավ են նրա խառնվածքի, հոգեկան կացության, մարդկային թուլությունների, անմիջական էության նկարագրով²⁸²։

Շնորհիվ վաղեմի բարեկամների, որոնք ջանք չէին խնայում հոգածությանը շրջապատելու և հնարավոր պայմաններ ստեղծելու նրան ապրելու և աշխատելու համար, Արփիարյանը կրկին մտնում է հունի մեջ, ստեղծագործական եռանդը նպատակաուղղելով աղգային հասարակական-մշակութային կյանքի զարգացմանը պատմական նոր փուլում, նոր իրադրության պայմաններում։

* * *

«Լուսաբերում» և «Շիրակում» հրապարակվող նրա առաջնորդողներն ու մյուս հոգավածները երևան են բերում քաղաքական նպատակամղված գործունեության ծրագրային առաջադրություններ, ուր ստուգու-

Իրեն համար խղճի խայթ մըն էր խորհիլը թե միմիայն իր պատճառովը եղբայրը վտանգներու ենթարկված է»։ Նույն տեղում, էջ 392։

²⁸² Ուշագրավ է, որ Մալեդյանը վերոհիշյալ հարց-պատասխանը բերում է իր հուշերում իրրև «հավելված Պոլսի գրական դրոսանքների»։

Ահա այդ հատվածը.

«1907, Գահիրե

Ինչ է րնարանդ,

— Զերու

— Այս պահուս ինչ բան կը գրավն սիտտդ,

— Մալեդյան ընտանիքը,

— Որն է ակար կողմդ,

թյան են ենթարկվում և ճշտվում աղգային ժամանակակից կյանքի խնդիրները, պայքարի եղանակները: Համառ հետևողականության քննության են առնվում հասարակական շարժման անցյալի փորձը, հետադարձ հայացքով զնահատվում և վերարժեքավորվում են նախորդ փուլերի ձեռքբերումներն ու անխուսափելի սխալները՝ նոր հայացք մշակելով ներկայի քաղաքական կողմնորոշման ուղիներում:

Դեռևս Վենետիկից սկսելով իր աշխատակցությունը նորարաց «Շիրակին», Արփիարյանը գործնական խորհուրդներով պարզում է հանդեսի անելիքներն ու ծրագրերը: Ըստ նրա համոզման հանդեսը որքան էլ «ճոխ իր պարունակությամբ», չէր կարող սահմանափակվել ղուտ գրական հարցերով, այլ «կրճա ազգին միծափես օգտակար ըլլալ ու իր շահեկանությամբը ընթերցողները գրավիլ, եթե ազգին վեճակը աչքե չվրիսի»: «Շիրակի» առաջարկը զիս ուրախացուց այն տեսությամբ, — գրում է նա Կյուրճյանին ուղղված նամակում, — որ լրջորեն կուզեք զբաղել ազգին ներկայովն ու ասպագայովը»²⁸³:

— Ատելու համար ծուլությունս:

— Ինչպես հաջողած ես սիրո աշխարհին մեջ:

— Recet ie գաղտնիք մըն է, զոր դեռ ատեն մը պահելու պետք պիտի ունենամ:

— Մինչև ո՞ր աստիճան ներողամիտ ես:

— Զեմ գիտեր: Դեպքերը իրենք հանձն կառնեն վրեժ լուծելու իմ կողմից: Ես ձեռնպահ կմնամ:

— Ի՞նչ հատկություններ պիտի փնտրես կնոջ մը մեջ:

— Աղեկ անուշեղեն եփելու հատկությունը:

— Որո՞նք են զխավոր թերություններդ:

— Զխրատվիլ երբեք: Կը բավե այս, մյուսները մեջն են: Այսու կը տարբերիմ էշեն հիմնովին: Էլը շուտ կը խրատվի, մեկ անգամին. ինկած փոսը մեյ մըն ալ չիլնար:

— Ո՞րն է այն հատկությունը, զոր կը սիրես քու մեջդ:

— Արհամարհելու կարողությունս:

— Մերժված սիրո հանդեպ՝ մինչև ո՞ր ծայրահեղության կերթաս:

— Քահաճ խնդալու:

— Դիտող ու դրամին մեջ ի՞նչ տարբերություն կա:

— Դրամը դյուրավ կուտվի՝ զլուխ քիչ մը դժվարավ:

Մ. Մալեզյան, «Անցած օրեր...», Փարիզ, 1927, էջ 120—129:

Վերջին հարցին իր բարեկամի հեղինակառն պատասխանը վերհիշելով «Ծամրուած ծայրը» գրքում, Մալեզյանն ավելացրել է. «Սկեպտիկ» ստորագրած էր, կարծես դիտումնավոր: Հեք Սկեպտիկ, կյանքը ինքնին մեծագույն հեղինակը չէ՞»:

Վ. Մալեզյան, Ծամրուած ծայրը, Փարիզ, 1954, էջ 280:

²⁸³ ԳԱԹ, Մ. Կյուրճյանի ֆ. № 85բ:

Արփիարյանը կարեւոր է դիտում քաղաքական նոր իրադարձություններում Ռուսաստանի հանդեպ հայ հասարակական մտքի կողմնորոշման հարցը: «Կը հուսամ,—գրում է նա նույն նամակում,—թե Կովկասէն նոր դարադուլի մը պիտի բացվի և ազդեցութիւնը ղգալի պիտի ըլլա մեր վրա: Հայկական խնդիրը նոր phase երու մեջ պիտի մտնի: Այլևս պատճառ մը պիտի չունենանք հակառուս երևնալու: Ազգային շահերը տարբեր պահանջուններ կը դնին մեր վրա»²⁸⁴:

Խնդրի առանձնահատուկ նշանակութիւնը հրապարակախոսի կողմից բնդգծվում է բազմիցս նրա հետագայ հոդվածներում, ուր հանգամանորեն պարզվում են այն տեսակետները, որոնցով նա հիմնավորում է իր դիրքորոշումը: «Հայաստան և Ռուսիա», «Կովկասէն», «Ամուճան» և մի շարք այլ հոդվածներում պատմական ընդարձակ ակնարկներով լուսաբանելով Ռուսաստանի՝ հայերի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի փոփոխական ընթացքը, Արփիարյանը ներկայի հեղափոխական իրադրության պայմաններում նպատաւոր է գտնում հայ-ռուսական հարաբերութիւնները: Հրապարակախոսի հաստատ համոզումն է, որ «Թուրքիո հայտակ Հայաստանի սպազան Ռուսիո կյանքեն կախում ունի»: Անդրադառնալով ցարական ազգային քաղաքականութեան այն փուլերին, երբ ճնշումներ էին գործադրվում փոքր ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերի ազգային զարգացման ճանապարհին, նա միանգամայն բնական է գտնում պատասխան բողոքի անդրադարձը: «Երբ ժողովուրդ մը իրեն բարգաւաճմանը դեմ դրված արգելքները կը տեսնեն, այդ ժողովուրդը, որովհետեւ փայտ չէ, ուստի և չի կրնար կուրորեն հստատակիլ և տաւելութիւնը, մաքառումը բնական հետեւանքներն են, իր լիակատար բարգաւաճմանը առջև դրված արգելքներուն»,—գրում է Արփիարյանը «Ռուսիո հետ» հոդվածում²⁸⁵: Սակայն, անուամենայնիվ, համեմատելով Ռուսաստանի քաղաքական դիրքորոշումը «եվրոպական մահաբուն անտարբերութեան» դիվանագիտութեան հետ, նա պատմական փաստերի անհերքելի իրողութեամբ ցույց է տալիս, որ «Հայոց համար հոգածութեանը... Ռուսիո միայն և միմիայն Ռուսիո, կը պարտինք»: Այդ հիմքով էլ բացատրելով արևմտահայութեան ռուսասիրութիւնը, Արփիարյանը գրում է. «Իրենց ռուսասեր ղգացումները կը խտանան քաղաքական բառի մը մեջ, որ թրքահայտակ Հայոց հայրենավանդ ժառանգութիւնն է: Ռուսը մեր «Ամուճան» է: Արեւելքցիներ-

²⁸⁴ Նույն տեղում:

²⁸⁵ Շիրակ, 1906, № 5, էջ 262:

րուն համար «ամուճան» հորմեն ավելի բան մըն է. դուրգուրացող, ներողամիտ խնամատար մը»²⁸⁶:

Ռուսաստանում տիրող հեղափոխական իրադրությունը Արփիարյանի կողմից ընկալվում է իր լայն համամարդկային նշանակությամբ: «Լուսաբերում» և «Շիրակում» պարբերաբար տպագրելով լուրեր և հոգվածներ զարգացող հեղափոխական իրադարձությունների մասին, հրապարակախոսն ընդգծում է հեղափոխության ժողովրդական բովանդակությունը, դասակարգային բնույթը, որով պայմանավորվում են ներառա քաղաքական ծրագրի հեռահար նպատակները: «Պայթած հեղափոխությունը,—գրում է նա «Սարսումը» հոդվածում—միահեծան իշխանություն մը չէ, որ պիտի տապալեն, այլ նաև տնտեսական դրություն մը, ուստի: և տաքսիլույս չկա թե իր հաղթանակն օր մը չէ օր մը պիտի սարսն ոչ միայն թագավորությունները, այլև հանրապետություններն ալ»: Հեղափոխությունը զոհեր է պահանջում, այն իրագործվում է ժողովրդից ելած հերոսների արյան գնով, այն ղանդվածների պայքարով, որոնցից «մեծագույնները ժողովրդին ազատության համար անփառունակ մենունող հերոսներն են»: Արփիարյանը մեծ հավատ ունի ժողովրդի ազատության պայքարի հաղթանակի հանդեպ, այն ապագայի, որ նվաճվելու էր ահեղ մարտերով: «Ծրագիրները հաջողին թե ոչ,—գրում է նա,—ահեղ սարսումը Ռուսիան կը ցնցեն: Ու սարսումեն շատ բան կը փլչի: Վախ անոնց, որ այսօր փլատակներուն տակը կը մնան, բայց երեսնի անոնց, որ վաղվան համար պիտի ապրին»²⁸⁷:

Անգամ հեղափոխության պարտությունը չի հուսահատեցնում հրապարակախոսին, այլ դիտվում է իբրև ժամանակավոր տեղափոխություն դարավոր բռնակալության դիմադրող ուժի առաջ, երբ տեղի է ունենում պայքարի դասերի ճիշտ գնահատում և ուժերի համախմբում հասունացող նոր մարտերից առաջ: «Թող չը կարծվի, թե ռուսական շարժումը ջախջախվեցավ, լմնցավ: Ահեղ պատերազմ մըն էր, որ կը մղվի միահեծանության ու ժողովրդական իրավունքի միջև: Հեղափոխությունը կրնա քանի մը ճակատամարտ կորսնցնել, բայց վերջնական հաղթանակը իրեն պիտի մնա երկարատև կովն մը հետո»²⁸⁸,—համոզված գրում է նա:

²⁸⁶ Շիրակ, 1906, № 3, էջ 169:

²⁸⁷ Լուսաբեր, 1905, № 147:

²⁸⁸ Լուսաբեր, 1906, № 171:

Հեղափոխության դասակարգային ըմբռնման գիտակցությամբ է պայմանավորվում և նրա համաշխարհային ազդեցությունը: Հրապարակախոսը տեսնում և գնահատում է զալիք վիթխարի իրադարձությունների անկասելի ընթացքը, որ արմատական հեղաշրջում էր առաջ բերում սոցիալ-քաղաքական մարտերի նոր փուլում: Հեղափոխական ռոմանտիկայի ոգևորությունը չէ, որ պաշարում է գրող-հրապարակախոսի էությունը, այլ զգաստ հայացքը բախվող ուժերի ու դադափարների բնույթի ճիշտ մեկնությամբ: «Դեռ թնդանոթը բյուրավոր բանվորների ջարդ ու փշուր կընեն,—գրում է նա,—բայց ընկերվարական գաղափարը զործնականացես կը հաղթանակի ու տիեզերքի բոլոր կալվածատերերը, դրամատերերը կը սարսափահարին: Նորատեսիլ հեղափոխություն մըն է, որ կը ծագի, անոր դեմ թնդանոթը, հրացանը, սուրը անզոր պիտի գտնվին»²⁸⁹:

Հեղափոխության ազատասիրական ոգին համահնչուն էր Արփիարյանի դավանանքին: Հասարակական մտքի համընդհանուր քաղաքական հասունացումը դիտվում է կարևոր ազդակ հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության պայքարի նոր վերելքի համար: Կոչ անելով պատրաստվել դալիք մարտերին, հրապարակախոսը առաջնահերթ խընդիր է համարում ուժերի միավորումն ու համախմբումը: Անցյալի դասերի համակողմանի քննությունը նրան բերում է մի եզրահանգման. «Փորձառությունը դրքի մեջ չեն սորվիր. խնչպես մարդ մը նույնպես ժողովուրդ մըն ալ իյնալով ելլալով փորձառու կ'ըլլա: Երեսուն տարվան մեջ ըստ բավականին փորձառություն ունեցանք, որմեն զործնականացես օգտվելու ժամանակն է հիմակ... Փորձառության բարեբար թելադրանքին շնորհիվն է, որ այսօր հայ ժողովրդին ամեն կազմակերպությանց մեջ միարանության համար անդիմադրելի ուժգնությամբ գաղափար մը կը տիրեն»²⁹⁰:

Այդ նպատակի իրագործման համար Արփիարյանը միանում է արտասահմանում համաժողով հրավիրելու առաջարկին, ուր կարելի կլինի վերջնական արդյունքի հասցնել կուսակցությունների միջև համաձայնության գալու բանակցությունները: Նա հուսադրական է դիտում տեղեկությունները այն մասին, թե «Մուրադ հրավեր մը ուղղած է Հեղափոխական մարմիններուն Համաժողովի մը գումարմանը համար», և որ «Սոֆիայեն հեռագիր մըն ալ կը հաղորդեն, թե հանրածանոթ Անդրա-

²⁸⁹ Լուսաբեր, 1906, № 172:

²⁹⁰ Շիրակ, 1907, № 9, էջ 509:

նիկը Սոֆիա կը դառնա, ինքն ալ նպատակ առաջադրած ըլլալով հայ հեղափոխական կուսակցութիւնները իրարու հետ համաձայնեցնել»²⁹¹:

Համաժողովի արգասավոր գործունեութեան պայմանը դիտուած է դադափարներէ լիակատար համերաշխութիւնը, որին հրապարակախոսը նպատակաուղղուած է հասարակական մտքի կազմակերպումը: «Ժողովատեղի մը միաբանելի առաջ,—գրում է նա,—նախ՝ համոզումներու միաբանութիւն մը սլետք է հիմնել: Մամուլին դործն է այդ հանրային կաթմիքը ստեղծելու աշխատիլ, դրական և ոչ թե խանդավառ դադափարներէ առաջնորդված»²⁹²: Այդպիսի համալսմբման օրինակ են դիտուած ռուսական հեղափոխութեան հետ միասնական ընթացող կողկասպան շարժումները, ուր ազգային ազատագրական պայքարի նպատակները միաձուլ ևն ինքնակալութեան տապալման դադափարներին: Արփիարջանի համոզմամբ «քաղաքական որոշ ծրագրով կազմակերպութիւնները պիտի ըմբռնեն, թե ալ ժամանակն է, որ ազգը ինքը տեր ըլլա իր ճակատագրին, իրենց կազմակերպչալ մարմիններուն—բոլորանիկ աջակցութեամբը: «Իրարու հետ, ոչ իրարու դեմ», կը խրատեն մեզի Կովկաս»²⁹³:

Ազգի ուժերը կենտրոնացնելու ջանքերը մշտապես մնում են հրապարակախոսի սեւեռուն ուշադրութեան առարկան: Սակայն միաշրջման ուղիներում նա չի ընդունում դադափարական զիջումներ, հաշտողական դիրքորոշում: Նրա քննադատական հայացքը շարունակում է նշանակետ ունենալ և՛ «չեղոքների» զգուշավոր քաղաքականութիւնը, և՛ կուսակցութիւնների արկածախնդրական անպատեհ գործողութիւնները: «Կովի պահուն չեղոք մնացողները՝ վատեր են»,—գրում է Արփիարջանը, բայց և միաժամանակ ցույց տալիս այն ծանր հետեւանքները, որոնք արդշունք էին «հայ անիշխանականութեան» անխոհեմ ընթացքի: Նրա համոզմամբ այդ գործիչների քաղաքական կարճատեսութիւնը ոչ միայն վատթարացնում էր արեւմտահայութեան վիճակը սովթանական Թուրքիայում, այլ և սովերում բուն հեղափոխական շարժման էութիւնը: «Ուրեմն, պիտք է,—կարծում է նա,—որ մենք ալ աշխատինք համահավասար ազգեցութեամբ կովիլ, մեր հերքումներուն ցնցողական արձագանք տալ: Կովինք «հայ անիշխանականութեան» ամբաստանքին դեմ: Մեր մեջքը կոտորողը—սպասելով, որ զլուխնիս անգամ

²⁹¹ Շիրակ, 1906, № 5, էջ 318:

²⁹² Լուսարեր, 1905, № 144:

²⁹³ Լուսարեր, 1905, № 145:

մը ևս կոտրե—այդ ամբաստանքն է»²⁹⁴։ Արփիարյանի համար հայ ազատագրութեան հեղափոխական պայքարը հղիւ և մնում էր բարձր ու վեհ մի երևույթ, որին նա անձամբ մասնակցեց իր ուժերի ողջ նվիրումով։ Դեռևս լոնդոնյան տարիներին, բնութագրելով ազատութեան զինվորագրյալների հայրենանվեր գործը, նա գրել է. «Նյութական պետքը չէր, որ հայ երիտասարդությունը Հեղափոխության կը մղեր. անարատ հայրենասիրության զգացումներով խանդավառված էր այդ երիտասարդությունը. անհրկրավոր էին իր բաղձանքները, ուստի և գերազանցորեն ազնիւ»²⁹⁵։ Հետագայում ևս հրապարակագիրը մնում էր այն համոզման, որ հեղափոխությունը ծնունդ առավ ոչ թե անհասանքի կամքով, այլ «տառապանքին մեծությունը շղթայազերծեց ըմբոստացումը միահամուռ հայ աշխարհին զանազան կետերուն վրա, զայն ուղղելով դեպի այն անձկալի նպատակը»²⁹⁶։

Հեղափոխության առաջացման պատմական պզգակները հայտնաբերվում են ժողովրդի ինքնադիտակցության դարձման, ընդլզող կամքի դրսևորումներում, որոնց ուղղություն տվեց և կազմակերպեց հասարակական մտքի զարգացող ընթացքը։ Հասարակական ուժերի միավորման, տարերային շարժումների բնույթը հունավորելու ձգտումը դիտվում է դարավոր ճնշման կապանքներից ազատագրվելու օրինաչափ պահանջ, բաղաքական հասունացման վերընթացի արդյունք։ «Հայը,—գրում է Արփիարյանը,—իր հոգեկան ըմբոստացումը հռչակեց նույնիսկ իր գալարումներովը, իր անհամբեր պոռթկումներովը... Ցեղային ինքնապահպանումի նոր զորություն մը ստեղծելու պետքը սկսավ մտքերը տանջել. և հիմնվեցան «Արմենիան», «Հնչակ» նույն խակ 1885—1888 թվականներուն։ «Հեղափոխական» կոչվեցան անոնք, որ այս պաղատարատարած թերթերուն խորհուրդները ընդգրկելով, զանոնք դործադրելու հետամտեցան, իրենց հայապաշտպանությունն ալ՝ «Հեղափոխություն» հռչակվեցավ»²⁹⁷։

Հրապարակախոս-գործչի հայեցողյանը խորթ էին նեղ-ազգայնամտական տեսակետները։ Ազատագրական պայքարի վերջնական արդյունքում նա հրադում էր իրագործված տեսնել բոլոր ճնշվածների բաղձանքները։ 1905 թ. ռուսական հեղափոխությունը նրան համամարդ-

²⁹⁴ Լուսաբեր, 1905, № 138։

²⁹⁵ Նոր կյանք, 1900, № 22, էջ 339։

²⁹⁶ Շիրակ, 1905, № 9, էջ 170։

²⁹⁷ Շիրակ, 1906, № 1, էջ 7։

կային ազատության զազափարի հաղթանակի հուշերն է ներշնչում»
«... Իցն թե,—գրում է նա,—Կովկասի այլևայլ ցեղերուն համերաշխու-
թյունը Թուրքիո ալլեայլ ցեղերուն ալ աշքերը բանար: Ու հաջորդ տաս-
նամյակի մը բոլորմանը փոխան կոտորածներու մահաստանի մը մեջ
թափառման, ծաղկազվարճ դարաստաններու մեջ հրճվելին, Եփրատի
ու Տիգրիսի Հայը, Քյուրսը, Թուրքը, Եղիտին, քրիստոնեան ու մահ-
մեդականը, հավատացյալն ու անհավատը՝ Ազատության Արևը Աստծու
Արևուն պես ամենուն վրա ցաթած»²⁹⁸,

Նույն այդ ժամանակ ազգայնական կուսակցությունները առաջա-
դրում էին «Կովկասը Կովկասցիներին» լոզունգը. բերելով Շվեյցա-
րիայի օրինակը՝ իբրև բաղմալզ ժողովուրդների խաղաղ զոյակցության
հնարավոր տարբերակ: Արփիարյանը Կովկասի համար վաղաժամ և
չհիմնավորված է դիտում այդ տարբերակի իրագործումը, ուր անտես-
վում էին հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների ռեալ ա-
ռանձնահատկությունները: «Կովկասը,—գրում է նա,—պարզաբանելով
իր տեսակետը,—խառնուրդ մըն է այլացեղ, այլախոս, այլակրոն ժո-
ղովուրդներու, մի բուն հայեր կը հաջողին այդ այլազանությունները
ի մի ձուլելով. Ամբողջություն մը խրոխտել Բեդրայուրկի Դահլիճին
դեմ: «Կովկասը կովկասցիներուն» ազազակը կը լավի. գոնի փոքրա-
մասնության մը բերենն: Զուլեցերիա մը ընել այդ Կովկասը, ուր Հայը,
Վրացին, Թուրքը բովբոփի աղբարիկ ապրին, ինչպես անդին կ'ապրին
ֆրանսախոս, իտալախոս, գերմանախոս Զվիցերիացիները: Բայց ահա
Բաղուի կոտորածը «ի պատեհ ժամու կը հասնի, հիշեցնելու, թե տակա-
վին ծագած չէ այն ոսկեդարը, ուր «գայլք և գառինք ի միասին ճարա-
կեսցին»: Եվ Բաղունն ետքը Նախիջևան ու Երևան, և Նախիջևանին ու
Երևանին ետքն ալ գուցե ուրիշ քաղաքներ»²⁹⁹:

Ուշագրավ է, որ հրապարակախոսը մեկնաբանելով «փետրվարյան
աղետները», ճիշտ է ըմբռնում դրանց հրահրման ազգականները: Նա հակ-
ված չէր ջարդերի իրողությունը զուտ ազգայնական մոլեռանգությամբ
բացատրելու, այլ դրանց վերևում տեսնում է ցարական կառավարու-
թյան քաղաքականությունը, որի ծրագիրն էր «ջնջել հանգցնել ուս
հեղափոխությունը Հրեաների և Հայերի արյունով»: Արփիարյանի տե-
սակետն իր բովանդակությամբ համահնչուն էր ուս սոցիալ-դեմոկր-
րատների կողմից քաղաքական իրագործության ընկալմանը:

²⁹⁸ Շիրակ, 1905, № 5, էջ 372:

²⁹⁹ Շիրակ, 1905, № 7, էջ 22:

1905 թ. ազգամիջյան ընդհարումների առիթով Մաքսիմ Գորկին գրել է. «Մարդկության պատմության ողջ ընթացքում ոչ մի երկրում իր իշխանությունը ժողովրդի վրա պահելու հրամանատարական դասակարգի կռիվը չի եղել այսպես խայտառակ, այսպես անամոթ ու լիտիրոնեն դաժան, ինչպիսին մեր արյունոտ օրերում մեր երկրում է... Ամենից առաջ ինչ է անհրաժեշտ ժողովրդի և մարդու զարգացման համար: Իր անձնական և հասարակական ցանկությունները ազատ որոշելու իրավունք, յուր սգու և յուր ցեղի ոգու աճի համար համակեցության առավել լայն ձևեր ստեղծելու իրավունք:

Ուրեմն մի՞թե հայը, և մի՞թե վրացին են զրկում թաթարին այդ ազատությունից: Մի՞թե ռուսը, հրեան և լեհը ոտքով ու ձեռքով բանտված չեն այն ուժով, որը և նույնքան ծանր ընկած է թաթարի ուսերին: Մենք բոլորս ունենք մեկ թշնամի»³⁰⁰:

Համադումների նույն ուղղվածությամբ են հատկանշվում Արփիարյանի կարծիքները նշված հարցի շուրջը: Գրող-հրապարակախոսի մտածելակերպում մարքսիստական գաղափարների որոշակի ազդեցությունն ակնհայտ է, թեև նա ընդամենը հեռվից-հեռու էր տեղյակ ուսմունքի բուն էության ու նրա հետևորդների՝ ռուս բուլժեիկյան կուսակցության գործունեությանը: Կովկասի, եվրոպական մամուլի նյութերից պատկերացում կազմելով ռուսական հեղափոխության ընթացքի մասին, Արփիարյանը հանդում է այն եզրակացության, որ այդ ընթացքի պատմական դասերը ուսանելի խորհուրդ ունեն, որը «մեղի շատ մը բաներ ալ պիտի սորվեցնեն, որոնցմե կրնանք օգտվիլ մեր հեղափոխական գործին ղեկավարությանը մեջ»: «Դաս մը Ռուսիո հեղափոխականներեն» խոստովել ենք: Կիրող հողվածում հրապարակախոսը առաջնահերթ լինողի դիտելով հեղափոխության բուն բովանդակությունն ու նրան դիմադիր ուսակցիան ուժերի ճանաչումը, այդ անհրաժեշտությունը բացատրում է իրողության քողարկված ազդակները ճիշտ ըմբռնելու պահանջով: «Երբ կը լսենք,—գրում է նա,—թե Բագու, Շուշի, Գանձակ ու այլ և այլ կողմեր ալ Թաթարները Հայոց վրա հարձակվելով զանոնք չարդեր ու անոնց տունը տեղը այրեր ու թալանի ալեր են, ահա կը բորբոքինք, կը տաղնալինք, մահմեդականության դեմ կը զրգովինք ու կամալ-կամալ հուսահատությունը մեզի կառնեն, այդ նախճիրներուն

³⁰⁰ М. Горький, Собр. соч. в 30-и томах, т. 23, М., 1953, стр. 339—340: *Մեշերերումը՝ ըստ «Ազատասիրական գաղափարները հայ հրապարակախոսության մեջ» ժողովածուի, էջ 32:*

ետեր հատկապես հակահայկական վիթխարի ծրագիր մը գուշակելով։ Բայց երբ գիտնանք, թե Բեդրսպուրկ տիրող իշխանությունը ինչ որ կենն Ռուսներուն դեմ, Հրեից դեմ, նույն ոճրագործական քաղաքականությունը Կովկաս ալ կը շարունակե, այն ատեն պիտի հասկնանք. թե կոտորածի ու թալանի քաղաքականությունը Հայոց համար ծրագրված չէր, ալ անխտիր ամեն անոնց դեմ, որոնք ընկերային պահանջումներ կրննին։ Ռուսին ձեռքով ռուսը ջարդել տվողները պիտի չվարաննին Թաթարին թուրովն ալ Հայը ջարդել տալ։ Մարտնչումը ցեղային չէ, ալ ընկերային, դասակարգային»³⁰¹։

Արփիարյանի կողմից չի անտեսվում նաև պայքարի ազդային առանձնահատկության բնույթը, որն անսպաժանորեն յուրատեսակ մոտեցում է պահանջում։ «Բայց ընդունելու է,—նշում է նա,—որ Կովկաս նաև ցեղային խնդիրն ալ կը բարդվի ընկերային խնդրին վրա»։ Համակողմանի քննության ենթարկելով քաղաքական պայքարի ձեռնարկները, նա այդ իմաստով էլ չի ընդունում Հնչակյանների ծրագիրը, քանի որ այն «պատրաստված էր Ժնև, Ռուսիան ճանչնալով, Թուրքիա համար շինված և անդործադրելի»։ Նույնքան էլ չհիմնավորված են դիտվում Հնչակյանների՝ երիտթուրքերի հետ պործակցելու հղացումները։ «Երիտասարդ թուրքերուն այսինչ սուլթանին տեղ այնինչ սուլթանը բերելու ըղձանքը, բնավ երկրին վերանորոգման ըղձանքը չէ,—իր համոզմունքն է հայտնում հրապարակախոսը՝ զուգահեռելով Ռուսաստանի օրինակով։ — Ռուսները ինչ պիտի կրնային շահել, Նիքոլային տեղ պարզապես Միխայել մը թագավորեցնելով»³⁰²։ Մի ալլ հսկվածում, շարունակելով նույն միտքը, նա երիտթուրքերի իշխանություն ձեռք բերելու հետ ոչ միայն հույսեր չի կապում, այլև հեռատեսորեն կանխագուշակելով հայերի դրության վատթարացումը, ստիպում է խորհել ապագա ընթացքի մասին։ «Այսօր ամենուս գիտցած բանն է, որ մենք Հայերս շատ ավելի մեծկակ երկյուղներ ունենալու ենք Երիտասարդ Թուրքերեն, քան թե Հիւն Թուրքերեն։ Եվրոպայի մեջ իսկ մեր փոխադարձ հարաբերությունները ցույց կուտան, թե օր մը երկիրը իրարու հետ ինչպիսի պիտի վարվինք, երբ անոնք երկրին գերագույն վարիչները դառնան և մենք ալ շարունակենք բայա մնալ»³⁰³։ Ընդամենը երկու տարի անց, 1908 թ. Արփիարյանի զգաստ կանխատեսումները ամենա-

³⁰¹ Լուսաբեր, 1906, № 171։

³⁰² Նույն տեղում։

³⁰³ Լուսաբեր, 1906, № 176։

դաժան իրականություն դարձան՝ երիտթուրքերի կողմից մշակված հայության ոչնչացման ծրագրում:

Իսկ մինչ այդ հրապարակախոսի շուրջը շարունակում է բարձրանալ անհանդուրժողականության, ծանր հալածանքների ալիքը՝ անխուսափելի հաշվեհարդարի սպառնալիքով: Արփիարյանի հարձակումները կուսակցական նեղմտության, արկածախնդրական ձեռնարկների հետևանքների դեմ հանդիպում են անըմբռնողության խուլ պատենշին: Մշտապես աչքի առաջ ունենալով մոլեռանդ վրիժառության վտանգը, հրապարակախոսը հետևողական մերկացումներով ցույց է տալիս կուսակցական կեղծ ու պատիժ բախումների, տեղորոշական ակտերի ավելի ու ավելի հաճախացող շարադետ երևույթի ազդագավ բովանդակությունը: «Արփիարի մղած պայքարը,—գրում է Նովանդ Օտյանը իր հուշերում,—հրապարակային քննադատություն մըն էր խմբակի մը դեմ՝ որուն արարքները զգվանք և զայրույթ հառաջ բերած էին բովանդակ հայության մեջ և ինչ որ ինք քաջաբար կը գրեր՝ ուրիշներ արդեն երկար ատենն ի վեր կը կրկնեին իրարում»³⁰⁴:

Իր ելույթներով հրապարակախոսը փորձում է հանրային կարծիքը ուղղել վտանգավոր երևույթի առաջացման դեմ, զգաստացնել ու սթափեցնել պայքարի անվսյել ուղիներ բռնած դավադիրներին՝ կանխելով նորանոր հնարավոր ոճիրները: Ունճյանի, Թավշանճյանի, Պլըխտանյանի, Վարդ Պատրիկովի սպանությունների առթիվ գրված տարբեր հոգվածներում դատասարտվում է անօրինական հաշվեհարդարի անազնիվ ու անհեռատես ընթացքը՝ համարելով այն կուսակցությունների ներքին խմբակցությունների գործունեության ամոթալի էջը: «Մենն ետքը կեղծները,—գրում է Արփիարյանը,—երբ մեր հիմակվան կենցաղավարության պատմությունը պրպտելով, հայ հին ընկերական հոգեբանության նյութեր փնտրեն անոնց մեջ... գուշակել կարող չեմ, թե Վարդոյին սպանման միջադեպը կուսակցական կեղծավորման քստմենիլի զավեշտալիսաղէ մը, թե վեհինամիտ ողբերգության մը նյութ պիտի թելադրե իրենց»³⁰⁵:

Սեփական անձի փրկության մտահոգությունն ու մահվան երկյուղը չեն առիթ տվել հրապարակագրին գրելու տխուր կանխագուշակումների այս տողերը, թեև դրա համար նա ունեցել է բավականաչափ ռեալ հիմքեր՝ ի զմեռ այն սպառնադրերի, որ նա ստանում էր ժամա-

³⁰⁴ Ե. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, էջ 394:

³⁰⁵ Շիրակ, 1907, № 9, էջ 515:

նակ առ ժամանակ: Կանխահաս վտանգը իր անձի հանդեպ նրան անհանգստացնում էր առավելագույն հարազատներին ու մտերիմներին նրկատի ունենալով: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություն է թողել նաև Երվանդ Օտյանը, գրելով հետևյալը. «Լուսաբերի» մեջ Վահեի ու անոր խմբակին դեմ պայքարը հետզհետե կը սաստկանար և ամենքս ալ կը զգայինք թե Արփիար փորձա՛նք մը կը պատրաստեր իր զլխուն: Ինքն ալ այս բանը գիտեր և երբ փողոցը Փիլիկին հետ քալեր, կստիպեր զայն, որ քիչ մը անդին երթա, որպեսզի եթե իրեն դեմ մահափորձ մը կատարեն, սխալմամբ եղբորորդին չղարնվի: Նույն ստիպումը կըններ նաև իր ուրիշ մտերիմ բարեկամներուն:

— Գործը չուբազ տերորի մը հանձնված կըլլա՝ պարապ տեղը դուք կը վնասվիք, կըսեր»³⁰⁶:

Քաղաքացիական կայուն նկարագրի, հասարակության առջև պարտականության գաղափարի սկզբունքներով էր առաջնորդվում հրապարակապիրը անարգանքի սյունին գամելով հեղափոխության դործը վարկաբեկող խմբավորումների արարքները: «Հայ լինչականները» հոգվածում Արփիարյանը բերելով Ֆիլիպեում կատարված կամայական հաշվհարդարի օրինակներից մեկը, այն համեմատում է ամերիկյան սեամորթներին հանդեպ կիրառվող տխրահռչակ Լինչի դատաստանի հետ: Առավել ցնցող է հրապարակագրի իրատեսությունը «Քաղվության կանթեղը» հոգվածում: Ասես կանխազգալով անխուսափելի օրհասի դաժան ժամը, որը նրա անունը պիտի ավելացնեք անմեղ զոհերի անունների շարքում, Արփիարյանը «Արդարագատության պահանջումի», ձայնն է բարձրացնում՝ հանրությանը մղելով խորհրդածելու և կանխելու շարունակվող ոճիրները:

«Վենետիկ, երբ իրիկունները մութը կը կոխե, Սուրբ Մարկոսի դմբեթին ներքև, հրապարակին վրա նայող անկյուն մը, կանթեղ մը կը սկսի սլալալ: Հանրապետության օրով ոճիրի մը առթիվ հացավաճառ մը իբրեւ հղեանագործը մահվան կը դապատարտվի: Խեղճը կախվելին հետո, անոր անմեղությունը կը հայտնվի: Անկե ի վեր հարյուրավոր տարիներ են, Վենետիկը իր այս սխալումը քաղելու խղճահարությունը ամեն գիշեր կանթեղ մը կը վառե անմեղին հոգուն: Այդ կանթեղին պղպուղը թող երբեք չմարի, չշիջանի Հայուն խղճին խորանեն»³⁰⁷, —

³⁰⁶ Ե. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, էջ 393:

³⁰⁷ Շիրակ, 1907, № 8, էջ 488:

գրում է հրապարակագիրը՝ վեներտիկյան ավանդույթյան խորհուրդը իբրև պատվիրան կտակելով իր ժամանակակիցներին:

Մինչև իր կյանքի վերջին օրը Արփիարյանի հրապարակախոսությունը եղավ կրքոտ մարտնչում հանուն իր ժողովրդի, նրա ճակատագրի ու ապագայի, որին նա անմնացորդ ծառայեցրեց իր ողջ կյանքը: Նա ոգևորության ու խանդավառ հույսերի պահիր էր ապրում հայ հասարակական կյանքի առաջընթացի դրսևորումների յուրաքանչյուր երևույթով, մտահոգվում ու ծառանում այդ առաջընթացը խոչընդոտող անպատեհ հանգամանքների դեմ, խորհում քաղաքական իրադրության ծանրացող կացությունից ելք գտնելու ուղիներէ մասին: Արփիարյանի վրանքի վերջին տարիները բնութագրելով Վահան Մալեղյանը գրում է. «Շուրջ երեք տարի, Գահիրեի մեջ, վերակենդանացած, դիշեր ցերեկ աշխատեցավ: «Լուսաբերի» և «Շիրակի» խմբագրապետությունը ըստանձնեց և հագուրդ տալով իր անդամագրելի կոչումին և ձգտումներին, ուխտյալ դիմակալերծողի մը բուռն հավատքովն ու կիրքովը շատ մը խնդիրներ հուղեց. կամ ևս փոթորիկներ հարույց, թաքուն ճշմարտություններ հրատարակելով և դաժան իրողություններ երևան հանելով, այնպես որ, թեև իր գաղափարակիցներուն շրջանակը օրէ օր լայնցավ և արտասահմանի մեջ ողջամիտ հայությունը իրմով զարթում ունեցավ, սակայն իր երեկի ընկերները որոնցման զգվանքով հեռացած էր, հին ոխերով ուռեցվորած, վրեժխնդրության ամենեն արմատական միջոցը նկատեցին, չի կրնալով գաղափարը սպաննել, սպաննել մարդը... Իր փոթորկալից կյանքը և իր արդյունաշատ գործը ունեցան դուցե թերություններ, բայց կարելի չէ չի հիանալ այդ անվեհեր Հայուն վրա, որ՝ իր կյանքին վերջին տարիներուն՝ երկու սուրի մեջ ապրեցավ,—լո՛ւն թե գրել, քանգի լավ գիտեր, թե իր գրիչը պիտի փութացներ իր մահը : Ընդ անկարելի էր հարգանքով և խանդաղատանքով չի վերցնել իր արյունալից գործը՝ որպես բազմավաստակ դրաղեսու և հրապարակագիր, երեսունհինգ տարիներու անդադրում և անվհատ աշխատանք մը, իր ազգին համար՝ որուն սիրուն նախամեծար սեպեց մեռնիլ, քան թե լոնը»³⁰⁸:

Արփիարյանը չլոնեց, և կատարվեց նրա դեմ երրորդ՝ վերջին մա-

³⁰⁸ Վ. Մալեղյան, Ճամբու ծայրը, Պատմական դեմքեր ու դեպքեր, Փարիզ, 1954, էջ 279—280:

հափորձը: 1908 թ. փետրվարի 12-ին երեկոյան, երբ նա վերադառնում էր իր բնակարանը, դարանակալ մի տեղորիստ, երեք մահացու կրակոց է արձակում: Վրա հասած արաբ գիշերապահն ու դռնապանը լսում են միայն մեկ բառ, որ կարողանում է արտասանել նա. «Հայ եմ»: Ձերբակալված ոճրագործը, Պետրոս Հյուսնյան անունով մի տիգրտնակերացի, դատաւարտվում է կախաղանի:

Արփիարյանի մտերիմների և մյուս ժամանակակիցների հուշերում պահպանված սպանության մանրամասները պատմում են այն ալեկոծ հուզման ու ցասումնալի բողոքի ցույցերի մասին, որ առաջ էր բերել նշանավոր գործչի սպանությունը: Ծրկու օր անց, փետրվարի 14-ին Կահիրեի Մարմինա գերեզմանատանը կատարված թաղման արարողության մասին պատմելով, Օտյանը գրում է. «Այս անօրինակ հանդեսը թե Գահիրեի հայության կողմե հարգանքի արտահայտություն մըն էր մեծանուն գրագետին ուղղված և թե բողոքի ցույց մը կը նկատվեր ոճրագործ խմբակին դեմ...

Ժամը երկուքին արդեն եկեղեցին ամբողջությամբ լեցված էր խուռն ու երկսեռ բաղմունքյամբ մը... Կարելի է ըսել, որ Գահիրեի ամբողջ հայությունը ներկա էր հոն իբրև սգակիր... Խորին տալովորության մեջ տեղի ունեցավ եկեղեցական արարողությունը, որու միջոցին ամեն կողմե հեծեծանքի ձայներ կը լսվեին: Երբեք չէի տեսած ժողովրդային այսքան անկեղծ և ինքնաբերական արտահայտություն մը դագաղի մը շուրջ: Կարծես ամենքն ալ իրենց մեկ սիրականը կողբային»³⁰⁹:

Սգո միտինգում, ապա նաև գերեզմանատանը ելույթ են ունենում Վահան Մալեղյանը, Վահան Թեքեյանը, դամբանականներ են արտասանում Միհրան Տամատյանը, դոկտոր Նաղարեթ Տաղավարյանը և ուրիշներ: Հ. Ալփիարը կարգում է տարբեր երկրներից հղված բաղմաթիվ հեռագրերը, որոնցից, ինչպես նշում է Օտյանը, հատկապես աղղեցիկ է հնչում «Մշակի» խմբագրությունից ստացված հետևյալ հեռագիրը. «Մշակի» խմբագրությունը կողքս սպանությունը Արփիարյանի, իր հանճարեղ աշխատակցի, ականավոր հրապարակագիր, գրագետ, որ զոհ է դառնում իր պարտականություններին, նա հանդիսացավ միության գիծ՝ տաճկահայերի ու ռուսահայերի միջև: Անե՛ծք ոճրագործներին»:

309 Ե. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, էջ 440—441:

Հասարակական ցավի մեծությունը դառնում է գրող-հրապարակա-
խոսի վաստակի արժեքի մի յուրատեսակ չափանիշ, իր ողջ կյանքը
զրկանքներով ապրած գրողը, որի «սպաննված պահուն քովեն հացի
կտոր մը, քանի մը լրագիր և 6—7 ղրուշ գտնված էր միայն», իր ծա-
ռալույթյունների զնահատանքը ստանում է հանրության միահամուռ
ախրո ու վշտի արտահայտությամբ: Եղիպտահայ թերթերի հետ, ինչ-
պես վկայում է Արփիարյանի գործի ռուսումնասիրող Գ. Ստեփանյանը,
հրատարակվում են հոգվածներ արարական, իտալական, ֆրանսիա-
կան, անգլիական, ռուսական և այլ թերթերում³¹⁰: Արևելահայ մա-
մուլը առանձնապես բուռն հուղմունքով է արձագանքում գրողի եղի-
քական մահվանը: Թիֆլիսում հայ մտավորականությունը ժողով է գու-
մարում «Տարաղի» խմբագրատանը, որի բանաձևը որոշվում է հրա-
պարակել բոլոր հայ թերթերում: Բանաձևում, որ ստորագրել էին Նար-
Պոսը, Երվանդ Լալայանը, Տ. Նազարյանցը և ուրիշներ, մասնավորա-
պես ասվում էր. «Արտահայտել բուռն դայրույթի և նողկանքի զգաց-
մունք, թե՛ ալ սպանությունը կատարող ոճրագործների վերաբերմամբ
և թե՛ այն բոլոր անձանց ու հասարակական խմբակցությունների, ո-
րոնք զրլի մշակի և ազատ խոսքի դեմ գործ են դնում բռնի միջոց-
ներ»³¹¹:

Ի հավերժացումն գրողի հիշատակի բացված հանգանակության
հասույթով 1911 թ. նրա շիրմաթմբին կանգնեցվում է հուշարձան³¹²,
որի բացման առթիվ հանձնախմբի անդամների, և ամենից առաջ
Վ. Մալեղյանի ջանքերով հրատարակվում է մի ժողովածու՝ «Հուշար-
ձան ժղբացյալ Արփիար Արփիարյանի» խորագրով³¹³: Ժողովածուն
երախտագետ հանորդների հարգանքի ու հիացմունքի առաջին տուրքն
էր մեծ գործչի հիշատակին, նաև առաջին փորձը ներկայացնելու նրա
կյանքի և գործի դժվարին ուղին՝ վախճանի տխուր մանրամասներով:
Ավարտվում է եղբորեն գեղեցիկ մի կյանքի պատմություն, որի
արդասավոր արդյունքը՝ նրա գրական-հասարակական գործունեությու-
նը, նվիրագործվեց աղնիվ մաքառման ու ձևորոշումների անհերքելի

³¹⁰ Տես՝ Գ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 283:

³¹¹ Տարաղ, 1908, № 5:

³¹² Հուշարձանի հեղինակն էր բանդակագործ Հ. Պեղիբեյանը:

³¹³ «Հուշարձան ողբացյալ Արփիար Արփիարյանի» գրքույկը լույս է տեսել Կա-
հրեում, 1911 թ. վահան Մալեղյանի խմբագրությամբ:



Ա. ֆիաբյանի հուշարձանի բացումը Կահիրեի զերեզմանոցում

արժեքով: Մենք առաջ տարանք այդ կյանքի պատմութիւնը նրա հրա-
պարակախոսական գործին աղերսւած, քանզի գրող-գործչի կենսագրա-
կան էջերը նրա անանձնական կյանքում իմաստավորվել են բացառա-
պէս ազգային-հասարակական առաջընթացին ուղղւած անմնացորդ
ժառանգութեամբ: Արփիարջանի գեղարվեստական ստեղծագործութիւնն
ու քննադատական ժառանգութիւնը ներկայացւում են ուսումնասիրու-
թյան հաջորդ բաժիններում՝ ամբողջացնելով գրողի, գեղագետի վաս-
տակի արժեքավորման մեր փորձը:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

«ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ»

XIX դարի վերջին տասնամյակների արևմտահայ գրականությունը նշանավորվում է ռեալիստական արձակի աճիցիսի ներկայացուցիչների անուններով, ինչպիսիք էին Արփ. Արփիարյանն ու Գր. Զոհրապը, Տիգրան Կամսարականն ու Ն. Օսյանը, Լևոն Բաշալյանն ու Բլիատինյին և մի շարք այլ գրողներ: Ինքնատիպ և ուրույն ստեղծագործական այս անհատականություններին միավորում էր ժամանակի գրականության զարգացման գլխավոր խնդիրը՝ ռեալիստական պատկերման որակական նոր փուլի բովանդակությունը:

Արփ. Արփիարյանի գործունեությունը առաջատար դեր ունեցավ 80-ականների գրական շարժման մեջ: Նրա ավանդը նշանակալից էր և՛ ռեալիզմի տեսության, և՛ գեղարվեստական մարմնավորման գործում:

«Կյանքի պատկերներ». այսպես է կոչել գրողն իր առաջին արձակ էջերը: Եվ իրոք, գեղարվեստական հետազոտության ենթարկելով կյանքը, նա արևմտահայ արձակը հարստացրեց կենցաղի, սոցիալական միջավայրի նկարագրություններով, բնավորությունների ու տիպերի հոգերանական վերլուծությամբ: Նրա առաջին ստեղծագործական քայլերը ողջունելով, Լևոն գրում էր. «Պատիվ երիտասարդ հեղինակին, որ արծարծում է այսպիսի թարմ, ժամանակակից հարցեր, ինքնուրույն պատկերներ է նկարում, զերծ մնալով կույր հետևողությունից և մեր դեռարույս վիպասաններին վիճակված մի հին հրգը հազար տեսակ հրգիլու տկարությունից»¹: Ուշագրավ են ոչ միայն Լեոյի ավտո բարձր գը-

¹ Մշակ, 1886, № 30:

նահատականը, այլ հատկապես նրա բնութագրման վերջին տողերը, որոնք վերաբերում են այն նորին, որ բերում էր Արփիադյանի արձակը: Իսկապես ռեալիզմը նոր չէր գրականության մեջ, սակայն նորը այն որակն է, որ տեղը ունեւորեցին այլ բովանդակություն էր հաղորդում գրականությանը: Սոցիալական դետեկտիվի նշանները կային և նախորդ շրջանի գրողների մոտ, իսկ իրականության արտացոլումը կարելի է գտնել ցանկացած ուղղության գործերում: Ռուս գրականագետ Ս. Պետրովն այդ իմաստով տարբերակում է արտացոլումը պատկերումից: Պատկերումն էշմարտացիությունը դիտվում է անհատականով ընդհանուրի բացահայտման մեջ, մարդու և նրան շրջապատող աշխարհի փոխադարձ կապերի ու դարգացման մեջ²: Սոցիալական միջավայրի պատկերման ամբողջականությունը ձեռք է բերվում հոգեբանական վերլուծության զուգակցմամբ, հասնելով տիպականացման մեթոդին, առանց որի անհնարին է ռեալիստական պատկերումը: Ռեալիզմի նախորդ փուլի և քննադատական ռեալիզմի տարբերակումը որոշարկող փաստարկներում առաջնացին նշանակություն ունի կրեոլյի գաղափարական և հասարակական շարժառիթների հայտնաբերումը: Այդ նկատի ունի գրականագետ Ս. Սարիեյանը, երբ 80—90-ական թթ. ռեալիստների առջև տեսնում է «հասարակության կառուցվածքն ուսումնասիրելու, վերլուծելու ամենի բարդ խնդիրը»: Ի տարբերություն լուսավորական ռեալիզմի, ուր անհատի «բնավորության շարժիչները հայտնաբերվում են մարդու բնական խառնվածքի վերացարկված պատկերացումների մեջ», քննադատական ռեալիզմի զեղադիտությունը հետամուտ էր «անհատի սոցիալական էություն, մարդու անձնական էության, մարդու և հասարակության օբյեկտիվ կապերի հայտնաբերմանը, ...մարդու հոգեբանության կադմատիզման, նրա անհատականության ձևավորման օբյեկտիվ գործոնների հայտնաբերմանը»³:

Իհե տարբեր ազգային գրականություններում ռեալիզմի ընթացքն անհեղին է ինքնատիպ զարգացում, յուրովի դրսևորվելով իբրև հասարակական պատմական օրինաչափությունների արդյունք, սակայն ազգային գրականությունների տարբեր մակարդակներում այն պահպանել է ուղղության տիպաբանական բնորոշ ընդհանրություններ: Հայ իրականության մեջ լուսավորական ռեալիզմի, ռոմանտիզմի որոշ գործեր

² С. М. Петров, Критический реализм, М., 1974, стр. 183.

³ Ս. Սարիեյան, Հայկական ռոմանտիզմ, Երևան, 1986, էջ 15:

և քննադատական ռեալիզմի առաջին ստեղծագործությունները հանդես են եկել գրեթե համատեղ: Անշուշտ երևույթը պայմանավորված էր հասարակական և պատմական հանդամանքների ուրույն դարգացմամբ: Սակայն միանգամայն որոշակի է այն փաստը, որ XIX դարի վերջին տասնամյակների հայ գրականությունը բնութագրվում է քննադատական ռեալիզմի իշխող գերակշռությամբ: Ռեալիզմի արվեստը կյանքի պատկերման լուսավորական բարոյաբանական և ռոմանտիկական իդեալականացման սկզբունքները փոխարինեց սոցիալ-հոգեբանական վերլուծականության սկզբունքներով՝ պատճառակցելով անհատի և հասարակության, մարդու և միջավայրի փոխկապակցված պատմական հարաբերությունները: Բարձրանալով իրականության մտկերեսային պատճենահանությունից, գրականությունը հասնում է առօրյա, սովորական կյանքի ընդհանրացմանն ու տիպականացմանը: Բուրժուական կյանքի սրվող հակասությունները բացահայտվում և դատապարտվում են արդիականության ընկալման անդիջում, անհաշտ հետևողականությամբ: Գլխավոր հերոսների բնավորությունները հատկանշվում են սոցիալական և հոգեբանական ամբողջականությամբ, իսկ նրանցում բովանդակված սոցիալական քննադատությունը նպատակամիտում է հասարակական կյանքի, բուրժուական իրավակարգի վերափոխմանը:

«Կյանքը, ինչպես որ է» ռեալիստական պատկերման դրույթը, առաջադրվելով շարժման հիմնադիր Արփիար Արփիարյանի կողմից, լայնացնում է իր պոզիտիվիստական, իմացաբանական հիմքի սահմանները իրականության գեղագիտական ընկալման նոր բովանդակությամբ: Ամենից առաջ դա վերաբերում է գրականության ժողովրդայնության ոգու հետևողական մարմնավորմանը: Դեռևս իր ստեղծագործական ուղու սկզբում Արփիարյանը ճիշտ էր գտել հայ գրականության հետագա դարգացման ուղղությունը, որ այն «կարող է դոյություն ունենալ միմիայն զավառական ուժերով և զավառական հողի վրա հիմնվելով»: Այս տեսակետը կարիք ունի բացատրության այն առումով, որ զրոյը ամենեկին էլ չի նեղացնում գրականության սահմանները լոկալ զավառային հիմքի վրա դնելով, այլ զավառից եկող ստեղծագործական լիցքի մեջ տեսնում է գրականությունը արյունով ու ավիշով կենդանացնող կենսատու երակը: Ինքը՝ Արփիարյանը, սերելով պատմական Ակնից, ոչ միայն իր մեջ պահել էր հեռու հայրենիքի բնաշխարհիկ ավանդություններ, ժողովրդական երգի ու խոսքի բանահյուսական տարերքը, այլև հոգում միշտ փայփայել էր իր հայրենակիցների կյանքի վնասը գրելու հրազանքը. «Մանկութենն ի վեր լսած եմ ականքներու պատմու-

թյունները, տեսած եմ անոնց արցունքները ու այդ ամենը վրաս խոր տալավորությունն թողած են, և սիրտս լեցուցած են այնպիսի զգացումներով, զորս միայն պիտի կարենամ մասամբ բացատրել, եթե օր մը ինձ հնարավոր ըլլա գրել ակնցիներու կյանքն այն վեպը, որուն կտենչամ երկար ատենն ի վեր»⁴։

Թեև Արփիարյանին շվիճակվեց իրականացնել իր այս ցանկությունը, սակայն նրա ստեղծած զեղարվեստական արձակը անպայմանորեն իր մեջ կրում էր վաղեմի երազանքի յուրօրինակ արտահայտություն ստացած գծերը։ Ի վերջո նրա արձակում իրական էին դառնում ձևով և բովանդակությամբ ազգայինի մարմնավորման միտումները նոր ուղղության մալարդակում։ ժամանակակից կյանքի պատկերումը ազգային հիմքի վրա նա իրականացնում էր ներառնելով մարդու անհատականությունը՝ վաբքի սոցիալական էության վերլուծական ուսումնասիրությամբ, սեփականատիրական շահերի կատաղի պայքարը, ընտանեկան կապերի քայքայումը, բուրժուական վերնախավի բարոյական ծախու էությունը և ժողովրդի հայրենասիրությունը, քաղքենիական հարաբերությունների ճշմոթությունը և աշխատավոր մարդու ազնիվ, անշահախնդիր զգացմունքները։ Այս բոլորն իրենց հակասություններով, բուռն քախումներով մտել են Արփիարյանի արձակի պատկերման ոլորտը՝ սեփական գրեկաոճի և աշխարհայացքային առանձնահատկությունների ուրույն գրոշմով։ Իր արձակում գրողը առաջին հերթին հետադոտել է հասարակական հարաբերություններից ծնվող բարոյահոգեբանական հետևանքները, շեշտը դնելով մարդու ներաշխարհի վրա թողած այդ ազդեցությունների վերլուծությանը։

Արփիարյանի կյանքի, ստեղծագործության և հասարակական գործունեության ամբողջական ուսումնասիրության հեղինակը՝ Գ. Ստեփանյանը, բնութագրելով գրողի ստեղծագործական առաջին քայլերը, նրա վիպակներում նկատում է «հրապարակախոս հեղինակի ազդեցությունը» որը թուլացնում է զեղարվեստական երկի ռեալիստական ընդհանրացման ուժը։ Արփիարյանի «կյանքի պատկերներում» ամփոփված գործերը իրեն կյանքի փաստերի անմիջական արձագանքներ, իրոք զնուս կրում էին նրա անփորձության։ Կնիքը։ Սակայն գրողի կողմից գտնված իրականության անդրադարձման սկզբունքը արդեն գտել էր այնտեղ որոշակի մարմնավորում՝ սեփական, ուրույն հայեցության արծարծումներով։ Ահա թե ինչու հրապարակախոսական բնույթի դր-

⁴ Հայրենիք, 1891, № 22.

սկորումներում կարելի է տեսնել ոչ թե հեղինակի մեղանշումը գեղարվեստականության հանդեպ, այլ նրա խնդրատիպ ստեղծագործական մոտեցման առանձնահատկություններից մեկը:

Եթե 80-ականների շարժման ներկայացուցիչների համար գրականության անմիջական կապը կյանքի հետ առաջնային սկզբունքի նըշանակություն ունի իբրև գեղարվեստական գործին ներկայացվող պարտադիր պահանջ, ապա Արփիարյանի հայացքներում այն մարմնավորում է նրա հրապարակախոսական առաջադրույթների հասարակական բովանդակությունն ու գործնական իրացումը: Այն, ինչ Արփիարյան-հրապարակախոսը հետամտում էր իր «Օրվան կյանքը» ակնարկներում «Արևելք» օրաթերթի էջերում, դառնում էր գրական ատաղձ նրա գեղարվեստական ստեղծագործության համար: Եվ եթե հրապարակախոսի հոգևածներում արդեն ակնհայտ երևում էր գեղարվեստականի զգացողությունը՝ իբրև ոճի դրսևորում, ապա արձակ էջերում գրողին շարունակում էր ուղեկցել հասարակական խրոդությունների հրապարակախոսական արձագանքը: Ինքը՝ Արփիարյանը, գիտակցաբար կարևոր տեղ էր հատկացնում գեղարվեստական ընդհանրացման ու տիպականացման արվեստին, ուր կյանքի փաստը դադարելով լոկ վերարտադրություն լինելուց, դառնում է գեղարվեստական ճշմարտություն:

Եվ հրապարակախոսության մեջ, և՛ գեղարվեստական գործերում Արփիարյանին վբաղեցնող պրոբլեմները Պոլսի իրականության կնճռոտ հարցերից էին գումարվում: «Մասիսի» էջերում հրապարակված գրողի առաջին պատմվածքները այնքան հարադատորեն էին արտացոլում ժամանակակից կյանքը, որ ընթերցողներն ընկալում էին դրանք իբրև բուն հղելություններ՝ փնտրելով նրանց հերոսների մեջ իրենց միջավայրի կենդանի անձնավորություններին: Եվ, ինչպես նշում է Արփիարյանի գործի ուսումնասիրողը, հեղինակին հաճախ դիմում էին ճշտելու այս կամ այն հերոսի անձը: Այդ հարցումներին ի պատասխան Արփիարյանը հետագայում գրել է. «Բայց վնասին այսինչ անձը կը նմանի ճիշտ այսինչ մարդուն, ... ատոր պիտի ըսենք, թե շատ կարելի է ատիկա, և շատ ալ կարելի է, որ այդ մատնանիշը եղած դեմքը բնավ ծանոթ չըլլա գրողին: Վնա գրողը անշուշտ վերացական աշխարհի մը մեջ չի ապրած, այլ իր շուրջը տեսած է, քննած է, հոգեբանական ուսումնասիրություններ ըրած է այդ ամեն տեսածներուն, ըսածներուն»⁵: Այս կարևոր

⁵ Տես՝ Գ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 197—198:

բացատրությամբ հեղինակը բանաձևում է ռեալիզմի տիպականացման արվեստի սկզբունքներից մեկը, երբ զրոյը, հենվելով կյանքի փաստի վրա, ոչ թե պատճենահանում է այն, այլ ենթարկում գեղարվեստական ընդհանրացման, հոգեբանորեն պատճառակցելով միջավայրի և հերոսի հարաբերությունը, միաժամանակ անհատականացնելով իր հերոսին, իբրև ուրույն բնավորություն, սեփական նկարագրով:

Արփիարյան-զրոյի ծրագրային նպատակաուղղվածությունը դեպի ժամանակակից կյանքը մնում է դիմորոշ նրա ողջ ստեղծագործության ընթացքում՝ առաջին պատմվածքներից ու վիպակներից մինչև «Կարմիր ժամույց» և «Ոսկի ապրանքան» գործերը: Իր նամակներից մեկում զրոյը խոսում է վաղուց ի վեր ծրագրած ավելի լայն կտավի մի վեպի մասին, որի նյութը ընդգրկելու էր անցած 30—40 տարվա արևմտահայ կյանքը: (Վեպի հանդեպ Արփիարյանի առանձնահատուկ հետաքրքրությունը լուրջ անհատական նախասիրության արդյունք չէր: Այն կապվում է ռեալիստական գրականության նոր որակի մարմնավորման ձրգտումների հետ, որովհետև վեպը, առավել քան լարձակի մի այլ ժանր, համապատասխանում էր նոր ուղղության դադափարա-գեղագիտական միտումների զրահորմանը: Վեպը իր ծավալուն ընդգրկումներով, բազմաճյուղ, բազմապլան սյուժեի ընթացքով կարող էր դառնալ գեղարվեստական ամբողջության արտահայտչական էներգիայի բավազույն թափմանը: Պաշտոնական չէ, որ վեպի ժանրին դիմեցին միաժամանակ Գր. Զոհրապը, Տիգրան Կամսարականը: Եվ Կամսարականի «Վարժապետին աղջիկը» դարձավ աչք ձգտումների ամենակատարյալ գեղարվեստական արտահայտությունը⁶.)

Վեպի դադափարը Արփիարյանի կողմից մնաց չիրագործված, ինչպես և շատ այլ մտահղացումներ, որ դառնալու էին նրա տեսական առաջադրույթների գեղարվեստական մարմնավորումները: Իսկ այն, ինչ հասնողվեց ստեղծել, դարձան հայ արձակի մնայուն արժեքները, ի-

⁶ Տես՝ Հ. Մաքարյան, Տիգրան Կամսարական, Երևան, 1964, էջ 77: Վեպի ստեղծման մտահղացում է ունեցել նաև Հր. Ասատուրը: Այդ մասին Արփիարյանը գրել է. «Հրանդ Ասատուր ուշադրավ հրապարակագիր մը եղած էր, զրական զրոշմով, սակայն փափաղեցավ հետզհետե ընդլայնել շրջանակը, ուր սեղմված էր: Մտաբերեց վիպագրությունն ալ փորձել: Վիպասանին կոչումին կը պատրաստվիր մատենագրական խրնամյալ ուսումնասիրություններով: Ընդարձակ վեպի մը ծրագիրը՝ որ մեր ժամանակին ընտանեկան-ընկերական թաղմաթիվ խնդիրները կ'ընդգրկեր՝ կես մը խորհուրդ, կես մը ձեռագիր վիճակին մեջ իսկ հավաստում մը եղավ անոնց, որ մոտեն տեղեկացան անոր»: Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 506:

րենց ուրույն հասարակական բովանդակությամբ և գեղարվեստական պատկերման թարմ ինքնատիպության հեռանկարայնությամբ:

* *

(1884 թ. «Մասիսում» հրապարակված «Երազի մը գինը» պատմվածքը աշխույժ հետաքրքրություն առաջացրեց Արփիարյան-արձակագրի հանդեպ: Պատճառը ոչ միայն հեղինակի արդեն հայտնի հասարակական-հրապարակախոսական գործունեությունն էր, այլ ինքը՝ ստեղծագործությունը, ուր ոբոշակիորեն երևան էին դալիս նոր արձակի միտումները: Երևույթն ինքնին հասկանալի կդառնա, եթե հիշենք, որ այդ տարիներին ձևավորվող և հետագայում ասպարեզը դրաված ութսունականների առաջին գեղարվեստական փորձն էր դա, որ իրականացրեց Արփիարյանը: Արփիարյանի գործն ունեցավ ծրագրային նշանակություն և այդ «անհամեմատ բարձր արժանիքն» նկատի ունեւրա ստեղծագործության առաջին գնահատողներից մեկը՝ Լևոն Բաշալյանը, գրելով, թե նա «ժողովրդւան մեջ մուծած է վեպի ճաշակն, և վիպագրության ընդհանուր փափագ մը յառաջ բերած է»⁷: Իրապաշտ հեղինակի առաջին պատմվածքով սկիզբ դրվեց արևմտահայ արձակի այն նշանակալի ընթացքին, որի շարունակողներն ու զարգացնողները եղան Տ. Կամսարականն ու Գ. Զոհրապը, Լ. Բաշալյանն ու Թլկատինյին: Առաջին պատմվածքին հաջորդեցին «Կոտակ մը», ապա «Դատապարտւալը» պատմվածքները, որոնք 1885-ին հեղինակը լույս է ընծայում առանձին գրքով՝ «Կյանքի պատկերներ» խորագրով՝ ձոնելով այն Գրիգոր Արծրունուն: Փաստն ինքնին ուշագրավ է՝ իբրև ժամանակի երկու նշանավոր գործիչների խոր համակրանքի և գաղափարական հոգեհարազատության ապացույց: Սակայն դրա հետ մեկտեղ, այն վկայություն է, թե որքան մեծ և կարևոր ազդակ է եղել Արփիարյան-գրողի համար ոչ միայն «Մշակի» խմբագրի անձը, այլև ժամանակի արևելահայ ողջ դրական մթնոլորտը: Պատահական չէր, որ Արփիարյանը ձեռնարկեց իր առաջին գեղարվեստական փորձը Կովկաս այցելելուց անմիջապես հետո: Իր իսկ խոսքերով, նրա վրա մեծ տպավորություն էր գործել Թիֆլիսահայ հասարակական, մշակութային կյանքը և հատկապես Սունդուկյանի արվեստի բուռն ընդունելությունը հասարակու-

⁷ Մասիս, 1886, № 3807:

թյան կողմից: Այդպիսի փոխըմբռնման էր ձգտում արևմտահայ գրողը. գրականության և ժողովրդի կապի այդ դրսևորումն էր, որ դառնալու էր նոր ուղղության բովանդակության լիցքը: Ներկա գտնվելով Սուն-ինքն էլ խորապես տալովորվից թե ինչ ներգործության կարող է հաս-դուկյանի պիեսների բեմադրություններին, նա ականատես եղավ և նեղ ժողովրդի հույզերի թարգման հանդիսացող արվեստը: Իր «Ասուշը» վիպակի Սունդուկյանին ուղղված ընծայականում գրողը, արտահայ-տելով նրա պիեսներից ստացած իր ոգևորությունը, որոշակիորեն նը-շում է. «Ձեր այդ «կատակերգությունները»—ինչպես դուք անվանած եք վայնս, անշուշտ այն համոզմամբ, թե ամեն ծիծաղ կը վարագործի ցավ մը, ազդեցին իրենք ևս մտքիս ուղղության վրա...»:

Ստեղծել այնպիսի գրականություն, որ «ներկայացնեի հայ ազգի ոգին», նման առաջադրույթով ընդհանրացնելով տարբեր ուղղության գորղների գործերը, ինչպիսիք էին «Պատկանյաց, Սունդուկյանց, Պերճ Պռոշյանց ի վաղուց տնտի, և արդ Մուրացյան, Շիրվանզադե, Լեո և ու-րիշներ», որոնք «ընկերական ամեն խավերու ախտաղնությունը կընեն և կը պատրաստեն հանդիսարան մը Արարատյան ու Կովկասյան հայոց դանտղան դասերու վարքի, զգացումի, դադափարի, ցավերու և խըն-դություն»⁸: Այս տեսակետով է, որ գրողի «մտքի ուղղության վրա» տեսնում ենք ոչ միայն Սունդուկյանի արվեստի ազդեցությունը, այլև Միք. Նալբանդյանի ու Գր. Արծրունու հրապարակախոսության, Բաֆ-ֆու և Շիրվանզադեի գեղարվեստական արձակի ներշնչանքները, գա-ղափարական, գեղագիտական այն մթնոլորտը, որ նպաստել էր Ար-փիարյան-գրողի ուրույն անհատականության ձևավորմանը:

Անշուշտ, արևելահայ գրական-հասարակական միջավայրի ազդե-ցությունը նշելով, ամենևին չպետք է կարծել, թե անտեսվում են արև-մտահայ հասարակական, տնտեսական, մշակութային բուն արմատ-ները, որոնք սնունդ են տվել և որոնց հիմքի վրա է աճել գրող, հրա-պարակախոս, քննադատ, հասարակական գործիչը: Արփիարյանի ար-ձակը չէր ունենա այն հասարակական և գեղագիտական բովանդակու-թյունը, հնչողության այն մեծ անդրադարձը, եթե նրա ստեղծագործու-թյունը կապված չլիներ այն իրականությանը, ուր աճել և որի պահանջի պարտադրանքով պատկերել էր գրողը այդ կյանքը: Պոլսի կյանքը, որի

⁸ Մասիս, 1889, № 3924:

«ամենօրյա դիտողութիւնից անգնահատելի նյութեր էր ժողովում»⁹ գրողը, ոչ միայն եղավ նրա ստեղծագործութեան անմիջական պատկերման առարկան, այլև ուղեցույց և բանալի նրա հասարակական հայեցողության ու գեղագիտական սկզբունքների արտահայտման համար:

Արփիարեանը գրական-հրապարակախոսական առաջին դասերը ստացել է իր նախորդներից. Ստեփան Ոսկանի և Գր. Օսպանի, Մ. Խըրիմյանի և Պետրոս Դուրյանի, և, իհարկե, Հակոբ Պարոնյանի ստեղծագործական ավանդը եղել է այն հիմքը, որի վրա շարունակվել և նոր մակարդակում ձևավորվել է գրողի արձակը: Այս ժառանգական կապի հակադրությամբ ու միասնությամբ է պայմանավորվում Արփիարեանի ստեղծագործական հավատամքի կարևոր բովանդակութիւնը՝ հնի կաշկանդումներից ազատվելու և նորի տեղաշարժերում անցյալի կենսունակ միտումների վարդապետմը՝ գրականութեան նոր, ռեալիստական ուրակում:

Արփիարեանը ոչ միայն չէր անտեսում արևմտահայ գրականութեան նախորդ շրջանի ձեռքբերումները, այլև պատմական հայացքով գնահատել և արժեքավորել է Ալիշանի, Դուրյանի, Պարոնյանի ստեղծագործութեան գաղափարական ու գեղագիտական բարձր արժանիքները: Սակայն ժամանակի հետ փոխվում էին կյանքի՝ գրականութեան ուղղված պահանջները: Երգիծանքի աննախընթաց պարոնյանական ներգործող ուժը չէր սահմանափակում քննադատական ռեալիզմի բովանդակության հնարավորութիւնները, այլ դառնում է այն հիմքը, որի վրա զարգանում են նոր գրականութեան էպիկական համապարփակ ձևերը: Պարոնյանի արձակն արդեն իր մեջ կրում էր գաղափարական և թեմատիկ այն նախադրյալները, որոնք վերաճելու էին 80-ականների իրապաշտական ուղղութեան բնորոշ պատկերման սկզբունքների: Պարոնյանական ռեալիզմի հեռանկարայնութիւնը ակնհայտ էր 80-ականների շարժման բուն գեղարվեստական ծրագրերում, և դրա ուշադրավ արտահայտութիւնները դրսևորվել են Արփիարեանի արձակի էջերում՝ դառնալով պատկերման մեթոդի առանձնահատկութիւններ: Պարոնյանից Արփիարեանը վերցրել է այն շափով, որ շափով ժառանգում են իրենց մեծ նախորդներից: Գեղարվեստական յուրացման նման սկզբունքը պայմանավորված էր ռեալիզմի ուղղութեան զարգացման բուն

⁹ Սիմեոն Հակոբյան, Արփիար Արփիարեան, Կյանքն ու գրական գործունեությունը, Վիեննա, 1922, էջ 13:

առանձնահատկություններով, նրա հարաշարժ, մշտապես նորոգվող ու նոր ոլորտներ, դրավող երևույթով: Լինելով վերջին հարյուրամյակի համաշխարհային գրականության ամենախոշոր և հզոր ուղղությունը, իր ակունքները դեռևս վերածննդի գրականությունից առնող ռեալիզմը XIX դարավերջում ներկայանում է ոչ միայն իբրև ուղղության նոր փուլ, այլ նախորդ ողջ գեղարվեստական զարգացման յուրացման համադրական արդյունք: Մեր պատկերացումը թերի և սխալ կլինեն, եթե մենք դիտենք հայկական ռեալիզմի նոր փուլը առանձնացված և անջատ նախորդ շրջանի ձեռքբերումներից:

Արևմտահայ 80-ականների գրական շարժման և Արփիարյանի ստեղծագործության նոր գաղափարա-գեղարվեստական համակարգում արտացոլվել է գեղարվեստական ճանաչողության նոր աստիճանը, իրականության նոր ընկալումն ու ըմբռնումը իբրև մի ամբողջություն՝ իր բաղմատեսակ և փոխներթափանցվող ոլորտների ու աղբյուրների միասնության մեջ: Այժմ փորձենք բուն գեղարվեստական երկերի վերլուծելից մամբ պարզել դրողի գեղարվեստական հիմնական սկզբունքները՝ հետամուտ լինելով մի նպատակի՝ առավել ճշգրիտ և ամբողջական պատկերացնել նրա ստեղծագործական աշխարհը:



Արփիարյանի արձակի կարևոր առանձնահատկությունը սոցիալական ուղղվածությունն է: Իր ստեղծագործության նյութը բնորոշելով «իրական կյանքի պատկերները», դրողը շոշափում և ի ցույց է դնում բուրժուական հասարակության ախտավոր հակասությունները: Սոցիալական բովանդակությունն իբրև նոր ուղղության գրականության անհրաժեշտ պայման, առաջադրվել է Արփիարյանի կողմից նրա ծրագրային առաջադրույթներում՝ ուղղված երիտասարդ գրողներին. «... արդի վիպասանությունը,—գրում է նա,—շատ առատ հունձք ունի իրեն համար: Նրիտասարդ տաղանդները համարձակ այդ ասպարեզը կրնան կոխել, այն վստահությամբ, որ կյանքի իրական պատկերներ ներկայացնելով կարող են մեր ընկերական բաղձադիմի խնդրոց լուծումը հրապարակ հանել: Մասին և Արևելք իրենց աջակցությունը հոժարակամ պիտի նվիրեն այն ամեն երիտասարդներու, որոնք մեր ընկերական կյանքին ուսումնասիրությունը իրենց աշխատանքին առարկա կը-

նեն»¹⁰, Նոր սերունդը բավարար հիմքեր ունեն Նախորդ տասնամյակների թե՛ արևմտահայ, թե՛ արևելահայ գրականության փորձից: Այդ հիմքերը Արփիարյանը տեսել է ողջ հայ մատենագրության «ընկերային» ոգու մեջ և ճիշտ հասկացել, որ նորը պիտի հաստատվեր անցյալի ավանդույթի ստեղծագործական յուրացման որակական նոր մակարդակում: Մ. Նալբանդյանի, Պ. Դուրյանի, Րաֆֆու, Սունդուկյանի, Պարոնյանի և մյուսների սոցիալական մերկացումներն ու քննադատական պաթոսի ժառանգումը հաստատուն պատվանդան են դառնում ինքնուրույն նպատակամիտամբ զարգացող նոր շարժման համար: Արփիարյանի տեսական ըմբռնումների հաստատումն են նրա անդրանիկ գեղարվեստական փորձերը՝ «Կյանքի պատկերները», որ խկապես դարձան «Նախորդ սերունդն մնացած ժառանգության ... բարեշրջական բարգավաճմամբ» ստեղծված «նորագույն գրականության» նմուշներ: Պատմվածքների որոշակի կենսական իրավիճակները բացահայտում էին այն աճող դրամատիզմն ու ողբերգական հետևանքները, որին ենթարկվում էին մարդկային անհատականությունները ալլասերող միջավայրի պայմաններում: «Դատարարության» վերնագրով պատմվածքում գրողը միանգամայն վճռականորեն սահմանում է, որ մարդկային վերջտի ու տառապանքի պատճառները խոր արմատներ ունեն: Պատմվածքի հերոսուհուն՝ Սաթենիկի ողբերգական վախճանը «դիպվածի արդյունք» չի դիտվում, այլ գրողի խոր համոզմամբ նա «զոհ եղավ մեր ընկերական կաղմակերպության» և որ կարևորն է, Սաթենիկի դիպքը հզակի չէ. «Որքաններ քեզ պես արդյոք լացին ու կուլան» (76)¹¹: Գեղարվեստական նման ընդհանրացումը չի հնչում լուկ իբրև հեղինակի հրոստորական հարցադրում. այն խորապես պատճառաբանվում է պատմվածքի գեղարվեստական ընթացքով, հերոսների հոգեբանության և միջավայրի բնորոշ հանգամանքների ղուդակցված պատկերմամբ: Պատմվածքի սյուժեն նորություն չէ, որ աչքի է ընկնում: Հանրահայտ էին և՛ անհավասար ամուսնության, և՛ ընդհանրապես կնոջ անաղատ վիճակի գեղարվեստական արտահայտությունները թե՛ Նախորդ, թե՛ նոր, ռեալիստական արձակի գործերում: Սակայն հիմնականում շրջանի ստեղծագործությունները առավելապես շեշտը դնում էին կնոջ

¹⁰ «Բանբեր գրականության և արվեստի», 1904, Բ գիրք, էջ 164:

¹¹ Արփիարյանի գեղարվեստական գործերից մեջբերումների էջերը կնշվեն բերնագրում՝ ըստ վերջին հրատարակության՝ Արփիար Արփիարյան, Երկեր, Երևան, 1987:

վերացական ազատության, նրա իրավունքների պաշտպանության հարցին ընդհանրապես (Սրբուհի Տյուսար), կամ ընդգծում էին խնդրի սոցիալական հիմքը երգիծական պատկերման ուղղվածությամբ, ինչպես Պարոնյանը, Արփիարյանն իր գործերի գաղափարական առանցքն է դարձնում անհատի դատապարտվածությունը, որ գալիս է սոցիալական անապահովությունից ու քաղաքական անհուսալի պայմաններից, անհատի բարոյական հնարավորությունների և շրջապատող միջավայրի հակադրումից: Անհատի դատապարտվածության ընդհանուր ընթացքում կանաչի էությունն առանձնացվում է իր առավել զգալուն լինելու պատճառով: Հերոսուհու ճակատագրի դրամատիզմը նոր ձևով է պատկերվում՝ իրական դժերով հակադրվելով Տյուսարի և նախորդ ռոմանտիկների էքսպանսիվ բարձրագույն ոճին: Գրողը վայր է իջեցնում իր հերոսուհուն Տյուսարի վեպերին հատուկ իդեալականացման բարձունքներից: Այստեղ նա պարզապես երջանկության ձգտող մի օրինադր է, որը ոչ թե պայքարում է կնոջ իրավահավասարության և անձի ազատության համար, այլ սիրո ծաղավ ռոմանտիկ երազող, երբեմն անզոր զնահատելու և ճանաչելու մարդկանց խսկական էությունը, անկարող տարբերելու զգացմունքը գոեհիկ սիրաբանությունից: Հմայիչ, մաքուր, անմեղ հերոսը ազահորեն ձգտում է պայծառ կյանքի՝ ի սիրով, բարությանը, սակայն դատապարտվում է ղոհվելու իր միջավայրի շղթայող կապանքներում:

«Կյանքի պատկերներ» շարքում «Դատապարտյալը» պատմվածքը առավելագույն չափով կրում է իր մեջ իրապաշտ հեղինակի ստեղծագործական բնորոշ սկզբունքների իրացումը: Շարքի երեք գործերը՝ («Երազի մը գինը», «Կատակ մը», «Դատապարտյալը») միավորված են թեմատիկ, գաղափարական և գեղարվեստական արտահայտչաձևերի կիրառման ընդհանրությամբ: Բոլոր երեք պատմվածքներում սյուժեի տալիս ընթացքի առանցքը գծախառն սիրո պատմությունն է, ուր կոնֆլիկտը զարգանում է բուրժուական հասարակության տարբեր խավերի հակադրման մեջ և ավարտվում գլխավոր հերոսուհու կամ հերոսի մահով:

Սովորական կենցաղային սյուժեն լրացվում, հագեցվում է հեղինակի կողմից ժամանակի հասարակական կյանքի հուզող պրոբլեմներով, մասնավոր դեպքը ստանում է գաղափարական ընդհանրացման բովանդակություն: «Պատկերներում» առկա գեղարվեստական կերպավորման, հերոսների հոգեբանական բացահայտման, սյուժեի կառուց-

վածքային—զարգացման և շատ ալ սկզբունքներ ձգտում են թարմության և խնքնատիրալության՝ ակնհայտորեն հակադրվելով նախկինից եկող գեղարվեստական մտածողության բնդունված ձևերին: «Պատկերներում» Արփիարյանը հանդես է գալիս իբրև նորարար ստեղծագործող՝ բացելով ուրույն հեռանկարային սահմաններ արձակի զարգացման ուղիներում: Պատմվածքների գործողությունները կենտրոնացնելով հիմնականում ընտանեկան շրջանակներում, հեղինակը աստիճանաբար լայնացնում է ասպարեզը, ներառում նոր սլորաններ, բացահայտում հասարակական կեցության տարբեր շերտերի փոխադրեցությունն ու դրանց հետևանքները:

Իբրև առաջին գրական փորձեր, Արփիարյանի «Կյանքի պատկերները» մեծ մասամբ քննադատների և ուսումնասիրողների կողմից զբրվատվել են առավելապես որպես իրապաշտական բովանդակության նրմունքներ՝ թերի և անմշակ դառնելով դրանց արտահայտման ձևը, արվեստը: Այդ կարծիքին էր Բաշալյանը, երբ գրում էր. «Նրիտասարգ հեղինակը կը՝ ներկայն մեզ կյանքի իրական պատկերներ: Այսու է, որ յուր հաջողությունը մեծ հղած է: Ահ, եթե միայն *romance* -ին ալ այնքան ուշադիր լինեիր, որքան *romance* -ին...»¹²

Արփիարյան-արվեստագետը հավասարաբեւ չի դիտվում գրական վերանորոգչի հետ նաև Մ. Պարսամյանի գնահատականում: «Եթե Արփիարյան գրողն էր, ինչպես դաս հանրային գործիչ ու հրապարակագիր դարձուց նախ... Այս բոլորը կհաշկանդին արվեստի մարդուն արամադրություններն ու կարելիությունները, թույլ չէին տար ունենալ այն համեմատական անգործությունը, ուր կփթին արվեստի գործերը: Արտաքին և ներքին այս աննպաստ պայմաններով էր, որ Արփիարյանի մեջ արվեստագետը միշտ տիրապետությունը ենթակա էր հրապարակագրին»¹³:

Նույն կարծիքն ունի և Զոսմանյանը, որը բնութագրելով Արփիարյանի բազմաբեղուն գրական գործունեությունը իբրև իրապաշտ գպրողի հիմնադրի, ավելացնում է. «Բայց ինչ որ կպակսի իրեն, գեղեցկագիտական զգացումը, արվեստագետին հոգին է»¹⁴: Ուշադրավ է, որ իր առաջին գործերը նույն հայեցակետով է քննում և ինքը՝ Արփիարյանը: Մոտ քսան տարի անց ամփոփելով դարավերջի արևմտահայ գրական

¹² Մասիս, 1886, № 3807:

¹³ Արևմուտք, Փարիզ, 1950, № 151:

կյանքի ընթացքը, նա դանում էր, որ «Արևիլքին և Մասիսին քրոնիկա-
 ւորի» «առաջին նորավեպերը ընդհանրապես թույլ ոճով գրված են. գրե-
 թե ամենուն ալ սկզբնավորութունները ըստ բավականին խնամյալ
 կերևին, բայց աճապարանքին խթանը շուտով կտեսնվի: Ասոնք իբր
 պրական գործ թեև շատ պակասավոր են, սակայն իրենց հարձակողա-
 կան առաջագործությամբը աղմուկ հարուցին, իրենց կարգին, իրենք ալ
 ծանր հարձակում կրելով»¹⁵: Արժանին հատուցելով գրող-քննադատի
 անաշառ խստապահանջությանը սեփական գործի նկատմամբ, ավե-
 ւացնենք, որ Արփիարյանը հեռու էր երևույթը լոկ սեփական ոճի թե-
 րություններով բացատրելու մտքից, շնայած, որ հետադաշում ևս նա
 բազմիցս անգրագարձել է այդ հարցին, տառապելով, որ աստանդական
 իր կյանքը հնարավորութուն և պայմաններ չի ընձեռել զբաղվելու
 զուտ գեղարվեստականության խնդիրներով: Նույն ուսումնասիրության
 մեջ կա երևույթի պատճառների նաև այլ բացատրություն՝ նկատի ունե-
 նալով ոչ միայն սեփական գործերը, այլև ժամանակի գրականությունն
 ընդհանրապես: Օգտապաշտ հասարակական հնդդությունը հատկա-
 նշվող գրականությունը պատմական հայացքով դիտվում է իբրև ժա-
 մանակի անհրաժեշտ թելադրանք, նաև անխուսափելի պայման գրա-
 կանության գեղարվեստական ձևի կատարելագործման համար՝ արդեն
 նրա զարգացման հաջորդ փուլում: «Հիմակ այդ ժամանակվան վեպե-
 րը կամ վիպակները քննած ատեննիս, անոնց ոճն ու գեղարվեստն ինք-
 տապահանջությամբ նկատողության կառնենք, բայց 15—20 տարի ա-
 ռաջ, երբ վեպը կովազան էր, քննադատները ավելի անոր գաղափար-
 ներովը, բարոյականությամբը կզբաղվեին, քան թե գրականությամբը:
 Ժողովուրդն ալ, որ արվեստագետ մը չէ, իր ուշագործյունը նյութին
 կնվիրեր: ... Գրականության մեջ արվեստի նախանձախնդիր երիտա-
 սարդները հազիվ թե պատրաստվիլ կսկսեին: Դեռ քանի մը տարի սպա-
 սելու է մինչև որ «նորագույններեն» Արշակ Չոպանյան էսթետիքը հայ
 քննադատության համար նոր փորձաքար մը համարի: Բայց այդ 1884—
 90-էն ամեն գաղափար, որ էսթետիք գրականությամբ հայտնված է,
 անխիտ ժամանակին դիմագրաված է ու պիտի պիմագրավե»¹⁶:

¹⁴ «Բանբեր Գրականության և արվեստի», Ս. Պետերբուրգ, պիք Բ, 1904, էջ 156:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 177:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 177—178:

ինչպիսի տեսնում ենք, Արփիարյանի արձակի գնահատականները, ներառյալ և իր կարծիքը, ժամանակի քննադատություն ընդհանուր մը-տայնության արդյունք են և բավականաչափ հիմնավոր, եթե բացա-ռենք մի հանգամանք՝ ստեղծագործող հեղինակի անհատականությունը: Հենց այս հանգամանքն է, որ չի վրիպել այնպիսի նուրբ զգացողու-թյամբ օժտված մի արվեստագետի կողմից, ինչպիսին էր Դր. Զոհրապը: Իր «Ծանոթ դեմքեր» գրական դիմանկարների շարքում նա ուրվագծելով Արփիարյանի ստեղծագործական աշխարհը, տարբերակում է նրա գրա-կան ոճի՝ առանձնահատկությունները և արդեն շատ կողմեր, որոնք գրողի արձակում դիտվել էին իբրև անմշակ արվեստի արդյունք, քննա-դատի նոր հայացքով ստանում են ստեղծագործական ինքնատիպ ան-հատականության, նորի որոնումների հատկանիշ: Այդ ուշագրավ դիմա-նկարն իր հակիրճ, բայց բաղադրականի էությունը իսկապես բացա-հայտում է Արփիարյան-մարդու և ստեղծագործողի բարդ հակասու-թյունները, և մենք առիթներ դեռ կունենանք անդրադառնալու նրան, սակայն այժմ կրավարարվենք միայն այն հատվածի մեջքերումով, որ առնչվում է գրողի զեղարվեստական ոճի խնդրին. «Իր սեռը,—գրում է Զոհրապը,—բայց սեռ չունենալն է իրենը և ահա ասոր համար է, որ գրագետը չափելու համար ամեն բաղդատության հզոր բացարձակ կեր-պով կպակսի մեղի: Իր եղանակը, ծանոթ ու տվյալ պայմաններն կհե-ռանա: Դրականության մեջ իր կանոնը՝ զարտուղությունն է: Երբ ամեն գրողներ կարգի ու սարքի կ'հետամտին, ինքը միակուլ կ'պահի իր անխնամ ու արտակարգ տարազը. կոճկված, սանտրված հրապարակա-գիրներուն մեջ ինքն է, որ հանրության առջև ելլելու կ'խիղախի միշտ թափփված մարդու, արտաքին պաճուճանքով զբաղելու ատեն չունե-ցողի անփութությամբ, այնքան որ այս անհոգությունը ալ ճշմարիտ պլանք մը կ'զառնա: Ահա իր գրականության հատկանիշներն մին: ... Իր ընտրած նյութին ծանրության չափ իր գրելու եղանակը կանոս-րանա միշտ: Այս՝ իր գրականության ֆիզիքին օրենքներն մին է»¹⁷:

Այսպիսով, Զոհրապն առաջինն է, որ Արփիարյանի «օգտասպաշտ» գրականության միանշանակ գնահատումներին ավելացնում է նրա ըս-տեղծագործական առանձնահատկությունների սահմանումը: Թվում էր, թե հետագա ուսումնասիրողների աչքից չպիտի վրիպեր Զոհրապի սրա-թափանց ընկալումը, որը լայն հնարավորություն էր տալիս նոր հա-

¹⁷ Մասիս, 1892, № 3969:

յացքով արժեքավորելու ոչ միայն Արփիարյանի առաջին գործերը, այլև ընդհանրապես մեթոդի դրսևորման որոշարկվող նոր առանձնահատկությունները: Նախապաշարման զորությամբ, թե մի այլ ինքնիշխանությամբ, ամբողջական գործի ուսումնասիրողը՝ Գ. Ստեփանյանը նույնպես հակված է որպես թերություններ ներկայացնել պատմվածքների պարզորոշ առանձնահատկությունները: Անվիճելի է, որ Արփիարյանի արձակում կա ղեկավարվածության լուծումների անհարթություն, սակայն մեր խոսքը վերաբերում է հարգելի գրականագետի այն օրինակներին, որոնց հիմքերն ակնհայտորեն անկասելի են իրեն ապացույց:

Իրավացիորեն նկատելով, որ դրոշի «քննադատական ռեալիզմը հաճախ աուրք է տալիս ռոմանտիկ ղեկումների, անհամադրելի ու բռնադրոսիկ հոգեբանական անցումների, հանգույցների, չպատճառաբանված լուծումների», գրականագետը այնուհետև բերում է հետևյալ փաստարկները: «Այսպես, նրա բոլոր հերոսները,—գրում է նա,—մեռնում են սղերերգական մահով, զոհ են դնում անաչնկալ, բայց նախապատրաստված մահվան...»: «Միաժամանակ այս նովելների վրա երեւում է հրապարակախոս հեղինակի ազդեցությունը, անդ-անդ ղեկավարվածության ընդհանրացումները տեղի են տալիս մերկ հրապարակախոսական դատողություններին, հեղինակային միջամտություններին»: Սովերջապես, բաց Գ. Ստեփանյանի «Արփիարյանի ռեալիզմին վնասում է ղեկավարվածության երկը ճշմարտապատում դարձնելու համար՝ պատմական իրական անձնավորություններ հանգես բերելը»¹⁸:

Թե նմանօրինակ հանգույցալուծումները կարող են «անհամողիչ ու բռնադրոսիկ» դիտվել, կամ «ռոմանտիկական վիսլադրություն ազդեցություն», չի բացառվում, եթե ելնենք մեթոդը ֆորմալ սխեմայի ենթարկելու տեսակետից, առանց հաշվի առնելու գրողի անհատական մոտեցման և բուն ստեղծագործության ենթատեքստից բխող շեղումների հնարավորությունները: Մի կողմ թողնելով հրապարակախոսական միջամտությունների և պատմական, իրական անձանց ու փաստերի ներառումը սյուժեի ընթացքի մեջ, դիտարկենք պատմվածքների սյուժեների միանման ողբերգական ավարտի հարցը: Նախ, ռեալիստական գրականության բաղմամբով գլուխգործոցներ կան, որ ավարտվում են հերոսի ողբերգական մահով կամ նույնիսկ ինքնասպանությամբ: Ուրեմն մահվան փաստն ինքնին չի կարող կասկածի ենթարկել

¹⁸ Գ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, Երևան, 1955, էջ 184—185:

պատմվածքների գեղարվեստական արժեքը, եթե այն պատճառաբանվում է գործողությունների հավաստի ընթացքով և հանգուցալուծման բավարար նախապայմանավորվածությամբ: Իսկ տվյալ դեպքում առաջնային նշանակություն է ձեռք բերում հեղինակի մտահղացման ծրարագրային որոշակի նպատակաուղղվածությունը, որի մասին գրում է և Արփիարյանը: Անդրադառնալով 80-ականների սերնդի, հետևաբար նաև իր արձակի մասին այն դիտումներին, թե «վիպասանները ընդհանրապես տկար արարածներու համար հակում ունին, և վեպերը մեծ մասամբ դժբախտություններով կվերջանան, ընթերցողը տրտմության մեջ թաղելով» նա տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Անոնց վիպասանությունը քանդումի և վերաշինության նպատակ մը առաջադրած է. և որպեսզի այդ նպատակին հասնին, հարկ է, որ սրտերը հուղեն, և անոր խռովությունովը իշխեն մտքերու վրա»¹⁹: Գրողի ծրարագրային խորհրդածությունները յրապաշտների գեղարվեստական գիտակցության նոր տիպի դադափարական դրսևորումների հետ ղուղընթաց, որոշակիորեն արտահայտում են նաև նոր մշակվող արտահայտչաձևերի մասին նրա պատկերացումները: Սակայն, ինչպես Արփիարյանն է նկատում, «գրողին հստակափայլ պարզելու» լավագույն բանալին մնում է նրանց վիպադրությունները մեկիկ-մեկիկ վերլուծել, որպեսզի անոնց ընկիրաբանական գաղափարներուն հետ նաև երևան հանենք յուրաքանչյուրին էսթետիկի գաղտնիքներն ալ»: Մեր հետագա քննությամբ հետամտելով նույն նպատակը, կարևոր ենք համարում մեր պարզաբանումները շարունակել «Դատապարտյալը» պատմվածքի սյուժեի կոմպոզիցիոն ընթացքով, ուր առավել դյուրին է տեսնել հեղինակային մտադրույթի և դրա իրականացման հաջողություններն ու բացթողումները:

Պատմվածքն սկսվում է պարահանդեսի նկարագրությամբ, ուր հերոսուհին՝ Սաթենիկը, ներկայանում է ընթերցողին՝ արդեն 22-ամյա հմայիչ տիկին, առեղծվածային դիմակով, իր երկրպագուի ուղեկցությամբ: Կոմպոզիցիայի առաջին պլան մղելով հերոսների հանդիպումը պարահանդեսում, հեղինակը ստեղծում է հետագա սյուժեի լարված դարգացման տրամադրություն: Սաթենիկի և Արամի երկխոսությունից ակնհայտ է դառնում հերոսուհու և նրա համակրանքը գրավելու ձգտող երիտասարդի սիրո պատմությունը: Սաթենիկը ակնարկում է իր զբժ-

¹⁹ «Բանբեր գրականության և արվեստի», 1904, Բ գիրք, էջ 178:

բախտ կացութեան մասին, որ անհնարին է դարձնում նրանց ամուսնութեանը: Սակայն զրոգը ժամանակ չի տալիս դուշակութեաններին և հենց ինքն էլ բացում է հերոսուհու կյանքի պատանութեան էջերը՝ պարզելով նրա «դիմակի» առեղծվածը: Սաթենիկի նախկին կյանքի հանգամանքները պարզաբանվում են հեղինակի հետագա ռետրոսպեկտիվ պատումով:

Մնողները զավառից եկած «ավանդապահներ են», որոնց համար «տունը չէր պարտեղ մը, ուր տղայք ուրախ-զվարթ թռչկոտեին, ճովողեին, գրոսնեին, այդ տունը զորանոց մ' էր, ուր կտիրեր խիստ կարգապահութեան» (43): 16-ամյա Սաթենիկի համար կյանքն արդեն ուներ երկու հակադիր պատկեր՝ տան, ընտանիքի կաշկանդիչ, անհրապույր մուսկութեանը և նրա «ազատ օդո, սիրո և զգվանաց... անձկակարոս» էութեան մղումները: Նրա այդ մղումները հագուրդ են ստանում դրսւորոցում, որովհետեւ «բնութենէն օժտյալ ընտիր ձիրքերով, Սաթենիկը... կը սիրեր գրադիտութեանը, կը սիրեր գեղարվեստները, կը սիրեր ընկերները, կը սիրեր ուսուցիչները»: Բայց այս ամենը նրան ուրախութեան չի բերում: Իր շոքապատում նա շունի ոչ մի հոգեկից, Փարիզում բժշկութեան ուսանող կրտսեր եղբայրը միակն է, որին ուղղում է իր սրտի գորովը Սաթենիկը: Նրա երազող հոգին մխիթարութեան է դրսւում երաժշտութեան ու հատկապէս ընթերցանութեան մեջ: Նրան գրավում են Ֆեոդի վեպերը, որոնց ընթերցումից ներշնչված աղջիկը երազում է իր մտատիպար երիտասարդին, որին արդեն սիրում է չերմ սիրով, «որո՞ գեմքի գծերը կը գծեր իր երեւակայութեան մեջ, և որո՞ հոգւոյն պատկերը կը գրոշմեր յուր սրտին մեջ»:

Արփիարշանի ռեալիստական միպակի հերոսուհին ռոմանտիկ հոգի ունի, և նրա ներաշխարհը պատկերելիս, զրոգն օգտւում է էքսպրեսիւիզի որոշ հնարներով՝ փոխառնված ռոմանտիզմի պոետիկայից: Գեղարվեստական այս արտահայտչամիջոցը Արփիարշանի ռեալիզմի ընդհանուր համակարգում պատահական չէ. այն նրա ինքնատիպ գեղարվեստական մտածողութեան առանձնահատկութեաններից է: Նշենք, որ ռոմանտիկորեն տրամադրված հերոսուհու կերպարը հաճախ է հանդիպում տարբեր ռեալիստ գրողների մոտ: Նրանց հատուկ է հագեցված ներքին կյանք, բացառիկ հրապուրանք գեպի արվեստն ու գրականութեանը, սեփական արժանապատւութեան սուր զգացում: Այս ամենը առավել խորն է ընդգծում նրանց բնավորութեանների անհամատեղելիութեանը շրջապատի հետ, տարբեր սոցիալական ոլորտների

հակադրությունը, առանց մեղանշելու կերպարի ճշմարտացի պատկերման սկզբունքի դեմ:

Արփիարյանի երազներով ապրող հերոսուհին շատ շուտով կանգնում է դառն իրականության առաջ. հայրը կամենում է աղջկան ամուսնացնել հարուստ քերովբե էֆենդիի հետ, որը մաղաչափ անգամ չի հիշեցնում նրա երազների մտատիպար երիտասարդին. «Այո՛, այդ մեծահաստոր կոճղն, այդ խոշոր դեմքով, ռամիկ դիմագծերով լայն ունդերով, մոտ քառասուն տարեկան անձն էր, որ պիտի պահպաներ Սաթենիկ յուր սրտին վրա» (45):

Մեծ է Սաթենիկի հիասթափությունն ու հուսահատությունը Սակայն նա ամենևին էլ մտադիր չէ հեղորեն «դատապարտել» իրեն շտապած մարդու կինը դառնալու: Հեղինակը այստեղ է, որ կտրուկ հրաժարվում է ռոմանտիզմի կանխադրվածության ավանդույթից և անցնում կերպարի՝ իբրև անհատի օբյեկտիվ ինքնադրսևորման եղանակին: Հերոսը դադարում է լոկ գրողի հեղինակային կանխադրույթների ու միտումների - առարկա լինելուց՝ ձեռք բերելով գեղարվեստական գիտակցության և ինքնագիտակցության նոր տիպ: Նա նախապես կանխորոշված «դատապարտյալ» չէ, այլ դառնում է այդպիսին, որովհետև գրողը կարողանում է համոզել ընթերցողին, որ պատկերվող դեպքը կյանքի բաղմամբիվ կերպարափոխությունների անհրաժեշտ օղակներից մեկն է: Հերոսուհին՝ Սաթենիկը, ապրում է իր անհատական տրամաբանությամբ, և նրա արարքները հոգեբանորեն ճշմարտացի ու հավաստի են, որովհետև պայմանավորված են իրական համաժամանակներով, որոնք հակասության մեջ են նրա անհատականության հետ:

Նրա դատապարտվածության անխուսափելիությունը գրողը բացատրում է ոչ թե կանխորոշված ճակատագրականությամբ, այլ այն միջավայրի պայմաններով, ուր նրան վիճակված է ապրել:

Վիպակի հերոսուհին չի ենթարկվում բարոյական ճնշմանը, իրեն իրավունք վերապահելով տնօրինել սեփական զգացումները: Սակայն հասարակությունը, որին հակամետ է Սաթենիկի նոր գիտակցությունը, չի հանդուրժում մարդկային անհատականության այլ դրսևորումներ: Ուշագրավ է, որ շրջապատում ևս ընկալում են հերոսուհու անուրանալի արժանիքները. «Այո՛, ամենքն ալ գիտեին թե Սաթենիկ զոհար մ' է, պատվական զոհար մը, բայց կ'աղաչեմ, ո՞ր ժամանակե ի վեր է, որ զոհարներն ու ազամանդները ձայն ունին իրենց գնողը որոշելու համար»: Եվ այնուամենայնիվ, Սաթենիկը ընդգիմանում է, և մորա-

քրոջ աջակցությամբ, որը «ինքն ալ արդեն համոզված էր, թե Քերովբե էֆենտի Սաթենիկի համար ամուսին մը չէր», հաջողվում է հետաձգել ամուսնությունը։ Աղջկա անհնազանդությունը առաջ է բերում հոր կատաղի դայրույթը, և այստեղ է, որ իր ողջ էությամբ հանդես է բերվում վաճառական Հայրապետ էֆենդին։ Նրա կերպարը հիշեցնում է Պարոնյանի դասական դարձած հերոսներին՝ Արփադոմ աղային ու Պաղտասար աղբարին։ Նույնն են նրանց ծաղումը, զբաղմունքը, և սոցիալական դիրքը հասարակության մեջ։ Նրանք հարստացել են ընդամենը և զավառացու սահմանափակ ավանդապաշտությանը միացել է վաճառականի ինքնահավան գոռոզությունը։ Պարոնյանական ոճի ազդեցությունն ակնհայտորեն երևան է գալիս հատկապես կերպարի ինքնադրսևորման դրվագներում։ Արփադոմյանը վիպակի սկզբում մի քանի զուսպ բնորոշումներով ներկայացնելով Հայրապետ էֆենդուն և նրա ընտանիքը, կերպարի հետագա տիպականացումը կատարում է հերոսի խոսքի միջոցով։ Հեղինակին հաջողվել է որսալ հերոսի բնորոշ արտահայտչաբանակի հնչերանգը, լոկ նրան հատուկ ոճով տիպականացնելով «բռնի բարեբարին»։ Հայրապետ էֆենդուն կատաղեցնում է հենց միայն այն փաստը, որ Սաթենիկը համարձակվել է հայտնել իր «ոչ կարեմքը»։

— Ի՞նչ, սա հանձմին ալ խոսք կ'իյնա եղբր, ըսավ հայրը, որ չէր կարող մտքին մեջ սղմեցնել, թե աղջիկ մը կրնա կամք ունենալ և այնքան աներես լինել, որ ըսե թե այս մարդը կ'ուզեմ, այս մարդը չեմ ուզեր» (46)։

Արփադոմյանը միագիծ բնավորություն չի ստեղծում։ Նրա Հայրապետ էֆենդին անդամ իր դրվագային սլատկերման մեջ ամբողջական տիպ է՝ իր խավին հատուկ սոցիալական էությամբ և իր վիջավայրի յուրահատուկ հույերանությամբ։ Նա վայրկյան անդամ չի կասկածում իր իրավացիության մեջ, և որ ուշագրավ է, բռնանում է դատեր կամքին՝ համոզված, որ նրա բարին է ցանկանում։ Դժվարությամբ հասած լինելով իր այժմյան դիրքին, նա ցանկանում է ամրապնդել այդ դիրքը դատեր ամուսնությամբ։ Քերովբե էֆենդին դիտավորում է հայ և հույն «երևելի վաճառականաց» դասը, և Հայրապետ էֆենդին սլատիվ է համարում այն, որ վայելում էր նրա հատուկ հարգանքը։ Քերովբե էֆենդին նրա սլատկերացմամբ գտնված փեսացու է, որին մերժելը անմեղություն է։ «Սա աղջիկը խեղճ է, ի՞նչ է։ Երկինքը փնտրած ատեննիս՝ գետինը գտանք, ասանկ մարդ հաղարին մեջ մե՛կ հատ չկա, մե՛կ հատ, աղա՛ մարդ է, սղա՛ մարդ։ Վարժապետի կնի՞կ ըլլալ կ'ուզե, ի՞նչ ըլ-

լալ կ'ուզես: — Զէ՛, էֆենդիմ, չէ՛, իրեն հարցնող չկա, թե ո՛վ կ'ուզես, ո՛վ չես ուզեր: Մենք իրեն չափ խելք ունինք, մենք գիտենք, թե որո՞ւ պիտի տանք, որո՞ւ չպիտի տանք. թող հտըը երթա մեզի աղոթք ընե» (47):

Եվ իսկապես Հայրապետ էֆենդին դտել է իրեն հարմար փեսա: Քերովբե էֆենդին նույնպես «երևելի վաճառականների» այն խավից է, որը երբեք կասկածի տակ չի դնում իր անձն ու կարծիքները: «Այդ գերսխանշ արարածը,—հեգնանքով նկատում է գրողը,—համոզված էր, լրջաբար և խղճի մտոք համոզված, թե Պոլսո բոլոր աղջիկները, առանց բացառության, յուր տրամադրության ներքև էին»: Նույն հարազատ մտայնությամբ էլ նրա կերպարը միանում է պարոնյանական «երևելի վաճառական», «աղա» մարդկանց՝ Աբիսողոմ Աղային, Պաղտառար աղբարին: Սակայն Արփիարյանի վիպակում հին, կարծրացած մտայնությունը մարմնավորող այս ուժերը դրվում են դրամատիկական շարժման այլ հիմքերի վրա: Եթե Պարոնյանն իր հզոր երգիծանքի տարերքում մերկացնում և իր ողջ սնանկության մեջ ի ցույց է դնում սոցիալական մի ողջ դասի էությունն, Արփիարյանը բավարարվելով օբյեկտիվ պատումի նուրբ հեգնանքով, վիպակի ընտանեկան-սոցիալական կոլիդիայում բացահայտում է նույն այդ դասի մնայուն, ներքին տրամաբանությունը՝ բարոյականի սեփական գիտակցությամբ: Եվ Հայրապետ էֆենդուն, և Քերովբե էֆենդուն ղեկավարող ուժը, կեցության սկզբունքը միայն նյութական շահի առկայությունն է: Հարստությունը նրանց համար ոչ միայն նյութական ապահովություն է, այլև մարդու անհատականության հաստատման, հասարակության մեջ տեղ և դիրք ունենալու միակ միջոցը: Հայրապետ էֆենդին երբ անակնկալորեն հայտնվում է սնանկացման վտանգի առաջ, հասկանում է, որ տարիներով ձեռք բերվածը կորստյան սպառնալիքի տակ է: Կորցնելով իր հարստությունը, «Մո Հայրապետից» «Հայրապետ էֆենդի» դարձած մարդը կորցնելու էր իր դիրքը, իր մասին եղած հասարակական կարծիքը, այսինքն մարդը դադարում էր այդ հասարակական խավի համար մարդ լինելուց, «կամ ավելի ճիշտ ըսելով առևտուրի մարդ»,—իրեն հատուկ հեգնանքի նրբերանգով նկատում է հեղինակը, ավելացնելով. «Անտարակույս գիտեք, թե փոքր ինչ տարբերություն կա այս երկու բացատրությունց միջև» (49): Իսկ թե ո՞րն է այդ տարբերությունը, հեղինակը պատասխանում է իր վիպակի ողջ բովանդակությամբ՝ միմյանց հակադրելով նրանց օբյեկտիվ նկարագրերը, նրանց արարքներն ու իրադարձությունների զնահատումները, որոնցով տարանջատվում են

«մարդ» և «առևտրի մարդ» հասկացությունները, Հայրապետ էֆենդին իսկապես «առևտրի մարդն» էր, «շատ հեռի «փափուկ» զգացումներ տածելն» և փոխանակ հուսահատվելու սնանկանալու վտանգի առաջ, արագ կողմնորոշվում է՝ գտնելով փրկության ելքը: Նրան կարող էր փրկել միայն Քերովբե էֆենդին, իսկ ավելի ճիշտ նրա ամուսնությունը Սաթենիկի հետ: Քերովբեն նույնպիսի մի «առևտրի մարդ» է և դա քաջ գիտակցում է Հայրապետ էֆենդին, ամենևին չսպավինելով նրա «առաքինությունը»: Միաժամանակ ընտանիքի ինքնիշխան հայրն իրեն թույլ չի տալիս «աղաչել, սլաղատել աղջկան»։ Նա որոշում է կրճատել տան ծախսերը, խնայողության համար պակասեցնել ծառաներին, և, որ կարևորն է, Փարիզից բերել ուսանող որդուն: «Ինչ որ սորվեցա՛վ կրավեր, թող գար հորն օգնական լինե՛ր, վաճառատան՝ գրագիրը կը ճամփեին, նա անոր կը հաջորդե՛ր...»։ Այս ամենը հայտնի է դառնում Սաթենիկին և նրա հոգին պաշարում ծանր զգացումներով: Հենց այդ պահից էլ Արփիարյանի հերոսուհին ներկայանում է ընթերցողին իբրև խորապես զգացող էակ, ազնիվ ու հուղաուստ, ընդունակ անձնազոհ քայլերի: Հաջորդ օրը նա տալիս է իր համաձայնությունը՝ ամուսնանալու Քերովբե էֆենդիի հետ: Այս քայլը խորապես պատճառաբանվում է հեղինակի կողմից, հոգեբանական նուրբ զգեստով բացահայտելով նրա զոհողության իմաստն ու ազդակները: Դեռստի աղջիկը, որ կարողացել էր ընդդիմանալ հոր կամքին, հանկարծ փոխում է իր որոշումը, որովհետև հասկանում է, որ դրանից է կախված եղբոր ճակատագիրը, այն եղբոր «զոր այնքան կը սիրե՛ր, այն երիտասարդը, զոր մեծ ապագա մը կը խոստանար...»։ Այն միտքը, որ ինքը կարող է փրկել եղբոր ապագան, հնարավորություն տալով ավարտել ուսումը Փարիզում, մղում է Սաթենիկին վճռական քայլի: Արփիարյանը հոգեբանորեն մեկնաբանում է այդ արարքը նրա ռոմանտիկական նկարագրով, պատանեկան տարիքին բնորոշ երազային տրամադրությամբ, երբ դեռ հավատում են, «որ երջանկության անհրաժեշտ պայմանը հարստությունը չէ»։ Նրա կանացի էության ինքնատիպ արտահայտությունն ընդգծվում է եղբոր հանդեպ ունեցած նվիրումի համոզիչ հոգեբանական բացատրությամբ: «Կնոջ մը սրտին մեջ միշտ մեծ տեղ մը կը գրավե եղբոր սերն: Այդ սերն բուռն զգացում մը չը, հանգարտ, անուշ, չերմիկ զգացում մ' է. հեռավորությունը, բացակայությունը, կարոտը շատ անձկալի ըրած էին Սաթենիկի համար յուր եղրայրը: ... Մտոքը կը թռչեր Փարիզ, կը տեսներ եղբորը՝ ծուծ կը-

մախքներու և դիակներու վրա: Կ'աշխատեն լի հույսերով և եռանդամբ և ահա հանկարծ խեղճ տղան մնաք բարով կ'ըսեն ամեն հույսի, ամեն ապագայի: Քրոջ սիրտը լեցված էր: Ամեն քսան տարիք մարտիրոսության խղճ ունի: Սաթենիկ, որ այնքան փափուկ զգացումներ ուներ, որոշեց զոհել ինքզինքն, զոհել յուր եղբորը» (50): Հեղինակի այս մեկնաբանության միջամտությամբ պարզաբանվում և իրական հավաստիություն է ձեռք բերում ոչ միայն Սաթենիկի անակնկալ վճիռը, այլև նախապատրաստվում և տրամաբանական շարունակություն է ստանում պատմվածքի դրամատիկ զարգացումը: Հեղինակային նման միջամտությունները գեղարվեստական արտահայտչամիջոցների այն բազմազան ձևերից էին, որ իր մեջ կրում էր նոր հաստատվող ուղղության՝ ռեալիզմի անընդհատ փոխակերպվող, զարգացող համակարգը: Արփիարյանի գեղարվեստական արձակի ուսումնասիրողները նրա կիրառած այս, ինչպես և մի շարք այլ հնարանքներ, դիտել են իբրև թերություններ, որ գալիս են հեղինակի անփորձությունից, ինչպես նաև ռոմանտիկական ուղղության չհաղթահարված ազդեցությունից: Անշուշտ, Արփիարյանի առաջին գեղարվեստական փորձերը, (և ոչ միայն առաջին) պետք չեն թույլ, անմշակ հատվածներից: Սակայն և՛ հեղինակային միջամտությունները, և՛ փաստական տվյալների, տարեթվերի, իրական անձնավորությունների հանդես բերելը, և՛ հրապարակախոսական շեղումները ունեն միասնական, ծրագրային ուղղվածություն, որով նրա պատում են վիպական գործողության զարգացմանը: Գեղարվեստական այդ արտահայտչաձևերը ոչ միայն չեն խախտում վիպական սյուժեի միասնությունը, այլ հնարավորություն են տալիս համադրել իրականության օբյեկտիվ վերարտադրումը կենսական հավաստիության պատրանքին: Հեղինակը ձգտում է պատկերման ինքնատիպ, կենդանի հաղորդակցության արտահայտչամիջոցներին, որոնք ոչ թե պատահական բնույթ են կրում, այլ կազմում են նրա ռեալիզմի ստեղծագործական առանձնահատկությունները: Արփիարյանը փորձել է դուրս բերել արձակը գեղարվեստական արտացոլման ընդունված սխեմաներից: Ընդ որում դիմելով նոր, արտասովոր պատկերման եղանակին, նա օգտվել է և՛ ռոմանտիկական վերարտադրման վերափոխած միջոցներից, և՛ հրապարակախոսական ժանրին հատուկ որոշ տարրերից, որոնց գուդադրումը հանգեցրել է ռեալիզմի նոր արգասավոր որակի:

Արփիարյանի այս պատմվածքը բնութագրական է և ժանրային՝ կառուցվածքի իմաստով: Բնե ծավալային չափերով և ռճական առանձնահատկություններով այն պատկանում է պատմվածքի ժանրին, սա-

կայն սյուժեի սահմանները ձգտում են վեպի: Կարելի է ասել նաև, որ սա վեպ է փոքր չափերում, ուր ավելի շատ է շասվածը, քան ասվածը: Հերոսուհու կյանքի առանձին հատվածներն են, որ արժանանում են հեղինակի հատուկ ուշադրությանը՝ տողերից դուրս թողնելով նրա մանկության տարիները, ամուսնական կյանքի պատմությունը և այլն: Սեղմելով պատումը, գրողը ավելի դրամատիկ է դարձնում գործողությունը սյուժեում: Այսպես օրինակ, համառոտ նկարագրելով Սաթենիկի հարսանիքն ու ամուսնությունը, նա անհրաժեշտ չի գտնում «քայլ առ քայլ հետևիլ յուր ընտանեկան կենաց եղերերգությանը», ինքնըստինքյան բավարար համարելով մի նախադասությամբ կարճել նրա ապրումների պատկերումը: Ընդամենը մի քանի բառերով ներկայացվում է այն վիճակը, ուր այլևս անհնարին էր ապրել և Սաթենիկը վերադառնում է ծնողների մոտ: Հեղինակին օգնության է գալիս ռեմարկը, ևս մի արտահայտչամիջոց, որ բնորոշ էր պատմվածքի ժանրային կառուցվածքին. «Անցան շաբաթներ և Սաթենիկ օր ըստ օրե կ'ըմբռներ յուր վիճակին ծանրությունը» (51):

Ամեն ինչ շրջապատում ճնշում և հիշեցնում է, որ նա իբրև «մեղապարտ, առանձնացյալ կյանքով պետք է ապրեր...»: Նրա երջանկության գնով ձեռք էր բերված ընտանեկան ապահովությունը, եղբայրն ավարտելով ուսումը վերադարձել է Պոլիս և նրան սպասում է «գեղածիծաղ ապագա մը»: Ուրեմն, թվում է, Սաթենիկը պետք է իրեն այդքանով գոնի բավարարված զգար. «Եվ սակայն ո՛չ ոք յուր շուրջը կ'ողեր հայտնի ընել, թե այդ ամենն իրեն պարտական են: Ոչ մեկ դեմքի վրա հրախտադիտական թեթև նշույլ մը կ'երևեր իրեն համար: Երախտապարտ լինիլ իրեն, ծիծաղելի մտածություն» (52):

Բնորոշ է հոր վերաբերմունքը, երբ հայտնի է դառնում Սաթենիկի ամուսնանալու որոշումը: Ներքին գոհունակությամբ ընդունելով լուրը, նա մտքով անդամ չի անցկացնում, որ աղջիկն այդ քայլին է դիմել հանուն իրենց ընտանիքի նյութական ապահովության: Հայրապետ էֆենդին աղջկա արարքի համար ունի իր բացատրությունը՝ ըստ իր դասի կենսափոխադրության. «Արդեն դիտելի ասանկ պիտի ըլլա: Նոր աղջիկը կը տեսնե, թե հոր գործը աղեկ չէ, հոս կ'առնե թե տունը մնալու վախ կա, ուղած պարոնը պիտի չառնե. տես, նայե այն ատեն աղքին ինչպես աղվոր կ'երևա հորը ցույց տված մարդը. — էհ, աշխարհըս ասանկ է» (51), — «փոխադրորեն» եզրահանգում է նա:

Ահա թե ինչն է տանջում և անմխիթար դարձնում Սաթենիկին. ոչ երբի հասկանալի չեղավ նրա հոգու դրաման և որ կարևորն է, նրա անձ-

նվեր բայլը անտարբերությամբ է ընդունում և հղբայրը, որին առավել հոգեհարազատ էր իրեն համարում Սաթենիկը, Եվ այսպես նա դատապարտված էր և՛ ընտանիքից, և՛ հասարակութունից և՛ եկեղեցուց։

Նա սիրում է իր հարազատներին, խորն է ապրում այն ամենը, ինչ կատարվում է իրեն շրջապատող միջավայրում, դառնությամբ դիտակցում իր անելանելի կացութիւնը։ Սակայն սրանով չի ավարտվում հերոսուհու դրաման։ Եթե հեղինակը սյուժեի նման ընթացքով բավարարվիր, ապա ընթերցողին կներկայանար ժամանակի ընտանեկան բարքերի մի սլատկեր, ուր ևսասիրութունն ու շահասիրութունը պատճառ են դառնում հերոսուհու ամուսնական դժբախտության։ Այնինչ «Դատապարտյալը» պատմվածքի սյուժեն ունի նպատակամիտված ուրույն վարդացում, որն աստիճանաբար լայնանալով իր մեջ է ներառում նորանոր շերտեր։ Շնորհիվ այդ շերտերի բացահայտման, հերոսուհու դրաման վերաճել է հասարակական լուրջ խնդրի, ստանալով գաղափարական նոր ընդհանրացումներ։ Պատմվածքի խորացող հասարակական այս հնչողութունն է նկատի ունեցել Լեոն, գրելով. «Ընթերցանության ժամանակ ձեր առջև նշմարվում է մի հասարակական հարց, որ հետըհետեւ բարձրացնելով իր այլանդակ գլուխը, վերջապես ցույց է տալիս իր ահարկու դեմքը»²⁰։ Ո՞րն է այդ հասարակական հարցը։ Սաթենիկի կյանքի դրաման դուրս է բերվում մի ընտանիքի բարքերի նկարագրման շրջանակից, գրավում նոր ոլորտներ։ Սյուժեի գեղարվեստական զարգացման ընթացքը ի հայտ է բերում հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչների վերաբերմունքը հերոսուհու ճակատագրի հանդեպ, դրանով խսկ արտահայտելով հեղինակի անողորմ, ճշմարտացի հայացքը տիրող ողջ իրականության հանդեպ։ Կեղծիքի, երեսպաշտության աշխարհն է այդ, ուր բարոյականության դարձվածքները քողարկում են դաժան հանցագործությունը։ Եթե իր կյանքի առաջին անհաղթահարելի արգելքը ու անհասկանալի մնալու տառապանքը հերոսուհուն հանդիպում է ընտանիքում, ապա հետագայում նա ստիպված է կանգնել մի ողջ իրավակարգի դաժան դատաստանի առջև։ Հասարակական կարծիքից մինչև եկեղեցական օրենքները՝ ամեն ինչ ուղղված է նրա դեմ։ Երիտասարդ, հմայիչ կինը, որ հոգու խորքում պահել էր հնարավոր երջանկության թաքուն հույսեր, դեպքերի բերումով հանդիպում է մի երիտասարդի, մտերմանում ու սիրում նրան։ Արամը կիրթ երիտասարդ էր, հարուստ ընտանիքից, և հոր մահից հետո հորեղբոր,

²⁰ Մշակ, 1886, № 30.

մոր և քրոջ հետ հաստատվել էր Բերայում՝ Հայրապետ էֆենդիի ընտանիքի հարևանությամբ: «Երբ կմիանային երկու ընտանիքները, մանավանդ ի բացակայության Հայրապետ էֆենդիի և Արամի հորեղբորն, Սաթենիկ ու Արամ գրեթե միշտ իրարու մոտ էին և կը խոսակցեին երկար ժամեր: Կը խոսակցեին՝ գեղարվեստին վրա, մատենագրության վրա, քաղաքական խնդրոց վրա, օրվան լուրերու վրա» (53): Այսպես ծնվում է նրանց մտերմությունն ու վերածվում սիրու: Արփիարյանը նուրբ հոգեբանական դիտումներով քայլ առ քայլ հետևում է Սաթենիկի տագնապալի տվայտանքներին: Նա և՛ գիտակցում է այդ սիրու վստահավորությունը, և՛ փորձում համոզել Արամին, իսկ ավելի շատ գուցե և ինքն իրեն, բայց նաև անդոր է շունկնդրել իր առաջին «սիրո երաժշտությունը»։ «Արամի խոսքերը նորեն կբանային յուր սրտի խոցերն, և սակայն շատ անգամ զմայլած ունկն կը դնե՝ այդ խոսքերուն: Ճիսրանվագ երաժշտություն մը կը հուզե մեր սրտերն ու կը տխրեցնե, մանավանդ, երբ հին ցավոց հիշատակները կը զարթուցանեն ի մեզ, բայց և այնպես չենք ուզեր, որ դադարի այդ երաժշտությունը, լի դառն հրապույրներով: Այսպես ալ Սաթենիկ կը սիրեր Արամի սիրո երաժշտությունը» (54): Այնինչ Արամի համար այդ երաժշտությունը հնչում է իբրև հաղթական շնփոր: Նա հեռու է «երիտասարդ վերթերի մտատրպարից», և ձգտում է օր առաջ հասնել իր նպատակին: Սաթենիկին նա ներկայանում է ասպետական նկարագրով՝ պատրաստ հակադրվելու հասարակական կարծիքին, ընդդեմ զնալու քարացած մտայնությանն ու քաղքենիական բարոյականության նորմերին: Նա դուռն է իր երազների ասպետին. «Որչափ վստի է նա, ... միակ անձն է, որո համար կ'արժե զոհվիլ, վասնզի նա ալ կը զոհե ամեն ինչ՝ ընտանիք, աշխատանք, անձնական հանգստություն: — Ամեն ինչ նորա ունից ներքև կը դնե: Ինչպես շիրիկ զնա սրտի խորեն» (56):

Հերոսների հետագա ճակատագրի մասին Արփիարյանը պատմում է արդեն իբրև իրադարձերի մասնակից, պատումի հավաստիությունը հաստատելով իրեկտան դեմքերի ու դեպքերի ներգրավումով սյուժեի շնթացքում: Պատմող հեղինակը դառնալով գործող անձերից մեկը, արդեն ականատեսի իր վկայություններով նոր հնչերանգ է հաղորդում սյուժեի զարգացմանը՝ միանգամայն տարբեր պատմվածքի առաջին մասի գրելաձևից: Կառուցվածքային նման բազմազանությունը պայմանավորված է հեղինակի հետևողական միտումով՝ հասնել կյանքի ճշմարտացի պատկերման առավել համոզիչ գեղարվեստական լուծման: Փուլացնելով իրականության վերարտադրման ռեալիստական մեթոդը,

Արփիարայանը շարունակել է նախորդ՝ ռոմանտիկական մեթոդի ավան-
դույթները՝ հարմարեցնելով դրանք նոր գեղարվեստական խնդիրների
լուծմանը: Պատմվածքի առաջին մասում գերակշռում են ռոմանտիկա-
կան գրականության մեջ ձևավորված պատումի արտահայտչամիջոց-
ները: Պարահանդեսի հանդիպման խորհրդավոր անորոշությունը, հե-
րոսների ռոմանտիկական նկարագրերը, նրանց երկխոսությունների,
երբեմն էլ իր՝ հեղինակի ձայնի բարձրաթիչ հռետորականության ե-
րանգը ընդմիջվում են իրական պատկերի ձգտող պատումով: Հետագա
մասերում հեղինակը ավելի զուսպ արտահայտչաձևերով է բավարար-
վում. նրա գրելաձևը ստանում է պատմելու, իսկ հետո նաև իրական
զրույցի եղանակ: Դնալով պատմողը ավելի ու ավելի բացահայտ է
հանդես գալիս, և ի վերջո սյուժեին առավել համողիչ, իրական հնչո-
ղություն տալու նպատակով պատմող-հեղինակը դառնում է դործող
անձանցից մեկը: Դիտավոր հերոսները պատմվածքի կոմպոզիցիայում
կարծես անցնում են երկրորդ պլան՝ ականատես-հեղինակին թողնելով
ներկայացնել հերոսներին և նրանց արարքները սյուժեում: Ընթերցող-
ին դիմելու այս ձևը հնարավորություն էր տալիս համադրել իրակա-
նության օբյեկտիվ վերարտադրումը կենսական հավաստիության սուբ-
յեկտիվ տարրի հետ: Լիս արտահայտչաձևի հետ Արփիարայանը կիրա-
ռում է հրապարակախոսական մեկնաբանման եղանակը՝ լայնացնե-
լով հասարակական բովանդակության որոշարկման սահմանները:
Իր ընթերցողի հետ անմիջական հաղորդակցության ձգտող հեղինակի
ոճը, նրա վստահելի հնչերանգը պայմանավորել են յուրատեսակ հա-
վաստի մթնոլորտի ստեղծումը: Կատարվածի բուն էության մերկացու-
մը դառնում է իրականության պատկերման միջոց ներսից՝ հիմնված
«անատմիական», վերլուծական մոտեցման վրա: Ելակետային սկզբ-
բունքը մարդկային անհատականություն—միջավայր կապի փոխհա-
րաբերության առավել բաղմակողմանի բացահայտումն է: Սյուժեի հե-
տագա ընթացքը (Սաթենիկի և Արամի «հովվերգական» մեռելությունը,
Արամի լքելը Սաթենիկին, վերջինիս վշտալի տառապանքն ու մահը)
մեկնաբանվում և գնահատվում են և՛ ականատես-հեղինակի, և՛ հասա-
րակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչների կողմից՝ բարոյա-
կանի իմաստավորման տարբեր տեսանկյուններով: Բարոյականի ար-
ժեքավորումը պատմվածքում ձեռք է բերում սոցիալական լայն բո-
վանդակություն՝ դառնալով բուրժուական իրականության տարբեր
շերտերի սոցիալ-հոգեբանական վերլուծություն: Պատմվածքի ընտա-

Նեկան-սոցիալական կոլիզիան վերաճում է ողջ հասարակության սոցիալական-մարդկային հարաբերությունների քննադատության:

Հեղինակը վերափոխվելով գործող անձի՝ գործողությունները փոխադրում է նոր ոլորտներ, ուր ընթերցողին ներկայանում են մտավորականներ, եկեղեցու պաշտոնյաներ և այլն, յուրաքանչյուրն իր հայեցակետով, դեպքերի գնահատման իր վերաբերմունքով: Սաթենիկի և Արամի սիրավեպի մասին հեղինակը տեղեկանում է «Արևելքի» խմբագրատանը, իր մի բարեկամից, որը դեպքը նկարագրում է իբրև «գեղեցիկ առևանգություն»։ «Մայիսի սկիզբները զիշեր մը Սաթենիկ և Արամ տան դռան առջև կ'իջնեն քիչ մը պտտելու: Ծամփանին կ'երկընցընեն, կառք մը պատրաստ է, կը մտնեն մեջը: Մտրակե՛, կառավար, և շունչերնին Բանկալթի կ'առնեն»: Դեպքը շարժում է հեղինակի հետաքրքրությունը իր ռոմանտիկական գունավորմամբ, մղում այցելելու հերոսներին, որոնք «առանձնացած ... գեղջկական կյանք կը վարեն»: Սակայն բացի մարդկային հետաքրքրասիրությունից հեղինակը պարզում է և մյուս պատճառը. «Թիֆլիս եղած ժամանակս օր մը տիկին Արծրունի ինձի ըստվ. «Դու կը կարենաս սրտի վնասիկներ դրել, արի, մի անգամ փորձիր». ... Նորավեպ մը պիտի գրեի «Մշակին»: Ահա նյութ մը, ըսի ինքնին, զոր կրնամ ուսումնասիրել և դիտել, թե հանդուցն ինչպես պիտի քակվի» (57):

Այցելությունը չի հետաձգվում, և հեղինակն ու իր բարեկամն արդեն իբրև ականատես պարուրվում են այն բանաստեղծական երջանկության մթնոլորտով, ուր անցնում է հերոսների նոր կյանքը: Սակայն և՛ թե հեղինակի և նրան համախոհ ընկերների համար այդ միությունը ուրախալի է իբրև ազատ, անկաշկանդ սիրո, հասարակական նախապաշարումներին ընդդեմ զնալու ապացույց, ապա այլ է վերաբերմունքը հերոսների ընտանիքներում. «... ամեն հարաբերություն խզված էր ծնողաց և որդվոց միջև»: Ինչ վերաբերում է Սաթենիկին. «նա այլևս արտաքսյալ էր ընկերութենե. նա մեռած էր իրենց համար: Նորա անունն իսկ կուզեին մոռնալ» (60):

Արամի հանդեպ միջավայրը հանդես է բերում յուրօրինակ կարեկցական մտահոգություն, և այստեղ բնորոշ վարվելակերպով առանձնանում է Արամի հորեղբոր կերպարը: Արփիարյանը հանձինս այս կերպարի, բացահայտում է դժեր, որոնք հատուկ էին բուրժուազիայի նոր հոգեբանությանը: Հորեղբայրը գործունյա, խիստ սրակտիկ, նաև ճշգրտն զորքեղակերպի մարդ է, որով տարբերվում է Հայրապետ էֆենդու ուղղաթիվ ընդհանրապես ինքնիշխանի վարքագծից: Եությունը մնալով նույն

անողորմ նյութապաշտը, հորեղբոր կերպարը անհատականացվում է նոր հոգեբանության որոշ գծերով, որոնցով հատկանշվում է զարգացող բուրժուազիայի հասարակական ընթացքը: Արամի հանդեպ նա բռնում է ավելի հանդուրժող, սպասողական դիրք՝ համոզված, որ «ըրաժը տը-ղայություն մ' է, այս ալ կ'անցնի, կ'ըսեր, վերջապես ոչ պսակված են, ոչ ալ կրնան պսակվիլ»: Կարևոր է հատկապես վերջինը. հորեղբայրը շատ լավ է ճանաչում իր ժամանակի իրականությունը, ուր օրենքն ու բարոյականությունը գործում են միայն փողի շարժիչ ուժով: «Խորամանկ... ու բավական փորձառու», նա ոչ միայն «երես չի դարձնում Արամեն», այլև հմտորեն օգտագործում է ամեն հարմար առիթ արագացնելու Արամի վերադարձը հարադատ միջավայր, ուր նրան սպասում էր պաշտոն դեսպանատներից մեկում, ապագա օրինավոր ամուսնություն և հետևաբար ապահով ու վայելուչ դիրք հասարակության բարձր շրջաններում: Այդ նպատակով նա շարունակում է ապահովել Արամին նյութապես, խոսք անգամ չի բացում Սաթենիկի մասին, և Արամը ավելի մեծ ջերմությամբ ու երախտագիտությամբ է լցվում հորեղբոր հանդեպ:

Սաթենիկի ճակատագիրը պարզապես չի հետաքրքրում հորեղբորը: Արփիարյանը գծում է XIX դարավերջի բուրժուայի՝ «գործնական» մարդու կերպարը, որը լոկ արտաքին վարքագծով է տարբերվում իր նախորդներից՝ «առևտրի մարդերից»: Նրա եսասիրական մտահոգություններում Սաթենիկի նմանները տեղ չունեն. «Այդ հորեղբայրն,— իրեն հատուկ նուրբ հեղինակությամբ գրում է Արփիարյանը,— երանության արժանի այն անձերեն էր, որոնց սիրտն ու միտքը երբեք չեն տանջված մեր ընկերության ըրած զոհերու դժբախտությամբ» (61): Լրացվում, ամբողջական է դառնում ոչ միայն խորապես անհատական մի հոգեբանություն, այլև դեղարվեստական ընդհանրացման ուժով մերկացվում ու բացահայտվում է մի ամբողջ հասարակական խավի կենսահայեցողություն. «Հին ամիրայի մը խոսքն իր նշանաբանն էր. «Շատ մեղքեցողը մեղքենալու կ'ըլլա», կ'ըսեր: Աշխարհս շատ ծանր է: Կյանքն ահագին բեռ մ' է: Փափուկ ու աղնիվ զգացմունք շատ թեթև, շատ խարխուլ ու բարակ հիմունք են այդ ծանր շենքն ապահով և հաստատուն պահելու համար. կոշտ քարեր պետք են և ոչ թե նուրբ մարմար» (61): «Հին ամիրայի» նշանաբանը յուրացրած բուրժուա հորեղբորից հեռու չի կարող գնալ և Արամը: Սերը, որ նրան մղել էր հանդուգն քայլի, շուտով կորցնում է իր երբեմնի փայլը նրա աչքում, և ինչպես ճիշտ կռահել էր հորեղբայրը, շատ շանցած կրկին դորժող անձ

դարձած հեղինակը ստանում է Արամի հարսանյաց հանդեսի հրավերը։ Ամեն ինչ ընթանում է հորեղբոր կանխագծած ծրագրով, և Սաթենիկը, որ որևէ տեղ չունի այդ ծրագրում, դուրս է մնում նաև Արամի կյանքի հետագա ընթացքից։ Հեղինակը ուշադրավ գեղարվեստական լուծում է տվել Արամի կերպարին։ Նա չունի իր զոհին հետամուտ ավանդական «գիշատիչի» կերպարին հատուկ գծեր։ Հեղինակը նախընտրել է այդ կերպարի բացահայտման ուրույն մի եղանակ։ Արամը հանդես է գալիս ավելի դրական նկարագրով, հեղինակը չի փորձում որևէ մանջամասնով կանխորոշ կարծիք ստեղծել կերպարի բնութագրման մեջ։ Արամն ինքնաբացահայտվում է իր արարքներում՝ սյուժեի զարգացման արամաբանությամբ դրսևորելով իր էությունը։ Հավանաբար Արփիարյանի կողմից կերպարի գեղարվեստական լուծման օբյեկտով եղանակի այս առանձնահատկությունն անտեսելու փաստն է պատճառը, որ Գ. Ստեփանյանն իր վերլուծության մեջ անդրադառնալով Արամի կերպարին, գտնում է, որ «ռեալիստորեն գծված Արամի կերպարը ընթերցողին նեղկայանում է մի բիշ տարբեր, քան կցանկանալի հեղինակը»։ Արամի կերպարը ոչ միայն բացառում է որևէ հակասություն հեղինակի գեղարվեստական առաջադրությում, այլև դառնում է շատ ավելի ազդեցիկ միջոց բացահայտելու բարոյական-հոգեկան սկզբունքների ընդգծված խզումը բուրժուական իրավակարգի պայմաններում։ Սաթենիկին դժբախտացնողը ոչ թե մի անհատ Արամ է, այլ մի ողջ հասարակություն—այն է հեղինակի եղրակացությունը։ Նվ այնուամենայնիվ, նրան, ինչպես և մյուս հերոսներին, հեղինակը ոչ միայն օժտում է սուցիալական դոմինանտի շեշտված աշխարհընկալմամբ, այլև դրա հետ սերտ կապված նրանց ներաշխարհին տալիս որոշակի դասակարգչին գունավորում։ Այստեղից էլ Արփիարյանի հերոսների պատկերաշարի ընդհանրություններն ու ընդգծված տարբերությունները, որոնցով նրանք հանդես են գալիս և՛ իրրե ինքնատիպ, ուրույն հոգեբանությամբ անհատներ, և՛ միաժամանակ խտացնում իրենց մեջ մի ամբողջ հասարակական խմբավորման տիպական գծեր։

Արամի ամուսնությունն ու Սաթենիկի մահը սյուժեի գեղարվեստական ու դադափարական կոլմինացիայի պահերն են, ուր անսրող հակադրությամբ ի հայտ են գալիս բուրժուական հասարակարգն ու նրա աղճատված Գարբերը։ Եկեղեցական օրենքների, եկեղեցու սպասալորներին երեսպաշտության քննադատությունը Արփիարյանի «Դատապարտյալը» պատմվածքում որոշակի հայեցության արդյունք է, որ իր

բաղձազան դրսևորումներն է գտել և՛ նրա հետագա զեղարվեստական գործերում, և՛ հրապարակախոսական էջերում:

«Պոյսո ամեննն ականավոր» երկու եպիսկոպոսներ ոչ միայն Արամի պատկազրութիւնն օրհնում են ըստ պատշաճի, այլև «գրվատելով» մասնանշում «աբղի երիտասարդության համար իբր օրինակելի տիպար մը՝ յուր չերմեռանդությանը և կրոնասիրությանը համար»: Նույն այդ եկեղեցին սակայն անհանդուրժելի է գտնում Սաթենիկին քրիստոնեական օրենքներով թաղել: Քահանան, որ փորձել էր թույլտվութիւն ձեռք բերել պատրիարքարանից, լսում է «գժնիադեմ կերպարանոր» եպիսկոպոսի «լակոնական հաբցումը».

— Տե՛ր հայր, մոբութդ քեզի բե՞ռ եղած է» (77):

Պատմվածքի վերջաբանը հատկանշվում է քնարական-հրապարակախոսական հնչողութեամբ, ուր հնդինակ-ականատեսն արդեն անթաքույց դատապարտում և նշավակում է մի ողջ հասարակարգ: Հնդինակի խիստ խոհերը Սաթենիկի ողբերգական մահվան առթիվ մեղադրական խոսք է, նաև դառն ակոսոսանք այն ամեն մաքուր և ազնիվի համար, որ զոհ է գնում բուրժուական «դորժնական դարի» շահասիրական կրքերին: Այդ խոսքը նաև սոցիալական մեծ ընդհանրացման խմաստ ունի, քանի որ հնդինակն ասես ամփոփելով, մեկ անգամ ևս թրվավորում է այն հարցադրումները, որ բարձրացվել էին սյուժեի ընթացքով:



«Երազի մը գինը» պատմվածքը «Կյանքի պատկերներ» շարքին բռնորոշ ծրագրային առաջադրութենքն իրականացնում է զաղափարական-զեղարվեստական վերարտադրման նմանատիպ միջոցներով: Նույնն է սյուժեի կառուցվածքային զարգացման հիմնական սխեման, հերոսը, որն այստեղ տղամարդ է, բարոյահոգեբանական կերտվածքի բաղձաթիվ ընդհանրութիւններ ունի Սաթենիկի հետ: Նույնն է և պատմվածքի վերջաբանը՝ ողմանտիկական իդեալներով ապրող երիտասարդը շգիմանալով անմարդկային իրականութեան հետ բախման հարվածին, վշտից մեռնում է:

Նմանութիւնը սկսվում է հենց վերնագրի բովանդակութիւնից: Մեծ սիրո անիրականալի բաղձանքի՝ «Երազի մը գինը» մի մարդկային կյանք արժե: «Կենաց երազներէց» ու «պատրանաց հրապույրնե-

րկեց» հուսախաբւած Հրանտը կորցնելով իր կյանքի երազը, այլևս ուժ չի գտնում ապրելու Սաթենիկին ևս կյանքը շատ շուտ էր պարզել պատանեկան երազների արժեքը: «Կ'ըսեն թե կյանքը երազ մ' է, սխալ է, երազները քաղցր են, իսկ կյանքը դառն, գեթ որչափ ես փորձած եմ»: Սակայն կյանքը իր դաժան էությունը լուկ Սաթենիկի համար չէր պահել: Մի անհատի դրամատիկ ապրումները զարգանալով պարտադիր սոցիալական հիմքի վրա, Արփիարյանի պատմվածքներում ձևոք են բերում իրականության խտացված դեղարվեստական ընդհանրացման իմաստ: Նրան հաջողվում է բացահայտել փոքր ծավալի արձակի լայն հնարավորությունները: Իրական կյանքի հաբազատ պատկերումը զուգորդվում է քնարական-հուզական պատումով, հրապարակախոսական շնչի խոհերով, և այս բոլորի միասնությամբ հստակորեն դրսևորվում է հեղինակի սեփական տեսակետը: «Երազի մը գինը» պատմվածքում ևս հեղինակը նախընտրելով պատկերման սրված հակադրության եղանակը, առաջին մասի բանաստեղծական, երազային մթնոլորտից ընթերցողին անմիջապես փոխադրում է իրական կյանքի առօրյայի սովորական ընթացքը: Հոգեբանական զուգահեռները Հրանտի և Սաթենիկի կերպարների կառուցվածքում իրենց ընդհանրությունն առնում են սկսած պատանեկան դաստիարակությունից: Նրանք երկուսն էլ տարվել են ֆրանսիական վեպերով ու այնտեղից քաղել պատանեկան իրենց երազներն ու հույսերը: Սակայն եթե Սաթենիկի ողմանտիկ զգացումները բախվում են Հայրապետ էֆենդիի և նրա միջավայրի խուլ անտարբերությանը, Հրանտին ճնշում է իր աղքատ կացությունը, որը նրա առջև փակում է ևրջանկության ամեն մի հնարավորություն: Սոֆին, որին սիրահարված է Հրանտը, հարուստ ծնողներ ունի, որոնց աչքին նա ընդամենը մի խեղճ գրագիր է: Հենց ինքը՝ Սոֆին, որքան էլ համակրելի գտներ «խարտյաշ երիտասարդը», իր միջավայրի քաղքենի հոգեբանությամբ անհանդուրժելի է համարում պատկերացնել նրան իր կողքին. «... պարզ, ոչինչ գրագիրի մը կի՞ն լինել, այդ յուր երեւակայության մեջ չէր կրնար սղմիլ» (84): Հրանտի և Սոֆիի միակ հանդիպումը տեղի է ունենում մի տոնախմբության երեկույթում և դառնում ճակատագրական դուրազագաց ու ինքնասեր երիտասարդի համար: Տեղեկանալով, որ Հրանտը «Գեորգ էֆենտիի գրագիրն է», փառասեր օրիորդը այլևս նրան չի արժանացնում նշանիսկ մի հայացքի ու հեռանում է Թևանցուկ Հակոբիկ աղայի հետ: «Իր մահվան զոզանջ են հնչում պատանու ականջին այդ խոսքերը և «ամեն ասկեզույն երազներ աներևութացան Հրանտի աչքերեն»: Նրա ողջ էությունը կաշկանդ-

վում, համարանում է կատարվածի առջև: Սիրո կտիարդական հրապույրը, որ լցրել էր նրա տառապալի կյանքը նոր իմաստով, այժմ մի անխնա դաժանությամբ թողնում է նրան հուսահատ վիշտ ու անկարեկից միայնություն: Կիսաքաղց, ծանր զրկանքներով մեծացած փխրուն պատանուն հիվանդությունը հասցնում է մահվան: Նրա թաղման սակավամարդ թափորը հանդիպում է հաբսանեկան կառքերին. «Հաբսանոներու կառքերն հանկարծ կանգ առին: Բանկալթիի փոքրիկ տունն մը ժամկոչ մը, մի քանի տիրացուներ, երկու տերտեր դուրս կը հանեին դադաղ մը, պետք էր տեղի տալ: Հարս և փեսա իրենց կառքերու ապակիներեն նայեցան. խեղճուկ ձայն մը կը լսվեր.

— Վա՛խ, Հրանտս, վա՛խ զավակս:

Հրանտի դագաղը կը տանեին. Սոֆիի հարսանյաց կառքերն էին» (88):

Հեղինակն ավելորդ է համարում որևէ մեկնաբանություն կյանքի ու մահվան ցնցող հակադրության այս ողբերգական պատկերի հանդեպ: Պատմվածքի ավարտը ղեղարվեստական ճշմարտության անզիջում նպատակաուղղվածությամբ, զուտ և միաժամանակ հագեցուն ներգործությամբ հատկանշական է Արփիարյանի ստեղծագործական արտահայտչանշանակի համար: Սովորական մարդու ողբերգությունը, նրա սիրո պատմությունը դառնում են հասարակական տիրող կարգերի անբարեհուսության անսխալ ակտանշաններ: Եզրակացությունը մեկն է՝ այդ հասարակարգի սոցիալական և բարոյական վերափոխման անհրաժեշտությունը: Սակայն եթե «Դատասպարտյալը» պատմվածքում հեղինակը իր նպատակին հասնելու համար գիտակցաբար պատումի կառուցվածքում ներմուծում էր հրապարակախոսական խոհի, հեղինակային եսի չմիջնորդավորված կիրառման եղանակները, ապա «Երազի մը գինը» պատմվածքում հայտնաբերում է ղեղարվեստական վերարտադրման ինքնատիպության այլ հնարավորություններ: Հասարակական տարբեր շերտերի կենսաձևն ու հոգեբանությունը բացահայտվում են մի դեպքում Հրանտի օրագրային հատվածներում, մյուս դեպքում Սոֆիի ու նրա ընկերուհու՝ Երանիկի նամակագրության մեջըրերումնեով: Ռոմանտիկ պատանու բանաստեղծական զգացումներն ու ազնիվ մղումները հակադրվում են քաղքենի օֆիորդների դործնական վայելքի տրամաբանությանը: Երանիկը զավեշտական է գտնում Սոֆիի թեկուզ և ակնթարթային հրապուրվելը «խաբոյսաշ քերովբեով»: Նրա զգաստ հայացքը անմիջապես նկատել է ընկերուհու պատմության մեջ մանրուքներ, որոնք խոսում են Հրանտի չքավոր լինելու մասին.

«Ժիծաղս չկրցի բռնել քու ազնվականիդ վրա, որ միայն կիրակի օրերը կրնա գալ յուր սրտին գանձերը քեզ բանալու: Ո՞վ գիտե, քանի՞ օր անոթի կը մնա, որպեսզի կարող լինի շոգենավին ստակը պատրաստել»։ Կարեկցության, զգացմունքի մաքրությունը գնահատելու նըշույլ անգամ տեղ չունեն Երանիկի մտածություններում: Հրանտի հերվույթը ընդամենը հեղեղության ու զավեշտի առիթ է տալիս նրա՝ ընկերուհուն ուղղված նամակում: Միանգամայն որոշակի են նրա պատկերացումները ապագա ամուսնու մասին, որ խկապես ամբողջ մի սոցիալական խավի կենսամտածողության խտացված արտահայտությունն են. «Իմ կարծիքս գիտես, հավատքս գիտես. այն ամուսինն է լավագույնը, որ ամենն ալելի ճոխ շրջադեպս մը կարող է տալ. «գեշ շրջադեպստի մը մեջ երջանիկ կին չկա»։ Այս է և այս պետք է լինի մեր մտատիպարը» (81):

Երանիկի կեդրարը ռեալիստական մեծ սրտեսություն արդյունք էր, և ինչպես ճիշտ նկատել է Գ. Ստեփանյանը, «ամբողջ աբեմտահայ զրականության մեջ ... եղակի է...»²¹:

Սակայն Արփիարյանի արձակում, ինչպես և հետագա ռեալիստական այլ գործերում կերպարն ունեցավ իր օրինաչափ զարգացումը, ոչ միայն սոցիալական հիմքի բավարար առկայության պատճառով, այլև նախորդ շրջանից եկող կերպարի նախատիպի ավանդույթի ազդեցությամբ: Խոսքը վերաբերում է ամենից առաջ Րաֆֆու կենցաղային վեպերից եկող զեղարվեստական ավանդույթի ներգործությանը, որի Սոֆին «Ձահրումար», Անիշկան «Մինը այսպես, մյուսը այնպես» վեպերում հասարակական բարբերի աղճատման դրսևորումներն էին կնոջ կերպարում: Նշենք նաև, որ արևելահայ արձակում կերպարի այս որակական կերտվածքի արգասավոր արդյունքի հաջողված արտահայտություններն են եղել նաև Ռ. Պատկանյանի, Մուրացանի հերոսուհիները, իսկ ռեալիստական մարմնավորման կատարյալ նմուշներն ի հայտ եկան Շիրվանզադեի գործերում:

Արփիարյանի պատկերային համակարգում ուրույն նշանակություն ունի բնանկարը: Առանձնապես ծավալվելով բնության նկարագրություններում, զրոյը մի քանի ուրվագծերով ստեղծում է հուղական միջավայր, որով ամբողջական է դառնում մթնոլորտի ռեալությունը: Բնանկարը շնչոտում է պատումի զգացմունքային տարբեր աբեմտահայտությունները՝ պայմանավորված հերոսի հոգեկան ապրումներով, տար-

²¹ Գ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 181:

բեր իրավիճակների դրսևորումների հետ: Մի դեպքում հեղինակն օգտագործում է բնապատկերի ներդաշնակութային ձգտող համադրումը հերոսի ներքնաշխարհին, մյուս դեպքում՝ բնութային գեղեցկությունը դառնում է կյանքի ընդհատվող ընթացքի և հերոսի կյանքի դրամատիկ շրջադարձերի հակադրման միջոց: Երկու դեպքում էլ բնանկարը նպաստում է իրականության ճշմարտացի վերարտադրմանը, հերոսմիջավայր աղերսում ձեռք բերելով ուրույն հոգեբանական պայմանավորվածության նշանակություն: Ե՛վ Սաթենիկի, և՛ Հրանտի կերպարների հոգեբանական զարգացումը ուղեկցվում է բնանկարի անհրաժեշտ ֆոնով: Ռոմանտիկ, զգացմունքային նրանց էությունը չի կարող անհաղորդ մնալ բնութային գեղեցկությանը: Սաթենիկը իր դառը խոհերի, ալեկոծ ապրումների պահերին հոգեկան խաղաղություն է գտնում բնութային գրկում. «Որչափ կը սիրեր այդ ընդարձակ դաշար, երբ արևն ալ քթմագույն կը ներկեր դեմքերն ու բնությունը: Սաթենիկ կը խորասուզվեր մտահոգությանց մեջ, կը խորհեր, կը տխրեր ու կը վերանար»: Իր ճակատագրական որոշումը՝ հեռանալ Արամի հետ «սիրուն գյուղ մը», հերոսուհին պատահական չէ, որ գարնանն է ընդունում: «Ջերմիկ օդը, ծաղկանց բուրումը, փափուկ գուլնով դալարիք, թռչնոց դայլայլիկ, ամեն ինչ կյանք կը բուրեխին, մաքուր իր բուրր զգայարանքներով կյանք կը շնչե կարծես, կ'ուզե պահ մը մոռնալ դառըն իրականությունը. ապրիլ կ'ուզե և սիրել»: Բնութային զարթոնքը, դարնան ազատ շունչը ավելի են ընդգծում մանկամարդ կնոջ հոգու միայնությունը, խորհել տալիս իր վիճակի դատապարտվածության մասին. «հոն ծառերու անուշահոտությանց զմայլմամբ կը խորհեր, կը մտածեր յուր վիճակին վրա և կ'ըսեր թե ինչո՞ւ պետք է, որ ինքը զոհ մը ըլլա: Ինչո՞ւ ընկերական օրենքները զինքը շղթայապիրկ կ'ընեն, ի՞նչ էր յուր մեղքը. մի՞թե աստված իրեն կյանք է տված, որ ուրիշներու հաճոյից, շահուց և հաշվուց զոհը լինի» (55):

Եվս մի դարնանային բնանկար. պատմվածքի վերջում, սյուժեի տրամաբանությունը զուգընթաց, առաջ է բերում արդեն տխուր խոհեր, պարնան կենարար էությունը հակադրելով մահվան ողբերգական անհուսությունը: Զարմանալի հմտությամբ, զուսպ գծագրված այդ բնանկարում գտնված են պատկերի բոլորովին այլ գունբրանձներ, որոնք համապատասխանում են նոր տրամադրության հնչողությանը. «Մըթընշաղ իրիկուն մ' էր: Կանաչները նոր ծայր կուտային: Գարնանային առաջին բուրումներն էին, հովը թեթև էր, խոր լուռություն կը տիրեր

մահարեր անհուն դաշտին ցան ու ցիր խաչերուն, գերեզմաններուն վրա, գերեզմանափորի բրդի ձայնը միայն կընդհատեր այդ լուսնյունը. ամեն ինչ տխրությամբ կը լեցնէր մարդու սիրտը» (76):

«Երազի մը դինը» պատմվածքում բանաստեղծական միջավայրը սկսվում է դեռևս բնաբանից, որին հատկացվում է նույն երկպալան ենթիմաստը. պայմանավորել, պատճառարանել հերոսի ներաշխարհը, նրան շրջապատող իրականության փոխներգործությունը՝ հակադրության ու համադրման պատկերային ֆոնով: Թերզյանական մեկամաղձիկ տողերի տրամադրությամբ բնութագրվում է Հրանտի ապրումների ներքին շարժումը: Պատմվածքի սկզբում, երբ նրա հոգին սավառնում էր սիրո երազային եթերում, լի հույսով ու խանդավառ տենչերով, այդ տողերի իրաժշտությունը միանալով Բոսֆորի «մոզական իրիկունների» բնապատկերներին, ստեղծում է կյանքի ներդաշնակության քնաբական մթնոլորտը. «Հրանտ մեղավոր չէր այդքան զգացված լինելուն. բնությունն ալ հրավեր կը կարդար սրտերու մի քիչ բանաստեղծական տրոփյուններ ունենալ: Պճնագարդյալ էր Կեոք Սուի անուշ մեկամաղձությունը, մեկամաղձություն վերջալույսի, որ սրտի մինչև խորքեր կը ցոլացնէ կենաց հրաղները և պատրանաց հրապույրները: Մակույկի մը մեջն կը լավինէ հրգեր: Քաղցր ու դաշնակավոր ձայն մը կ'երգեր.

Եթե անդ կ'սպուտակ,
եվ ի վոսփորին,
Մեղմահոս սլսլան
Խոսկոսք լուսնեկին:

այն անուշ երաժշտությունն, որ կը բուրբ գեղ, սեր, երիտասարդություն» (78): Նույն այդ մեղեդին արդեն հիվանդ պատանու ականջին հնչում է իրրե կոբյրած հույսերի ու հրաղների տխուր հիշողություն՝ մի վերջին անգամ ալեկոծելով նրա մահացու վիրավոր սիրտը:

Իր հերոսների զգայական աշխարհի ներթափանցման ուրույն բաղմաթիվ եղանակներ է հայտնաբերում Արփիարյանը: Պատկերային մարմնավորման բնույթով ռոմանտիկական-բանաստեղծական, ողբերգական սիրո թիման դառնում է ռեալիստորեն վերարտադրված կյանքի հակասությունների մերկացման ղոբավոր միջոց: Նյութական շահի վրա հիմնված հասարակական կարգերի քննադատության առանցքային բովանդակությունը պատմվածքներում բացահայտվում է մարդ-անհատի ճակատագրի տարբեր բեկումներում, որոնց մեջ համընդգրկող տեղ է զբաղում սիրո զգացումը:

Արձակի նախորդ փորձի ինքնուրույն ընկալումն ու զարգացումը Արփիարյանին հնարավորութիւն են տվել սեփական ծրագրային մտահղացումներում հայտնաբերել մարդկային մեծ զգացմունքի զանազան դրսևորումները: Սիրո թեման դառնում է հոգեբանական վերլուծութայն այն նպաստավոր հողը, ուր առավելագուցն շահով բացահայտվում և հաստատվում է մարդ-անհատականութիւնը: Մի դեպքում այն ստանում է փրկարար ուժի ներդրութիւն, որը պահպանում է մարդկային էութիւնը բուրժուական քաղաքակրթութայն քայքայիչ ազդեցութիւնից, մյուս դեպքում սիրո ողբերգական լուսի տակ ցուցադրվում են հասարակական բարքերի անկումն ու դրա աղետալի հետևանքները մարդ-անհատի ճակատագրում: Ռեալիստական արձակի զարգացման ուղիներում Արփիարյանը սկզբնավորող-հիմնադրի կանխորոշող նշանառութայն ստեղծել է գեղարվեստական մարմնավորման կերպարտիպ ընթացքի անհրաժեշտ նախադրյալները, ուր հոգեբանական վերլուծութայնը վերապահվում է առաջնային դեր: Ստեղծագործական այս մակարդակում նա հոգեբանական վերլուծութայն մեջ դրել է իրականութայն արտացոլման նոր որակը, որի շնորհիվ բացում է իր հերոսների հոգեբանութայն, սոցիալական վարքի, աշխատհրկաման մեջ այնպիսի ոլորտներ, որոնք մինչ այդ բավականաչափ չէին յուրացվել արեւմտահայ արձակում: Սիրո թեմայի օժանդակող, միջանցիկ բովանդակութիւնը, սյուժետային զարգացման առանցքային թեմային զուգահեռ, Արփիարյանի արձակում ձեռք է բերել նաև ինքնուրույն իմաստոյնութք վերաբերում է սիրո թեմայի գեղարվեստական մարմնավորման ինքնին նշանակութայնը՝ ռեալիստ գրողի հայացքով ու զգացողութայն: Արեւմտահայ գրականութայն բանաստեղծութայն ճյուղում սիրո թեմայի հարուստ ու բաղմազան արտահայտութիւնների կողքին, արձակում թեմայի նվազ զարգացումը նկատելիորեն ակնհայտ է: Ռոմանտիկական վիպագրութայն և պարոնյանական երգիծանքի հակամետ բեկոյների գեղարվեստական հայեցութիւնից հետո Արփիարյանն իր արձակում ներկայացնում է թեմայի ռեալիստական մարմնավորման նմուշներ՝ իրական սիրո, կենդանի ապրումի հավերժական թրթիւներով: Արփիարյանի սիրահար հերոսները, որքան էլ ռոմանտիկորեն ներշնչված, սակայն իրական ապրումների արտահայտիչներ են, յուրաքանչյուրը իրստ հասկանշված անհատականութայն իր վրա կրում

է սոցիալական միջավայրի իր շրջանի գաղափարների, նախապաշարումների, ավանդույթների կնիքը:

Անհատականացված, ուրույն հոգեբանության կրող է և «Կատակ մը» պատկերի հերոսուհին՝ Մաքրիկը: Մաքրիկի սիրո պատմությունը հար և նման է հազարավոր խաբված աղջիկների ճակատագրին, որոնք զոհ են դառնում վայելքի տրամաբանությամբ ապրող երիտասարդների վայրկենական կրքերին: Սամաթիացի աղքատ ձկնորսի՝ աղջիկն ընկնում է հարուստ Գրիգոր էֆենդիի տունը, որպեսզի իր ձեռագործ աշխատանքով փոքր-ինչ ապահովի ընտանիքի վիճակը: «Ազգային երեկելի վաճառականի» տան նիստուկացը, բարեհամբույր դեմքերը, ամեն ինչ նոր ու զերուղ է 16-ամյա աղջկա համար. «Դուռը, բնակարանը, սովորույթներն այնքան տարբեր էին իր տեսածն, որ խեղճ աղջիկը կարող էր հավատալ, թե աշխարհիս մեջ կրնար այդպիսի բան մը լինիլ: Ծնած օրեն իվեր գրեթե միշտ սուգ տեսած էր. այժմ խաղաղ ու հանդարտ, լուռության մեջ, կյանքեն համ կ'առնուր. կ'զգար, թե ապրիլը շատ անուշ է, երբ մարդ բան մը կը վայելե աշխարհի մեջ» (94): Ծվ միանգամայն համոզիչ ու հոգեբանորեն հասկանալի է միամիտ աղջրկա սիրավեպը վաճառականի որդու՝ Վահրամի հետ: Դեռևս մինչև վերջ չգիտակցելով իրեն անծանոթ այդ զգացման ողջ իմաստն ու խորությունը, Մաքրիկը իր ողջ էությունը արդեն ենթարկվում է սիրո հրապույրին: Վահրամի կիրթ շարժումներ, գրավիչ արտաքինը, անմիջական զրույցները անդիմադրելի են դարձնում նրան Մաքրիկի աչքում: «Խնչ էր սերը. այդ բառը անծանոթ էր այդ աղջկան, որ և ոչ իսկ պարզ ընթերցանություն մը գիտեր: Բայց սակայն զգացում մը արտահայտող բառը ելի շատ անգամ մեզ անծանոթ է, այդ չի նշանակեր թե զգացումը գոյություն չունի ի մեզ» (96): Եթե Արփիարյանի նախորդ պատմվածքների հերոսները սիրո մասին իրենց պատկերացումները առել էին վեպերից ու բանաստեղծություններից, Մաքրիկը այն իր մեջ կրել էր իբրև նախաստեղծ բնական վիճակ: Ձկնորսի աղքատ ընտանիքում սիրո ջերմությունը մերձավորների հանդեպ, հոգու անմնացորդ նվիրումը հարազատներին, փոխադրվել էր կյանքի այլ բարիքներին, օգնել զիմազրավելու փորձություններին: Մաքրիկի հոգին ձգտում է սիրո՝ դեռևս անհաղորդ նրա հմայքներին ու թաքուն խղիճներին: Նրանց առաջին և միակ հանդիպումը պարտեղում ճակատագրական է դառնում անմեղ աղջկա համար: Վահրամի սիրո խոստումները, այրող համբույրները գիշերվա, աստղերի կախարդանքի մեջ կոտրում են աղջրկա «տկար զիմազրությունը»: Վայրկյան անգամ չկասկածելով Վահ-

դամի ազնվությունը, Մաքրիկը արդեն իր հրազանքներում տեսնում է մի երջանիկ ապագա. «Կը կարելի Մաքրիկ ու կը երազեր: Երազը կյանքի մեծ մխիթարանքն է, բայց երբ երազն իրականություն կերպարանք կ'զգենու, կը կոշվի երջանկություն: Ուրեմն Մաքրիկ երջանիկ էր. մի քանի շաբաթեն Վահրամի կինը պիտի լիներ: Որչափ կը սիրեր Վահրամը, ինչն'ր պիտի չըներ զնա երջանիկ ընելու համար: Կը շիներ, կը պատրաստեր իրենց կենաց հատակագիծը, չէր մոռնար հայրը, հարսը. նոքա այնուհետև հանգիստ պիտի լինեին այլևս» (100):

Մաքրիկի անմեղ հավատով լի, իր բնական մաքրության մեջ բանաստեղծական զգացմունքը հեղինակի կողմից ընկալվում է որպես կյանքում գեղեցիկի գոյության մի նոր հաստատում: Այդ իսկ պատճառով էլ առավել դրամատիկ հնչողություն է ձևոք բերում գեղեցիկ ներդաշնակության աղավաղումը, բանաստեղծական ապրումի բախումը հասանք, բուժ անտարբերությանը: Միմյանց են հակադրվում ոչ միայն Մաքրիկի պարզ ու անաղարտ զգացմունքն ու Վահրամի հաճույքի փիլիսոփայությունը, այլ բուրժուական իրականության արգյունք դիտվող երկու անհամատեղելի կենսահայեցողություն:

Պատմվածքի սոցիալական նպատակաուղղվածությունը ներկայացվում է հասարակական հակադիր հոգեբանական ընկալումների բացահայտմամբ: Վահրամի համար լոկ սիրախաղ «կատակ մը» էր խեղճ, աղքատ աղջկա հետ հանդիպումը: Արժիարյանը պատահական չէ, որ պատմվածքի էքսպոզիցիայում տեղ է տալիս իր հերոսների կյանքի նախապատմությանը, որոնց մանրամասներով լրացնում և համոզիչ հիմքերի վրա կերտում է սոցիալական-հոգեբանական դիմանկարները: Վահրամը դարավերջի բուրժուական նոր բարքերի արտահայտիչներից է, իր շատ գծերով հոգեհարադատ «Դատապարտյալը» պատմվածքի հերոսին՝ Արամին: Նրանք երկուսն էլ սերում են վաճառական ընտանիքներից, որոնք «դրամական հրապարակին վրա թեպետ հաջորդած են ամիրաներու, սակայն կը ջանան իրենց շենքն հիմնել ավելի հաստատ հիմանց վրա» (95): Քաղաքակրթված զավակները, հակառակ ավանդապաշտ ծնողների ջանքերի, ժամանակի «առաջնթացին» ունկնդիր յուրացրել են եվրոպական դաստիարակության սկզբունքները, որոնց շլացուցիչ փայլը զոռն արտաքուստ քողարկում է սոցիալական նույն էության յուրահատուկ հոգեբանությունը: Վահրամի համար Մաքրիկը լոկ հաճույքի առաքիլ է, որի հետագա ճակատագիրը երբեք չի զբաղեցնում նրա միտքը. «զբոսանքի մեջ չափազանց խղճի մտոք շարժին յուր կենաց կանոնը չէր» (96): Այնինչ Մաքրիկի համար ահռելի ճշգ-
213

մարտությունը մի ակնթարթում փոխում է աշխարհի գույները, իմաստազրկում կյանքը, ուր այլևս տեղ չունեն սերը, հույսը, հավատը: Պատվազրկված աղջիկը դիմում է ինքնասպանության, սակայն նրա արաբը հոգեկան անհավասարակշռության պահի, աֆեկտի արդյունք չէ, այլ լիովին գիտակցված քայլ: Իր հոգու ամենանվիրական պատրանքների փլուզումը, սիրած մարդու դաժան անտարբերությունը մղում են նրան ինքնասպանության: Մաքրիկը մեծացել և դաստիարակվել է աղքատ, բայց ազնիվ մարդկանց միջավայրում, ուր բարոյական արժեքները չափվում են ավանդական պատկերացումներով: Մխնչև իր կարճատև կյանքի վերջին պահերը, նա չի դադարում մտածել հարազատների մասին: Ընտանիքի հանգեպ պատասխանատվության զգացման ու պարտքի գիտակցությունն է, որ նրան բերում է տուն՝ ճակատագրական վճիռն ընդունելուց հետո: Նա հորն է տալիս իր աշխատանքի վարձը և վերջինս ուրախացած պատրաստվում է անհրաժեշտ գրնումներին՝ անտեղյակ, որ այդ փողը նաև աղջկա «արյան գինն է»:

Արփիարյանն իր հերոսուհու կերպարին հաղորդել է գծեր, որոնք նորովի պարզում են այսպես կոչված ստորին խավերից ելած մարդու հոգեկան բարձր արժանիքները: Դեմոկրատ-գրողին ոչ միայն խորապես հուզում է փոքր մարդու կյանքի գրաման, այլև առիթ տալիս խոշոր սոցիալական ընդհանրացումների: Գրողը միմյանց է հակադրում երկու աշխարհ, երկու կենսաձև, ուր կենցաղային սովորական պատմությունը դառնում է միջոց մերկացնելու, բացահայտելու շարիքի պատճառները: Ողբերգական վերջաբանը սյուժեի անակնկալ շրջադարձում նախապատրաստվել է հերոսի և նրա միջավայրի աղերսների հոգեբանական շարժառիթների հայտնաբերմամբ: «Կյանքի պատկերներ» շարքի երեք գործերն էլ ուրբան տարբեր սյուժեների զարգացման ընթացքով, միասնական են իրականության գեղարվեստական ընկալման սկզբունքով, հեղինակային դիրքորոշմամբ, որը հատկանշվում է հասարակական հարաբերությունների սուր քննադատությամբ:



Իրականության պատկերման որակական ինքնատիպությունը, որ առկա է «Կյանքի պատկերներ» առաջին գործերում, բնորոշվում է մի քանի հիմնական գծերով: Շարքի պատմվածքները միավորվում են մարդկային անհատականության և շրջապատող միջավայրի թշնամա-

կան հակադրութեան կոնֆլիկտով: Կյանքի հետ ամենատարբեր բախումներից հետո հերոսները կանգնում են նույն՝ «խորտակված պատանքների» փաստի առաջ: Մինչ այդ նրանց համար քողարկված կյանքը ի հայտ է բերում իր իսկական, բարդ ու հակասական էությունը: Իրենց բոլոր տարբերություններով հանդերձ, պատմվածքների պլաստիկ հերոսները կազմում են հատուկ մարդկային տեսակ՝ դատապարտյալների, «խորտակված պատանքների» դրաման ապրող զոհեր:

Սակայն զրոգը կանգ չի առնում հոգեբանական մի տիպի հերոսների պատկերման շրջանակում: Նրա հետագա գործերում փոխվում են հերոսների և՛ սոցիալական վիճակները, և՛ զբաղմունքը, և՛ բնավորությունները: Փոխվում է նաև ստեղծագործության կոմպոզիցիոն և նույնիսկ ժանրային բնույթը: Ինքը՝ Արփիարյանը, իր արձակի տեսակը բնորոշում էր իրրեւ նորավեպ, սակայն և՛ «Ծրագլի մը գինը», և՛ «Դատապարտյալը», և՛ «Կատակ մը» գործերը առավել ձգտում ունեն դեպի պատմվածքի ժանրային սահմանները: Իսկ «Ապուշը» արդեն կարելի է դիտել իբրեւ վիպակ, որովհետեւ իր թեմատիկ և ձևի առանձնահատկություններով դուրս է դալիս նորավեպի և պատմվածքի սահմաններից: Իրական կյանքի և մարդկային հոգեբանության բազմազան ընկալումներն ակնհայտորեն լայնացրել են հեղինակի պատկերման շրջանակները, թելադրելով և կառուցվածքային նոր սկզբունքներ: Դրան նպաստում են կերպարների տարաբնույթ մարմնավորումները՝ օժտված նոր, ուրույն հոգեբանական գծերով: Կերպարների, հետևաբար և սոցիալական թեմայի նոր մեկնաբանման ճիշտ համարժեքը բացահայտելու համար անպայման պետք է նկատի առնել այդ սկզբունքները՝ մասնավորապես այն ենթաշերտերը, ուր ոչ միայն կարեկցանք է առաջ բերվում զրկվածի, ճնշվածի հանդեպ, այլև դրսևորվում է այդ նույն հարստահարվողի իր վիճակի ըմբռնումը և դրա հետ կապված ներա հետագա վարքագիծը: Պարզվում է, որ դրսևորվում է ոչ միանշանակորեն՝ կախված հերոսի ընդհանուր հոգեբանական խառնվածքի և կոնկրետ միջավայրի հանգամանքներից: Եթե նախորդ պատկերներում՝ «Ծրագլի մը գինը», «Կատակ մը», իրականության հետ բախումը խորտակում է հերոսի փայփայած հույսերն ու երազները և հանդեցնում ողբերգական վախճանի, ապա «Ապուշը» վիպակում առաջադրվում է սոցիալական ենթաշերտի նկարագրի մի այլ մեկնաբանություն:

Այստեղ հերոսի կողմնորոշումը կյանքում անմիջական կախման մեջ լինելով շրջապատող միջավայրից, հենց սկզբից դրավում է դիմադրության դիրք: Նրա արարքները, վարքագիծը թելադրող պայմաննե-

րը գտնվում են հակադրության և փոխադեցության մեջ: Վիպակի հե-
րոսուհին՝ Ֆորթյունեն, աղքատ կոշկակարի աղջիկ է, և այդ փաստն
է, որ շարժման մեջ է դնում վիպակի հետագա ամբողջ ընթացքը: Իր
ծննդյան օրից սկսած՝ դեռևս անգիտակից իր շուրջը կատարվածին,
Ֆորթյունեն դառնում է տարակարծիք վեճերի պատճառ: «Մայրը յուր
առաջին օրորովը պահապան հրեշտակ կը հանդիսանար ունայնասի-
րության այն զգացման, որ կնոջ սրտին մեջ բյուրաբեղուն լինելու հա-
մար չկարոտիր մայրենի դգվանաց և խնամոց» (119): Ժամանակի ի-
րականությունը բնորոշ օտարամոլության հովերը թափանցել, հասել են
մինչև խեղճ աղքատ կոշկակարի ընտանիքը: «Առողջ դատողության»
տեր կոշկակար Ավետիսին հաջողվում է շահել միայն առաջին մարտը.
աղջկան նա տալիս է իր մոր անունը՝ Պիրիճիկ, հակառակ կնոջ ցան-
կության, որը որոշել էր դառնալին «ալաֆուսկա» անուն տալ: Սակայն
հրե աղջիկը դպրոց պիտի մտնե, կինը այլևս առանց երկմտելու որո-
շում է նրան «քուհճ» ընդունել: «Այլ աս անգամ խոսքերդ ականջս չեն
մտնե. աղջիկս «օրիորդ» պիտի ընեմ. երկու աշխարհք իրարու ալ
գան, մտքիս դրածը պիտի ընեմ, աղջկանս արունը չը պիտի մտնես»:
Եվ այսպես նախապատրաստվում է Պիրիճիկ-Ֆորթյունենի մուտքը սյու-
ժեի ընթացքի մեջ, ուր նրան վերապահվում է շարունակել մի անվերջ
պայքար կյանքում իր տեղը գտնելու համար: Այդ պայքարի սկիզբը
դրվել է նրա ծնողների տարբեր համոզմունքներում և շարունակվելու
էր սոցիալական օտար միջավայրում ինքնահաստատման ձգտող Ֆոր-
թյունենի կյանքի պատմությամբ:

Արփիարյանը հանձինս Ֆորթյունենի կերպարի, կերտում է ինքնա-
տիպ հոգեբանության մի նոր մոդել: Այն որքան էլ տարբեր իր մարդ-
կային էության, վարքագծի դրսևորումներով, գրողի ստեղծած նախորդ
հոգեբանական տիպերից, նույնքան հարազատ է այդ միջավայրին, ո-
րովհետև նրա ծնունդն ու արգասիքն է: Ֆորթյունեն նաև այդ միջա-
վայրի զոհն է, և սա հեղինակի մտահոգացման մի կարևոր կետն է, որ
ձեռք է բերում գաղափարական, սկզբունքային որոշակի բովանդակու-
թյուն: Ֆորթյունենի կերպարը, նրա կյանքի պատմությունը իր հիմքում
նույնքան ողբերգական է, որքան Սաթենիկի, Մաբրիկի և նույն «Ապու-
շը» վիպակի հերոսի՝ Լեոնի կերպարները: Քաջ ճանաչելով այդ իրա-
կանությունը և նրա կենսական հրատապ պրոբլեմները, հեղինակը հա-
մոզված հետևողականությամբ բացահայտել է դրանք նյութի ամենա-
տարբեր դրսևորումներում: Մարդ-անհատի բախումը հասարակական
իրավակարգի տարբեր մակարդակներում թույլ է տվել վեր հանել

փիլիսոփայաբարոյաբանական նոր շերտեր ոչ միայն հասարակական հարաբերություններում, այլև մարդ-անհատի հոգեբանական կեցության բազմադան ձևերում:

Մասնավոր դեպքից, առանձին փաստերից ստեղծվում է հասարակական իրավակարգի արմատական առանձնահատկությունների պատկերը. սա է եղել գրողի խնդիրը: Այդ խնդիրը Արփիարյանը կատարել է մի բացահայտ անկեղծությամբ ու փութով և՛ հրապարակախոսության մեջ, և՛ գեղարվեստական գործերում՝ շտապելով ժամ առաջ մեղադրանք ներկայացնել տիրող կարգերին: Այդ մեղադրանքի մի յուրատեսակ մարմնավորումն է և Ֆորթյուննի կերպարը՝ իր ուրույն մըտածողությամբ ու հոգեբանական վարքագծով: Կարծում ենք, որ բավարար չի կարող դիտվել հերոսուհու՝ գիշատչի էության միազիժ բնորոշումը: Ֆորթյուննի նկարագրում անշուշտ գերակշռում է եսակենտրոն անհատի վարքագիծը: Սակայն հեղինակը, քայլ առ քայլ հետեւելով իր հերոսուհու կյանքի շրջադարձերին, նպատակասլաց կողմնորոշմամբ ճշտում է նրա քաղքենի մտածողության ձևավորման բոլոր հիմքերն ու պատճառները: Ֆորթյուննն ընկնում է մի միջավայր, ուր ամեն քայլափոխին զգում է իր ոչ լիարժեքությունը, անհավասարությունը շրջապատի հետ: «Դպրոցը Պիրիճիկի համար նոր աշխարհ մ' էր. կը տեսներ աղջիկներ, որք զարգարված էին. ճաշի միջոցին կը տեսներ աղջիկներ, որ նոքա կ'ուտաին այնպիսի կերակուրներ, զորս ինքն ոչ տեսած էր ոչ լսած. աչքերը բացած կը նայեր: Երբ այդ աղջիկները դպրոց կուզային և կը մեկնեին, անոնց ետեւն ծառաներ կ'երթային: Եվ հետո, ինչ խոսակցություններ: Յուր ընկերուհիներեն շատերը զնացած էին ամառը Վոսփորի գյուղերն կամ կղզիները. կը պատմեին միմյանց իրենց զբոսանքներն, իրենց զվարճությունները: Պիրիճիկ ոչինչ կը հասկնար լավ մը. միայն սա կը հասկնար, թե ինք կարող չէր մասնակցիլ այդ խոսակցությանց» (120): Մանկան հիացած զարմանքին շատ շուտով միախառնվում է ատելությունն ու թշնամանքը իրեն շրջապատողների հանդեպ: Որքան էլ արտաքուստ սիրալիր ու ջերմ էր վերաբերմունքը նրա նոր միջավայրում, սակայն աղջիկը կարողանում է որսալ նաև մի թըշնամանք, որ միանգամ ընդմիշտ կանխորոշվել էր նրա սոցիալական ծագմամբ ու դրությունը: Եվ Ֆորթյուննն ոչ թե հեղուրեն համակերպվում ու լուռ տառապում է, այլ նպատակ դնում իրեն հաղթել իր միջավայրին: Կաթիլ-կաթիլ կուտակված դառնությունը նրան դարձնում է շար ու նախանձոտ, նեղսիրտ ու դժգոհ: Բնատուր ընդունակություն-

ներով օծւած, խորհելու ու մտածելու հակված աղջիկը զգում է, որ ինքը ոչնչով չի գիշում իր շրջապատի հարուստ դուստրերին, Ահա թե ինչու «անհանդուրժելի էր իրեն համար ստորին լինել յուր ընկերուհիներե, բայց ինչ կրնար ընել, Որքան ավելի ստորին էր ընկերական վիճակին մեջ, այնքան ավելի սիրտը կը տոգորվեր փառասիրությամբ» (121):

Առաջին վճռական քայլը իր նպատակի ճանապարհին, նա տեսնում է շարաքաստիկ «Պիրիճիկ» անունը փոխելու մեջ, քանի որ «դժվար էր ենթադրել, թե այդ անվան հովանվույն ներքև նա կարող լինե՞ր յուր ճանապարհն առաջ վարել աշխարհի մեջ»: Հերոսուհու պատկերման բոլոր նրբերանգները Արփիարյանը ենթարկում է ոչ երկիմաստ գնահատման. Պիրիճիկ-Ֆորթյունեն ընթերցողի մեջ արթնացնում է ոչ միայն հակակրանք, Հեղինակի նպատակը միայն նրա վարքագծի դատապարտումը չէ, որովհետև այդ աստիճանաբար գիշատիչ դարձող քաղցեհի էությունը բացահայտվում է աչքս պահին, երբ փորձում է կողմնորոշվել կյանքում, բռնել նրա ընթացքի ուղղությունը և իր տեղն այդ ընթացքում: Ֆորթյունեի համար հենց սկզբից պարզ է դառնում, որ հեշտ չի լինելու պայքարը կյանքում իր երազանքը իրականացնելու համար: Բարձր հասարակության ձգտող աղջիկը հասկանում է շատ շուտով, որ ո՛չ իր անունը հնչեղ Ֆորթյունե դարձնելը, ո՛չ Ֆրանսերեն լեզվով այցեհամար դեռևս բավարար չեն, որ մոռացվի իր ծագումն ու անցյալը. «Յուր ազգատոթյունը ճակտին վրա դրոշմված էր. ամեն ոք իրավունք ուներ հրապարակավ ըսելու, թե մայրդ մեր աղտոտները թող լվա—և այդ դրոշմը ճակտին վրա կրելով արի, մի փառավոր ամուսին գտիր» (122): Միակ ելքը մնում է ընտանիքից հեռանալը և թաքցնելով հայ լինելը, իբրև Ֆրանսուհի տեղավորվել վարժուհու պաշտոնով հույն հարուստ մի տան մեջ: Սյուժեի հեառգա ընթացքում ևս մի դրվագ գալիս է լրացնելու Ֆորթյունեի կերպարի վերջնական նկարագիրը: Այն ժամանակ, երբ նա «լի նորանոր հույսերով, կերպարանափոխ կլինե՞ր» հարուստ հույնի ընտանիքում, հանկարծ հայտնվում է մայրը.

«Աղջիկը տեսավ ու խնդալով ըսավ.

— Աղջիկ, սա ո՛ւր ես էկեր, հոգիս ելավ փնտրելով, նա՞ս ևս, աղե՞կ ես, հարիկդ ալ հիվանդ պառկած է:

Ֆորթյունեի պատասխանն եղավ ծառաներուն ըսել հունարեն, զոր սկսած էր ուսանիլ:

— Ո՞վ է սա կինը, ի՞նչ կուզե, խենթ է» (123):

Խեղճ լվացարարուհուն դուրս են նետում փողոց, բայց դա դեռ

բավարար չհամարելով, Ֆորթյունեն գնում է տուն ու այնպես հանդիմանում նրան, որ «միայն ծեծելը պակաս մնաց»: Նա մի վայրկյան անգամ չի կասկածում իր արարքի արդարացի լինելը. «Խնչ, ինքն իբրև ֆրանսուհի ընդունված էր և մայրը կուգար զինքը խայտառակել»:

Ֆորթյունեն վերադառնում է հոր տունն այն ժամանակ, երբ նրան հաջողվում է որոշ գումար հավաքել և անմիջապես ստիպում, որ տունը փոխվի: Օտարազգի հարուստ փեսացու գտնելու նրա հույսերը չէին արդարացել, բայց աղջիկը չէր հուսահատվում. «ուստի գոտեպինդ եղավ և ուղեց վերստին մաքառիլ ընդդեմ յուր աննվեր բախտին» (124):

Սյուժեի յուրաքանչյուր դրվագ մղում է ֆաբուլային հանգուցալուծմանը իրադարձությունների բնական հետևողականությամբ: Ընդ որում էական են դառնում հերոսուհու կյանքի բոլոր շրջադարձերը՝ միանգամայն համողիչ նախապատրաստելով նրա վճռական քայլը՝ ամուսնությունը Լևոնի հետ: Պատահական չէ, որ Ֆորթյունեն սյուժեի ընթացքի մեջ է մտնում վիպակի գործողության կեսին, երբ արդեն հայտնի է դիտվոր հերոսի՝ Լևոնի կյանքի ու նրա ընտանիքի պատմությունը: Հեղինակը սյուժեն զարգացրել է երկու ընտանիքների կյանքի առանձին պատումներով, որոնց վիճակված էր բեկվելու մի կետում: Լևոնի և Ֆորթյունեի հանդիպումը կայանում է մեծահարուստ Սինայանների տանը: Մինչ այդ արդեն ընթերցողը ծանոթանում է Սահակ աղայի՝ Լևոնի հոր ընտանիքին: Լևոնը երախտագիտության ջերմ ղեկավարն էր կապված Սինայաններին, որովհետև Կարապետ Սինայանի օգնության շնորհիվ նրան հաջողվել էր ավարտել ուսումը, երբ Սահակ աղան ընկել էր նյութական ծանր կացության մեջ: Նույն Մկրտիչ Սինայանի շնորհիվ էլ նա պաշտոն էր ստանձնել «Պանք Օթոմանում» և «տոկուն աշխատությամբ» բարեկարգ վիճակ ստեղծել ընտանիքի համար:

Ե՛ր Լևոնին, և՛ Ֆորթյունեին Սինայանների տան հետ կապողը սոցիալական շարժառիթն է: Սակայն եթե Լևոնին ղեկավարողը երախտագիտության զգացմունքն է, Ֆորթյունեին այդ տան հետ կապում են նրա «ունայնասիրության» ձգտումները: Հերոսների կյանքի դեպքերի բացահայտ ընդհանրացված շարադրանքում կարևոր տեղ է տրվում հեղինակային դատողություններին, որտեղ նաև մեկնաբանվում են գործող անձանց վարքագծի անհատական մանրամասերը: Հեղինակը իրավիճակների առանձին դետալներով ամբողջացնում է հոգեբանական նրկարարները, նպաստում նրանց ուրույն անհատականությունների դրսևորմանը՝ բացառելով միանշանակ գնահատումների հնարավորություն-

նը: Բարձր հասարակության ձգտող Ֆորթյունների ընտրությունը կանգ
 է առնում Սինայանների տան վրա ոչ միայն այն պատճառով, որ նա
 համակրում էր օրիորդ Սինայանին՝ իր ընկերուհուն, այլև ի տարբե-
 րություն իր մյուս ընկերուհիների տների, «նոցա տան մեջ ազատ կը
 շնչեր, վասնզի մայրն անդ ընավ չէր ծառայած»: Այսպիսի հոգեբանա-
 կան նախադրյալներով պայմանավորելով Ֆորթյունների մուտքը Սինա-
 յանների բնտանիքը, հեղինակը հենց այդտեղ էլ գտնում է նրան այդ-
 տեղ ձգող մյուս կարևոր պատճառը՝ հանձինս օրիորդ Սինայանի եղբոր,
 որը նքա հոգում բացել էր նոր հույսեր: Մկրտիչ Սինայանի հանդեպ
 Ֆորթյունեն տածում է տարբեր զգացումներ. «լուկ փառասիրական հա-
 շիվներ չէին, որ կը տռչեին յուր արյունը, և ոչ իսկ եթերային նուրբ
 սերը միայն կը գորովեր յուր սիրտը: Անընդիմակ զորություն մը կը
 մղեր ղինքը դեպի Սինայան: «Բարեբաստիկ ապագայի մը հավատին,
 անշեջ նորա սրտին մեջ, կը հուսադրեր զնա, թե կարող է հափշտակել
 Սինայանի սիրտը» (125): Այլժեհն նոր դրամատիկական լիցք է ձեռք
 բերում, երբ Լեոնի համար պարզ է դառնում, որ Ֆորթյունեն հրապուր-
 ված է Մկրտիչ Սինայանով, և «այն ատեն սերն ու երախտապարտու-
 թյունն սկսան մենամարտիլ յուր սրտին մեջ»: Իսկ ի՞նչ է մտածում
 նույն այդ ժամանակ Ֆորթյունեն, երբ զգում է, որ Լեոնը սիրում է ի-
 րեն: Նրան ոչ միայն չի դոհացնում այդ սերը, այլև հանձինս Լեոնի
 նա տեսնում է մի նոր արգելք իր նպատակին հասնելու ճանապարհին:
 «Խեղճ Ֆորթյունե, իբր այն թե բավական չէին յուր այնքան դժբախ-
 տություններն և ահա յուր զխուլն վրա կը տնկվեր սիրահար մը ճիշտ
 այն պահուն, որուն ոչ միայն պետք չուներ նմա, այլև խոչ և խուժ մը
 կը լիներ յուր ամեն խորհրդոցն» (129): Եվ այնուամենայնիվ, Ֆորթյու-
 նեն ամուսնանում է Լեոնի հետ: Այդ վճռին նա հանգում է ստիպված,
 երբ արդեն հայտնի է դառնում, որ Մկրտիչ Սինայանը ամուսնանում
 է բաբեկեցիկ մի այլ ընտանիքի դստեր՝ Հերիգայի հետ, որը նույնպես
 Ֆորթյունեի դասընկերուհիներից է եղել: Դա այն Հերիգան է, որի ազ-
 նըվական մոր սիրալիք ողորմածությամբ Ֆորթյունեին թույլատրվել
 էր ճաշել նրանց հետ միասին: Այդ բաբեկործությունը ևս դառնության
 այն կաթիլներից էր, որ ատելությամբ էր լցրել Ֆորթյունեին շրջապա-
 տի նկատմամբ: Ֆորթյունեի կերպարը հոգեբանական անհատակու-
 նացման ուրույն նմուշ է: Մանկությունից սկսած մինչև ուսանողույթյու-
 նը նրա կենսագրության մանրամասները գալիս են լրացնելու և ամբող-
 ջացնելու մի բնութագիր, որ որքան տիպական է իբրև այդ միջավայ-
 րի արդասիք, նույնքան էլ անհատականացված իբրև մարդկային բնա-

վորութիւնն: Եվ եթե տիպականացման տեսանկյունից Ֆորթյունի կերպարը զարգանում է գրականության մեջ ընդունված ավանդական իրավիճակներում՝ պատճառ-հետեանքային կապի պայմանավորվածութեամբ, ապա անհատականացման պահը նրա նկարագրում, պետք է դիտել իբրև հեղինակի ինքնատիպ ստեղծագործական մոտեցման արդյունք: Հերոսուհու նկարագրում քիչ չեն պատահականութիւններ, դեպքերի գոյութիւնը, որոնց մուտքը սյուժեի ընթացքը կարող է տանել այլ ուղղութեամբ: Այդպիսի դեպք է ոչ միայն հանդիպումը Լեոնի հետ Սինայանների ընտանիքում, այլև Ֆորթյունի գրավվելը Մկրտիչ Սինայանով, իսկ ամուսնութիւնից հետո նաև սիրային արկածը նույն Մկրտիչ Սինայանի հետ, որը բերում է ողբերգական հանդուցալուծման՝ Լեոնը խելագարվում է, իսկ Ֆորթյունն հեռանում անհայտ ուղղութեամբ:

Եվ Լեոնը, և՛ Ֆորթյունն պատահական մարդիկ են Սինայանների միջավայրում: Պատահական է և նրանց կարճատև միութիւնը: Ֆորթյուններն այդ վճռին է հանգեցնում հուսահատութիւնը, Լեոնին՝ սերը: Հեղինակը այստեղ չի շեշտում այդ հարաբերութիւնները պատճառաբանող հանգամանքները: Այստեղ շարժիչ ուժը դեպքերի պատահական ընթացքն է, որ գալիս է բացահայտելու գրողի գաղափարը կյանքի բաղմազան փոխակերպումների մասին: Պատահականութիւններն ընդհատում են կյանքի թվացող տրամաբանական կարգավորվածութիւնը, թելադրում նոր, անակնկալ իրավիճակներ, ուր իրենց ամբողջ էութեամբ դրսևորվում են հերոսների անհատական նկարագրերը: Եվ մի անգամ ևս անդրադառնալով շարքի «Կյանքի պատկերներ» վերնագրին, կարելի է եզրակացնել, որ գրողը նպատակամիտ է ոչ միայն կյանքի ճշմարտացի ընդհանրացված արտացոլմանը, այլև այդ գաղափարի բաղմաձև փոխակերպումների կեցութեան ողջ բարդութեան ցուցադրմանը: Դրա համար նա ընտրել է իսկապես ամենատարբեր պատկերներ, կյանքի բաղմաձևութեան և նրա ոչ միանշանակ բովանդակութիւնը բացահայտող արտահայտութիւններ, որոնց ամբողջութիւնը հանգեցնում է գրողի աշխարհընկալման գեղարվեստական ուրույն իրացումներին:

Թվում էր, թե ամուսնութիւնը Լեոնի հետ հուսահատ Ֆորթյուններին կստիպի փոխել իր սովորութիւններն ու կենցաղը, հարմարվել իր նոր վիճակին և ի վերջո բավարարվել համեստ, բարի ամուսնու տված քաջանկութեամբ: Այնինչ ընտանիքում մի նոր ուժով է բռնկվում նրա

մեջ նախկին հույսերին ու երազներին հասնելու տենչը և նրա ծրագրերում Լևոնին վերապահվում է լոկ դրանց իրագործմանը անգիտակցաբար նպաստողի դերը: Կնոջ պահվածքը ամուսնու ընտանիքում հատկանշվում է նրա երազած կենցաղի իդեալի հաստատմամբ: Հենց սկզբից Ֆորթյունեն բացահայտ հետևողականությամբ ընդգծում է իր դիրքի գերազանցությունը՝ չկամենալով գնալ ոչ մի դիջումի ավանդապահ կենցաղի սովորույթներին, հայտարարելով սկեսրոջը, որ «ինքը ալաֆուանկա մեծցած աղջիկ է, անանկ հին կնկան բաներ չի գիտեր»: Ֆորթյունեն օտար է մնում և իր նոր ընտանիքը: Ավելին, նրա մեջ առավել ուժով է դրսևորվում ձգտումը դեպի բարձր հասարակություն և դրանից նրա մեջ աճում է դժգոհությունն իր անմիջական շրջապատից: Ամեն միջոցի դիմելով, Ֆորթյունեն ստիպում է ամուսնուն ամառն անցկացնել Բրինթֆորդի շքեղ հյուրանոցներից մեկում: Հենց այստեղ էլ կայանում է ճակատագրական հանդիպումը Մկրտիչ Սինայանի հետ՝ սկիզբ դնելով նրանց սիրային կապին: Այն, ինչի շէր հասել օրիորդ Ֆորթյունեն, մեծ ջանքերով իսկ, տիկին Ֆորթյունենին հաջողվում է մի երեկոյի ընթացքում: Մկրտիչ Սինայանի հետ կապը նրան բերում է վերջապես իր բաղձանքին. «Ունե՞ր խղճի խայթ մը: — Ո՛չ: — Կարծես վրեժ մը լուծած էր, այնքան զոհ էր: Այն դիշերն հանգիստ նիհնեց, երբեք այդքան անվրդով և խաղաղ չէր նիրհած» (145): Ֆորթյունենի համար իսկապես դա հատուցման սլահն էր: Նա վրեժ է լուծում իր կրած բոլոր նվաստացումների և տանջանքների համար. դա վրեժ է իր շրջապատից՝ ծնողներից, ընկերուհիներից, Լևոնից, Հերիգայից և անգամ Մկրտիչ Սինայանից: «Ինքն յուր անձին վրա այժմ բարձր գաղափար ուներ: Որքան ալ նախանձոտ էր, բայց և այնպես կը ճանաչեր տիկին Հերիգա Սինայանի արժանիքն, և սակայն Մկրտիչ Սինայան կարող չէր եղած դիմադրել յուր հրապուրանաց: Ամուսնական հավատարմություն, բարեկամական կապեր, եկեղեցական օրհնությամբ ազգականությունը, ամեն ինչ առ ոտն և կոխած էր Մկրտիչ, որպեսզի զինքը վայել: Ֆորթյունեն կը կարծեր, թե իրական աշխարհակալություն մը ըրած էր: Եվ է՞ր չհուսալ նորանոր աշխարհակալություններ. անգամ մը, որ ճանապարհ ելած էր, ոչ ապաքեն կրնար դիմել հաղթանակի ի հաղթանակ և համարվիլ «օրվան կինը»: — Ա՛հ, տիկին Հերիգա, դու կը խլե՞ս ինձմե ասն անձը, զոր կը սիրեի, և ահա ես կուգամ հափշտակել ամուսինդ...» (146):

Ֆորթյունենի համար կապը Սինայանի հետ լոկ սիրային արկած չէ, այլ մի ամբողջ կենսական ծրագրի իրականացման սկիզբը: Նա Սի-

նայանի միջոցով փորձում է նաև բարելավել իրենց ընտանիքի նյութա-
կան ծանր վիճակը: Նույն այդ ժամանակ էլ մի քարեպատեհ առիթով
լեոնի պաշտոնը բարձրացնում են և հայտնի չէ, թե ինչ վերջաբան կու-
նենար այս ամենը, եթե կրկին պատահականությունը ճակատագրա-
կանորեն չփոխեր ամեն ինչ նրանց կյանքում: Լեոնին հայտնի է դառ-
նում կնոջ դավաճանությունը, և այն էլ ում՝ Մկրտիչ Սինայանի, իր
բարեբարի ու փրկչի հետ: Հենց այստեղ է, որ սյուժեի զարգացումը
կենտրոնանում է Լեոնի անձի վրա, մի կողմ մղելով մյուս բոլոր գոր-
ծող անձանց, այդ թվում և Ֆորթյունեին: Լեոնի համար հարվածը եր-
կակի ծանր է: Նա խայտառակված է հասարակության մեջ, հրերուն է
դառնում նրա պաշտոնական դիրքը, իսկ մյուս կողմից խորտակվում
է նրա սերն ու երջանկությունը, նաև հավատը իր բարեկամի հանդեպ:
Հերոսի աչքերի առջև պարզվում է ճշմարտությունը իր ողջ ահաբեկու
էությունը և նա կանգնում է անխուսափելի վճիռ կայացնելու անհրա-
ժեշտության առաջ: Սակայն Լեոնը ի վիճակի չէ վճռական գործողու-
թյունների: Արփիարյանի հերոսը թևաթափ է ու անզոր: Վրիժ լուծել,
սպանել իր հակառակորդին, նաև կնոջը, առաջին պահ այս մտքերն
են պաշարում նրա ուղեղը, բայց անմիջապես էլ դրանք նա վանում է:
Մի կողմից նրան կասեցնում է պարտքի, երախտագիտության դժա-
ցումը, որ նա տածում էր Սինայանների հանդեպ, մյուս կողմից նրա
հայացքի առաջ հառնում է մանկան պատկերը. «Խեղճ մանկիկ, ո՞րը
թողուլ զնա: Եվ այդ չէ՞ր բավեր, սպաննել անոր ապագան: Տակավին
օրորոցին մեջ ճակտին դրոշմել մորը վատահամբավության դրոշմը...
Շվարում, շվարում, շվարում» (152):

Հերոսի այս վարքագիծը նախապատրաստված է սյուժեի ողջ ըն-
թացքով: Նրա մանկության, պատանեկության տարիների դեպքերը,
Լեոնի՝ իբրև հոգեբանական տիպի հակումներն ու հատկանիշները զու-
գադրվելով կազմում են այն պատճառական հիմքը, որը միանգամայն
հասկանալի է դարձնում սյուժեի վերջաբանը: Հերոսը կորցնում է հո-
գեկան հավասարակշռությունը, ի վերջո ընկնում հիվանդանոց. «Նըս-
տած էր ապուշարանը, ճերմակ ղզեստներ հագած, գլուխը միշտ կախ
Ակռաները թափած էին, մազերը ճերմկցած»: Հերոսի այս վիճակը տը-
րամաբանական է. խորտակված պատրանքների մի դոհ ևս: Սակայն
«Ապուշը» վերնագիրը վերաբերում է ոչ միայն Լեոնի խախտված հո-
գեկանի բնութագրմանը, այլ նրա ողջ էությանը և վարքագծին: Հերո-
սի բնավորության մեջ գերիշխող պասիվ անվճռականությունը, նրա
լուռ տառապանքն ու դիմադրելու անզորությունը սյուժեի ողջ ընթաց-

քում համակրական կարեկցանք են առաջ բերում նրա անձի հանդեպ։ Դեռևս պատանի Լեոնը զգացել է զրկանքի ու կարիքի բերած ողջ դառնությունը։ Նրա ազնիվ ու բարի էությունը մշտապես մորմոքվել է ընտանիքին օգնելու ցանկությունով։ Նրա հոգում սպիացել են մարդկային վիրավորված արժանապատվության հետքերը, երբ վերջապես իրականացել է նրա հոգու երազանքը՝ ամուսնությունը սիրած աղջկա հետ, ընտանիքի բավարար բարեկեցությունը իր անձնուրաց աշխատանքի ու հայրուստ Սինայանների բարերարության շնորհիվ։ Սակայն նրա հոգու նվիրումին անհաղորդ են մնում շրջապատի մարդիկ, և նրանց մեջ առաջին հերթին կինը՝ Յորթյունեն։ Փլուզվում է Լեոնի փոքրիկ մարդկային երջանկության պատրանքը, խախտվում է կյանքի ներդաշնակության նրա ըմբռնումը, և դրա հետ միասին բանական հավատն ու հոգեկան հավասարակշռությունը։ Արփիարյանի այս վիպակում, ինչպես և նախորդ պատկերներում առկա են ինչպես ոռոս, այնպես էլ եվրոպական ռեալիստական արձակի նմուշներից եկող ընդհանրություններ։ Դրոսնք նկատելի են և՛ սյուժեի, և՛ հերոսների հոգեբանական կացությունների որոշ դրսևորումներում։ Անշուշտ խոսքը դնում է ոչ թե ուղղակի ազդեցությունից եկող նմանությունների, այլ տիպաբանական համանման դժերի՝ իրավիճակների, կոնֆլիկտների որոշ ընդհանրությունների մասին։ Այդպիսին է օրինակ սյուժեի որոշ ընդհանրությունը «Դատապարտյալը» վիպակում Տոլստոյի «Աննա Կարենինայի» թեմայի հետ²², կամ նույն «Ապուլչը», որի հերոսի որոշ գծեր զուգահեռվում են Դոստոևսկու իշխան Միշկինի կերպարին։ Լեոնը, անշուշտ, չունի Դոստոևսկու հերոսի փրկիստիալական խոր ընդգրկումներն ու ողբերգականությունը, նրա հուշերի ու ապրումների աշխարհը սահմանափակված է «փոքր» մարդու նեղ ու անձուկ ձգտումների շրջանակում։ Միշկինի ողբերգությունը արդյունք է այն բանի, որ նա ընդունակ չէ հաղթել մարդկանց դեմ ուղղված թշնամական ուժերին, նա ինքն է դառնում

²² Նույն թեմային է անդրադարձել է Շիրվանզադեն «Արամբի» վիպակում։ Ինքը՝ Արփիարյանը, վկայում է Դոդեի «Յորթուն կրտսեր և Ռիսլեր ավագ» վեպից ստացած մեծ տպավորության մասին. «FROMON J'AI vu...» սիրած գրքերես մին եղավ ու երբ վիպակներ գրելու փորձեր կ'ընեի, չէի գիտեր, թի ինչպես ազատիմ այդ ընթերցումին ազդեցությունեն։ Կը տեսնեի շուրջս կյանք մը, որ շատ կը համապատասխաներ իր իմաստասիրությանը մեջ Տոստի նկարած քանի մը տեսարաններուն և հայճնայով գրված Ապուլչին մեջ քանացի բոլորովին հեղաշրջել կացությունները, որպեսզի հետևելու հարկադրված լըլամս։ Հայրենիք, 1894, № 812։

դրանց զոհը և կործանվում դրանց ճնշման տակ: Նույնպիսի զոհ է և հեղ ու ազնիվ Լևոնը, որի վախճանը Արփիարյանը խորհրդանշում է ռեսուրսների գրականության ավանդական սոցիալական բովանդակության շեշտով: Կաբուրը այստեղ այդ վեպերի անմիջական ճանաչումն ու ազդեցությունը չէ, թերևս Արփիարյանը ծանոթ չէր անգամ դրանց, այլ գեղարվեստական մտածողության տիպաբանական համամասն ընթացքը, որ դալիս էր իրականության հանդեպ նույնանման հակադրվող կողմնորոշումից: Սա այն շրջադարձային կետն է, որ տարբերակում է կյանքի մոտեսցման նոր հայեցակետը, թեմայի այն մարմնավորումը, որ վճռական էր դառնալու ոչ միայն իր՝ Արփիարյանի, այլև մյուս ութսունականների և ընդհանրապես հայ քննադատական ռեսուրսների հետագա ներկայացուցիչների համար:

«Պատկերները» հատկանշվում են կյանքի ընկալման գաղափարապետարվեստական ուրույն արտահայտչաձևերի կիրառմամբ: Հեղինակային նոր հայեցակետը արտահայտվում է իրադարձությունների դեպքերի, մանրամասների ընտրության մեջ, սյուժեի տրամաբանության, մարդկային ճակատագրերի կառուցման սկզբունքներում: Առկա է որոշակի օրինաչափություն հեղինակային դիրքորոշման գեղարվեստական մտահղացված արտահայտության մեջ: «Պատկերներում» ընդգրծված, կոնկրետացված տեղն ու ժամանակը դիտակցվում են իբրև որոշակի սերնդի պատմություն: Գեղարվեստական ճանաչման այս հայեցակետի արտահայտությունն էր Արփիարյանի հակվածությունը ոչ միայն դեպքերի ժամանակային տեղայնացման հավաստիություն ստեղծելու, այլև որոշակի իրական անձանց սյուժեում ներդրավելու սկզբունքը: Արդեն խոսվեց այն մասին, որ ուսումնասիրողներից շատերը զբորոյի գեղարվեստական մտածողության այս առանձնահատկությունը դիտել են իբրև թերություն, նրա հրապարակախոսական արձակից հեռու ազդեցություն, կամ տեսել «սկսնակ հեղինակի անփորձության կրեյթը»²³: Անտեսվել է հեղինակի կողմից դիտակցված արտահայտչամիջոցի կիրառման հնարավորությունը: Այնինչ, գեղարվեստական ստեղծագործություն բերելով հրապարակախոսական տարրը, Արփիարյանը որոշակիացրել է հավաստի մարմնավորվող դեպքը, իրադարձությունը, սրտնց միջոցով գեղարվեստական ընդհանրացումը ստանում է իրականության լիարժեք պատկերման առանձնահատկություն:

²³ Տես՝ Գ. Սոսիանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 184—185:

Դ. Լիխաչովը Դոստոևսկու ստեղծագործությունը բնորոշող ամենակարևոր հատկանիշներից մեկը համարում է հավաստի, ճշգրիտ միջավայրի սլատկերումը, գրելով. «Հաղիվ թե կա մի այլ գրող, որի ընթերցողներին այդքան հետաքրքրեին նրա հերոսների կոնկրետ հասցեները, նրա ստեղծագործությունների իրադարձությունների «հասցեները»²⁴։ Թերևս ոչ նույն քանակով, սակայն անսլայմանորեն որոշակի է հետաքրքրությունը նաև այն հայ գրողների գործերի հանդեպ, որոնք յուրատեսակ նշանակություն են տվել իրական տեղի, իրական ժամանակի ու դեմքերի ներգրավմանը գեղարվեստական ստեղծագործության պոետիկայում։ Արևմտահայ արձակում այդ խմաստով առանձնանում են Արփիարյանի, Զոհրապի գործերը։ Պոլիսը ոչ միայն որոշակի աշխարհադրական վայր է, ուր ապրում են նրանց հերոսները, այլև գեղարվեստական այն ճշգրիտ միջավայրը, որ ստեղծում է իրականության հավաստիության պատրանքը։ Արփիարյանի «Կյանքի պատկերներում» այս առանձնահատկությունը ի հայտ է գալիս որպես նրա արձակի պոետիկայի անհրաժեշտ տարրը՝ ձգտելով ստեղծագործական որոշակի առաջադրույթի իրագործմանը։ Պոլիսը չի մնում ընդհանրացված, վերացական մի քաղաք։ Այն կոնկրետանում, իրական միջավայրի սլատկեր է դառնում ոչ միայն շրջապատող բնակարանով՝ Բոսֆոր, կղզիներ, ծովահայաց Մարմարայի եղերքները, Բերայի դաշտը, այլև որոշակի թաղերով՝ Օրթագյուղ, Դատը գյուղ, Ղալաթիա, Սամաթիա, Դում Դարու, Խասգեղ, որոնցից յուրաքանչյուրը դադարում է մի սովորական տեղանուն լինելուց, երբ դրվում է գործողությունների, իրադարձությունների ենթատեքստում։ Այդ թաղերում բնակեցնելով իր հերոսներին. կամ դարձնելով դրանք ստեղծագործության գեպքերի վայր, Արփիարյանը ոչ միայն ճշտում է քաղաքը, այլև թաղը, փողոցը, որոնք Պոլսի բնակչի համար ձևով են բերում կարևոր իմաստ։ Թաղը, փողոցը, տունը, խանութի կամ հյուրանոցի վայրը էական նշանակություն ունեն, որովհետև լրացնում են հերոսի նկարագիրը, լցնում մի սարածություն, որ դառնում է տիպական միջավայր գործողությունների հավաստի ընթացքում, և ինչպես Դ. Դաշեն է գրում «այդ առարկայականությունը զուտ կառուցվածքը լցնող մի բան չէ, ոչ, այն դադարաբաշխական է, լիիրավ հնչյուն, ամբողջը բաղմաձայնության մեջ»²⁵։

²⁴ Д. Лихачев, Литература—реальность—литература, Л., 1984, էջ 44:

²⁵ «Проблемы поэтики и истории литературы», Саранск, 1873, էջ 110:

Պոլսի Ղալաթիո թաղը, նրա Պանք փողոցը «գրամական և առևտրական հրապարակ» հասկացությունն են կրում իրենց մեջ, Բերան՝ բարեկեցության ու շքեղության վայրն է, ուր հաստատվելն արդեն խոսում է բնակիչների որոշակի դիրքի մասին հասարակության մեջ: Զինջիրլի Գուլու, Բանկալթի, Կեոք-Սու, Մեծ կղզի, Բրինքիրտ, Հալքի և այլ անունները հուշում են «արիսթոքրատիք» ամառանոցների մասին, ուր «հայ-լայֆը լքած ձմռան յուր սիրելի արվարձանը... կ'ըբոսնուր հովասուն ու ծովասուն գյուղերն հափունս Վոսփորի և Մարմարայի...»:

Նույնքան որոշակի են և Սամաթիա, Նարլը Գաբու թաղամասերը, ուր արդեն հանդիպում ենք ձկնորս նիկողոս աղբարին՝ «Կատակ մը» պատմվածքում, խոսքերը, իր ս. Ստեփաննոս եկեղեցիով, որի պատերի տակ դառնված ընկեցիկին սրդեղրում է նավավար Գևորգը («Հողու ղավակը»):

Իրադարձությունների վայրի ստուգությունը նպատակաուղղված գաղափարական լիցք է հաղորդում «Դերասանուհին» պատմվածքի սյուժեին: Ընթերցողը Գում-Գաբուի Մայր եկեղեցու տաճարից, ուր կատարվում էր Պեղլյան և Լուսավորչյան վարժարանների պարգևարաշխությունը, զործողությունների ընթացքով տեղափոխվում է Օրթագյուղի բարեսեր ընկերության թաարոնը, ապա Լյուքսեմբուրգ հյուրանոց, և կրկին Գում-Գաբու, ուր մեռնում է հերոսուհու պապը: Ոչ միայն դեպքերի տեղի վավերացմամբ, այլև հերոսների իրական նախատիպերով, բուն իրադարձությունների կենսական փաստերից ինչևից, Արփիարյանը պատմվածքում բարձրացրել է հարցեր, որոնք ժամանակի հուշող, կնճռոտ խնդիրներն են եղել: Կնոջ դերը ժամանակակից հասարակական կյանքում, մտավորականի՝ ուսուցիչ, դերասան, սոցիալական վիճակն ու դրա հետևանք հանդիսացող նրանց կյանքի դրամաները զբաղեցրել են գրողի միտքը, եղել նրա ամենօրյա դիտումների առարկան: Դեռևս 1884 թ. նորաբաց «Արևելքի» էջերում պարբերաբար երևացող «Օրվան կյանքը» քրոնիկներում Արփիարյանն անդրադարձել է խնդրին՝ իր ողջ խորության ու բազմաշերտ արտահայտության մեջ: Առիթը երիտասարդ շնորհալի դերասանուհի Մարի-Նվարդի ողբերգական մահըն էր, որ զուհ էր դարձել դժբախտ սիրո ու հասարակական կարծիքի: Իրական դրամայի ցնցող տպավորությունը գրողը շարժել ուժ է դարձնում՝ ստիպելու ընթերցողին խորհելու ժամանակակից բարքերի մասին, հարցերի շրջանակում ներգրավելով և՛ թառոնի հասարակական դերն ու նշանակությունը, և՛ հայ կնոջ ու դերասանուհու անմխիթար վիճակը:

«Դուցե ըսեն, դերասանուհի մը մեռավ, թոթվենք ուսերնիս և հեռանանք: Հեշտ է զայս ըսել, բայց մի՞թե հեշտ է կատարել: Ո՞չ ապաքեն մարդիկ դերասանուհի մը ձայնեն կիմանան, թե ամենն ալ հավասարապես սիրտ ունին»²⁶:

Այստեղ առաջնահերթ բովանդակություն է ձեռք բերում և հերոսուհու ընտրություն հարցը: Արփիարյանը, հայ արձակում իրեն նախորդ ունենալով միայն Դուրյանի «Թատրոն կամ թշվառները», առաջին անգամ գրականություն է բերում արվեստի մարդկանց, թատրոնի աշխարհը՝ իր ուրույն հասարակական հոգեբանությամբ ու խնդիրներով: Հերոսուհին՝ Արեգնազը, թատրոն է գալիս հանգամանքների ստիպմամբ, կարիքից դրդված: Նրա մեծ հայրը, որ 50 տարի շարունակ կրթել էր հայ մանուկների, «կյանքն ազգին նվիրած էր և այսօր՝ կարոտ պատառ մը հացի, իբր մուրացկան կը շրջեր Ղալաթիայեն ի Պոլիս և կը վռնտվեր»: Արեգնազին, ինչպես և նրա կերպարի իրական նախատիպին՝ Մարի-Նվարդին, վիճակված էր սակայն ճակատագրով դերասանուհի դառնալ: Ինչպես հետագայում գրել է Մարի-Նվարդի կենսագիր Սարգիս Թութունճյանը, «Որքան ալ իր ընտանիքին հացը ճարելու հարկին տակ առաջնորդվեցավ բեմ, սակայն քիչ ետքը, հարկ է խոստովանիլ, թե այդ կյանքը իրեն համար պետք մը դարձավ, այնքան սիրեց զայն, այնքան խանդավառեցավ անոր հուզումներովն ու վայելքներովը: Քիչեր եղած են այնպես սիրահար ու անձնուրաց բեմին տախտակներուն համար, ինչպես եղավ Մարի-Նվարդը»²⁷: Նույնպիսի հոգեբանությամբ է բացահայտվում և Արեգնազի կերպարը: Մանկամարդ աղջկա համար թատրոնը «հրաշալյաց աշխարհ» է ներկայանում: Դեռ մանուկ, շատ անգամ մեծ հորն հետ կ'երթար Կետիկ փաշայի թատրոնը, լույսերը, փայլուն ղզեստները, թատերաբեմն և դերասանները կը պատճառեին նմա արտաքու կարգի ցնծություն: Եվ տունը թատրոն կը խաղար. կը ժողվեր թաղին յուր հասակակից մանչերն և աղջիկները... Ինք կը թագավորեր, կը հրամայեր, իրեն կը պահեր մեծ դերերը» (167):

Հանդիպումը Նրմոզինն էֆենտիի հետ ավելի ամրապնդում է նրա մեջ դերասանուհի դառնալու որոշումը: Անփորձ ու միամիտ աղջիկն ունկնդրելով Նրմոզինն էֆենտիի պարզևաբաշխության հանդեսի

²⁶ Արևելք, 1884, 21 հուլիսի, № 166:

²⁷ Թևոդիկ, Ամենուն տարեցույց, 1909, Գ. տարի, Պոլիս, էջ 351:

ճառը, սիրահարվում է նրան: «Ատենաբանին կայծակնացու շարժումները, բարձրահոնակ հտպտանքները, փոխանակ դրդուկու յուր ծիծաղը, խորին տպավորություններ թողին ի նմա: Ատենաբանը կը ներկայանար յուր աչքերուն իբր հրակերպյան մի տեսիլ» (159): Արեգնազը պատրաստ է արդարացնել նույնիսկ Երմոգինիի՝ Պաղտատար պատվելիի հանդես կատարած անաղնիվ արարքը, թեև «ամեն անգամ, որ կը նայեր ծերունիին երեսը, դառնություն մը կ' զգար ընդդեմ Երմոգինիի»: Եվ այսպես, ևս մի պատմություն խորտակված պատրանքների մասին: Սակայն գրողի նպատակը դժբախտ դերասանուհու կյանքի վերապատմումը չէ: Իր քրոնիկում խոսելով Մարի-Նվարդի մասին, Արփիարյանը նույնանման զուգահեռով անդրադառնում է Թիֆլիսում վախճանված մի այլ երիտասարդ դերասանուհու՝ Աստղիկի կյանքի դրամային: «Ինչո՞ւ մեռավ Աստղիկ, ո՞վ գիտե»: Արփիարյանի բարձրացրած այս հարցը պատահական չէ: Նա փորձել է դրա պատասխանը տալ և՛ քրոնիկում, և՛ արդեն «Դերասանուհին» պատմվածքում՝ ընդհանրացնող ուժ տալով շարիքի հասարակական արմատներին: Եվ Աստղիկը, և՛ Մարի-Նվարդը, և՛ պատմվածքի հերոսուհին հրապարակախոս-արձակագրի կողմից բացահայտվում են իբրև ուրույն կանացի անհատականություններ և այդ բացահայտման մեջ որոշակի տեղ է վերապահվում նրանց զբաղմունքին: Կինը, նրա դերը հայ հասարակական կյանքում, մշտապես զբաղեցրել է գրողի միտքը: Ինչպես արդեն տեսանք, գրողը պոլսահայ իրականության սարրեր շերտերում հետևել է կանացի բնավորությունների, նրանց անհատական կյանքի դրսևորումներին, կատարելով ուշադրավ տիպական ընդհանրացումներ: Բացելով թատրոնի կյանքի վարագույրը, Արփիարյանը տեսնում է մի ուրույն աշխարհ, սակայն չի մնում մի եզակի զգայացունց դեպքի նկարագրող: Ավելին. պատմվածքի ավարտը չի նույնացվում իրականում ողբերգական մահով վերջացած Մարի-Նվարդի և Աստղիկի կյանքի պատմությանը: Գրողը միտումնավոր այլ ընթացքով է ավարտում պատմվածքի սյուժեն: Արեգնազը խաբված վերադառնում է, բայց կյանքը շարունակվում է. «Պետք էր ապրիլ, երիտասարդությունը թույլ չէր տար նմա անձնասպան լինել»: Արեգնազի դրաման դրանից պակաս տպավորիչ չի դառնում, և որ կարևորն է, շարունակում է մնալ տիպական:

Գրողը հասարակական կյանքի մի այնպիսի ինքնատիպ ոլորտում, ինչպիսին թատրոնի կյանքն է, բացահայտում է կենդանի բնավորություններ, առաջադրում ժամանակի ազգային կյանքի հուզող խնդիր-

ներ, Սոցիալական խնդիրներն ամբողջանում են բարոյահոգեբանական վերլուծումների ընդհանրացումներով: Թատրոնի կյանքն իր բոլոր առանձնահատկություններով դալիս է լրացնելու ժամանակի արևմտահայ իրականության պատկերը: Պատմվածքի հերոսները՝ Արեգնազը, Նրա մեծ հայրը՝ Պաղտասար պատվելին, Երմոգինն էֆենտին տիպականացվում են ուրույն արտահայտչաձևերով: Դրողը գտնում է յուրաքանչյուր կերպարի անհատականացման առանձնահատուկ մոտեցում: Պաղտասար պատվելին՝ ծերունավարդ ուսուցիչը, ակնածանք ու հարգանք է առաջացնում ընթերցողի մեջ, որովհետև «բանաստեղծական սիրտ մը կը կրեր...», կորովով ու հրիտասարդական եռանդով էր դասախոսում «հավասարով, ոգևորությամբ կը սորվեցնէր ազգային պատմությունը», և յուր աշակերտները կրակոտ հայրենասերներ կը լինէին»: Լսելով ուսուցչի դպրոցից հեռացվելու մասին, աշակերտները դալիս են նրան մխիթարելու «վասնզի կը սիրէին հայրազույթ ծերունին»: Նրա հակապատկերն է Երմոգինն էֆենտին, որին գրողը ներկայացնում է անխնա ծաղրով ու հեգնանքով, հանձինս նրա մերկացնելով ժամանակի ազգային գործիչներից շատերի խոսքի ու գործի հակասությունը: Ճառելով ազգային առաջադիմության, կրթության դարգացման մասին՝ նա մի նպատակ ունի՝ զրավել բաղմամբաստակ ուսուցչի ունեղը: Շողոքորթությամբ, քննելով, առաջընթացի սկզբունքներ թմրկահաքելով է ընթանում նրա խոսքը պարզաբանչության հանդեսին, ի ձայնարկություններով ու բարձրագոյ, սնամեջ բառերով՝ հիշեցնելով պարոնյանական «Ազգային ջոջերի» հերոսներին. «...Ո՛հ հառաջադիմություն, հառաջագիմություն, որ լուսածղի թևերդ պարզած սավառնյալ դաս մեր տխրահաս ճորիղոնին վրա հույս և լույս սփռելու, ո՛հ հառաջադիմություն, հառաջադիմություն...» (157): Նույնքան արժեք ունի և այն «հոյակապ ողբերգությունը» ծնունդ հանճարույն Երմոգինն էֆենտին, որո կոշումըն էր անմահացնել ժի՛ դարու հայ գրականության փառքը»: Արփիարքանը ծաղրով է խոսում Երմոգիննի ողբերգության մասին, մեկն այն գործիչներից, որ հեղեղել էին ժամանակի գրականությունն ու բեմը: Հանդիսականը, ձանձրացած օտար թարգմանական պիեսներից, ղղջունում է Երմոգիննի ողբերգությունը, որովհետև «իրեն համար հարգելի էր հեղինակություն մը, որքան ալ սկար լինէր»: Եվ որ կարևորն է, բեմադրության հաջողությունը ապահովվում է երիտասարդ, շնորհալի բերասանուհու՝ Արեգնազի մասնակցությամբ. «Կաթեմս թե փորձառու վաղեմի արվեստագետ մ՝ էր: Աներկյունը կը կատարէր յուր դե-

րը, շարժումները, ձայնը, ամեն ինչ բնական կը թվիր: Հանդիսականներն հափշտակված էին այդ թարմ և առույգ ձայնն, այդ մանկունակ, ժպտուն երեսնն: Ծափահարություններն որոտընդոստ էին, ամենքը սրտն բխած: Հաղթանակը կատարյալ եղավ: Մոռցվեցան ողբերգության բոլոր թերությունները. հանդիսականները՝ լի եռանդամբ, «հեղինակ, հեղինակ» կը կոչեին և հեղինակն, որ արդեն կ'սպասեր, ներկայացավ բեմին վրա և լսեց կեցցեններն» (172):

Երմոգինեն ինքը շատ լավ էր հասկանում, թե որքան է պարտական Արեգնադին իր հաջողության համար: Ահա թե ինչու նրան ղայրույթ է պատճառում Արեգնադի հեռանալը խմբից: Սակայն միայն այդքանը: Նրան այլևս չի հետաքրքրում աղջկա ճակատագիրը: Զէ՞ որ այդ կապը կարող էր ստվեր ձգել նրա անվան, կարիերայի վրա: Եվ քիչ անցած ամուսնանում է «երեք հարյուր ոսկի թրախումա» ունեցող մի աղջկա հետ: Արփիարյանի «կյանքի պատկերները» հետևողական նպատակամիտամբ հակադրում են միմյանց անկեղծ սիրո, մեծ ղգացումների ընդունակ, և եսասեր, շահամոլ կերպարներ: «Դերասանուհին» պատմվածքում առավել շեշտվում է «պարկեշտասուն օրիորդների և առաքինութուն քարոզող «աղատամիտ» ճառախոսների հակադրումը իսկապես ազնիվ ու անձնվեր մարդկային նկարագրերին:

Հեղինակի համար սկզբունքային նշանակություն ունի դերասանուհու էության բացահայտումը: Պատմվածքում գեղարվեստական պատկերման միջոցներով ընդհանրացվել է արվեստի դերն ու նշանակությունը ժողովրդի կյանքում, արվեստի մարդու դժվարին ու չհասկացված կյանքը, ինչի մասին բազմիցս խոսել էր Արփիարյանն իր քրոնիկներում: Դերասանուհին, որի երևույթը բեմում հուզում և առաջնորդում է հասարակությանը, կյանքում մնում է ոչ լիարժեք մի անհատ, որին նայում են վերևից՝ նախապաշարումների ղորությամբ: Հասարակության համար նա լոկ «դերասան մ' է, և յուր սրտի մեջ չբաբախեր կենդանի սիրտ մը: Խաբեություն, ով որ չզգար, չէ կարող արտահայտել, և երբեմն դերասանուհիք այնպես կզգան ինչպես քնալ չէ զգացած «պարկեշտասուն» օրիորդը»²⁸:

Նույնքան որոշակիորեն Արփիարյանն իր վերաբերմունքն է արտահայտել Երմոգինեի կենդանի նախատիպերի՝ Նուբյանների, Հակոբ Գուրգենների հանդեպ, ծաղրել մեծադղորդ ճառերը՝ ճանաչելով նրանց ներքին էությունը: Ճառախոսների քարոզների արտաքին փառլի տակ

²⁸ Արևելք, 1884, № 172:

գրողը յույց է տալիս գաղափարների անանկություն, սովորեցնում լիարժեք դատարկ բառերի պերճախոսությունը, «երբ ուժեղ թոքերու ազդեցության ներքև ոմանք կողորդեցնեն զաշխարհ, գոշելով «ո՛վ առաքինություն, ո՛վ ուղղություն, ո՛վ անկեղծություն, ո՛հ գեղեցիկը, ո՛հ ճշմարտը, ո՛հ բարին»։ Գրողը սովորեցնում է տեսնել և «ճշմարիտ առաքինությունը, որ լուսկաց է»։ Դիտելու և տեսնելու այդ կարողությունն է, որ թույլ է տվել նրան այդ պատկերներում բերել կյանքի խսկական դրամաներ, քննել և վեր հանել դրանց պատճառները՝ դատապարտելով խսկական հանցավորներին։ Քրոնիկում իբեհն հատուկ ինքնատիպ մի հնարանքով դիմելով գրչակցին՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյանին, գրողը մասնացույց է անում այն հասցեները, որտեղից արվեստագետը կարող էր սեփական ստեղծագործության կենսական նյութը քաղել. «Եթե իրական ապացույց կուզես ըսածներուս, դնա օր մը ի խապուղ գոբ աշուղտ շես մոռցած։ Անդ հարցուր մի դժբախտ էակ, մի խեղճ աղջիկ, որ երբեմն կթված է խապուղե դուրս վարժարանի մը մեջ։ Տես նորա տխրամած հրեսը, խամրած, թուժած երիտասարդությունն, և հարցուր նմա յուր վեպը, զի գիտես թե ընկերական վիճակի վրա դրողը պարտավոր է փորձառական դպրոցի պատվիրանաց հետևիլ։ — Անցիր խապուղէ Հայ խմբագրատուն մը, տես անդ նամակներն՝ «վսեմախոհ ներշնչումներով գրված»։ — այդ նամակներու վրա կարծես կը նշմարվին խեղճ աղջկան մը արցունքի կաթիլները։ Պիտի համոզվիս թե վսեմախոհ ներշնչումները շատ անգամ խեղճ աղջիկներու կենաց գինն են, — զի աղջկան մը պատիվն յուր կյանքն է։ — Ո՞վ պիտի պատմե թե վսեմ ներշնչմանց շնորհիվ ինչ ոճիւրներ կործմվին աշխարհիս մեջ։ Եվ երբ այս ամենն տեսնես, արդյոք դարձյալ պիտի բռնու. թե որոնք որ որոտընդոտ ձայնիվ առաքինություն կ'աշեն, արդարև մարդկության կատարյալ օրինակելի ախպարներն եղած լինեն»²⁹։

Գրելու վրա տեսարանները բնավիստական խոսքի որոշիչ հատկությունն են դիտում նրա կենսական հագեցվածությունը³⁰։ Այդ խմաստով Արփիարյանի «Կյանքի պատկերներ» շարքի բոլոր պատմվածքները լավագույն ապացույց կարող են դիտվել։ Յուրաքանչյուրը դրան-

²⁹ Արևելք, 1884, № 166.

³⁰ Տես՝ Ա. Միխայլովի «Վեպը և ոճը» հոդվածը «Теория литературных стилей» լրագրում, М., 1982, էջ 140.

ցից ոչ միայն ունի ամուր փաստացի հիմք, այլև իրականության գեղարվեստական ճշմարտության ստուգության համոզիչ կենսական տարբերակներ: Եթե հիշենք, որ վերը նշված քրոնիկները գրվել են 1884 թվականին, իսկ «Դերասանուհին» պատմվածքը լույս է տեսել 1887-ին, ապա ակներև կլինի դրողի ստեղծագործական հղացման հետևողական ծրագրայնությունը՝ գաղափարական-գեղարվեստական ամբողջության մեջ:



Արփիարյանի հրապարակախոսության գեղարվեստական մի ուրույն արձագանք է և «Միմոնական տերտերը» պատմվածքը: Իր քրոնիկներում, «Աղագային տեսություններում» և հրապարակախոսական այլ ելույթներում գրողը տարբեր առիթներով արծարծել էր եկեղեցական օրենքների վերանայման հարցերը: Առանձնապես բարեփոխման կարոտ էին ամուսնական ընդունված օրենքները, որոնք դարեր առաջ հաստատված լինելով, կաշկանդիչ ուժ էին դարձել նոր ժամանակներում: Գրողը բարձրացնում էր մի խնդիր, որ հրատապ նշանակություն էր ձեռք բերել աղգային կյանքում՝ դառնալով հասարակական շարիք: «Բարքերը, սովորությունները, ընկերական կացությունը, ամեն ինչ փոխված է, իսկ օրենքները որք պետք է համապատասխանեն այդ փոփոխություններին ճահիճի նման կմնան անշարժ»³¹: Հրապարակախոսը աղգային ժողովի ուշադրություն է հրավիրում հասունացած կենսական խնդրի վրա, բերելով այդ օրենքների թողած ախուր հետևանքների բազմաթիվ փաստեր: Եվ պատահական չէ, որ նույն «Մասիսի» էջերում գրողը հանդես է գալիս արդեն գեղարվեստական դործով՝ մի ընտանիքի պատմությամբ հասարակությանը ցուցադրելով դործական բարեփոխումների անհրաժեշտությունը:

Ատաղձագործ Գևորգը մահացել էր՝ կնոջ խնամքին թողնելով Ստեփանիկ և Պետրոս որդիներին: Շաղիկ տուտուն մեծ զրկանքների գրնով իրականացնում է ամուսնու երազանքը. տղաները ուսում են ստանում, մարդ դառնում: Ստեփանիկը, որին դասընկերները «մեկամաղձիկ բանաստեղծ» էին կոչում, դառնում է ուսուցիչ, Պետրոսը՝ առա-

³¹ Մասիս, 1888, Մ 3919: Մեջբերումները կատարվելու են հանդեսից, որովհետև հետագայում գործը չի հրատարակվել:

ջադիմում է շնորհիվ մի հոգաբարձուի բարերարության և անցնում
 աշխատանքի նրա վաճառատան մեջ: Թվում էր, թե այլևս ոչինչ չէր
 կարող մթադնել մոր և որդիների երջանկությանը, բայց նախախնամու-
 թյան կամքով նրանք հանդիպում և սիրում են երկու քույրերի՝ Ծրա-
 նիկին և Սուրբիկին: Պետրոսը հասկանում է, որ զուգբերից մեկին
 սպառնում է անջատում, որովհետև եկեղեցին արգելում էր ամուսնու-
 թյունը երկու եղբոր և երկու քրոջ միջև: Խնչ անել. երիտասարդը, որի
 կյանքը մինչ այդ անցել էր աշխատանք-տուն հոգսերի մեջ, կանգնած
 է մի նոր արգելքի առաջ, որի իմաստը անհասկանալի է նրան: Միակ
 մարդը, որին կարող էր նա դիմել, տան քահանան էր՝ Տեր-Վարդանը:
 Սակայն սրտացավ քահանան, որ «Երեսուն տարիներն ի վեր եղած էր
 անոնց դորավիզն ու մխիթարիչը», այս դեպքում անգոր է որևէ բան
 բացատրել: Պետրոսի հարցին նա պատասխանում է. «Օրհնած, ես դի-
 տե՞մ ինչո՞ւ չըլլար, օրենքը շինողը մենք չենք: Շիտակն ըսելով, մեր
 եկեղեցական օրենքներու մեջ խել մը ամուսնական արգելքներ կան, ո-
 րոնց դովելուն պատճառը չենք գիտեր. բայց օրենքը շինողը մենք չենք.
 մենք կը գործադրենք միայն. ինչո՞ւ կը հարցնես»³²: Պետրոսը անե-
 լանելի վիճակում որոշում է ընդունում զոհել իր սերը եղբորը, որին
 անհայտ էին իրադրության հանգամանքները: Ստեփանիկը և Ծրանիկը
 ամուսնանում են, չենթադրելով անդամ, թե ինչ գնով է ձեռք բերվել ի-
 րենց երջանկությունը: Սակայն այդ բոլորը գիտի քահանան և տեսնե-
 լով հուսահատության դատապարտված Պետրոսին ու Սուրբիկին, փոր-
 ձում է ամեն ջանք գործ դնել փրկելու նրանց սերն ու կյանքը: Քահա-
 նայի համար միանգամայն պարզ է այդ արգելքի ողջ անիմաստ լինե-
 լը. միթե աստծուն կարող է հաճո լինել մարդկային դժբախտությունը.
 «Իրեն համար տարակույս չկար, թե առանց այս ամուսնության Պետ-
 րոս ու Սուրբիկ շուտով պիտի մտնեին ի դերեզման: Ինչ օգուտ ազդին,
 ինչ շահ եկեղեցվո այս մահերեն...»: Ո՛չ տրամաբանությամբ, ո՛չ
 Աստվածաշնչով ու Ավետարանով քահանան չի կարողանում արդարաց-
 նել նման օրենքի գոյությունը և դիմում է սրբազան պատրիարքին՝
 խնդրելով թուլտվություն պսակի համար: Սրբազանը ոչ միայն չի ըն-
 դառաջում քահանային, այլ պարզապես սաստում է նրան. «Լո՛ւ, ձեռ-
 մակ մորուքեդ ալ չամշնալով եկեր ատանկ խոսքեր բերանդ կառնես»:
 Տեր-Վարդանը այլևս ոչ մի հույս չի կապում ո՛չ պատրիարքի, ոչ

³² Մասիս, 1889, № 3928, էջ 78.

էլ կրօնական ժողովի հետ: Ամուրի եկեղեցականները, որոնք ղուրկ են ընտանեկան զգացումներից, չեն կարող ըմբռնել խնդրի լրջութիւնը. «Մեզի պես անոնք ալ զավկի տեր ըլլալու են, ժողովրդի մեջ խառնվելու են, անոր ցավերը ու վշտերը տեսնելու են, որպիսի դիտման, թե ինչ կա աշխարհիս մեջ»: Քահանային գործելու է մղում նրա մտատիպար հերոսը՝ Հյուզդի ժան Վալթանը, որի մեջ «կ'գտնեիր իր սրտի արձագանքները... Մտքով կ'թափառեր սենեկին մեջ, ուր ալևոր ժան Վալթան հոգեմաշ մտատանջութիւններու մեջ ընկղմելի հատո կորոշեր զոհել ոչ միայն իր հանդիստն, իր երջանկութիւնը, այլև իր կյանքը՝ պարտականութիւն մը կատարելու համար»:

Պատմվածքի սյուժեն, ինչպես տեսնում ենք, իրոք նպատակամիտում է զարգացնելու հեղինակի հիմնական դադափարադրույթը՝ ամուսնական օրենքների փոփոխման անխուսափելիութիւնը՝ երևույթի քննադատութեան ու դատապարտման ձևով: Սակայն պատմվածքի սյուժեն ուղղադիժ ու միանշանակ կլիներ, եթե տարվեր միայն այդ ընթացքով: Իզուր չէր, որ «Սիմոնական տերտերը» Արփիարայանը լույս էր ընծայել նույն «Կյանքի պատկերների» շարքում: Հասարակական խնդրի արծարծումը դրողը զուգադրում է իրական կյանքի նուրբ դիտումներով, իրեն բնորոշ ոճի հյութեղ ու դիպուկ պատկերներով: Ինչպես գլխավոր հերոսները՝ Պետրոսը, Ստեփանիկը, Տեր-Վարդանը, այդպես էլ մյուս գործող անձինք, հանդես են գալիս առօրյա, սովորական կյանքի հանդամանքներում, սակայն այդ սովորական թվացող կյանքում գրողի խորաթափանց հայացքով ընթերցողը նկատում է ստվերն ու լույսը, նրա վերաբերմունքը ոչ միայն ակնհայտ հակասութիւնների հանդեպ, այլև աննշան երևացող մանրութիւններում, որոնք, սակայն բացում են ժամանակի կեցութեան նոր շերտեր:

Կյանքի նկատմամբ քննադատական հայացքը, որ առկա է «Պատկերների» բոլոր գործերում, առաջադրվում է նաև «Սիմոնական տերտեր» պատմվածքում: Նկարագրելով հերոսներին, նրանց բնավորութիւնները, կյանքի ընթացքը, գրողն ասես իմիջիպաշտ կատարում է դիտողութիւններ, որոնք բացահայտում են նրա ընկալումները, այս կամ այն երևույթի գնահատումները: Այսպես օրինակ, ներկայացնելով Ստեփանիկին ու Երանիկին, գրողն իրեն հատուկ հեզնական հընչերանգով հակադրում է ռոմանտիկական արձակի վերամբարձ ոճը.

«Անուշ աշվի էր պատանին, խարոյաշ մաղերով, և մելամաղձութեան նուրբ շղարշը կը շնորհագարդեր անոր դունատ այտերը: Եթե

Տկարծեք, որ Երանիկն ալ պիտի ներկայացնենք սեաթուլո, որպեսզի հաւատարիմ մնանք Վեպի հակադրութեան օրենքներուն, կը սխալիք. Երանիկի դեմքը պատկերացնելու համար հանդեպ ձեր աչքին կը դիմենք բանաստեղծներու բառարանին, որմէ լավագույնը դեռ չէ հնարված նկարագրելու համար աղջիկ մը զոր կ'ուզենք սիրելի ընծայել ընթերցողին, և կ'ըսենք թե՝ Երանիկի գլուխը դարդարուն էր ոսկեթել խոսյուպներով—ինչ որ մեր՝ հասարակ մահկանացուներուս լեզվով կը նըշանակե թե այդ աղջիկը խարտյաշ էր—ու քաղցրահայաց ծավի աչքերը կը ցոլացնէին երկնքի կապույտը—և այս ալ նվիրագործյալ բացատրութիւնն է նկարագրելու համար աղջիկ մը, որու կապույտ աչերն զմեզ կը դյուլեն»³³:

Ուշադրաւ է ևս մի դիտողութիւն, ուր արդեն գրողի հեգնանքն ուղղվում է ժամանակի շահասիրական միտումներին: Ընդհանուր համովման համաձայն «Թվաբանութեան «մշուսյուն» և «տաճկերենի հոճա էֆենտին»՝ «դրական կյանքի այդ պաշտոնական ներկայացուցիչներն իրենց արհամարհական դատակնիքն ընդդեմ Ստեփանիկի վաղուց արձակած էին. վճռելով իրենց խորին իմաստութեան մեջ, թե անիկա մարդ ըլլալիք չ'ունի»: Այդ կարծիքը կազմվել էր, որովհետեւ բանաստեղծական հոգով պատանին անտարբեր էր նշված առարկաների հանդեպ, այն դեպքում, երբ գրողի դիպուկ բնորոշմամբ «տաճկերեն ալ մաս կը կազմէ դրական գիտութեանց դի կը համարվի հացի դիտութիւնը»:

Այսուհետեւ ընդհանուր կառուցվածքում ներմուծված այս տարրերը պատմվածքի գեղարվեստական համակարգի օրինաւորութիւններէն են, որոնց գեղարվեստական իմաստավորումը բացում է գրողի արձակի առանձնահատկութիւնները: Մասնակի թվացող այդ երևույթները, որոնք շէն վրիպել հեղինակի աչքից, դառնում են ժամանակի իրականութեան ամբողջական պատկերը դիմորոշող կարևոր շերտեր, ուր հայտնաբերվում են գրողի տեսակետները կյանքի տարբեր արտահայտութիւններին մասին: Գրողի նկատումը իր միջանցիկ դրսևորումներում ձեռք է բերում շեշտված նպատակայնութիւն՝ միաժամանակ խուսափելով մերկապարանոց միտումների գաղափարական զեղում լինելուց: Այս մանր ու մեծ նշանաւորումները, որոնցով բնորոշվում է Արփիարյանի արձակը, նպատակամիտում են բացելու ժամանակի իրականութեան համապատկերը՝ ճշտելով, որոշակի դարձնելով կյանքի գեղարվեստական արտացոլման նոր սկզբունքները:

Արեւմտահայ իրականութեան առաւել լայն ընդգրկման ձգտումներն ի հայտ են եկել Արփիարեանի «Կյանքի պատկերներ» տարբեր գործերում: Այդպիսի միտումներով են հատկանշւում «Ապուշը», «Դաւապարտյալը», և հինց այդ է պատճառը, որ նրանց ժանրային որոշարկումը տատանւում է պատմվածք-վիպակ սահմաններում: Պատմվածքի համար գործերում պարփակված բազմապլան սյուժեն դառնում է առաձգական, դուրս դալիս ոչ միայն ժալալային սահմաններից, այլև հարում վիպական պատումին բնորոշ ֆուրելային կառուցվածքին: Գրողին մշտապես ձգել է կյանքի վիպական պատկերման եղանակը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով, նրա գործերից ոչ մեկը վեպի լիակատար սկզբունքների արտահայտութունը չունեցաւ, մնալով այդ սկզբունքների ուրույն դրսևորումների կրողը:

Սխալ կլիներ կարծել, թե ժանրային սահմանների խախտումը թերի գեղարվեստականութեան չափանիշ կարող է լինել: Տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք նախ և առաջ գրողի անհատական ոճի, ստեղծագործական խառնվածքի ուրույն արտահայտութեան հետ, որ հանդես է գալիս որպես պատմական-հասարակական, գրական նախադրյալների անհրաժեշտ միասնութեան արդունք: Արփիարեանի ստեղծագործական սկզբունքները դիտելով հայ արձակի գեղարվեստական զարգացման հունի մեջ, այնտեղ պետք է տեսնել և՛ նախընթաց փուլի ավանդների ստեղծագործական յուրացումը, և՛ նորի անակնկալ հայտնութունները, որոնք ձուլվելով նրա անհատական ինքնատիպ մտածողութեան մեջ, ներկայանում են իբրև 80-ականների իրապաշտական գեղագիտութեան առաջին փորձեր: Ինքը՝ Արփիարեանը, որակում է իր գործերը իբրև ապագա «իրագործման նախնական պատրաստութուններ», գլխավոր խնդիր-նպատակ ունենալով «Հայոց կյանքի ամեն երևույթներն ուսումնասիրել»³⁴: Սեփական գործի ավելի քան համեստ այս գնահատականը կարևոր է գրողի ծրագրային առաջադրույթների որոշարկման իմաստով, ուր կենսագործվում է ռեալիստական պատկերման նախապայմանը՝ կյանքի ուսումնասիրութունը լայն ընդգրկմամբ: Կյանքի ճշմարտացի ճանաչողութեան գեղարվեստական մարմնավորումն էլ հինց դրսևորում է ոճի անհատականութունը, ժանրի սահմանները:

³⁴ Մասիս, 1887, № 387Կ.

«Հոգու զավակը» իր ծավալով, բազմապլան սյուժեով, հերոսների թվով դուրս է գալիս պատմվածքի սահմաններից, ձեռք բերում վիպական պատումի կառուցվածքային և պրոբլեմային կշռույթ։ Հեղինակի այս ստեղծագործության առանձին մասերը կարող էին ինքնուրույն նովելներ մնալ. նավավար Գեորգի և նրա ընտանիքի պատմությունը, նրա «րդեգիր ընկեցիկ Մովսեսի կյանքի ճակատագիրը, Արուսյակի և նրա ընտանիքի դիժը, և վերջապես հայր և որդի Ագրիպայանների կյանքի ընթացքը՝ իբրև լիարժեք պատկեր Պոլսի «ազնվաշուքների» դասի։ Սակայն վիպակում դրանց միացումը կատարվել է իրականության շայն համապատկերի ընդգրկման ձևով, ուր տարբեր այդ ճակատագրերը խաչաձևվում, բեկվում և զուգահեռվում են սյուժեի ամբողջական ընթացքով։ Իրականության տարբեր շերտերը, որ արդեն ծանոթ էին «կյանքի պատկերներից», այստեղ կրկին համադրվում են մի նոր գաղափարական հպատակամիտմամբ, որի բովանդակության առանցքը մտավորական անհատի հասարակական պայքարն է շրջապատող միջավայրի բարքերի դեմ։ Թեման ոչ միայն հոգեհարազատ ու մոտ է գրողի հախափրության լուսններին, այլև նրա անմիջական հրապարակախոսական գործունեության փորձի ուրույն գեղարվեստական պատկերն է։ Դիտարկող հերոսը՝ Նավարյանը, նույնպես հրապարակախոս է և ինչպես նկատել է Գ. Ստեփանյանը, «Արիարյանը Նավարյանի տիպը կերտելիս շատ բան է վերցրել իր կյանքից, իր բնավորության գծերից»։ Սակայն նույնացնել Նավարյանին գրողի հետ չի կարելի։ Զբաղմունքի ընդհանրությամբ փաստորեն ավարտվում է նրանց կենսագրական զուգահեռը։ Ինքը՝ Արիարյանը, սկսելով վիպակը հերոսի ծնողների կյանքի, ապա նրան որդեգրելու պատմությամբ, միտում է ունեցել ներկայացնել բոլորովին այլ մի կյանք, ինքնուրույն մի սյուժե, որ հիտու է նրա ինքնակենսագրությունը լինելուց։ Ինչ վերաբերում է հերոսի բնավորության ընդհանուր գծերին, ապա դրանք կարող էին և պետք է վերցված լինեին գրողի նկարագրից, որովհետև իրականության և տիպերի առավել ճշմարտացիության ձգտող ուսուլիստի համար սեփական փորձը լավագույն կենսական նյութն է։ Զանաչելով կյանքի հետազոտության այդ ասպարեզը, գրողը ստեղծել է մտավորական մարդու, հրապարակախոսի մի հավաքական կերպար, լրացրել նրա կյանքի պատմությունը նոր գրվածներով՝ սկսած մանկությունից մինչև նրա սիրավեպը օրիորդ Սարայանի հետ։ Հերոսի բախումն իր միջավայրի հետ պայմանավորվում է նրա հայացքներով, որոնք հակադրվում են Պոլսի «ազնվաշուք» դասի մտայնությանը։ Նույն այդ «ազնվաշուքնե-

րը» օգտագործում են հերոսի ծննդյան պատմությունը, նրա ընկեցիկ լինելը, որպեսզի հասարակության առաջ ամբաստանեն նրան: Նրանց համար լավ առիթ է նավարյանի սիրահարությունը ամիրայական տոհմի ժառանգ Արուսյակ Սարաթյանին: Ամբաստանելով նավարյանին, նրանք ոչ միայն խափանում են նրանց ամուսնությունը, այլև փորձում նշավակել հրապարակախոսի համոզմունքները՝ շրջափոխելով դրանց իմաստը: Ագրիպ էֆենդու կողմից պատվիրված հողվածը ներկայացնում է ազատամիտ հրապարակախոսին ու նրա համախոհներին «հանդուգն շահախնդիրներ, որք մեր տոհմային ավանդական պարկեշտության և ընտանեկան սրբությանց ձեռնամուխ լինել կը ժպրհին, որպեսզի յուրյանց արատավոր կյանքը վավերացնելու հաջողին...» (208): Քողարկվելով տոհմային ավանդական սրբությունների պաշտպանության գաղափարով, հողվածագիրը ամբողջ ազգի անունից կոչ է անում հասարակությունից վտարել նրանց. «Կորե՛ք, կորե՛ք ու ձեր անպատիվ կյանքը մի պարզեք մեր քույրերուն և աղջիկներուն անարատ աչքերուն առջև իբր քաջալերիչ օրինակ մը»: Հողվածը տիպական մի նմուշ է ժամանակի պահպանողական մտայնության, որի դեմ պայքարում էր առաջուղեմ դադափարներ դավանող հրապարակախոսությունը: Կեղծ բարեպաշտության, իրականում բարոյապես՝ ալլաաբող քարոզների դիմակաղերծումն էր, որ նավարյանին դարձրել էր վտանգավոր անբարեհույս «ազնվաշուքների» համար:

Նավարյանի և Ագրիպ էֆենդիի առաջին խակ հանդիպումից պարզ է դառնում, որ նրանք անհաշտ հակառակորդներ են, և որ կարևորն է, գրողը հենց սկզբից ցույց է տալիս, որ նրանց թշնամությունը միայն անձնական հողի վրա չէ: Ագրիպ էֆենդին, որի հայրը խանութպան էր եղել, որոշել էր ավելի առաջ գնալ և տեղ դրավել «ազնվաշուքների» դասի մեջ: Դրա համար նա ունի արդեն հարստություն, դիրքեր էր գրավել ազգային վարչություններում: «Ծայրահեղ պահպանողական», նա մշակել էր սկզբունքներ, որ վայել էին պատվավոր, ազնվաշուք ազգայինին: Ազգայինի նրա գործունեությունը կայանում էր նրանում, որ հովանավորում էր հիվանդաճողի խնամակալությունը, խիստ հակառակորդ էր ամուսնալուծության. «սա ազգին համար բարոյականություն պետք է, կ'ըսեի միշտ: Բարոյախոս թերթերը կը քաջալերեն մեկ երկու օրինակ դպրոցներու նվիրելով»: Միակ բանը, որ պակասում էր «նոր ազնվականին», և որին ձգտում էր նա, «մեծանուն գերդաստանի շառավղի» հետ ամուսնությունն էր, որով պետք է վավերացվեր նրա ազնվականությունը: Այդպիսի թեկնածու էր Արուսյակ Սարաթյանը, և

այն ժամանակ, երբ Ագրիպ էֆենդին արդեն չէր կասկածում իր ձեռնարկի հաջողությանը, հանկարծ նրա դեմ խոչընդոտ է հայտնվում՝ հանձինս նախարարանի։ Գրողը Ագրիպ էֆենդիի կերպարում խտացրել է նրա դասին հատուկ ներկայացուցչի բնորոշ գծերը։ Առաքինության, ազնվության ջատագովը հենց սկզբից հայտարարում է նավարյանին. «էֆենտի՛մ դուք շատ առաջ կ'երթաք, ես պահպանողական եմ, ես չեմ ներեր, որ ազգին աշխատավորները անխիղճ քննադատությամբ հուսահատին, ես չեմ ուզեր, որ հեգնությամբ ամենքը ջլատեք. ի՞նչ ըսել է, էֆենտի՛մ, մեր ազգին մեջ էսբրի՛ ընել. չեմ գիտեր, թե ինչ գաղտնի պատճառ կա, որ այսքան թշնամություն կ'ընեք մեզի. բայց մենք գիտենք ըսելիքնիս» (191)։ Եվ իրոք, էֆենտին միջոցների մեջ խտրություն չի դնում և իր սպառնալիքը իրականացնում է՝ հակառակորդին ասպարեզից հանելով։ Առիթը ներկայանում է պատահականության բերմամբ։ Ագրիպ էֆենտիի մայրը՝ Հաճի հանըմը Արմաշի վանքում հանդիպում է Բուբուլ տոտուլին՝ նավարյանի մորը։ Փառասեր հանըմին զարմացնում և վիրավորում է, որ սրբազանը առանձնահատուկ հարգանքով է վերաբերվում «ղաղթաճիի» մորը. «Տեր ողորմյա ինձ աստված, սա ղազեթա գրողներն ո՞վ են քի անոնց մորը ասանկ բաներ կ'ընեն» (203)։ Եվ պարզվում է, որ խաթուն մարիկը նախկին լվացարարուհին է, որ իր նավավար ամուսնու հետ որդեգրել էր մի ընկեցիկի։ Մորից լսելով «ղաղթաճիի» պատմությունը, Ագրիպ էֆենդին մտաբերում է դպրոցում ծաղրված այն աշակերտին, որին ինքն ու ընկերները «բիճ» էին կանչում, նրա վռնգվելը դպրոցից, ապա պարզում, որ դա ինքը նավարյանն է, որ այժմ եվրոպական ընկերության մեջ պաշտոն ունի և որի անունը ծանոթ էր ամենքին լրագրերից։ «Ձեռքես ազատելիք չունիս, անբարոյական շուն,—չարախնդում է Ագրիպ էֆենդին ու անցնում գործի։ Բնորոշ է, որ իր ծրագիրը իրագործելու համար նա իրեն աջակից է գտնում մի խմբագրի, «որուն նավարյանի և անոր գաղափարակից գրողներու խմբին դեմ ունեցած ատելության շափը քաջածանոթ էր իրեն» (207)։

Արփիարյանը վարպետորեն վերստեղծել է Պոլսի միջավայրը՝ իր տարբեր շրջաններով, խմբավորումներով՝ յուրաքանչյուրին հաղորդելով իր հատկանշական գծերը՝ ուրույն հոգեբանությամբ ու մտայնությամբ։ Եվ ընթերցողի աչքերի առջև կենդանանում է ժամանակը՝ իր հասարակական բախումներով, ապրող մարդկանց մտածելակերպն ու գործելակերպը, մի իրականության պատկեր, ուր գիտակցված է իրականի և գեղարվեստականի հարաբերակցությունը։ Այդ գիտակցված

մղումն է, որ արվեստագետին թույլ է տվել խուսափել իրեն բաջածա-
նոթ փաստերի մերկ վավերացումից և անձնականացումից, ձգտելով
արտացոլման այն եղանակին, որ հանգեցնում է օբյեկտիվ հավաստի
զեղարվեստական ընդհանրացմանը: Այդ իմաստով Արփիարյանի «Հո-
գու զավակը» վիպակը աննախընթաց նշանակություն է ձեռք բերում և
ժամանակի հասարակական մթնոլորտի ճշգրիտ պատկերմամբ, և նոր
կերպար-բնավորությունների առաջադրմամբ: Եթե Ագրիպ էֆենդի
«ազնվաշուքը», կամ նավավար Գևորգը արդեն ռենին իրենց նախորդ-
ները և՛ արևմտահայ արձակում, և՛ բուն իսկ հեղինակի նախորդ գոր-
ծերում, ապա նավարյանը, օրիորդ Սարաթյանը, նրա քեռին՝ Տիրան
էֆենդին, նոր կերպարներ էին՝ նոր հոգեբանությամբ ու վարքագծով:

Նավարյանը, ինչպես արդեն նշվեց, հրապարակախոս է, մտավո-
րական մարդ, որը չի կարողանում հաշտվել միջավայրի բարբերի հետ
և հակադրվում է դրանց իր ողջ էությանը: Մանկությունից նա տեսել է
ղրկանքներ, ապրել ու մեծացել նավավարի ընտանիքում, ուր կարիքը,
սակայն, չի մեռցրել մարդկային զգացմունքները: Գևորգն ու Բուբուլ
առուտուն ավանդական հայ աշխատավոր ընտանիքի ծնողներ են, և
նրանց միակ ուրախությունը զավակներն էին: Աղքատությունը, ծանր
աշխատանքը չէին խաթարում նրանց խաղաղ կյանքը. «Կը գրկեր զավ-
կները, կը պաղներ, տնակը կը լցվեր ճվլտութով, այդ ճվլտութն էր իր
ուրախությունը, երջանկությունը»: Սակայն երկար չի տևում Գևորգի
ուրախությունը. մեռնում են երեխաները և նավավարը ընկնում է ծանր
տրտմության մեջ: «Զավակ չունենալ, ճրվլտութ չլսել. ինչու ուրեմն
աշխատիլ, ինչու ուրեմն ապրիլ: Զէր կրնար շատ բարակը մտածել,
բայց սրտեն ձայն մը կը հասկցներ այս ամենը իրեն»: «Պոշ աշխա-
րհը» հռաչանքին մեջ կ'ամփոփեր իր հոռետես իմաստասիրությունը» (181):
Հուսահատ ու վշտահար նավավարին կրկին կյանքի է կոչում գիպվածը:
Պատարագի ժամանակ տեղեկանալով, որ եկեղեցու դռանը ընկեցիկ է
գտնվել, նա երկյուղած սրտով որոշում է յորդեգրել մանկանը: Բնորոշ
է տեսարանը թաղական խորհրդում: Մինչ Գևորգը վարանում է, թե
կարող է մերժվել և փորձում ամեն կերպ հավատացնել, որ թեև աղ-
քատ են, «ամա, բեք աղեկ կը նայինք աստծու տվածով», «թաղական
էֆենտիները մեծ ուրախության մեջ էին, որ զիրենք փորձանք մը
կ'աղատեր. կը վախնային, որ ընկեցիկը վրանին կը մնա ատեն մը և
եկեղեցիին համար ծախքի մը դուռ կը բացվի»: Ուշագրավ է, որ թա-
ղականներն իրենք էլ ստիպված են խոստովանել, որ նման արարքի

ընդունակ են հենց աղքատները. «Նայե՛, սա ունևորներեն մեկը կը մտտենա՞» (182):

Աղքատ նավավարն ու իր կինը իսկակափն ծնողներ են դառնում փողոցիկ Մովսեսի համար, մեծացնում նրան ոչինչ չխնայելով, կրթության տալիս: Մովսեսից նրանք գաղտնի են պահում նրա որդեգիր լինելը: Գրողը հոգեբանական նուրբ մոտեցմամբ բացատրում է նրանց վարքագիծը. «Իրենք ալ կ'ուզեին վայելիլ պատրանքի երջանկությունը», և բացի այդ նրանց մտահոգողը երեխայի ապագան էր: Անցյալը կարող էր ճակատագրական նշանակություն ունենալ Մովսեսի կյանքում, խանգարիլ նրան հասուն տարիքում: Եվ, իրոք, Մովսես Նավարյանին բուրժուական քաղքենի միջավայրը չի ընդունում, երբ հայտնի է դառնում նրա անցյալը: Ավելին, նրա ծննդյան պատմությունը շարաշահելով, Ագրիպ էֆենդին կեղծ բարեպաշտության ֆրազներով քողարկվելով, վրեժ է լուծում:

Նավարյանը և Ագրիպ էֆենդին ներկայացնում են սոցիալական և գաղափարական հակադիր դասեր: Նավարյանի հասարակական պայքարը ուղղված է Պոլսի «ազնվաշուքների» դեմ: Վիպակում Նավարյանի գործունեությունը, նրա՝ իբրև առաջադեմ գրագետի բարձր հեղինակությունը, ներկայացվում է միջնորդավորված ձևով: Նրա մասին մեծ հիացմունքով և հարգանքով է խոսում Տիրան էֆենդին՝ Արուսյակի մորեղբայրը: Թեև հին սերնդի մարդ, սակայն անվերապահ համախոհ է ժամանակի առաջադիմական մտքերին, որոնք ուղղված են «ամեն ընկերային փտած նախապաշարմաներու, ամենահամուլ ավանդությանց, որոնք անհատին երջանկությունը կը զոհեն շինծու, հսական, շահախնդիր հաշիվներու, ոսկեղօծելով զանոնք «բարոյականի», «պատվի», «ընկերական պահպանության» խարդախյալ նյութերով»: Նավարյանը այն երիտասարդության ներկայացուցիչն է, որոնց գաղափարական հասարակական գործունեությունը նախապատրաստվել է դեռևս հախորդ մտավորական սերնդի պայքարով: Տիրան էֆենդին հենց այդ մտավորականներից է, և նրա հոգին սփռվում է, տեսնելով «գրական-իմաստասիրական նոր դպրոցի մը ծնունդը»: Նոր դպրոցի գաղափարական կազմակերպիչներից ու նրա գործուն մասնակիցներից մեկը լինելով, Նավարյանը իր համախոհների հետ մի նպատակ է հետապնդում՝ ազատագրել հասարակությունը տիրող բարքերի ճնշող իշխանությունից, ցույց տալ տիրապետող դասի բարոգած բարոյականության ողջ կեղծիքն ու դրա քայքայիչ հետևանքները: Իր ծրագրերի իրականաց-

ման ճանապարհին անձամբ բախվելով «այն բարձր ընկերության հետ, զոր անխնա կը հարվածեր իբր եռականության, շահամոլության, նախապաշարման ամբարտառիք» առաջին պահ Նավարյանն ընկրկում է և միակ ելքը գտնում հեռանալու մեջ: Սակայն անցնում են օրեր և նա վերլուծելով կատարվածը, հանգում է մի եզրակացության՝ շարունակել պաքարը: Փախուստը ներկայանում է նրան իբրև փորձաքար, ուր պիտի ստուգվեին նրա՝ պաքարող հրապարակախոսի համոզմունքները: Այժմ նրան արդեն հուսահատությունը չի պաշարում, այլ կռվելու, դործելու վճիռը:

Արփիարյանը գտնում է դադափարական մարդու, պաքարող մտավորականի հոգեբանությունը պարզելու ուշագրավ միջոցներ: Նավարյանը ոչ միայն չի արդարացնում իր փախուստը, այլ դատապարտում է ինքն իրեն, համոզված, որ «իբր հրապարակագիր ուրիշներու ազդեցիկ առաջնորդ կրնա ըլլալ միայն ան, որ խիստ ինքնադատ մըն է և իր խղճին վկայութենէն դատ ուրիշ ուէ ջատագովության կամ պարսավանքի հանդեպ կը մնա անտարբեր» (211): Նրան ամենից ավելի տանջում է այն միտքը, որ ինքը արվելով անձնական զգացումներին, բուպեական բռնկման հետեանքով, կասկածի է ենթարկվել իր դավանաբանների ճշմարտացիությունը. «Հռչակել սկզբունքներ ու օր մը, երբ առիթը կը ներկայանա գործնապես ցույց տալ համոզումներու ուժը, սարսափահար ձգել, փախչիլ նախապաշարյալ ողորմելիի մը պես, միթե՞ հաստատել չէր, պաշտպանած դատի տկարությունը: Զէ՛, դավաճանած էր ընկերային խնդիրներու մեջ իր ունեցած դավանաբաններուն դեմ» (210): Սեփական անձի ու արարքի քննությունը ամրապնդում է նրա մեջ պաքարելու կամքը: Արփիարյանի հերոսը այն անհատներից է, որոնք հուսահատությունից ընկնում են հոռետեսության գիրկը: Հոգին տվյալսանքների մեջ, նա ուժ է գտնում ձեռք բերելու մտքի փոխսփայական հանդարտություն՝ իրագործելու այն «առաջադրությունը, որ իր հրապարակային կյանքին շարունակությունն ու կատարելագործությունը պիտի ըլլար» (218): Նրան ոգևորում և գործելու կմ մղում և՛ անձնական և՛ հասարակական ազդակները: Նա չի մոռանում, որ ինքը մենակ չէ, ունի համախոհներ, որոնց աջակցությունը նրան սատար էր հղել: Հասարակությունը նրան չի պատկերանում միատարր շար ուժերի ամբողջություն, «ապականության կոչանոց մը»: Այնտեղ նա տեսնում է ագնիվ, բարձր իդեալներով ապրող մարդկանց, որոնք նրա իրագործումների հենարանն են: Կար և մարդկանց այն խավը, որոնց ազնվու-

թյան, բարության ու մարդասիրության դասերով էր ձևավորվել Նավարյանի գիտակցությունը: Դրանց մեջ էին Տիրան էֆենդին՝ նրա գաղափարական ուսուցիչը, նաև հայրն ու մայրը, որոնց այժմ նա ավելի ուժգին էր սիրում ու գնահատում: Եվ վերջապես կար նոր սերունդը, որի ապագայի համար էր ի վերջո նպատակադրում իր պայքարը Նավարյանը: Այս մղումներով է նա ձեռնարկում ստեղծելու մի վեպ, որ «իրեն պես ամեն զոհերուն ըլլար ու զայն իբր անվտանգ վահան ձեռքը բռնած պիտի մտներ այն ընկերության մեջ, ուրկի փախստական եղած էր արյունի հետ բերված զգացումներու բնազդին ազդեցության ներքև. ու մարտը պիտի մղեր կորովալիլր, գաղափարակիցներու խմբի մը աջակցությամբ»: Ծրագրային այդ վեպը, «վիրաբուժական գիրքը ...պիտի ամփոփեր Պոլսո հայոց ընկերային կյանքի պատկերները, զոր շատ ազնկ ճանչցած էր: Մերկապարսնոց պիտի պարզեր հասմուղության, շահախնդրության, ունայնամտության բոլոր անտեսանելի ոճիրները, որոնք կեղծավորության ու նախապաշարման միծ հենարաններու կռթնած կը տիրապետեն ամենուն կյանքի վրա» (218): Արփիարյանն իր հերոսի մտահղացումներին հաղորդել է սեփական համոզումներն ու սկզբունքները, որոնք հատկանշվում են կյանքի ու գրականության կապակցված փոխազդեցության իմաստավորմամբ, գրականությանը վիրապահվող հասարակական դերի գիտակցմամբ: Նավարյանի կերպարը ամբողջանում է իր մարդկային էության դրսևորումներով՝ բացահայտելով նրա հոգեկան աշխարհի հարստությունն ու զգացմունքների խորությունը: Նրա սիրո պատմությունը անսովոր է իր ընթացքով, անսպասելի շրջադարձերով, երջանիկ վերջաբանի անակնկալով: Արտաքուստ այն դուրս է մնում պատճառ-հետևանքային կապի պայմանավորվածությունից՝ ևնթարկվելով պատահականության, դիպվածի տրամաբանությանը: Թերևս այդ է պատճառը, որ Արփիարյանի վիպակը ժամանակին բնորոշվել է «կիսաարկածային», իսկ սյուժեի պատճառաբանվածությունը դիտվել է թերի, վրիպումներով «և գեղարվեստական տեսակետից և իդեալան»³⁵: Նման գնահատումը անտեսում է հեղինակի մտահղացման գեղարվեստական իմաստավորման արժեքը: Վիպակի գեղարվեստական հյուսվածքում պատահականությունը, դիպվածը գրողի պոետիկայի հատկանշական կողմերից են:

³⁵ Գ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 209:

Այն հանգամանքը, որ ստեղծագործության կառուցվածքում պատահականություններն են գործողությանն ընթացք տալիս, պարզում է նաև Արփիարյանի աշխարհայացքային որոշակի միտումը: Այդ միտումը հայտնաբերում է կյանքի, իրականության բազմազան, տարադեմ երեվոյթներն զուգությունը: Հերոսը, իբրև զգացող էակ, գաղափարական մտավորական զուտ բանականության թելադրանքով չի ապրում: Իրադարձությունների, կյանքի բնական ընթացքում նա կանգնում է անակնկալների, առեղծվածների առաջ, որոնց լուծումը պահանջում է ոչ միայն խոհամիտ կամքի, այլև հույզների ու զգացմունքների ծայրահեղ լարում: Հերոսի նկարագրում հանդիպադրվում են խոհական և զգացմունքային մարդու իրարամերձ կողմնորոշումներ, որոնումների, կուսկածների, սեփական էության ու վարքագծի քննություն ու դատապարտում, որոնց վերջում նրա արարքների պատճառաբանվածությունն այլևս կասկած չի կարող հարուցել:

Նրա առաջին իսկ հանդիպումն օրիորդ Սարաթյանի հետ, որքան պառհասական է, նույնքան էլ բնականոն իր շարունակության մեջ: Եվ իրոք, հերոսի համար այն կարող էր մնալ լուկ դիպված և որևէ հետք չթողնել նրա հետագա կյանքում, եթե հեղինակը չպայմանավորեր նրանց փոխադարձ համակրանքը զգացմունքի ու գաղափարների ընդհանրության հոգեհարազատության: Արուսյակը, որ սերում էր ազնվական տոհմից, հանդիպելով Նավարյանին, հանձինս նրա դտնում է այն երիտասարդին, որի պատկերը «տարիներն ի վեր կը գծեր մտքին մեջ»: Օրիորդ Սարաթյանը տարբերվում է իր միջավայրի աղջիկներից: Եվրոպական կրթության հետ, մորեղբայրը՝ Տիրան էֆենդին հետաքրքրություն ու սեր է սերմանել նրա մեջ դեպի ազգային կյանքն ու գրականությունը: Եվ պարզվում է, որ երիտասարդը, որի հետ նա ծանոթանում է պատահաբար, նրա սիրած հեղինակ Նավարյանին է: Թվում է, թե հովվերգական այս սիրավեպը չի մթափնի որևէ անակնկալ: Սակայն Արփիարյանը հակված չէ իր հերոսներին ներկայացնել միայն երազներում սավառնելիս: Հենց սկզբից նրա հերոսը՝ Նավարյանը շատ լավ է գիտակցում, թե ինչ խոթեր կարող են հանդիպել ճանապարհին: Չէ՞ որ նա իտք էր դնում այն «հայ-լայֆին, որոնք իր հեգեությունն ու մտրակումներուն գլխավոր թիրախներն էին»: Սակայն, որքան էլ լավ ճանաչեր նա այդ կյանքը տեսականորեն, բախումը իրականության հետ նրան բերում է հոգու փլուզում, տրովհետև ոչինչ մարդկային խորթ չէ Արփիարյանի հերոսին: Հենց դրանով էլ պատճառաբանված է հոգե-

բանորեն ոչ միայն նրա հեռանալը Պոլսից, առանձնանալը Վենետիկում, այլև Արուսյակի հետ նորից հանդիպելու և այլևս շրթանվելու հնարավորությունը: Նույնքան պատճառաբանված է և հիրոսի որոշումը կրկին վերադառնալ Պոլիս, ուր շարունակվելու էր սկսած պայքարը: Արփիարյանի գաղափարական հերոսը չի կարող բավարարվել անձնական երջանկովյամբ, «հեռու Պոլսեն, խաղաղավետ կյանքով»: Նրա խոր համոզմամբ «մեծ վատություն մըն էր փախչիլ այն դաշտեն, ուր սկսած էր կռվիլ հասկանության, շահամոլության նախապաշարումներու դեմ: Զէ՛, անկարելի է որ բարեկամներս միայնակ ձգեմ ստորաբարշ լրբենիներու դեմ, ու ես հանգստավետ կյանք մը վարեմ. ո՞չ ապաքեն վիճակակից կ'ըլլամ անոնց, զոր այնքան կ'արհամարհեմ» (229): Արուսյակի հետ հանդիպումը ավելի է ամրացնում Նավարյանի հավատը սեփական գործի անհրաժեշտության մեջ, փարատում նրա տարակուսները: «Հիմա,— ասում է նա,— պիտի կրնամ ավելի զորայած հավատքով աշխատիլ, գիտեմ, թե ուտոպիի մը ձգտող չեմք»: Նավարյանի կերպարը վիպակի գաղափարական դեղաբույսատական հյուսվածքի առանցքն է, նրանով էլ մեծապես պայմանավորված է ամբողջ գրվածքի հաջողվածությունը:



Գրականությունը իմացության ձև է և Արփիարյանի արձակի գնահատման հարցում այս գրույթը ելակետային նշանակություն է ձեռք բերում: Գրողը յուրաքանչյուր նոր գործով մեծացնում է արևմտահայ կյանքի ճանաչողության սահմանները, ձգտում նրա բազմաշերտ իրականության բաղմազան խնդիրների առավել լայն ընդգրկման: Գրողի ստեղծագործական որոնումների արդյունավետության լիիրավ ապացույցներից է «Հաճույքի համար» պատմվածքը՝ ուշագրավ մի գործ ազգային-հասարակական խնդիրների թեմատիկ նոր հայեցակետի առումով: Պատմվածքի գեղագիտական առաջագրույթը որքան անակնկալ ու անսովոր, նույնքան էլ օրինաչափ և հիմնավորված է: Գրողը մեկնում է հասարակական շարիքի մի տարատեսակի բովանդակություն ևս, որ առանձնապես հրատապ հնչողություն է ձեռք բերում գեղարվեստական իմաստավորման սոցիալ-քաղաքական կողմնորոշմամբ: Այս անգամ Արփիարյանի որսած պատկերում կենտրոնը մատնիչն է, լըրտեսը, որի մարդկային հոգեբանական և սոցիալական էությունը գրողը

դրսեւորում է իր կատարյալ ուսումնասիրությամբ: Լրտեսը, զրպարտիչը ըննվում և հետադոտվում է պատկերի նովելային կառուցվածքում ընտանեկան-հասարակական կոլիզիայում, սակայն երևույթը որոշակիորեն դուրս է գալիս այդ սահմաններից, դառնալով համիդյան բրոնակալ իրականությանը բնորոշ ընդհանրացման նյութ: Սյուժեի նովելային ամփոփ մարմնավորումը՝ դեպքերի հանկարծաստ զարգացմամբ, գրողի ուրույն մտահղացմանը տվել է գեղարվեստական խտացած ցայտուն նկարագիր, հերոսների ու միջավայրի նպատակասլաց տիպական ընդհանրացմամբ:

Պատկերը սկսվում է տիկին Զարուհի Ստեփանյանի և նրա դստեր՝ Մարիի կյանքի մի հուզումնալի երեկոյից: Այդ օրը կատարվել էր Մարիի նշանադրութունը Գեորգ էֆենդի Կուլումճյանի հետ, իրականացել էր մոր վաղեմի իղձը: Ծակատագրի բերումով վաղ այրիացած Զարուհին վերջապես թեթևացած հոգով է անդրադառնում իր ղոհողություններով լի տասնութ տարվա կյանքին, որը նվիրվել էր միակ զավակին: Եվ այժմ, երբ հասել էր երջանիկ օրը, տիկին Զարուհու աչքերի առջև հառնում է Գարեգին Սարենյանը, մի մարդ, որ երկար տարիներ ապրելով նրանից հեռու, հոգում պահել է սերը այրի կնոջ հանդեպ: Ժամանակին Զարուհին մերժել է նրա առաջարկութունը, վախենալով, թե այդ ամուսնութունը «զրկանք մը պիտի ըլլա զովկիս»: Անցել են տարիներ, «բայց ամեն անգամ տիկին Զարուհի կը նշմարեր Գարեգինին աչքերուն մեջ շմեռած սիրո ցոլքերը, ու կը զսպեր հուզումը»: Սակայն որքան էլ խորն էր պահում զույգը իր զգացումները, նրանց անմեղ բարեկամութունը դառնում է սնդուսպ շարախոսության առարկա: Գլորվող ձնագնդի նման մեծանալով՝ անհիմն բամբասանքը անմեղ մարդկանց կատարյալ դժբախտության պատճառ է դառնում: Այլևս անհրճաբ է տառապանքներ անցած տիկին Զարուհու և Գարեգին Սարենյանի ապագա միութունը, և որ կարեւորն է՝ զրպարտության զոհ է դառնում նոր կյանք մտնող երիտասարդ աղջիկը: Գեորգի հարազատները, ղեկավարվելով «մորը նայե, աղջիկը առ» սկզբունքով, ստիպում են նրան հրաժարվել նշանածից: Գեորգը՝ «ահաբեկ հանրային գայթակղության առջև» հնազանդվում է այդ վճռին: Մինչ տիկին Զարուհին ու նրա դուստրը շվարումի մեջ են, նրանց դժբախտության պատճառը՝ էզվարդ տուտուն տոնում է իր հաղթանակը:

Արփիարյանը գծագրել է մասնագիտությամբ լրտեսի մի տիպական կերպար: Էզվարդը իր «տուտուն» մականունը իզուր չի վաստակել: Պոլ-

սի բոլոր իրագարծություններն ու լուրերը նրա բերանով են հաղորդվում: Նա տեղեկություններ է ձեռք բերում բացառիկ վարպետությամբ՝ գործի դնելով իր բոլոր հնարամտությունը, ընդունելի ու անընդունելի բոլոր միջոցները: Այցելում է գրասենյակներ, տներ, խոսեցնում սպասավորների ու խոհարարների՝ նրանցից կորզելով տանտերերի կյանքի գաղտնի մանրամասները: Նրա գործունեության լայն ասպարեզն են Բըթի Շանի պարտեզը, սրճարանները: Տուտուին «դառը հարված մը եղավ նոր թատրոնին այրելը»։ չէ՞ որ թատրոնի հանդիսասրահը առատ նյութ էր տալիս նրա մասնագիտական հետաքրքրությանը: Պատահական չէ, որ գրողը մանրամասնորեն նշում է այն բոլոր վայրերը, ուր որ խայծն էր նետում էդուարդ տուտուն: Թաղերի, գրասենյակների, զբոսավայրերի այդ ընդարձակ ցանկը հասարակական այն միջավայրն է, որ պարարտ հող է դարձել լրտեսական գործունեություն ծավալելու համար: Լրտեսությունը էդուարդի «բնական կոչումն է», նա հաղվագյուտ ընդունակություններ է հանդես բերում այդ գործում: Սակայն ուշագրավ է, որ գրողը դա նրա «բիոլոգիական հատկանիշը» չի համարում: Նրան ծնել և ճնշել է, նրա «բնական» ունակություններին դրսևորվելու լայն հնարավորություն է տվել ժամանակի իրականությունը: Լըրտեսությունը այն երևույթն է, որ ծնվում և զարգանում է ժամանակի պահանջով ու պարտադրանքով. սա է հեղինակի արտահայտած կարիվոր գաղափարը, որ ուշագրավ գեղարվեստական լուծում է գտել պատկերում: Արվարչականը սրոշակիորեն բացահայտում է երևույթի տարրերը դրսևորումները, ընդգծում դրա թաքնված վտանգի մեծությունը: Մի կողմից հայտնաբերվում է ցանկացած զրպարտության ու բամբասանքի քաղքենի էությունը, որ հագուրդ է տալիս նույն քաղքենի միջավայրի պահանջներին, մյուս կողմից մատնանշվում, որ ընտանիկան ուրտեսներից ելնող մատնությունը կարող է վերաճել քաղաքական լըրտեսության: Էդուարդը «Բերայի ընտանիկան կյանքի աղն է»: Որքան էլ անախորժ ու ակնհայտ է նրա ստոր էությունը, սակայն նա ցանկալի հյուր է քաղքենի հասարակության մեջ, նրա գոյության անխախտ պայմանը: «Երբ իր գալուստը կ'իմացվի տան մը մեջ, տանտիկինը կ'ոգևորվի անպատում բերկրանքով. մինչև դուռը ընդառաջ կ'երթա, մտերմական ձեռք կը մեկնեն, ամեննն շնորհալի ժպիտովը կ'ողջունեն զանիկա. որչափ ալ տխուր ըլլա տիկինը ծիծաղը անմիջապես կը փայլի գեմքին վրա» (233): Էդուարդին սպասում են, նրա բերած լուրերը լսում են մի առանձին հաճույքով, սակայն նրանից նաև խորշում են ու վախենում:

լրտեսութեան երևույթի սոցիալական բովանդակութիւնը, նրա գործելու մեխանիզմը նույնութեամբ տեղադրվում է և քաղաքական ոլորտներում: Բնորոշ է, որ գրողը իր հերոսի արարքները նմանեցնում է ոստիկանի գործողութիւններին, որ իր հերթական զոհին դարանակալում է պրոֆեսիոնալ հետեւողականութեամբ: Համիդյան բռնակալ պետական սիստեմում լրտեսական ցանցի գոյութիւնը նույն անհրաժեշտութեամբ էր պայմանավորված: Ինքը՝ Արփիարյանը, իր հասարակական-հրապարակախոսական գործունեութեան ընթացքում բազմիցս ստիպված էր բախվել այդ աներևույթ ուժին և գեղարվեստական ընդհանրացման համար նրան բավարար նյութ էր տվել հենց սեփական փորձը³⁶:

Մատնութեան սոցիալական երևույթի ուսումնասիրութիւնը գնելով ընտանեկան շրջանակներում, գրողի միտումն է ցույց տալ ոչ միայն քաղքենի միջավայրի քայքայիչ բնույթը, այլև բացահայտել այդ երևույթը՝ իբրև հասարակական շարիք, նրա քաղաքական զրսեւորումներում: Համարձակ և հետաքրքիր մտահղացված պատկերում է դվարդ տուտուի զոհերի դրաման տիպական է դառնում մի տղջ իրականութեան համար: Մատնիչ-լրտեսի կերպարը լրացնում է Արփիարյանի կողմից քննադատվող ու նշավակվող այն տիպերի պատկերասրահը, որոնցով ընդորոշվում էր ժամանակի հասարակական դեմքը:



Արփիարյանի ստեղծագործութիւնը լավագոյնս արտացոլում է ռեալիզմի կարևոր առանձնահատկութիւններէ մեկի հետեւողական կիրառումը. ստեղծել գրականութիւն, որն ընթանում է կյանքի զարգացման հետ համաքայլ՝ ներառելով կյանքը իր բաղաձեւ փոխակերպումներում: Այդ իմաստով նրա յուրաքանչյուր նոր գործը հատկանշվում է թեմատիկ-գաղափարական թարմութեամբ, ոլորտների ընդգրկման: Նո-

³⁶ Ուշագրաւ է, որ գրողը երևույթը տիպական է համարել ոչ միայն Պոլսի համար, այլ դիտել այն իբրև ընդհանրապես ժողովրդական անհրաժեշտ գործիք: Ընդ որում, ինչպես տեղին նկատում է գրականագետ Գ. Ստեփանյանը, Արփիարյանը կարևոր է համարում բացահայտել, որ լրտեսներ են նաև նրանք, ում ձևատեսչի է սղզի ճակատագիրը՝ այսինքն քահանան ու կաթսկոպոսը, թաղական խորհրդի անդամն ու հրապարակախոսը, քննադատն ու ազգային երեսփոխանը: Գ. Ստեփանյան, Արփիարյան, էջ 111—112:

րությամբ: Հասարակագետ-գրողի հայացքը որսում և գեղարվեստական մարմնավորում է տալիս երևույթների, որոնք հասարակական փոխ-հարաբերութիւնների զարգացման նոր փուլն էին նշանավորում նույնիսկ այնպիսի հետամնաց տնտեսական արտադրութայն երկրում, ինչպիսին Թուրքիան էր XIX դարի վերջին տասնամյակներին: Սոցիալական շարժումների անկասկելիութունը, դասակարգային պայքարի սաղմնավորվող գաղափարների ներթափանցումը դարավերջի արեւմտահայ իրականութայն մեջ իրենց ուրույն արտահայտութիւնն են գտել Արփիարյանի երկու գործերում՝ «Ոսկի ապրանջան» և «Մինչև երբ»: Ուշագրավ է, որ դրանցից առաջինը լույս է տեսել դեռևս 1886 թ., իր նախնական տարբերակում յանհնալով «Խնդամուլիկ աղջիկը» վերնագիրը, իսկ երկրորդը՝ 1890 թ. «Հարուստին կոչումը» վերնագրով³⁷:

Գործերի ստեղծման այս տարեթվերն ինքնին խոսում են Արփիարյանի գաղափարագեղարվեստական նոր դիրքորոշման սկզբնավորման մասին: Այդ նոր դիրքորոշումը ամենից առաջ կապվում է նոր թեմայի գաղափարագեղարվեստական մարմնավորման հետ. այն է՝ բանվորական կյանքի, նրա ինքնահատուկ ազգային դրսևորումների հայտնաբերման հետ արեւմտահայ արձակում: «Ոսկի ապրանջան» վիպակի տննախնդրաց հասարակական արժեքը բացահայտվել է Արփիարյանի ստեղծագործութայն առաջին տեսումնասիրողի՝ Սիմոն Հակոբյանի կողմից, որը գնահատել է այն որպէս «Մեր աշխատավորական գրականութայն ամենին համարձակ, խիզախ և տաղանդավոր էջը»³⁸:

Գրողի այս գործերի գրապատմական կարևոր նշանակութիւնը ընդգծել է Գ. Ստեփանյանը, գրելով. «Արփիարյանի «Մինչև երբ» և «Ոսկի ապրանջան» պատմվածքները արեւմտահայ դրականութայն մեջ առաջիններն են, որ պատկերելով բանվորների կյանքը, նրանց շահագործումը կապիտալիստների կողմից, առաջ են քաշում բանվոր դասակարգի ազատագրութայն հարցը»³⁹: Միանգամայն իրավացի է խորհրդահայ գրականագետի այս եզրահանգումը, որը Արփիարյանի գործի հանգամանալից քննութիւնից է բխում: Սակայն անդրադառնալով հեղինակի կողմից պատմվածքների հետագա վերամշակման շարժառիթներին, ու-

³⁷ «Խնդամուլիկ աղջիկը» հրատարակվել է Մշակում, 1886 թ. № № 85, 86, 90, «Հարուստին կոչումը» լույս է տեսել Մասիսում, 1890 թ., № 3947:

³⁸ Ս. Հակոբյան, Արփիար Արփիարյան. Կյանքն ու դրական գործունեութիւնը, Վիեննա, 1922, էջ 10:

³⁹ Գ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 265:

սումնասիրողը նպատակահարմար է դիտել դրանք քննել իբրև առան-
ձին, նոր գործեր՝ հիմք ընդունելով նրանց վերահրատարակումը 1906 թ.
«Շիրակի» էջերում՝ «Մինչև երբ» և «Ոսկի ապրանքան» վերնագրերով:
Գլուխը, որ նվիրված է այս գործերի վերլուծությանը, վերնագրված է՝
«1905 թ. ուսուցչի արձագանքները Արփիարյանի ստեղծագործու-
թյուններում»: Գրականագետը, հիմնվելով նույն տարիներին լույս տե-
սած Արփիարյանի հրապարակախոսական բազմաթիվ հոդվածների
գրույթներին, բացահայտել է գրողի հայացքների որոշակի կողմնորո-
շումը դեպի դասակարգային պայքարի ըմբռնումը, որի գեղարվեստա-
կան արտահայտություններն են դիտվում «Ոսկի ապրանքան» և «Մինչև
երբ» գործերը:

Արփիարյանի այս ստեղծագործությունները իրավամբ նոր էջ էին
բացում հայ ռեալիստական արձակում և նրանցում հստակ դրսևորվել
է հեղափոխության գաղափարների հզոր արձագանքը՝ ստանալով ուրույն
ստեղծագործական պատկերում: Սոցիալական բողոքը՝ դասակարգային
գիտակցության շերտավորումը, որ վերաճելու էր հեղափոխական պայ-
քարի, կազմում է այս ստեղծագործությունների գաղափարական ա-
ռանցքը: Սակայն որքան էլ հիմնավոր և փաստարկված է գրականա-
գետի կողմից «Մինչև երբ» և «Ոսկի ապրանքան» գործերի մեկնաբա-
նությունը, կարծում ենք, ինչ-որ տեղ թերազնաբանություն է նրանց նախ-
նական տարբերակների գաղափարագեղարվեստական նշանակությունը,
որը շատ կարևոր է գրողի ստեղծագործության անցումային որակների
ամբողջական արժեքավորման տեսակետից:

Գործերի վերահրատարակության փառքը 1906 թվականին, որին
նախորդել էր 1904 թվականին Վենետիկում կատարված զրանց վերա-
մշակումը, անշուշտ խոսում է գրողի կողմից գիտակցված մահաբան-
ասության մասին: Սակայն գործերի նախնական և վերամշակված տար-
բերակների համեմատությունը պարզորոշ ի հայտ է բերում, որ գաղա-
փարագեղարվեստական կանխադրույթի իմաստով «Մինչև երբ» և «Ոս-
կի ապրանքան» գործերը բավարար չափով պահպանել են առաջին տար-
բերակների սյուժետային հիմքը: Հեղինակի կատարած փոփոխու-
թյունները առավելապես կրում են ռեալիստական-կառուցվածքային բնույթ: Ե՛վ
«Խնդամուխի աղջիկը», և՛ «Հարուստին կոչումը» դրանից շահել են ար-
վեստի իմաստով «Ոսկի ապրանքանը» թեև մի փոքր ընդարձակվել,
սակայն ավելի կուռ և ամփոփ գեղարվեստական կառույց է ձևեր
բե-
րել: Եվ որ կարևորն է, երկու գործերում էլ Արփիարյանը մշակել է նոր
վերջաբան, ուր ցայտուն շեշտվել է հեղինակի նպատակագրած գաղա-

փարական լիցքը: Տվյալ դեպքում, սակայն, մենք անսոսաժ կլինեինք գործերի ամբողջական արժեքը, եթե նրանց նշանակությունը տեսնեինք զուտ ավարտի վերափոխված տեքստում: Սոցիալական բողոքի թեման արտահայտվել է ոչ միայն վերջաբանի տողերում, այլ գործերի ողջ սյուժետային ընթացքով և այդ իմաստով և՛ «Խնդամուրիկ աղջիկը», և՛ «Հարուստին կոչումը» պատմվածքները անհերքելի արժեք են ներկայացնում իբրև գրողի գեղարվեստական մտածողության նոր որակի ապացույցներ, երբ քննվում են իրենց տեղում և ժամանակում:

Պետք չէ մոռանալ, որ երկու պատմվածքներն էլ գրողը մտահղացել է իր «Կյանքի պատկերներ» շարքում, իսկ այդ շարքը ստեղծագործական ծրագրային մի ուրույն ժանր էր, որ բնորոշվում էր ընդհանուր ուղղվածությամբ: Որոշակի գաղափարական գեղագիտական նպատակադրումն է, որ պատմվածքներում շարունակում էր բացահայտել հասարակական կեցության նոր շերտեր՝ իբրև արդյունք արմատական նոր կողմնորոշման: 1886 թ. լույս տեսած «Խնդամուրիկ աղջիկը» և 1890 թ. տպված «Հարուստին կոչումը»⁴⁰ 1904 թվականին մի քանի այլ գործերի հետ ուղարկելով Թիֆլիս տպագրության համար, հեղինակը վերնագրին կից փակագծում նշել է. «Խնդամուրիկ աղջիկը» (գրաշարի կյանքե), «Մինչև երբ» (պանդուխտի կյանքե)» և ապա ավելացրել. «Պոլսո հայոց տասը տարվա 1885—1895 կյանքին պատկերներն են»⁴¹: Այսինքն՝ գործերը իրականացվել են իբրև նույն ծրագրային գեղագիտական հայեցության շարունակություն՝ ընդգրկելով հասարակական հարաբերությունների մինչ այդ չբացահայտված ոլորտները: Մի այլ նամակում, անդրադասելով «Խնդամուրիկ աղջիկը» պատմվածքի վերամշակման հարցին, Արփարյանը գրել է. «Այս վիսպեր ժամանակով նախ Մշակին մեջ հրատարակվել էր: Այժմ ըստ բավականին սրբագրեցի, ջանալով սակայն անփոփոխ պահել նյութը և ժամանակին գրական ուղղությամբ: (Ընդգծումը մերն է—Մ. Լ.) Խնդամուրիկին նյութը թեև պարզ է, բայց իր համառոտությանը մեջ հավատարմարար կնկարագրեր զանազան դասակարգերու բարքերը, զգացումները, գաղափարները: Ամբողջությանը մեջ, ընդհանուր շարժում մը կա գործերում»⁴²: Նամակը գրված է Վենետիկից, 1904 թ. նոյեմբերին, և կրկին

⁴⁰ Հիմքեր կան ենթադրելու, որ «Հարուստին կոչումը» կարող է գրված լինել ավելի վաղ՝ 1885—86 թթ.: Այդ մասին կխոսենք իր տեղում:

⁴¹ ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, № 412:

⁴² Նույն տեղում, № 408:

գալիս է հաստատելու, որ Արփիարյանի «Ոսկի ապրանքան» վիպակի և նրա նախնական տարբերակի գաղափարագեղարվեստական սկզբունքները միմյանցից չեն տարանջատվում: Գ. Ստեփանյանը բացառապես հիմնադրույթ դիտելով 1905 թվականի հեղափոխությունը և դրա հետ կապելով Արփիարյանի հասարակական-գեղագիտական հայեցությունը, գրում է. «Արփիարյանի դավանած այս նոր գաղափարներն են, որ իրենց որոշակի արձագանքն են գտել նրա «Ոսկի ապրանքան» պատմե-վածքում: Պատահական չպետք է համարել նաև «Մինչև երբ» պատմե-վածքի վերամշակումն ու հրատարակումը այդ օրերին»⁴³: Անշուշտ պատմվածքների վերամշակումն ու հրատարակումը պատահական չէր: Սակայն կարծում ենք, որ պատահական չէ և դրանց ընտրությունը նոր հրատարակության համար: Արփիարյանը կանգ է առել այն գործերի վրա, որոնք առավելագույնս համահնչուն էին նոր ժամանակների տգուն, որոնցում արդեն առկա էին նրա «դավանած նոր գաղափարների» հիմքերը: Վերամշակումը, ինչպես արդեն նշվեց, առավել շեշտել, ցցուն է դարձրել սոցիալական բողոքի նոր արտահայտությունը, որի դրսևո-րումները անպայմանորեն առկա էին արդեն նախնական տարբերակին-որում: Ստեղծագործությունները բնորոշում են ժամանակի հասարակա-կան մտածողության և սոցիալական տեղաշարժերի որակական նոր փուլը: Անշուշտ, արևմտահայ իրականությունը 90-ական թվականնե-րին դեռ չէր կարող բաւարար նյութ տալ դասակարգային քաղաքական պայքարի լիարժեք պատկերման համար: Սակայն գրողի հայեցությու-նը, անված լինելով դրապաշտությամբ, կանգ չի առել նույն կետի վրա, այլ ընկալելով նյութի ստիճանական հտլովության անցումները, նկատել է իր ժամանակի սոցիալական հակասությունների նոր վիճակը, որ բնո-րոշվում էր հեղափոխական պայքարի ձևավորվող հատկանիշներով: Արփիարյանը դեռևս 90-ական թվականներին ստեղծում է մի գրակա-նություն, որի գեղարվեստական ճշմարտությունը միտում էր և ապա-գայի հասարակական մտածողության կռահումների: Այդ կռահումների համար բարենպաստ հիմքերը նախապատրաստում էին և՛ ժամանակի ազգային իրականությունը, և՛ համաշխարհային քաղաքակրթության գաղափարական աճող մակարդակը, որոնցից էլ ստացել է գրողը իր ստեղծագործական ազդակները: Արփիարյանի այս ստեղծագործությու-նների գաղափարագեղարվեստական մեծ արժեքը հենց նրանում է, որ

⁴³ Գ. Ստեփանյան, Արփիարյան, էջ 263:

գրողի խորաթափանց հայացքը տեսել և իմաստավորում է տվել երի-
վույթների, որոնք ընդհանրացված փաստ պիտք է դառնային երկու
տասնամյակ անց՝ հիմնավորելով արդեն ռուսական առաջին հե-
ղափոխության ձեռքբերումների ազդեցությամբ Արփիարյանի «Խըն-
դամուխի աղջիկը և «Հարուստին կոչումը» պատմվածքների նշանա-
կության անտեսումը թերի է դարձնում ոչ միայն գրողի գործի ամբող-
ջական ընթացքի տրամաբանական զարգացման ուսումնասիրությունը,
այլև հայ գեղարվեստական և հասարակական հայեցության պատմու-
թյան շղթայից դուրս է թողնում մի կարևոր օղակ: Այնինչ այդ օղակը
նախապատրաստել և զարգացման հիմք է դարձել և՛ Արփիարյանի
ստեղծագործության նոր փուլի համար, և՛ հետագա հայ գրականության
այն վճռորոշ բաղկացուցիչ մասի համար, որ կոչվում էր պրոլետարա-
կան գրականություն:

Ահա թի ինչու «Ոսկի ապրանքան» և «Մինչև երբ» գործերի մեր
քննությունը կատարում ենք նկատի ունենալով նաև նրանց նախնա-
կան տարրերակների գաղափարա-գեղարվեստական միասնությունը՝
միաժամանակ նշելով հեղինակի վերամշակման բերած փոփոխունե-
ները:

Հեղինակի փոփոխությունները գալիս են դեռ վերնագրերից: Ուշա-
գրավ է, որ 1904-ին գրողը Թիֆլիս է ուղարկել վիպակի վերամշակված
տարբերակը, վերնագիրը թողնելով նույնը՝ «Խնդամուխի աղջիկը»⁴⁴, իսկ
փոխել է արդեն 1906-ին, երբ հրատարակել է այն «Շիրակ» հանդե-
սում, «Ոսկի ապրանքան» վերնագրով:

Ինչպես հայտնի է, ժողովուրդը ոսկի ապրանքան, ոսկի բիլազուկ
էր համարում արհեստի տիրապետումը, դրանով իսկ արժեքավորելով
աղնիվ աշխատանքի նշանակությունը: Սակայն եկել էին ժամանակներ,
երբ հարցականի տակ էր դրվում դարերով ժողովրդի գիտակցության

⁴⁴ Համարձուր Առաքելյանը, որին «Մշակում» տպելու համար նամակներով, մաս
առ մաս ուղարկում էր գործերը գրողը, 1910 թ. «Արոր» հանդեսում հրատարակել է
նույնովյալ՝ «Խնդամուխի աղջիկը» վերնագրով: Այդ մասին նշվել է և Գ. Ստեփան-
յանի գրքում տես՝ Արփիար Արփիարյան, էջ 264, նաև նրա կազմած Արփիարյանի
Ընտիր երկերի ծանոթագրություններում՝ էջ 334:

մեջ արմատացած վերաբերմունքը արդար աշխատանքի, վառարկած մարդու բարոյական իրավունքների մասին:

Վիպակի կառույցը խարսխված է աննկատելիորեն հասունացող կոնֆլիկտի լուծման վրա: Սյուժեն ընթանում է սովորական առօրեական կյանքի անսպասելի դեպքերով փոխվող մի ընտանիքի պատմության շրջանակներում:

Գրաշար Ղուկասը՝ հայ աշխատավորի ավանդական հատկություններով օժտված մի մարդ, ապրում է կնոջ և հղբոր դստեր՝ որը մնացած Արմիկի հետ: Արմիկը, որին նա որդեգրել էր, երբ դեռ երկու տարեկան չկար, դառնում է «այն տրտմահալած էլպորան ծաղիկը, որուն համար կ'ավանդվի, թե երբ վշտահարներու սենյակը դրվեր, ամենուն տխրությանը կը փարատիր»: Գրաշարի անզավակ ընտանիքում փոքրիկ աղջնակը մոռացնել է տալիս ամեն հոգս ու տառապանք: Տարիներ շարունակ մարմինն ու հոգին չարշրկող աշխատանքից հոգնած ու հուսահատ մարդը փոքրիկի մեջ գտնում է իր կյանքի ուրախությունն ու նպատակը. «էրիկ կնիկ խելքերնին մտքերնին Արմիկին տվին. աղվոր նայեցան, մեծցուցին, բերնեն կտրեցին անոր ըրին, մինչև որ հարսնացու աղջիկ եղավ ու նշանեցին»:

Վիպակը սկսվում է նշանադրության հրկար սպասված պահից: Գրողն անմիջապես, առանց երկար նախաբանի գործողության մեջ է ներգրավում վիպակի համարյա բոլոր հերոսներին հենց առաջին պարբերությամբ, «Արմիկը ալ հասուկ աղջիկ էր, տասնինին մատ մը կար: Հորեղբայրը՝ Ղուկաս աղան և ենկեն՝ Վարդենի տուտուն, հորի մորե որբը ժամ առաջ կարգել կ'ուզեին»: Նույն սեղմ ու հագեցված պատումի հաջորդ տողերում էլ ներկայանում է փեսացուն՝ Սամաթիացի Արթաքի տղան: Վերջինս հավանում է Արմիկին և կայանում է կողմերի համաձայնությունը՝ փեսան ստանալու էր աղջկա «հորենական ժառանգությունը»՝ տասներկու արժեթղթեր, Ղուկաս աղան պատրաստիլու էր նաև Արմիկի օժիտը: Այդտեղ է, որ գրաշար Ղուկասի համար ստեղծվում է ծանր կացություն. «Արմիկին օժիտը խոսքով չէր շինվեր. և ոչ ալ հարսանիքին ծախքերը լաֆով կը վճարվեին: Քիչն քիչը քսան ոսկիի պետք ուներ. մեկ օրեն մյուսը ո՞րկե պիտի ճարիր»:

Քառասուն տարի աշխատելուց հետո գրաշարը «դեռ երկու մեծիտիկ քով քովի չէր կրցած դնել նեղ օրվան համար»: Խնչ խնայողության մասին խոսք կարող էր լինել, երբ կնոջ ու Արմիկի կար անկու հետ մեկտեղ, հազիվ էին իրենց ապրուստը հոգում: Եվ այդ այն դեպքում, երբ գրաշարն ուներ իր գործի վարպետի լավ համբավ և ստանում էր

«հրապարակին վրա գրառարի էն բարձր բանողչեքը»՝ շաբաթական 6 մեճիտի են»։ Մի ներքին հավատ հուսադրում է Ղուկասին չընկճվելու, քանի որ խոսքը վերաբերում էր Արմիկի երջանկությանը։ Նրա հույսը սղերդցի վաշխառուն է, սակայն վերջինս համաձայն է վարկ բացելու միայն «եթե «էֆենտին» երաշխավոր ըլլար»։ Եվ վիպակի գործողությունների ընթացքն է մանում ևս մի գործող անձ՝ տպարանատեր «էֆենտին»՝ իր հետ բերելով սյուժեի առաջին րախումբը։

«էֆենտին» առաջին հայացքից դրվագային մի կերպար է, ընդամենը երկու անգամ է հանդես գալիս՝ երկու կարճ հանդիպումներ գրաշար Ղուկասի հետ։ Առաջին անգամ Ղուկասը գնում է նրան խնդրելու, որ երաշխավոր լինի վաշխառուից վարկ առնելու համար։ «էֆենտին» առերես չի մերժում Ղուկասին, սակայն մի քանի օր անց, ոչ միայն երաշխավոր չի լինում, այլև հրամայում է Ղուկասին աշխատանք չտալ այնս։ Երկրորդ հանդիպմանը, երբ Ղուկասը փորձում է շարժել տպարանատիրոջ գույքը, հիշեցնում է նրան իր տարիների վաստակը, «էֆենտին» անորոշ խոստումներով է ճանապարհում ծեր գրաշարին։

Արվիարյանի շահագործող հարուստների կերպարների պատկերաշարում «էֆենտին» հատկանշվում է իր ուրույն վարքագծով։ Արտաքուստ նրա պահվածքում չի ընդգծվում դաժան հարստահարողի ուղղագիծ էությունը, սակայն իզուր չի, որ բանվորները նրա մասին ասում են, թե «ապառաժեն ջուր կը բխի նե, անոր ալ սրտեն գուլ կը բխի» (258)։ Այնպես որ, իր բուն էությունը նա հար և նման է աշխատավորի արդար վաստակը յուրացնող մյուս բոլոր տեսակի բուրժուաներին՝ ընդհանրացնելով և նրանց հոգեբանությունը և գործիլակերպը։ «Շատ մեղքաւանք նե, հոքին մենք ալ մեղքընալու կ'ըլլանք»։ այս մտածելակերպով է ղեկավարվում «էֆենտին»։ Ղուկասը այդպես էլ անտեղյակ է մնում, որ մյուս տպարանատերերի կողմից իր մերժվելու պատճառը նույն «էֆենտին» է։ Կեղծ գթասրտություն խաղալով, էֆենտին նախապես իբր զգուշացնում է գաղտնի պահել իր ասածը, ապա՝ հայտնում բոլոր հարցում անողներին, որ գրաշարը «ա՛լ ծերացած էր. ձեռքն գործ չէր կլար. ուրիշներուն մեկ ժամվան մեջ շարելիքը ինքը երեք ժամեն չէր լմնցներ։ Ու ասոր հետ մեկտեղ, չափազանցորեն ալ պահանջկոտ. շաբաթը վե՛ց մեճիտի։ Ու մեյ մըն ալ, շարունակ պարտք ընելով առնելիքները վրան կը դրկեր։ Աս անգամ նորին տասը ոսկի խնդիր մը ունենալուն, փորձանքի չհանդիպած, ճամփու դրած էր։ Ու վերջաբանը. — Պեկա մարդ, հա՛, վնասեամ։ Բայց ըսի յա՛, խոսքը մեջերնիս մնա, մեղք է, հացին պատճառ ըլլալ չեմ ուզեր» 278)։

Այսպէս ուրեմն, գրաշարը դուրս էր նետւում փողոց, որովհետեւ համարձակվել էր օրնիրուն բանելուց բացի, հույս տուննալ թի ծերության հասած տարիքում, ապարանատները երաշխավոր կլինի իրեն պարտք տալու, նեցուկ լինելու իր հոգսերին ու կարիքներին: «էֆենտի» մաքով սնգամ չի անցնում ընդառաջել բանվորին, նրա սկզբունքն է առաջնորդվել ոչ թե զգացմունքներով, այլ անձնական շահով: Ուշագրավ է, որ Արփիարյանի այս կերպարը անունով չի հանդես գալիս, նա մնում է լոկ իբրեւ «էֆենտի»՝ դրանով իսկ տիպականանալով ու ընդհանրացվելով իբրեւ որոշակի դասակարգի ներկայացուցիչ:

Դասակարգային ներհակության այս պատկերը չէր առանձնանա նախորդներից, եթե գրողը «էֆենտի» հակոտնայայի՝ գրաշար Ղուկասի կերպարում սահմանափակվել սոցիալական ճնշման դոհի նկարագրով: Ի տարբերություն իր գրական նախորդների, նաև իր գործընկերներից շատերի, որոնք «կղպուկ բերան համակերպությամբ տրտմակոծ» ենթարկվում էին տերերի կամայականութուններին, Ղուկասը գիտակցում է բանվորի իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտությունը: Այդ գիտակցութեանը նա գալիս է ոչ միանգամից: Ողջ կյանքում աշխատելով հայ արհեստավորին հատուկ ավանդական նվիրումով ու բարեխղճութեամբ, ծերունի գրաշարը իբրեւ հատուցում արժանանում է դաժան անտարբերության, դատապարտվում ընչազդեկութան: Իր աշխատանքի ընթացքում արդեն բազմիցս նրան պաշարել էին հուսահատությունն ու անզոր զայրույթը: Գրողը նկատում և մատնանշում է թեկուզ և հպանցիկ, բայց ուշագրավ պահեր, որոնք որոշակիորեն նպաստել են բանվորի ինքնագիտակցության ձևավորմանը. «Երբեմն իրեմն ինքնիրենը կը հարցնէր, թե «շան պես դատիլ» կ'ըսեն նե ի՞նչ է: Եթե տոշունը, աս մեր փողոցի շուններն են, կը խորհէր, կեր, արբ և ուրախ լերը անոնց համար է: Զէ թե որ տան շուներուն համար է նե, անոնք մեյ մեկ պէյզատն են: Նայե, գրաշարի պես դատիլ որ ըսեն նե, անատեն րան մը կը հասկնամ: Աս քսանհինգ տարիեն ավելի է քաշածս, ի՞նչ է» (290): Գրաշարի տառապալի աշխատանքի 25 տարիներին դամարվում են ես երկու տասնամյակ, և զժգոհության տեղիան կուտակումը աշխատանքի հարգը ճանաչող մարդու մեջ դառնում է ատելության զգացմունք իր զրաղմունքի հանդեպ: «Պիլեզի՞կ մի,— զայրույթի հեգնանքով հիշում է նա հոր խոսքերը,— հը՞, քելեփչե՞⁴⁵, քելեփչե՞. ձեռքերս կոտրտեց» (306):

⁴⁵ Քելեփչե — ձեռնաշղթա ձերբակալման համար:

Ղուկաս աղայի կերպարի հավաստիությունը գրողը նախապատ-
րաստել է գեղարվեստական արտահայտչամիջոցների ճիշտ կիրառ-
մամբ: Կերպարի համոզիչ անհատականացման, հոգեբանական պատ-
ճառարանվածության ուրվագծումներում կարևոր տեղ է տրվում նրա
մասնագիտությանը: Ղուկաս աղայի կռահումներից շատերը գալիս են
նրա՝ դրականության, նաև գրողների հետ ծանոթությունից: Աշխատան-
քի բերումով նա կարգում է ոչ միայն հայ գրողների գործերը, այլև
նվրոպական գրականությունից թարգմանություններ՝ Դյումա, Հյուգո,
Լեոպարդի: Լեոպարդիի բանաստեղծություններից մեկի թարգմանու-
թյունը հատկապես ցնցում է նրան, ապշեցնում կյանքի թշվառության
պատկերավոր նկարագրությամբ. «Ա՛խ, կ'ըսե՞ր ինքնիրենը, ասիկա
գրողին գրիչը սլաքնիմ ես: Նայե՛ ասանկ բաները հայերեն չեն թարգ-
մաներ, որ մենք ալ կարդանք, մխիթարվինք. իշտե՛ թամ իմ կյանքս:
Ձմեռ է, առտուն մութն ու լուսուն ելիր վաբո՜ւ վազե. պատառ մը բան
հնկե, շնթռկե: Առտուն, զնկուտա՛, զնկուտա՛: Ոտքեդ գլուխդ ջուրերը
թաթխված տպարան եկուր, մինչև իրիկուն ոտքի վրա դատի՛ր ու դա-
տի՛ր, բերանդ քիչ մը պանիր հաց նետե, բանե՛ թե բանե՛, մինչև մու-
թը կոխե... Առտուն նորեն վազե... Արուն քրտինքը մտած մինչև իրի-
կուն խավումիշ եղիր, մութուն հելլաք տուն ինկիր...» (292): Դժվար
չէ նկատել, որ հերոսի «հոգեկան այս տագնապի ճգնաժամերուն» ար-
տահայտությունները հիշեցնում են Սունդուկյանի Պեպոյի մենախոսու-
թյան բողոքի ու դժգոհության որոշակի հնչերանգը: Եվ բացատրույու-
նը ոչ միայն այն է, որ Արփիարյանը խորապես ազդված ու հիացած էր
Սունդուկյանի երկով ու ներկայացման տպավորությամբ, այլև հասա-
րակական գիտակցության այն նոր խլրտումների ընդհանրությունը,
որոնց հիմքի վրա զարգանում էր հերոսի սոցիալական սթափումը: Ար-
փիարյանի հերոսի աշխատավորական հոգեբանության բացահայտու-
մը պայմանավորող դրվագները մեկը մյուսին գումարվելով, արդյուն-
քում ստեղծում են մի կերպար, որ իր ժամանակի ծնունդն է, նրա
ներքին սոցիալական տեղաշարժերի ու արտաքին ազդակների բնակա-
նոն հաւանքը: Եվ եթե նախնական տարբերակում այդ սոցիալական
տեղաշարժերի հիմքը 80-ական թվականների վերջի արևմտահայ իրա-
կանությունն էր, ապա վերամշակված տարբերակում վիպակի ավելա-
ցած նոր ավարտով հայտնաբերվում էին 900-ական թվականների հատ-
կանշող հեղափոխական պայքարի անդրադարձումները: Սյուժեի հետե-
վողական ընթացքով գրողն իր հերոսին կանգնեցնում է գործողույթուն-
ների այնպիսի շրջագարձի առաջ, որ ոչ միայն խորացնում է նրա

կյանքի դրաման, այլև հասցնում ողբերգության՝ դրանով իսկ անհնար դարձնելով կյանքի բարեփոխության ամեն մի հույս բուրժուական իրականության պայմաններում:

Գործազուրկ դարձած Ղուկասը անելանելի վիճակից դուրս գալու համար դիմում է անթույլատրելի քայլի. գաղտնի դրավ է դնում Արմիկի արժեթղթերը: Սկզբում նա ինքն իրեն հավատացնում է, որ շուտով կկարողանա վերադարձնել դրանք, սակայն անսպասելիորեն գաղտնիքը հայտնի է դառնում Արմիկի փեսացուին՝ Արթուրի աղային: Վերջինս տեղեկանալով, որ Արմիկն անօժիտ է մնացել, հրաժարվում է ամուսնությունից: Մանկամարդ աղջիկը չգիմանալով հոգեկան ծանր հարվածին, ուժասպառվում է, հիվանդանում ու մահանում:

Ղուկասի տառապանքն անսահման է. չկա այլևս նրա կյանքի միակ տերախությունը: Մարդը, որ խորապես հանցավոր էր զգում իրեն Արմիկի առաջ նրա կենդանության օրերին, մահվանից հետո տենդագին մտորումներով փորձում է հսակաճալ կատարվածը: Նրա ապրումները ինքնադատապարտումից հասնում են խոհերի՝ բանվորի ընչափուրկ վիճակի մասին: Կարևոր է, որ գրաշարը գիտակցում է, թե իր հետ կատարվածը դժբախտ պատահար չէ կամ եղակի դեպք: 1886 թ. «Մշակում» տպված տարբերակում կան հետևյալ տողերը. «...40 տարի շարաշար աշխատելի վերջ այսպես անոթի փողոցները կը պտտինք: Եվ մենակ ես չեմ. որչափ հին գրաշարներ կան ամենին ալ այս վիճակի ունին, մնացածներն ալ մեզի պես պիտի ըլլան»⁴⁶:

Իր և իր արհեստակիցների ողջ դժբախտության պատճառը Ղուկասը համարում է իրենց աշխատանքը. «Աստված թշնամիս գրաշար չընեն»⁴⁷, բողոքում, որ զրկանքի մեջ ապրող «գործավորների» կյանքը ոչ ոքի չի հուզում: Բնության մեջ գաղաններն անգամ գոյության իրավունք ունեն, բայց ոչ «գործավորը»: Դառնություն մը ա. հուսահատության մ է Ղուկաս աղան գիմում նշանավոր գրողին՝ Նդիա Տիմիրճիաշյանին. «...արդյո՞ք հանձնարարությունս ըրիր, Պատրիարք սրբազանին, Նրիսփոխան Լֆենտինիսուն, գրադետ էֆինտինեբուն: Նորեն ամենուն խելքը Պերլին է, անա՞նկ չէ:

⁴⁶ Մշակ, 1886, № 50:

⁴⁷ Նույն տեղում: Այս բառերով է վերջանում «Էնդամոլիկ աղջիկը» պատմվածքի առաջին տարբերակը:

Ա՛խ, ա՛խ, աղվիսուց քրջք դոն և թռչնոց բույնք, բայց գործավորին ոչ գոյ տեղի ուր դնիցի զգլուխ յուր: Զենիաթը ոսկի պիլեզի՞կ մի, ոսկի ապրջա՞ն մի: Քելեփչե՛, քելեփչե՛, ձեռքերս կոտորտեց»⁴⁸: Այսպիսի ավարտ ունի «Ոսկի ապրջան» վիպակի «Շիրակ» ամսագրի տարբերակը: Գրողը հավանաբար կաշկանդված գրաքննության արգելքներով, հարմար է գտել արդեն վերամշակված տարբերակից դուրս թողնել նոր ավարտը, ուր բացահայտորեն խոսվում էր հեղափոխական ուժմունքի, կապիտալիզմի դեմ պայքարի անհրաժեշտության մասին: Համված էր էական նշանակություն ունի գրողի գաղափարական հայեցողության բացահայտման իմաստով: Երիտասարդ բանվոր Արտաշը՝ Ղուկասի նախկին «աշկիւրտը», աշտ ի՛նքն է կյանքի դաս տալիս իր վարպետին ու նրա ընկերներին: Արտաշի գրվագային կերպարը արդեն ինքնագիտակցության հասած բանվորի մարմնավորումն է: Դառը կենսափորձ ունեցող իր տարից ընկերներին նա ուղղակիորեն մատնանշում է շարիքի արմատները. «...արհեստը ինքը ինչ հանցանք ունի, ամեն արհեստ իրավ ոսկի պիլեզիկ է. ձեռքերնիս կոտորտողը կապիտալն է, արհեստավորին օճախին մուկը մարողը կապիտալիստն է, անոնց հախեն գալու ենք քի, աղատինք»⁴⁹ (307): Առաջին պահ բանվորները շփոթահար չեն կարողանում հասկանալ, թե ինչի մասին է Արտաշի խոսքը: Նրանց ականջին են հասնում նոր բառեր՝ կապիտալ, կապիտալիստ, որ «լսած անուններն չէր»: Արտաշը նրանց բացատրում է, որ կապիտալիստը նույն «էֆենտին» է, նույն «չորպաճին»: Նրանք են, որ շահագործում են բանվորին, ոտնահարում նրա իրավունքները, պատճառ դառնում անմեղ աղջկա մահվան: Պատանու բերանով փաստորեն հեղափոխական պայքարի կոչ է արվում՝ համախմբման, գիտակցված ընդլիման կոչ: Պատահական չէ, որ Արփիարյանը վիպակի գաղափարական նոր, վճռական լիցքավորումը կերպավորել է երիտասարդ դրաշարի և տարեց բանվորների երկխոսությամբ: Հին սերնդի տարերային բողոքի արտահայտությունները ճշգրտվում, ուղղություն են ստանում նոր սերնդի ներկայացուցչի համոզիչ, փաստարկված ըմբռնումներում: Հանձինս Արտաշի, գրողը դուրս է բերել հասարակական նոր գիտակցության ձևավորվող պատկերը, աննախընթաց մերկացումներով պարզելով պայքարի նշանակետը: Երիտասարդ բանվորը գործադուլյունին

⁴⁸ Շիրակ, 1906, № 4.

⁴⁹ Առաջին անգամ վիպակն այս ամբողջական վերամշակված տարբերակով հրատարակվել է «Արթուր»-ը, 1910 թ.:

րի որոշակի ծրագրով է առաջնորդվում. «...Մենք մեր արդար իրավունքը պիտի պահանջենք. ալ թող պիտի շտանք, որ մեզի ընտոր ուղեն են, առնեն ծախեն, տանջեն, շարշրկեն ու մենք ալ մոռնջ համր նըստինք: Գերինները ազատվեցան, մե՛նք ալ պիտի ազատինք»: Եվ իբրև իր խոսքերի ապացույց գրպանից հանում է «չորս հինգ ծալված սպագրյալ թուղթ մը». «Կարգա՛, ամենքդ ալ կարդացեք, ետքին կը խոսինք» (308):

Արփիարյանի վիպակը հայ գրականության մեջ առաջինն է, որ արտացոլում է հեղափոխական գաղափարաբանության արմատավորումը, նրա օրինաչափ վարգացման ընթացքը: Հինց այս իմաստով է, որ Ալ. Մյասնիկյանը «Ոսկի ապրանջանը» գնահատել էր իրրև «անպայման լավ ու օրինակելի երկ»: Ընդ որում, կարևոր է, որ մարքսիստ-քննադատը արժեքավորում է Արփիարյանի գործը պրոլետարական գրականության սկզբունքները ճշգրտող մի հողվածում՝ հակադրելով կեղծ-պրոլետարական, անարվեստ գրական փորձերին⁵⁰: Քննադատելով գործեր, որոնք «մասամբ ոչ պրոլետարական են, մեծ մասամբ չեն արտահայտում հայ կյանքը և ավելի մեծ չափով էլ անգեղարվեստական են», Ալ. Մյասնիկյանը գտնում է, որ «Ոսկի ապրանջանը» այս տեսակետից շատ ավելի է տալիս: Եվ այս աչքն դնալով, երբ Արփիարյանի վիպակը ամենևին էլ պրոլետարական գրականության նմուշ չի դիտվում քննադատի կողմից, այլ դատվում է այդ գրականությանը նախապատրաստող գաղափարագեղարվեստական անցման անհրաժեշտ փուլի գործերի շարքում: Գործը, որ փաստորեն ունի երեք տարբերակ, իր ամբողջության մեջ ներկայացնում է հասարակական տեղաշարժերի հեռեկան արձագանքը ազգային գիտակցության մեջ՝ հիմնավորված ժամանակի կենսական առանձնահատկությունների աղբեցություններով: Հիշատակված տարբերակների համեմատությունը ակնհայտորեն պարզում է նրանց գաղափարական ուղղվածության միասնությունը:

Մեծ է Արփիարյանի վիպակի գաղափարական նշանակությունը, սակայն այն չէր դառնա կայացած ոտնղծագործական արժեք, առանց գեղարվեստական կուռ կառույցի հիմքի: Վիպակը լավագույնս ցուցա-

⁵⁰ Տես Խորհրդային Հայաստան, 1922, № 267, Ալ. Մարտունի, Պրոլետարական գրականության նվիրված «Մուրճ» ամսագրի № 1-ի առթիվ:

գրեւեմ է գրողի կուտակած փորձի ու հմտութեան ստեղծագործական արգելումը, գեղարվեստական մարմնավորման վարպետութեան ձգտող հետեւողական վերելքը: Արփիարայանի ստեղծագործությունների դնահատման չափանիշը մեծ մասամբ որոշարկվել է բովանդակության գաղափարական համարժեքով, դրանով իսկ ստվերի մեջ թողնելով ձևի խնդիրը: Այնինչ գրողի գեղարվեստական համակարգը ստեղծագործության մտահղացումը մարմնավորում է ամենևին ոչ պատահական ձևի ընտրությամբ և ձևը աշխտեղ նույնքան ակտիվ դեր ունի, որքան և բովանդակությունը: Համեմատելով «Խնդամուխիկ աղջիկը» — «Ոսկի տարանջան» տարբերակները, ամենից առաջ բացահայտում ենք հենց ձևի նպատակամիտված որոնումը: Նթի առաջին տարբերակում Արփիարայանը փրկական սկսում է և շարունակում գեպերի ժամանակագրական հետեւողական ընթացքով (նշանդրների մանրամասն նկարագրությունը և դրան հաջորդող իրադարձությունները), ապա վերջնական տարբերակում անմիջապես սյուժեն սկսելով արդեն կայացած արարողության փաստն արձանագրելուց, հերոսի կյանքի անցյալ և ներկա դրվագները սյուժեի հետագա ընթացքում մեկընդմեջ տեղափոխում է հետ ու առաջ: Հերոսի նախկին էությունը, նրա կյանքի մանրամասները պարզվում են ընթերցողին մի հետագարձ հայացքով, ուր հուշը, խոհը ներկայացնում են ոչ միայն կերպարի կյանքը, այլև նրա հոգեբանության և դադարների մեջ կատարվող փոփոխությունները, նրա հասարակական գիտակցության արթնացումը: Եվ այդ ամենը կատարվում է միաժամանակ, համադրաբար: Մենք տեսնում ենք Ղուկաս աղային արդեն 63-ամյա, կռացած հոգսերի ու սեփական խղճի դատի առաջ, ապա հեղինակը փոխադրում է պատումը հետ, և ընթերցողը հեռավորություն է ստանում հերոսի հետ անցնել նրա կյանքի ողջ ճանապարհը: Այս փոխընդմիջվող պատումը կրում է իր մեջ գեղարվեստական առավել համոզիչ պատճառ-հետևանքային աղբյուր: Հերոսի հոգեբանության զարգացումը ցուցադրվում է հասարակական կյանքի, տնտեսական պայմանների հետ սերտ առնչության մեջ, սակայն ոչ մերկապարանոց ցուցադրմամբ, այլ թեղադրելով դրանք կյանքի բնականոն ընթացքի գրվագներում՝ միջավայրի, մարդկանց կենդանի հարաբերություններով:

Առանձնապես կարևոր է կերպարների մարմնավորման հեղինակային մետեղման խնդիրը: Բնավորությունների բազմակողմանի ուսումնասիրություն գրքում չի ցուցաբերվում: Հերոսներն ի հայտ են բերում իրենց էությունը սյուժեի զարգացման շրջադարձում, հաճախ երկ-

որորդական թվացող դրվագների առանձին պահերով: Դրողն ուղղագծորեն չի հակադրում միմյանց դրական և բացասական հերոսներին իբրև ծայրաբևեռներ: Նրա հերոսները տկճաշատրեն սովորական անհատներ են, որոնց էությունը «խորթ չէ ոչինչ մարդկային»: Հեղինակի անկողմնակալ հայացքը նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ տեսնում է և՛ առաքինություններ, և՛ թուլություններ: Դեղարվեստական օբյեկտիվության սկզբունքը ընդունելով իբրև ռեալիստական պատկերման շափանիշ, գրողը օժտում է իր հերոսներին ինքնատիպ էություն դրսևորումներով, ուր անհատականության տրվածքը կրում է ժամանակի սոցիալ-հոգեբանական նստվածքների վարքագիծը: Վիպակի գործող անձանցից յուրաքանչյուրն առանձին մտածելակերպի բնավորություն է, որոնք միասին վերցրած դառնում են որոշակի իրականության մեջ ապրող ժողովրդի տեսակետների արտահայտիչներ: Իրենց արարքներով, պատկերացումներով նրանք ներկայացնում են սոցիալական միջավայրը՝ որոշակի հոգեբանությամբ ու գործելակերպով: Այդ իմաստով հատկանշական է Արմիկի փեսացուի՝ Արթաքի աղայի կերպարը:

Արթաքին որը է մեծացել՝ ժամանակ առ ժամանակ ապաստան գտնելով հորեղբոր կամ մորեղբոր բնտանիքներում: Փոքրուց անհաշտ բնավորությամբ, ճակատագրի զրկանքներ տեսած պատանին հույսեր է փայփայում մոտակա ամուսնությամբ վերջապիտ հասնել բարվոք մի վիճակի: Այդ ամուսնության մեջ նրան դպացմունքները չեն առաջնորդում, այլ Արմիկի «շքմենտըֆներները»՝ «կլորիկ դրամագլուխ մը, որով Արթաքին խոնով մը կը բանար և գործ կը տեսներ»: Եվ որ կարևորն է, ինքնասիր երիտասարդն ազատվելու էր «բարերար» ազգականների խնամակալությունից. «Դրավ վերցուց, չափեց չափչփեց, հաշիվ ըրավ, որ առջի տարին ամիսը վեց յոթ ոսկի կրնար հանել: Զեռք կուտար: Էրիկ կնիկ պեյի պես կ'ապրեին: Է օ՜ֆ, մեյ մը պիտի խալըլն'ր քի, ասոր անոր խահրը քաշելեն: Ու ամուսնային տունն ալ պիտի ելլա՛ր պիտի ելլա՛ր» (262): Եվ հանկարծ պարզվում է, որ Արթաքին «խաբված է», արժեթղթերը գրավ են դրված, և հետևաբար ղուր են եղել նրա՝ ապագայի հետ կապված հույսերը: Առանց երկաթ մտածելու, թե ինչ հետևանքներ կունենա իր արարքը, Արթաքին նշանը հետ է պահանջում և խզում ամեն մի հարաբերություն իր հարսնացուի բնտանիքի հետ: Խորտակվում է Արմիկի երջանկության պատրանքը, թողնելով աղջկան փուլված հույսերի մորմորը: Առաջին հայացքից Արթաքին արժանի է ամենաժանր դատապարտման՝ իր անմարդկային

արարքի համար: Սակայն հեղինակը հեռու է միադիմ գնահատումներից: Փետացուն չի կարող լինիլ Արմիկի ռզբերգության պատճառը: Վիպակի ամբողջ ընթացքը բացահայտում է, որ այդ պատճառներն ընկած են ժամանակի իրականության հասարակական հարաբերությունների հիմքում: Արմիկին սպանում է ոչ թե փեսացուի դաժան հաշվենկատությունը, այլ այն պայմանները, որոնց միջնորդված ծնունդն ու արդյունքն էին և՛ արթաբլիները, և՛ ղուկասները, և՛ «էֆենտիները»: Այս եզրակացությունը հանգեցրին վիպակի գեղարվեստական կառույցի մյուս շերտերի հետ, մեծապես նպաստում է Արթաբլի կերպարի գեղարվեստական լուծումը: Հեղինակը օժտել է կերպարը ինքնատիպ մարդկային անհատականության գրեթե ամենատիպ: Նրա հաշվենկատությունն առանձինս կոշտությունը ոչ թե բնածին հատկություններ են, այլ անուրախ, որք մանկության, գրկանքներով կյանքի տխուր հետևանք: Արթաբլին դժգոհ է և՛ իրենից, և՛ իր շրջապատից. «Ասա ալ կյանք է՞ր, առ ալ ապրանք է՞ր: Տարիքը կռկար, կը լինար գեպի քսանհինգը ճամփա բռնած էր ու դեռ անգործ, անտուն, անտեղ բարբրական մը, տասը փարային «ախը» քաշելով: Ամուսնային դուռը ինկած շուն մը, կերած հացը, խմած ջուրը կոնակեն վար կ'երթային: Ի՞նչ ըներ, ի՞նչ» (261):

Արթաբլին ինքնատիպ է, արժանապատվության իր սկզբունքներն ունի, իր համոզումները: Նա չի հանդուրժում ստորաքաբշություն, կեղծիք: Ահա թե ինչու երկար չի տևում նրա մի տեղում աշխատելը: «Սամաթիացի է, թափի քիչ մը սերտ կ'ըլլա, ամա սա խտարը չէ կ'բսկին նոր վարպետները ու աշկերտը կը ճամփինին»: Ուշագրավ է, որ Արփիարյանը Արթաբլի սնահաշտ բնավորության գծերը կապում է նաև նրա որոշակի թաղի պատկանելու հետ⁵¹: Սամաթիացիները մեծ մասամբ արհեստավորներ էին, աշխատանքի մարդիկ, ուղղամիտ ու պարզ և նրանց հոգեբանությունը հատկանշող այդ գծերը ընդհանրացվել են դեռևս Պարոնյանի կողմից: Հիշենք, որ առաջնորդելով իր ընթերցողին դեպի Սամաթիա, մեծ երկխոսությանը ղուլաղցնում էր. «Բաժնվին մեզմե նաև անոնք, որք սորված են ծառա եմ-ի. հոս ամեն մարդ տե՛ր է, լճանդի ամենքն ալ իրենց աշխատությանմբն և արհեստովը կ'ապրին և, հետևարար, պեյեռու, էֆենտիներու տտները լգելու պարտավոր չեն»⁵²:

⁵¹ Պոլսեցու հաղթական հոգեբանությունը Արփիարյանի քննության առարկա է զարգել նրա քրոնիկներում՝ «Պոլսական գեմքեր», շարքում: Տես՝ Մասիս, 1987, № 3870, Հայրենիք, 1921, № 54:

⁵² Տես՝ Հ. Պարոնյան, Պոստա մը Պոլսո թաղերուն մեջ, հ. III, էջ 200:

Մյսպիսի վարքագծով է հատկանշվում և Արթաքիի կերպարը: Մի քանի սեզմ դրվագներում բացահայտվում է նրա վերաբերմունքը գեղի եկեղեցական օրենքները, ընդգծված արհամարհանքը շահ ակնկալող ստորաքարշ կեղծավորության հանդեպ, և, որ կարևորն է, ազգային արժանապատվության ինքնատիպ դրսևորումը: «Տեղի օղևներ օր մը օրանց տաճկի մը էյվալահ ըրած շուներ. բերնին կրեք փաշամ, ուհյիմ, էֆենտիմ մը փախցուցած շուներ»:

«Գործի մարդ ըլլալու» նրա ցանկությունը, որ պիտի իրադարձվի Արմիկի հետ ամուսնության շնորհիվ, խափանվում է, և դա բավական է, որ աշխարհի ու մարդկանց դեմ չարացած Արթաքին երես քարձնի իր հարանցուից՝ ամենեկին շատածելով նրա հետագա ճակատագրի մասին:

Հեղինակային օբյեկտիվիզմը անհատի վարքագծի ոչ միանշանակ գնահատումներում հայտնաբերում է ռեալիզմի գեղարվեստական մտածողության նորանոր հնարավորություններ: Խնդիրն այն է, որ Արփիարյանը բաթուական հարաբերությունների ոլորտում հետամուտ է ժամանակի հոգեբանության բացահայտումներին, որոնցում միջնորդավորված պատկերմամբ հաղորդվում է հեղինակային հայեցակետը, ընդ որում արտահայտիչները դառնում են ոչ միայն դրական, այլև բացասական հերոսները: «Միշտ չէ,—նկատում է Ս. Սարինյանը,— և ռեալիստական արվեստում նույնիսկ պարտադիր չէ, որ դրական հերոսն ունենա հեղինակային սուբյեկտիվիզմի դրոշմը, և բացառված չէ, որ բացասական հերոսն ուրույն «տրանսֆորմացիայով» հանդես գա հեղինակային եսի կնիքով»⁵³: Հենց սրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը օրինակ, որ Արփիարյան-գրողին ու հրապարակախոսին այնքան հուզող եկեղեցական օրենքների քննադատությունը վիպակում հնչում է ոչ թե գլխավոր հերոսի՝ Ղուկաս աղայի, այլ Արթաքիի խոսքում: Ընդ որում Արթաքին անդրադառնում է այդ հարցին ոչ պատահականորեն: Նրան, որ օր առաջ շտապում է վավերացնել իր ամուսնությունը և տեղի դառնալ բաղձալի արժեքլիներին, հանկարծ հայտնի է դառնում, որ «մինչ առջի պսակ հարսնիք չէր ըլլար: Օրացույցը ասանկ կը գրեր: Ու, ձեռքեն բան մը չգալուն, քթին տակեն կը մրմռար:

— Պե՛հ, սա մենք պաքը ի՛նչ է նե. Քրիստոս խաչվեր է, մեռեր է, հայտն սուգ պահենք, չկարգվինք, ուրախություն չընենք: Բեք աղեկ,

⁵³ Ս. Սարինյան, *Մուրացան, Երևան, 1976, էջ 95*:

շտելիք շունիմ: է՜յ, զատիկին ինչո՞ւ չկարգվինք, ուրախություն չընենք: ...Ինչո՞ւ Զէ՛, ասիկա խելքիս բանը չէ: Ու «խելքին բանը» չըլլալուն, վարդապետներուն մորուքին կը հայհոյեր: Օրացույց շինողները անոնք էին» (257): Թեև Արթաքիլի ուղղամիտ բողոքի շարժառիթը սեփական ջահագրգռությունն է, սակայն այն ունի կենսական թիւադրանքի բովանդակություն՝ հեղինակային վերաբերմունքի իրատեսությամբ արտահայտությամբ: Ահա թե ինչու անգամ իր դրվագային մասնակի ձևի միջերևույթը ստանում է պատճառարանված ընդհանրացման բնույթ, իսկ կերպարը, որի միջոցով ընթերցողին է հասցվում հեղինակային մտահղացումը, դրսևորում է նրա գեղարվեստական պատկերման առանձնահատկություններից մեկը:

Արփիարյանի նախորդ գործերի առիթով («Դասապարտյալը», «Դեքսանուհին») խոսեցինք իրական դեմքերի մեջբերման մասին սյուժեի ընթացքում, դիտելով դրանք իբրև գեղարվեստական հնարանք՝ պատկերման առավել ճշգրտության հասնելու նպատակամիտ մամբ: Ոսկի ապրանքան» վիպակում կիրառվում է նույն հնարանքը. դրվագային մի պատկերում հանդես է բերված Եղիա Տեմիրճիպաշյանը: Ժամանակի հայտնի բանաստեղծը դառնում է գործող անձերից մեկը: «Կիրակի իրիկուն մը Եղիա Տեմիրճիպաշյանը ճամփան Ղուկաս աղային դեմը ելավ: Տրամախախտվ գրադեռը, Պոլսո ուրախ զվարթ արվարձանները տարիներու գեղերումներին հոգնած, յուր տխրանուշ խոսքերը վերագարծած էր» (304): Ղուկաս աղան պատմում է իր վիշտը և կարեկցանքով լցված «համբավավոր գրադեռը» ցանկություն է հայտնում անմիջապես այցելել հիվանդ Արմիկին, որի հետ «մորենական արեհակցություն ունի»: Տեսակցությունը խորապես հուզում է նրան. «Սրտցավ գուրգուրանքով կը խանդաղատիր այդ անմեղուկ աղջկանը, որուն խարտյաշ մազերը, կարմրուտի այտերը, խնդամուրիկի մշտաժպիտ զվարթությունը իր տրտմությունը շատ անգամ փարատած էին»: Սակայն Տեմիրճիպաշյանին սպասում էր ևս մի անակնկալ: Ղուկաս էֆենտից նա հանկարծ լսում է մտքեր, որոնց մինչ այդ չէր անդրադարձիլ երբևէ: Դիմելով նրան իբրև հեղինակավոր մարդու, նշանավոր գրագետի, Ղուկաս աղան հարցնում է. «...հրամանքդ ալ, ուրիշներն ալ ամեն օր վարժապետներուն խեղճ վիճակին վրա կը խոսիք, գրադեռներուն ու խմբագիրներուն ցավերը աղգին աչքերուն առջև կը ընիք, որպիսի բան մը մտմտան, ճարձ մը ընեն: Աղեկ կ'ընեք, շատ աղեկ կ'ընեք,

օրհնյալ ըլլաք. ազգին երախտավորումներն հն անո՞նք, Բայց գոյաւմ
Նղիա էՖինտիս, գրաշարներն ալ ազգին աշխատավորներ չե՞ն, գրա-
շարներն ալ էմեկտարներ չե՞ն, անոնք ալ հայ քրիստոնյա չե՞ն, Ըսա-
ծիս կյուճենմիշ չըլլաս, էՖինտիս, բայց ինչո՞ւ օր մը օրանց մեկերնիդ
մեզի ալ մտքերնիդ շբերիդ, մենք ազգին խորթ ղավակնի՞րն ենք, է՛ց
մենք չըլլանք նե վարժապետը ինչո՞վ պիտի սորվեցնես, հեղինակը ի՞նչ
պիտի հրատարակի, լրագրապետները ընտո՞ր թերթ պիտի հանեն»
(305): Սրանով չի ավարտվում Դուկաս աղայի բողոքը: Նա, շարունա-
կելով իր խոսքը, «Սթամպուլի շորպաճիների» շահագործումը համեմա-
տում է թուրքերի հարստահարությունների հետ ու գտնում, որ օտարի
ձեռնմից պակաս աղետավոր չէ և սեփական կեղծերիչների ձեռնմից:

Ինչպես տեսնում ենք, իրական դեմքի՝ «համբավավոր գրագետի»
դրվագը վիպակում ամենևին էլ ինքնանպատակ չէ: Ավելին, հեղինակը
գեղարվեստական այս հնարանքի միջոցով ընթերցողին ուղղում է մի
քանի նշանակատեքի: Ամենից առաջ, իր հերոսի խոսքը ուղղելով իրա-
կան անձնավորության, գրողն առավել ընդգծում է բարձրացվող հար-
ցի հրատապ, հասարակական նշանակությունը: Գրողի հայացքը ասես
ձգտում է ձուլվել շրջապատող իրականության հետ, դառնալ նրա մի
մասը՝ այդ կապը ցուցադրելով ուղղակիորեն: Հեղինակը, այս անգամ
հայտնաբերում և ցուցադրում է հասարակական հուզող խնդիրներ,
որոնցից անմասն է մնացել ոչ միայն համբավավոր բանաստեղծը, այլ
մի ամբողջ գրականություն: («Գրագետը բերանը չբացաւ: Ինք որ այն-
քան ցավածներու վրա լացած էր, օր մը գրաշարը մտքեն անցուցած
չունէր: Բայց ո՞վ ալ օր մը օրանց միտքը բերած էր անխոսուկ, պուխը
կախ բանվորները»: (305): Այն, ինչ հուզում է հերոսին, կարևոր է ոչ
միայն նրա տեսանկյունից, այլև հեղինակի, որն ուրույն գեղարվես-
տական հնարանքով բացահայտում է գաղափարական որոշակի միտում-
ներ: Իրական անձնավորությունը սյուժեի ընթացքում կոնկրետացնում
է ժամանակը իր բնորոշ դրսևորումներում, ամբողջացնում գեղարվես-
տական կերպարների հավաստի էությունը: Գրաշարը պատահական չէ,
որ «համբավավոր գրագետի» մոտ է բացում իր սիրտը: Նղիա Տեմիր-
ճիպաշյանի՝ իբրեւ իրական դեմքի ընտրությունն ունի երկակի իմաստ:
Մի կողմից այն բացահայտում է գրականության և նրա գործիչների
հասարակական դերի, նրանց հեղինակության տեսակարար կշիռը ժա-
մանակի իրականության մեջ, իսկ գրաշարը, որ մասնագիտությամբ
ավելի մոտ է կանգնած գրական կյանքին, առավել մեծ հուշահր է կա-
պում նրանց գործուն ազդեցության հետ: Միաժամանակ, պարզաբան-

վում է հեղինակային հայեցակետը գրականության հասարակական բովանդակության մասին, կյանքին մերձենալու, երևույթների սոցիալական արմատները տեսնելու նրա պահանջը: Որքան էլ մեծ է բանաստեղծի հուզմունքն ա կարհիցանքը, նա կարողանում է լուրջ «Արմիկին հյուժյալ, երիթացյալ երեսների» ցնցող տպավորությունը հաղորդել բանաստեղծությունում, որը հեղինակի ստույգ տեղեկությամբ «հաջորդ շարթուն հրատարակվեցավ»: Բանաստեղծությունը կարդում է և Ղուկաս աղան. «Սիրտը շատ ելավ, «բայց ուզածս աս չէր, ըսավ, ինձի՛ ալ, ան սեֆիլին ալ, եղածը ալ եղած է, բայց աս մեր զավալը գրաշարներուն համար բան մը մտածելին, որ ամենքն ալ մեզի պես չըլլան» (306): Եվ հետևում են անուններ, այն գրաշարների անունները, ում բաղմամբով տարիների աշխատանքից հետո բաժին էին ընկել սով, զրկանքներ, լքված ու հուսահատ մարդու գրամա:

Ակնհայտ է, որ հանձնին Տեմիրճիպաշյանի, հեղինակը նկատի առնի ժամանակի գրականությունը և նրան ներկայացնող պահանջներն ընդհանրացված են ու նպատակառոչված փոխելու գրական շարժման պասսիվ ընթացքը: Հեղինակի գաղափարագեղարվեստական այս մտահղացումն ու իրացումը յուրովի է ընկալել Արփիարյանի գործի առաջին յուսումնասիրողներից մեկը՝ Սիմոն Հակոբյանը: Ուշագրավ է նաև, որ անգրագիտությամբ իրական դեմքերի ու դեպքերի հնարանքի կիրառմանը Արփիարյանի նախորդ գործերում, Հակոբյանը դրանք գտնում է «միամիտ գեղարվեստական տեսակետով», բայց «Ոսկի ապրանջանում» նույն երևույթը դնահատում է արդեն որոշակի իմաստավորման մղումով: «Այս անձնական հիշատակումը գրական այժմյան սովորությունների մեջ շիտ անշուշտ, և որոշ աղատություն է ցուցնում այն: Բայց վերջապես մենք ընդունում ենք վեպի Տեմիրճիպաշյանին իբրև այն ժամանակվա գրագետի սիմբոլ»⁵⁴: Չնայած վերապահման առկայությունը, գրականագետի կոհսումը անպայման արժեքավոր է գրողի պատկերման առանձնահատկությունների բացահայտման իմաստով: Հեղինակի պոետիկան հատկապես նշող մյուս բաղադրիչների հետ «անսպասելի հզորություն»⁵⁵ ամբողջացնում է այն նորը, որ բերում էր Արփիարյանը իր պատկերման առանձնահատկություններով:

⁵⁴ Ս. Հակոբյան, Արփիար Արփիարյան, Կյանքն ու գրական գործունեությունը, Վիեննա, 1932, էջ 60:

⁵⁵ Այս բնորոշումը (прнем неожиданной точности) կիրառվում է Ա. Չուգակովի կողմից Չեկովի պոետիկայի բնութայն առիթով: Նկատի ունի և՛ իրական դեմքերի ու

Արևմտահայ կյանքի սոցիալական համապատկերը Արփիարյանի ստեղծագործություններում ընդգրկում է իս մի կարևոր ոլորտ՝ հայ պանդուխտների դրաման: Հասարակական կառուցվածքի օրգիկտիվ վերլուծությունը, որով ղեկավարվում էր հեղինակը իր «Կյանքի պատկերներում», ենթադրում է իրականության գեղարվեստական իմացության մի ձև, ուր անհրաժեշտություն է նրա բոլոր շերտերի ներգրավումը: Պանդուխտության կացությունը, որ ժամանակի աղգային-հասարակական կյանքի սուր, հուզող խնդիրն էր, Արփիարյանի հրապարակախոսական և գրական գործունեության մեջ առաջնահերթ նշանակություն է ձևեր բերում: Գրողը ձգտում է գործնական լուծում տալ հասարակական մի ամբողջ խավի կենսական պրոբլեմներին՝ պաշտպան կանգնել նրա շահերին, արթնացնել ինքնագիտակցության սաղմեր, առաջացնել պայքարի ձգտում: Բայց ամենից առաջ պետք էր հասարակությանը ներկայացնել այդ խավը, ցույց տալ այն անմարդկային կենսապայմանները, որոնցում իրենց գոյությունն էին քաշ տալիս մայրաքաղաք ընկած «ղարիպները»: Այդ նպատակով «Մասիսի» էջերում տպագրվում է «Պանդուխտի կյանքեն» շարքը: Շարքի մտահղացումը Արփիարյանինն էր, նա էլ հենց խորհուրդ է տալիս շարքի հեղինակին՝ Մելքոն Կյուրճյանին (Հրանդ) Պոլսի հազարավոր պանդուխտների կյանքը դարձնել նյութ իր գեղարվեստական ակնարկների համար⁵⁶: Խնդրի հրատապ

դեպքերի, և՛ կենցաղի մանրամասների, ժամանակի ու տեղի ստուգության հնարանքների օգտագործումը նրա գեղարվեստական պատկերման համակարգում: Տես՝ Ա. Էյճևոֆ Փոետիկա Чехова, М. 1971., նաև ի. Юмристикка 1880-х годов и поэтика Чехова. Вопросы литературы, 1986, № 8.

⁵⁶ Այդ մոտին Մ. Կյուրճյանը պատմում է շարքի առաջին ակնարկում. «Մտերմական սիրով կառաչարկես, սիրելիդ իմ Արփիար, որ նոր Մասիսի համար պանդուխտներու կյանքեն գրեմ: Ի՞նչ գրեմ: Նրեկ պ. Շաքարյան՝ արտամեծցի, մեկ խնձոր տվավ ինձ: Ինչ երկաշղաթությամբ ձեռքս երկարեցի և որչափ խնամքով փոխի՞ ունեցա, որ գրայնիս մեջ չվնասվի: Մասիս, 1888, № 3919: Հետագայում իր, «Արևմտյան հայոց արդի գրականությունը» ուսումնասիրության էջերում Արփիարյանը գրում է. «Արտամետի խնձորը, որ Պանդուխտին «խոչհրդավոր պատկերը» կնկարագրե, մեր ժամանակակից մատենագրության էն սրտահույզ և էն սքանչելադուր պատկերներեն մեկը պիտի մնա: Ընկերական իմաստասիրության խորհրդանշան մերն է: Այդ խնձորին նկարագրությանը մեջ Կյուրճյան արվեստագետ բանաստեղծ մը կնկարկայնա... «Պանդուխտներու

կարեւորութիւնը Արփիարայանին զբաղեցրել էր ամէլի ժառ. Դեռ 1885 թ. Գր. Արծրունուն ուղղված նամակներից մեկում, խոսելով իր ստեղծագործական ծրագրերի մասին, նա գրում էր. «...առաջիկա ֆար-
եան պիտի ջանամ գրել մի վեպ Պոլսո պանդուխտ Հայաստանցի հայոց
օրվան կյանքին. այդ վեպն Պոլիս հրատարակել չի կարելի. երբ ավար-
տեմ կխրկեմ ձեզ, եթե պատշաճ գտնեք կրնաք տպել Մշակի մեջ, կամ
եթե ոչ, առանձին գիրք կընեմ: Բայց այս վերջնույն համար դեռ բա-
վական ժամանակ պետք է...»⁵⁷:

Այն ժամանակ Արփիարայանի ստեղծագործական այս մտահղացու-
մը չի իրականացել: Պատճառների մասին այսօր կարելի է հավանա-
կան գուշակութիւններ անել: Ամենից առաջ արգելք կարող էր դառնալ
Պոլսում տիրող կացութիւնը, որի մասին նույն նամակում կարդում
ենք. «...այս միջոցին ծանր է Թուրքիո հայոց վիճակը, վերին աստի-
ճանի ուշադրութիւն կա և մեզ վրա, ի մասնավորի «Արեւելքի» վրա...
նույնքան զաղտնի քննիչ մը հկալ ինձ հետ տեսակցելու իբր բարեկամ:
...Իհարկէ սլարտավոր եմ այնքան սանձարձակ չլինիլ որքան էի առաջ:
Ուրիշ տարիներ միայն անձս վտանգի ենթակա էր և շատ վայիս չէր,
այժմ իմ պատճառով ուրիշներն ալ կրնան վտանգել, հետեւաբար մի
քիչ խոհեմութիւն անտեղի չպիտի թլի»⁵⁸: Հնարավոր է նաև, որ իր
բազմազրադ աշխատութիւններով տարված գրող-հրատարակախօսը
ծրագրած ժամկետներում չի հասցրել գրել վեպը, և մի քանի տարի
անց միայն կրկին տնդրադառնալով մտահղացված թեմային, մարմնա-
վորել է այն փոքր ծավալի մեջ՝ «Կյանքի պատկերներ» շարքում: Այն
հրատարակվում է «Մասիսում», 1890 թ. «Հարուստին կոչումը» վեր-
նագրով: 1906 թ. Թեթևակի վերափոխելուց հետո գրողը նույն գործը
վերահրատարակում է «Շիրակում»՝ «Մինչև երբ» վերնագրով: Փաստը
ուշագրաւ է ոչ միայն նրանով, որ մատնանշում է թեմայի հասարա-
կական հնչողութեան մնայունութիւնը, այլև գրողի ինքնատիպ գեղար-
վեստական մտածողութեան ուրույն գրեւորումների արտահայտութեամբ:

կյանքին» հոգիվածներու շարքը, անշուշտ, լավագոյն օրերու մեջ, հատոր մը պիտի
կազմեն, իբրեւ արեւմտյան հայոց 19-րդ դարու վերջին քառորդին գրական ու պատ-
մական կյանքին հիշատակներն մին: Այդ հատորը պիտի մնա դասական դործ մը և
իր գեղարվեստական հատկութիւններովը, միշտ պիտի կարդացվի: («Թանրեր գրա-
կանութեան և արվեստի», 1904, գիրք Բ, էջ 159—160):

⁵⁷ ԳԱԹ, Համր. Առաքելյանի ֆ. № 14, № 1750:

⁵⁸ Նույն տեղում:

Նույն թեմայի շրջանակներում Արփիարյանը հայտնաբերել և գեղարվեստական իմաստավորում է տվել երևույթների, որոնք հասարակական տարբեր շերտերի ուղիալական հոգեբանության արտացոլումներն են: Մի կողմից ռևալիզմի գրականության է բերվում պանդխտության թեման, ընդդրկելով նաև գավառներում ապրող հայ դյուղացու կյանքի ծանր պատկերները, մյուս կողմից ցույց է արվում նույն գավառացու կյանքի դրաման Պոլսում՝ նրան անխնա շահագործող հարուստի կերպարի բացահայտումը:

Թորոս աղբարը բալուցի է, այն հաղարավոր պանդուխտներից, որոնք թողած հեռու «երկրում» տուն ու ընտանիք, եկել են Պոլիս, դրամ աշխատելու: 18 տարեկանից նա կրել է «ղարիալի» անուրախ կյանքի զրկանքները, սակայն ապրել ու անդադար աշխատել է հույսով, թե կկարողանա մարել վաշխառուի պարտքը գյուղում, ազատել արտը, որ գրավ էր դրված պարտքի դիմաց: «Արտը, մենք մոմտուքը: Երսուներկու տարի առաջ երկրեն հինգ հարյուր ղուրուշ պարտքով ելած էր, արտը գրավ դնելով, հրսուներկու տարի ե լեր կը դատեր ու կը դատեր, պարտքը կու տար ու կուտար. ինքը ծերացավ, պարտքը չլմնցավ: Ոչ միայն լմնցած չէր, այլ ավելցած ալ: Գո՛նե կեսը վճարելու էր, չենի արտը ձեռքեն կ'երթար: Արտը՝ ծերությանը հույսը, զավկին ապավենը, թռնեբռն ապագան» (240): Եվ այն ժամանակ երբ ծերության դուռը հուսած հյուսնը վերջապես «տկուան քիչ մըն ալ սըղմելով», հույս է փայփայտում վերադառնալ գյուղ, վճարել պարտքերը, տեղի է ունենում անուղղելին: Շինարարությունում տախտակամածից վայր ընկնելով Թորոսը վնասվում է և այլևս չի կարողանում աշխատել: «Ամբողջ ամառը և աշունը անկողինը անցուց. ունեցած քսան ոսկիին տասը ծախսեց. ձմեռը ողեկցավ: Ալ երկու շաբաթի ի վեր խանին մեջ կը պտըտեր, բայց կզգար թե ամառը պիտի չկարենար աշխատիլ, ուստի ավելի խեղով սեպեց դարնան երկիր երթալը: Բայց ինչո՞վը: Ծ՛ֆ, օ՛ֆ» (241):

Ծերունին հոգեմաշ մտորումների մեջ կառչում է անիրական մի հույսի՝ ստանալ հարուստ պարտապանից իրեն հասանելի գումարը: Նա հասկանում է, որ հաջողության հնարավորությունը աննշան է, սակայն անելանելի վիճակից դուրս գալու միակ ուղին էր դա. «Ժուր իյնողը օձուն կը փաթթվի», ըսավ ինքնիրենը: ...Պեկիմ աստված անոր ալ սրտին մերհամեթ կուտա»: Բայց ի՞նչ դումար էր դա, որի ստանալու հաջողությանը այդքան կասկածում էր Թորոսը: Արփիարյանը պարզում

է շահագործման եղանակների մեջ հնարագետ դարձած հարուստի՝ Գառ-
պար էֆենդու գործելակերպը: Նրա ստեղծած «հասույթի աղբյուրը» գո-
յանում էր բանվորներին անվճար աշխատեցնելուց, «Շարունակաբար
հինգ-վեց հարյուր հայ գործավոր կը բանեցնէր. որոշեց անժեցմի յու-
րաքանչյուրին երկուքէն հինգ ոսկի պարտական մնալ տոհմ տարի,
որով, բացէն, տարեկան 2,000—2,500 ոսկիի հկամուտ մը կապահո-
վէր: Հղացած խորհուրդը գործադրեց, ամէն մեկ բանվորն վար դրած
ստակի մեկ մասը հաջորդ տարվան սկիզբը կը վճարէր. պարտքը ամե-
նավերջին կավելնար: Եվ այսպիս անընդհատաբար, բարդում բարդումի
վրա» (248):

Որքան էլ տարօրինակ, էֆենդիի իր պարզության մեջ «հանճարեղ
մեթոդը» գործում է անխափան: Էֆենդին լավ է ճանաչում «ղարիպ»
բանվորի հոգեբանությունը: «Գործավորները կտխրեն, կենդանային,
իրենք իրենց մեջ կբարկանային, բայց առանց ըմբոստացման»: Էֆեն-
դին գիտէ, որ բանվորները կառչած են այդ աշխատանքին, որ դա նը-
րանց փրկութեան միակ հույսն է: Բանվորի ստանալիքը թվում է, աճում
է տարեցտարի, սակայն էֆենդիի մտքով անգամ չի անցնում այդ
պարտքը նրան վճարել: «Երբ մարդը երկիր պիտի երթար, աճեցիքը
կամ ի հաշիվ կանցնէր, կամ իր տեղը անցնողին կփոխանցէր, որ ընդ-
հանրապես կամ զավակ մըն էր, կամ եղբայր մը, կամ մոտավոր ազ-
գական մը»: Ահա թե ինչն է անսոսան պահում Գոսպար էֆենդիի
գործելաձևը. պանդուխտը «քաղաքակրթված» XIX դ. վերջերին նույն
ճորտի վիճակում է: Նա ստիպված է կա՛մ ցմահ աշխատել հարուստի
համար, կա՛մ իր տեղը փոխանցել որդուն՝ շարունակաբար, արդեն
սերնդ-սերունդ կրելով «ղարիպութեան» ծանր խաչը: Թորոս աղբարը
անգամ լավագույն հիքի դեպքում, եթէ հասնէր «երկիր», պիտի կարո-
ղանար «հոն պարտքը վճարել, տղան կարգել ու Պոլիս ճա՛մփել»: Կա-
խարդական շրջանի ոլորապտույտը վերադառնում է իր սկզբին՝ դառնա-
լով ճակատագրի անողոր խարազան ընչազուրկ ու իրավազուրկ «գոր-
ծավորի» համար:

Ընթերցողի առջև է հասարակ մարդու, աշխատավորի կյանքի դրա-
ման իր ցնցող անելանելիութեամբ: Սակայն գրողի խորաթափանց քն-
նությունը չի սահմանափակվում լոկ այնպիսի մի կարևոր խնդրի ար-
ծարծմամբ, ինչպիսին էր պանդխտության դրությունը: Պատմվածքի
առաջին տարբերակի բանվորների տարերային բողոքում հնչող «մինչև
հ՛րբ» հարցի հոկտոբրական երանգը հաստատական պատասխանի բո-

վանդակութիւնն է ձեռք բերում՝ դառնալով պատմվածքի վերջին տարբերակի վերնագիրը: Բանն այն է, որ գրողի օբյեկտիվ դեղատվիտական պատկերման եղանակում պանդուխտ գործավորի հանդեպ կարեկցանք աւստացավութիւնն առաջ բերելու հետ, երևան է գալիս նրա պասսիվ բողոքը դատապարտող հեղինակային դիրքորոշումը: Դեռևս պատմվածքի առաջին տարբերակում բանվորները փորձելով մխիթարել թորոսի մահից հետո Պոլիս եկած նրա որդուն՝ Մեկքոնին, տրանջում են իրենց վիճակից. «...Ա՛խ, Աստված, աս մինչև երբ հարուստը մեր արունը պիտի քամն: Երկիրը մեր ազգին հարուստն է, որ մեզ կիզդեն, բարանիս կառնն, արտերնիս կառնն, մեզ մորե մերկ թողու: Ստամպուլ մեր ազգն հարուստն է, որ մեր հախը կուտն, մարդ կըլլա մեր բարայով, մեզ հիվանդանոցներուն մեջ կմեռնեն... Ա՛խ աստված, աս մինչև ե՞րբ: Մինչև ե՞րբ»: Եվ հետևում են վերջաբանի տողերը, որի ենթամաստում հեղինակի թաքնված դժգոհութիւնն է ուղի անդոր տըրտունջի հանդեպ, նաև պատասխանը, թե ուղի բոլորը կտնի մինչև այնքան ժամանակ, քանի դեռ թորոսներն ու Մեկքոնները կշարունակեն, թնկուղ և ակամա, լուռ հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ. «Հաշորդ առտու Մեկքոն սկսավ ըռննչպերութեան գործ մը փնտրել, որպեսզի ինքն ալ լեցնեն հարուստին քսակն, որպեսզի ինքն ալ օր մը կարգվի, ու զավակ մը պատրաստեն հարուստին համար մաշվելու»⁵⁹:

Վերջնական տարբերակում հեղինակի վերաբերմունքը արտահայտվել է ավելի որոշակի, գտնելով նույն իրադրութեան պատկերման առավել ազդեցիկ հնարաններ: Այդ հնարանները դրսևորվել են հատկապես վերջաբանի մանրամասներում: Հոր մահից հետո Պոլսում ձեռնունայն մնացած Մեկքոնը «ռննչպերութեան» գործ է խնդրում նույն Գասպար աղայից: Պատկերն իր անխնա ճշմարտացիութեամբ ուժգին տպավորութիւն է թողնում մի անգամ ևս ընդգծելով այն միտքը, որ դաժան կեղեքումը լուռ հնազանդութեան արդյունքն է: Մեկքոնին Գասպար աղայի մոտ են տանում երկու բանվորներ, որոնք «պիտանացու, առաջնակարգ գործավորներ էին»: Ահա թե ինչու Գասպար աղան սրանց առերես հարգալիիր ընդունելութիւնն է ցույց տալիս, բայց շնայած դրան, բանվորները «վարանոտ կմնային»՝ համարելով, որ իրենց խնդրանքը շատ ծանր բան է: Գասպար աղան իր դերը վարպետութեամբ է կատարում մինչև վերջ: Բանվորների խնդրանքը նա լսում է դժկամութեամբ և միայն վերջում զիջում է նրանց «խաթերիտուն համար»: Դեռ

⁵⁹ Մաթիս, 1890, № 3947:

ազնիւին, որդին, որի հոր մահւման պատճառն է դարձել աղան, պետք է երախտապարտ լինի նրան. «Մեկքոնը բարձր հասակը խոնարհեցուց, աղային «էթեկը առաւ» ու նորեն կանգնեցաւ և խաշ-բարե առջևը կեցաւ:

— Ամա, հորդ պես նամքյոռ պիտի չըլլաս, մրմուսց աղան. մեռե՞ր է, հա՛:

— Հրամմեր ես, աղա, պատտասխանեց տղան:

— Էյ հայտե, վարպետներուն խաթերն համար աֆ ըրի:

— Ողջ ըլլաս, աղա, առիկ անանկ տղա չէ, հայտարարեցին երկու վարպետները միաբերան, քեֆիլը մենք ենք:

Ու աղային արեւշատութեանը համար օրհնենք տալով, մեկնեցաւ, Մեկքոնը՝ իրեն հղած աչքով նշանին վրա անգամ մը նորեն ծռելի ու աղային քղանցքը կրկին պազնեցնել հետո» (255):

Թերեւ մեկնաբանութեանն հրէաւորութեան հրէական իրաւունքները մեծ խտանքներով է ասելիքի ողջ իմաստը, տալիս պատասխան պատմվածքի ողջ ընթացքով հնչող «մինչև երբ» հարցին: Ստեփանյանն իր ուսումնասիրութեան մեծ գործի վերջաբանին տվել է մի բացատրութեան, որ Արփիարյանի հեղինակային դիրքորոշմանը վերագրվել է պատմվածքի գործող անձանց վարքագիծը: «Հակառակ այն բանին, — գրում է գրականագետը, — որ Արփիարյանը պատմվածքը 1906 թ. հրատարակելիս «Հարուստին կոչումը» անորոշ վերնագիրը փոխարինել է «Մինչև երբ» նշանակալից վերնագրով. այնուամենայնիվ նա տվելի հետո չի դնացել. բալուցի այդ պանդուխտները ակտիվ պայքարի դիմելու փոխարեն գնում խնդրում են բանվորների շահագործող աղային, որպեսզի մեռած Թորոսի փոխարեն աշխատանք տա դավաճից եկած նրա որդուն»⁶⁰:

Արփիարյանն իր պատմվածքում ղեկավարվել է իրականութեանը հարազատ մնալու նույն սկզբունքով: «Ավելի հեռուն դնալը» տվյալ պատմահասարակական իրադրութեան պատկերման մեծ կնշանակեք հեռանալ ճշմարտացի, հավաստի պատումից: Ուզում ենք հիշեցնել, որ 1906 թ. «Շիրակ» հանդեսում վերահրատարակելով պատմվածքը «Մինչև երբ» վերնագրով, գրողը վերջում կցել է հետևյալ ծանոթագրութեանը. «Այս պատկերը առաջին անգամ 1890-ին Մասիսին մեծ տպագրութեամբ, երբ ընկերական խնդիրները մեր մտքերը հուզել սկսած էին: Բավական փոփոխութեաններով այժմ կարտատպենք զայն, 1890-ի մեր

⁶⁰ Գ. Ստեփանյան, Արփ. Արփիարյան, էջ 269:

մաքառագությանցը իբր մէկ նշանը»⁶¹ (ընդգծ. իմն է՝ Լ. Մ.): Իսկ ավելի ուշ, արդեն 1903—4 թվականներին, իր «Արեւմտյան հայոց արդի գրականութիւնը» հոգւածաշարում⁶² անդրադառնալով «հակահայրուստ» գրականութեան ստեղծման շարժառիթներին, Արփիարայանը ուշադրով նկատումով ընդգծում է ժամանակի «մտահոգութեանց» ուղղվածութեան առանձնահատկութիւնները, որոնք «վիպագրութիւնը իր մտածութիւնը օրին մեկը պիտի պարզեր պանդուխտներու կյանքին վիպակի մը վերջաբանին մեջ...»: Այդ առանձնահատկութիւններում կարեւոր է զիտվում «ընկերական խնդիր» ըմբռնման տարբերակումը՝ սոցիալաւորված ժամանակի իրականութեան ընձեռած հնարավորութիւններով: «Բայց այդ «ընկերական խնդիր բացատրութիւնը,— գրում է Արփիարայանը,— պետք չէ այդ բառերուն կատարելապէս Եվրոպական իմաստովը հասկընալ: Հայը՝ երկրին պետական վարչութեան վրա ազդեցութիւն մը չունի, քաղաքի իր մամուլն ալ հիւրապականին պէս ընդհանրական ձեռք տուած ունեցող նպատակներ առաջադրել իր գործունեութեանը»: Այսպիսով պարզ է, որ գրողը հստակորէն պատկերացրել և որոշակի ծրագրայնութեամբ է առաջադրվել՝ ստեղծելու որոշակի ժամանակի ու իրականութեան հարադաս պատկերը:

Մնում է ավելացնել միայն, որ Արփիարայանի պատմվածքի գաղափարական նպատակամիտումը իր ժամանակի հասարակական գիտակցութեան արձագանքը լինելով, կրում է իր մեջ նույնքան նշանակալի ուղղվածութեան սոցիալական լիցք, որքան և կենսական հավաստիութեան գեղարվեստական մարմնավորման ինքնատիպ երևույթ:

Գրողի սեղմ, թոուցիկ, հաճախ միջանկյալ ասված բնորոշումները պատմվածքի կարճ տարածքում բացահայտել են բացատիկ ուշադրով հոգեբանական պահեր, բնավորութիւններ, իրավիճակների հատկանշական դրսևորումներ, որոնցում անդրադարձել է ժամանակի իրականութեան պատկերը: Հրատապ թիմայի մարմնավորումը սյուժեի կասեցվածքով, հեղինակի գեղարվեստական մտածողութեան առանձնահատկութիւններով կողմնորոշվում է արդիականութեան խնդիրներով:

⁶¹ Շիրակ, 1906, № 5, էջ 282:

⁶² Հոգւածաշարը 1941 թ. կահիրեում հրատարակվել է առանձին գրքով՝ իբրև «Պատմութիւն ԺԹ դարու յայտնաբերւած գրականութեան», ուր մտել են նաև Արփիարայանի «Բաղմավէպ» և «Գեղունի» հանդիսանալով ազգային մտածողութեան արեւմտահայ գրականութեան մասին: Մեղրեւումը կատարված է «Բաների գրականութեան և արվեստի» Պետերբուրգ, 1904, գիրք Բ, էջ 157:

Արփիարյանը գտնում է գեղարվեստական արտահայտչաձևեր ու միջոցներ, որոնք առավել ընդգծում, ցցուն են դարձնում պատմվածքի գաղափարական մտահղացումը: Դրանցից մեկը վերաբերում է հերոսների ընտրությանը և նրանց մարմնավորման բնույթին: Գրողը միմյանց հանդեպ դուրս է բերել կերպարներ, որոնց էություն հակադրությունը ունի սոցիալական խոր հիմք: Նրանք երկուսն էլ ժամանակի պայմանների արդյունքն են, սակայն մեկը դրություն տիրող իրավունքով, մյուսը՝ զոհի: Կոնֆլիկտը, որ զարգացել է սյուժեի ընթացքով Գասպար էֆենդու և Թորոս աղբարի միջև, շունի անձնական, սուբյեկտիվ որևէ հիմք: Այն պայմանավորված է ղուտ սոցիալական, դասակարգային հանգամանքներով: Ավելին, Գասպար էֆենդին, նույն գավառից եկածներից է: «Դեռ քսան տարի առաջ, շալվար հագած բանվոր մըն էր, տյուրկեր Գասպարը: Թորոսին և ուրիշ քանի մը արհեստակիցներու հետ, ամենքն ալ հյուան, այդ միենույն Չուխուր-Չեշմին խանը կը պառկեին կեկիին, մեկ օտայի մեջ»: Սակայն «տյուրկեր Գասպարը» հակառակ Թորոս աղբարի, վաղ է ըմբռնում շրջապատող իրականության ոգին և ամեն ինչ անում իր նպատակին հասնելու համար: Նա իրեն առանձնապես չի նկղում հեռավոր հարազատների մասին մտահոգություններով: «Երկիրը «ոտքը չէր կապած» չէր ամուսնացած, ծնրունի ծնողներն էլ շուտով մեռնում են, մյուս աղգականներին կտրուկ հեռացնում է իրենից ասելով. «մոկը կանցնի, ճամփա կբացվի—այսօր չեյրեկ մը կառնին, վաղն ալ մեճիտին մը, մյուս օրն ալ ոսկի մը, եսքեն ալ թեքմիլ վաստակդ» (255):

Արփիարյանը մի քանի դուստ, բայց հատկանշական հոգեբանական զծերով ամբողջացնում է աճող բուրժուազիայի նկարագիրը: Նրա կյանքի անցած ուղին բնորոշվում է հարստության հասնելու նպատակային մղումով: Մարդկային թուլություններ, խղճահարություն կամ ընկերական հարաբերություններ խորթ են նրա էությանը: Նույնիսկ ընտանիք կազմիլուց հետո, (իհարկե հարուստ օթիտով աղջկա հետ) «այդ բիրտ դեմքին վրա ժպիտ մը չէր սահեր: Միշտ ծանր էր. ոչ ոքի հրեա կուտար, կնոջմեն ու ղավակներեն սկսյալ»: Ուշագրավ է, որ հեղինակն ապագա բուրժուայի ձևավորման հանգամանքներում որոշակի ընդգծում է այն փաստը, որ իր մեքենայություններում Գասպարը դերադասում էր գործակցել թուրք պաշտոնյաների հետ, «որոնց հետ մեղսակցությունը «բացառիկ շահերու» գործը շատ դուրացուցած էին իրարու, ինքը խալֆա եղավ, անոնք ալ պաշ, փաշա. իրար բռնեցին,

իրարու արհեստակցական լեզվի աղեկ հասկնալով» (246): Ռեալիստ գրողի սոցիալական աշխարհայեցողության հայտնարեքումներից է Գասպար աղայի կերպարը, ուր բուրժուայի դասակարգային հոգեբանությունը ներկայացվում է իբրև ժամանակաշրջանը բնորոշող իրողություն:

Նույնքան տիպական և հավաստի կերպար է Թորոս աղբարը, որի կյանքն ու ողբերգական ճակատագիրը անխուսափելիորեն առնչվում ու պայմանավորվում են նորաթուխ բուրժուայի՝ հարստահարման «լիտությունը» կատարելապես տիրապետած Գասպար աղայի գործելակերպով:

Սոցիալական թշվառության զոհերի շարքում Թորոս աղբարը անհատականացված է նահապետական հայ գյուղացու բնութագրական նկարագրով: Ամբողջ կյանքը՝ հրեսունութ երկար տարիներ անցկացնելով մեծ քաղաքի քառսում, Թորոսը մնացել է նույն ավանդական հողի մշակը՝ հոգում պահելով հեռավոր «երկրի» բույրերն ու ձայները, վերադարձի բաղձալի հույսը: Գրողը սուր դիտողականությամբ նկատելու պատկերել է ոչ միայն մի մարդ-անհատի, այլ մի ամբողջ խավի՝ հայ պանդուխտների սոցիալական կենսագրությունը: Պատահական չէ Թորոս աղբարի ճակատագրի վերահաս դժբախտությունը: Այն օրինաչափ հետևանքն է այն սոցիալ-քաղաքական նախադրյալների, որոնցով բնորոշվում է Արփիարյանի կողմից ներկայացվող ժամանակի իրականությունը: Գրողի քննադատության սլաքն ուղղված է ոչ միայն բուրժուա-հարստահարողների դեմ, այլ աղգային կյանքի տարբեր ոլորտներում իշխող նույն շահագիտական մտածողության դեմ: Աղգի հասարակական կյանքը կարգավորելու կոչված հաստատությունները՝ Աղգային ժողով, պատրիարքարան, հիվանդանոց, ծառայում են ոչ թե թեթևացնելու ճնշվողների դառը ճակատագիրը, այլ ավելացնելու կեղեքումն ու զրկանքը: Առանձնապես շեշտվում է պատմվածքում Աղգային հիվանդանոցի անբարիտև գործունեությունը: Հիվանդանոցը, որ «հատկապես պանդուխտներուն համար հիմնված է» այդ նույն պանդուխտների մեջ ամենավատ համբավ ունի: Թորոս աղբարը սարսափում է հիվանդանոց ընկնիլու մտքից. «հոնկե ղարիբին ճաղը դուրս կելլա»: Եվ իրոք, դժբախտ ծերունին մահանում է, իսկ նրա ունեցած մի քանի ոսկին յուրացնում են հիվանդանոցի օգտին: Ձեռնունայն որդին հոր գործընկերների հետ փորձում է պաշտպանություն գտնել Պատրիարքարանում, սակայն «հոնկե ալ ճամփու դրվիցան»՝ «Պատրիարքարանը

Հիվանդանոցին գործերուն չի խառնվիր» պատասխանը ստանալով՝ Եթէ հիշենք, որ նույն խնդիրը, բաղմիցս, սրուխամբ արծարծվել է ժամանակի մամուլում, և իր իսկ Արփիարյան-հրապարակախոսի կողմից նրա մեծաթիվ հոդվածներում, ապա պարզ կլինի պատմվածքի գաղափարաքեղարվեստական ուղղվածության նշանակալիությունը:

Դեռևս 1888-ին գրված «Ներսես» նորավիպով Գր. Ջոհրապը ուղենշել էր թեմայի բացառիկ հրատապությունը: Արփիարյանի կողմից խնդրի բարձրացումը հաստատում էր նրա հասարակական կարեւորությունը, որն արդյունավորվեց նոր ստեղծագործական փորձով:

**ԱՋԿԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՐԱՐԻ ԺՄՄՈՒՅ՝ ՎԻՊԱԿԻ
ԳՆԱԴԱՐԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԴՐՈՒՅԹՈՒՄ**

«Կարմիր ժամուց» վիպակի մտահղացումը ծագել է դեռևս Լոնդոնում 1898 թ., սակայն գրվել ու հրատարակվել է միայն չորս տարի անց՝ Վիննաիկում՝ 1902 թ.: Այդ տարիները հայ ազատագրական շարժման տարեգրության մեջ բնորոշվում են երոշ տեղատվությամբ: Հենց այն փաստը, որ «Հայրենիքի» խումբը Արփիարյանի գլխավորությամբ 1896-ից հետո ստիպված էր եղել հեռանալ Պոլսից և հանգրվանել Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում, խոսում է ստեղծված իրադրության անբարենպաստ հանգամանքների մասին: Սակայն հայրենիքից հեռու գտնվելով, Արփիարյանը ոչ միայն չի դադարեցրել իր գործունեությունը, այլև օգտվելով գրաքննությունից ազատ պայմաններից, կարողացել է իրականացնել ժամանակակից ազգային կյանքը պատկերող վեպի մտահղացումը: Մտահղացման հիմքում ընկած էր ժողովրդին պայքարի արգելանավետ ուղիներ դուրս բերելու ծրագրային նախապատրաստությունը, որը կանխանշվել էր արդեն նախորդ տասնամյակների հայ ազատագրական շարժման գործունեությամբ: Հիտադաշում, անդրադառնալով արդի գրականության դերին, սրի համընթաց շարժումը կյանքի հետ դիտվում էր նրա ղեկավար սկզբունքը, Արփիարյանը պարզաբանում է, թե ինչ անհրաժեշտությամբ էր թելադրված նման գործի ստեղծումը. «Քանի մը տարիս ի վեր նոր հրիտարագությունը կմտածիր, թե Հայաստանի վիճակին բարվոքմանը համար Արևմտյան եվրոպայի վրա մեր չափադանցորեն հուսադրությունը, հայ ժողովրդին մեջ օրեօր կտկարացնիր ինքնօգնության գաղափարը: Ըզձացյալ նպա-

տակի մը հասնելու ապահովագրույն ճամփին հետզհետե կխոտորենինք: Ժողովուրդը աչքերը կոնդոն ու Պարիս հառած՝ օտարին գթությանը կսպասեր, առանց ինքը իր վրա գթալու: Մեղկությամբ կթրծվեինք: Հարկ էր ժողովուրդը ցնցել, անոր իմացնել՝ թե թուրքին բարեկարգություն պահանջված պահուն, մինք ալ մեր ձեռքով գործադրելիք շատ մը բարեկարգություններ կրնայինք ունենալ: Պետք էր հանրային սիրտը թունդ հանել, հոգիները խռովել ու մեր ներքին վիճակը մեր ձեռքով քարելավելու մտածությունը զորացնել»⁶³: Ուշագրավ է, որ գրողը նույն նպատակին ծառայող գրականության օրինակ է գիտում և Մեկրոն Կյուրճյանի «Պանդուխտի կյանքն» շարքը, որի ազդեցությամբ «...Պոլսո հայոց հոգին կվրդովվի ու քառսուն հազար պոլսոսբնակ պանդուխտները իմացան թե իրենց համար խորհող մտքեր կան, իրենց համար բաբախող սրտեր կան: Ղարիպն ու պոլսեցին պիտի միանային»⁶⁴:

Ազգային կյանքի ինքնաճանաչման, հրատապ կենսական խնդիրների լուծման ձգտող գրականությունը, որին նպատակամիտում էր Արփիարյանը, անհրաժեշտաբար պետք է արձագանքեր ժողովրդի պայքարի գեղարվեստական մարմնավորմանը: Վիպակի ստեղծմանը Արփիարյանը նախապատրաստվում էր վաղուց: Իր երևակայության մեջ տարիներ շարունակ գրողը ուրվագծում էր ապագա գործի սյուժեն, որը մերթ ընդարձակվելով հասնում էր վեպի սահմաններին, մերթ տեղադրվում վիպակի հավաք ձևի մեջ: Դեռևս ծրագրային վիճակում նու երևակայացրել էր այն իր բարեկամների քննությունը, խորհրդակցել նրանց հետ՝ քաջ գիտակցելով նման գործի կարևորությունն ու այն հաղթահարելու դժվարությունները: Այդ մասին են վկայում 1902 թ. Հ. Առաքելյանին ուղղված նամակի հետևյալ տողերը. «Այն վիպակը, որի մասին կոնդոն խոսեցա Ձեզի, պիտի չլրինա ըլլալ: Վիպակը մտքիս մեջ վեպի մը համեմատությունների առավ ու ինչ որ բրի, կարող չեղա կրճատել, և հետզհետե կընդարձակի, այնպես որ հատուկ մը կազմելու շափ կըլլա: Ավարտումին համար տարի մը գրեթե պետք է. ուստի ամեն ամիս մեկ մեկ գլուխ գրելովս պիտի հրատարակեմ Հայ Հանդեսին մեջ. 10—12 ամսվան մեջ կավարտվի»⁶⁵: Ի վերջո գործը ավարտուն տեսք է ստանում վիպակի ձևով, որի մի մասը տպագրվում է նախ «Հայ հանդեսում» 1902 թ. սեպտեմբերի համարում, իսկ ամբող-

⁶³ «Բանրեր գրականության և արվեստի», 1904, գիրք Բ, էջ 158:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 160:

⁶⁵ ԳԱԲ, Հ. Առաքելյանի ֆ., № 14, № 398:

շությամբ տպւում է 1903 թ. Պետերբուրգի «Բանբեր գրականության և արվեստի» հանդեսում:

Քե որքան կարևորություն էր տալիս գրողը իր գործի հրատարակությանը, և ինչ տաղնապով սպասում հասարակական արձագանքներին, կրկին հայտնի են դարձնում նրա նամակները: Նույն Համբարձում Առաքելյանին մեկ տարի անց, 1903 թ. օգոստոսին գրված նամակում կարգում ենք. «Բանբերի» մեջ հրատարակվեցավ այն վիպակը, որուն կմախքը Լոնդոն Ձեզի կարդացած էի: Նմանապես՝ գրական տեսության մը առաջին դուխն ալ հրատարակվեցավ, հի՛ն կարդալու ըլլաք Բեսերբուրի, խնդրեմ կարծիքնիդ հայտնեք ինծի: Ն՞յն այդ վիպակը քիչ շատ ընդունելութուն գտնե, ո՞րչափ պիտի փափագեի այդպիսի գրքովածներու, պատկերներու շարքով մը մեր վերջին 15—20 տարիներու ազգային կյանքը նկարագրել: Այդպիսի գրվածները, որքան որ ալ տկար ըլլան գեղարվեստական տեսակետով, ինչպես է «Կարմիր ժամուցը», բայց և այնպես ժամանակին կյանքը ժողովրդին ամէլի լավ կճանչցունին, քան թե ընդարձակ հոգւածները և ուրիշ տեսակ հրատարակություններ, որոնք զարգացալներու և մասնագետներու դյուրամատչելի են, բայց ոչ ընդհանրության»⁶⁶: Վիպակի ճակատագիրը շարունակել է հուզել գրողին և միայն առաջին գրվատական տրձագանքները մամուլում բերում են նրան որոշ հոգեկան խաղաղություն ու բավարարություն՝ կրկին մղելով թեմայի նոր մարմնավորման մտահղացումներ: Նվա մեկ տարի անց, 1904-ի ապրիլին Արփիարյանը սեփական անձի ու գործի հանդեպ ունեցած իր ամէլի քան համեստ գնահատման սովորությամբ, ժլատ տողերով հայտնում է. «Կարմիր ժամուցը» Լոնդոն, դեռ ժրագիր վիճակի մեջ, քեզի կարդացեր էի, երբ հրատարակվեցավ, ընդունելութունը քաջալերական եղավ: Բաղմաթիւ նյութեր պատրաստած եմ, կիսփաղեի, որ 1872-են ասդին մեր պոլսական կյանքը վերապով կամ վիպակով նկարագրեմ. բան մը կմնա ապագային. ուրիշներ ալ այս ճշուղը կրնան շարունակել և կատարելագործել»⁶⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, գրողի համար ակնհայտ է եղել ոչ միայն գործի արդիական նշանակությունը, այլև թեմայի պատմական հետազոտ առաքելութունը դալիք ժամանակներում: Ազգային-քաղաքական թեմայի Երթարձման արգասավորությունը ստուգելով սեփական գեղարվեստական փորձով՝ «Կարմիր ժամուց» վիպակով, Արփիարյանը

⁶⁶ Նույն տեղում, № 401.

⁶⁷ Նույն տեղում, № 403.

ուղենշում էր գաղափարական նոր նախադրությունների նշանակուհի
հայ արձակում:



«Կարմիր ժամուց» վիպակը ամենայն որոշակիությամբ բացահայտում է գրողի հասարակական, քաղաքական, դեղագիտական կողմնորոշումն էլ, դրսևորում նրա գաղափարական համոզմունքներն ու սակեթագործական սկզբունքները: Արտիարյանը վիպակի սեղմ տարածքում կենտրոնացրել է ժամանակի հարադատ պատկերը՝ անդրադառնալով դեպքերին ժողովրդական, աղքատյին հոգեբանության հայեցակետից: Վիպակի գլխավոր հերոսը՝ «ղարիպ» քահանա Տեր-Հուսիկն է, որի կերպարում գրողը մարմնավորել է աղատագրական պայքարի մարտիկին՝ բարոյական ու գաղափարական սկզբունքների ամբողջական արտահայտությամբ:

Սյուժեի առաջին իսկ էջերից ընթերցողին դեմհանդիման են ելնում երկու հակոտնյա կերպար՝ Տեր-Հուսիկն ու Հայրապետ Էֆենտին: Վերջինս Օրթագեղի ազդեցիկ դեմքն է, «նորին վսեմություն» ախարհում՝ անառարկելի հեղինակություն բոլոր թաղեցիների համար: Վիպակի երկու գլխավոր դործող անձանց հանդիպումը կայանում է եկեղեցում, կիրակնօրյա պատարագի ժամանակ, որին «սպասավորելու պատվին ալ նոր «ղարիպը» արժանացած էր շնորհիվ իր ձայնին»:

Երկար տարիներ շարունակ Հայրապետ Էֆենտին իր ներկայությամբ պատվել էր կիրակնօրյա եկեղեցական տոնախմբությունը, և ոչինչ թվում է, չէր կարող խախտել արդեն ավանդական դարձած արարողության ընթացքը: Սակայն իզուր չէ, որ գրողը վիպակի իրադարձությունների սկիզբը նշում է օրվա ամսաթվով ու տարեթվով. «Երեսուն տարիներու կիրակնօրյա այս հանդստավետ կենցաղավարությունը խանդարեցավ 1890 օգոստոս 19-ին»: Նշված օրվան նախորդել էր 1890 թ. Հուլիսի 15-ը՝ Գում Գափուի հանրահայտ ցույցով⁶⁸, և հենց այդ օրն էլ Տեր-Հուսիկը ընկել էր Պոլիս ու ցույցին մասնակցելու հա-

⁶⁸ Ցույցը կազմակերպվել էր հնչակյանների կողմից, նպատակ ունենալով «բարձրացնել գաղառահայության հոգեկան կորույր և հայրի հարստահարության նկատմամբ անտարբերություն ցուցարկող մեծ տերությունների ուշադրությունը նորից սնելու Հայկական հարցի վրա»: Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 233—234:

մար շատերի հետ բանտարկվելի: Երջանիկ պատահականությամբ ազատվելով բանտից, քահանան Պատրիարքարանի կողմից ուղարկվում է Օրթոդոքսի եկեղեցին. «Իր բախտեն, առաջին սպասավորությունը եկեղեցիին տոնախմբության օրը ըրավ: Հուլիս 15-ի օրվան տպավորությունը ներքև միամիտ պարզությամբ որոտաց. «Ազատությո՞ւն եղբարց մերոց»-ը, որով թաղին միահեծան իշխան Հայրապետ էֆենտիին հետ օգոստոս 19-ի կիրակի օրվան ընդհարումը ունեցավ» (339):

Հատվածը, ուր առաջին իսկ հայացքից նկատելի են ճշգրիտ ժամանակի փաստացի նշումները, բնութագրական է վիպակի պատումի ողջ ընթացքի համար: Հեղինակը միտումնավոր հետևողականությամբ անպայման հարկ է համարում որոշակի ներկայացնել ոչ միայն տարիներին, ամիսներին, աչլև շաբաթներին, օրերի ստույգ կարգը սյուժեում: Նույնքան հետևողականությամբ նշվում է հերոսների տարիքը, տարբեր ժամանակային շերտերում կատարված անցյալի իրադարձությունները ստանում են որոշակի տարեթվերով նշանակումներ, տեղի ստույգ անվանումների վավերացմամբ: Այդպիսին են Հայրապետ էֆենտիի կյանքի ուղու նկարագրության դրվագները. «էֆենտին վաթսունը անցուկ էր: ...«Հայաստանեն եկած մուշտակադործի մը այդ տղան իր բախտը Խրիմի պատերազմին սկսած էր շինել: Եւքեն Սերասկերի, Թոփհանեի, Թերսանեի զլխավոր հայթայթիչներն մեկն էր եղած: Ավելի ճիշտ պիտի ըլլար «առաջինը» ըսել» (347): Ավելի շեշտված բովանդակություն ունեն տարեթվերը վիպակում Տեր-Հուսիկի սյուժեառային դժի ընթացքի համար: Այդ տարեթվերից յուրաքանչյուրը փաստորեն նշանակում է Հայկական հարցի պատմության մի դրվագը: Դեռևս պատանի, ըմբոստ բնավորությամբ աչքի ընկած Գաբրիելը ծանոթանում է վարժապետ Արշամի հետ, կարդում նրա տված գրքերը՝ «Հայոց պատմություն մը, Ռոպինսոն մը, Հուշիկները», ապա դրանց հաջորդում են Եղիշև, Լաստիվերտցի, Հայրունի և վերջապես Բաֆֆի: «Գրքերուն չափ նաև Պոլսեցի ուսուցչին խոստովանությունները, պարզած տեսությունները այդ խոսքն միտքը հերկելու օժանդակեցին: Գաբրիել սկսավ կարծիքներ ունենալ, համոզումներու տեղ ըլլալ, և իրեն սեփական գաղափարներ ստեղծել»: Դա ներսև Պատրիարքի իշխանության օրերն էին, անցյալ դարի 70-ական թվականները, երբ յուրովի ընդունելով Բեռլինի 61-րդ հոգվածը հայ մտավորականության մի մասը դեռ հույսեր էր կապում 6 տերությունների հետ: Սակայն ժամանակն անցնում էր, իսկ հայության վիճակը գնալով վատթարանում էր: «Երկու տարի ևս անցավ ու

Հայաստանի վիճակը ունէ նոր փոփոխութիւն շիրնց: Վարժապետը քիչ մը թուլնալ սկսած էր, երբ Բաֆֆին «Խենթը» ձեռքը անցավ: Ինքը կարդալէն հետո՝ գիրքը Գաբրիելին տվաւ: Անիկա տասնհինգ օր վերջը քաղաք կը վերադառնար, «փրկության ճամբան հիմակ պտանք» ըսելով: Վարժապետին հետ խորհրդակցեցան: Բաֆֆին գրքերը պետք էր բերել տալ և ժողովրդին մեջ տարածել» (328):

Գաբրիելի Տեր-Հուսիկ քահանա դառնալը զուգադիպում է նրա՝ իբրև գաղափարական մարդու, պայքարի կազմակերպչի ձևավորմանը. մի ընթացք, որ գրողի կողմից իմաստավորվում է հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմական իրադարձութիւնների անմիջական ուղղեցութեամբ: Ընդ որում գրողի գաղափարական գեղագիտական կողմնորոշման համար հատկանշական է, որ այդ ընթացքում կարևոր տեղ է հատկացվում գրականութեան հասարակական կոշման, ժողովրդի դիտակցութիւնը կազմավորող դերին: Պատահական չէ, որ Գաբրիելը քահանա դառնալով ընտրում է հայոց հայրապետներից Հուսիկի անունը. «ձերուկ եպիսկոպոս մը ըստ իր երեակայածին, միամիտակ, առանց զենքի դիմադրած էր կայսրերու և թագավորներու: Տիրացուն համար Պուսո Սուլթանը Դիոկղետիանոսին կը նմաներ, ու ամեն հիկղեցական ալ Հուսիկ մը կրնար հանդիսանալ: Այդ սերնն ու գաղափարն մղված Հուսիկ անունով քահանայանալ փափագեցավ» (329): Եթէ հայոց պաշտօնութեան մեջ ազգային սրբերի կարգն անցած հայրապետի անվանը վիպակում խորհրդանշական տրոշակի իմաստ է տրվում, ուստի Բաֆֆու նշանակութիւնը նույնքան օրինալափ է, որ ստանում է արդեն գործնական պայքարի ազդակի բնույթ: Նույնպիսի գործառական նպատակամիտմամբ է բովանդակավորվում «Արմենիա» թերթի երեւիւթը, որը Մարտիից հասնելով հեռավոր դաւառը, հուսավառում է վարժապետին ու քահանային զինված պայքարի գաղափարախոսութեամբ: Ուշագրաւ է, որ թերթի ծրագրային դրույթները համընկնում են Տեր-Հուսիկի գործունեութեան սկզբունքներին: Թերթը, որ փառաւորն «Հայոց հայրենասիրական միութիւն» կազմակերպչութեան գաղափարական ղեկավարն էր, պրոպագանդում էր պայքարել հնարավոր բոլոր միջոցներով. «Երբեմն զենքով, երբեմն փողով, երբեմն օտարի օգնութեամբ»⁶⁹: Վիպակում Տեր-Հուսիկը հիմնականում նույն դավանանքով է առաջնորդվում. «Ձենքով ինքնապաշտպանութիւնը իր հերքին քաղաքականութեանը» հիմն էր. իսկ «արտաքին քաղաքականու-

⁶⁹ Տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. VI, էջ 186—187:

թյան», այսինքն՝ թուրք իշխանության հետ հարաբերությունացը մեջ «պատահականության», որ է վեր վար հարմարելու վարդապետությունը կը հետևեր: ...Կը ջանար ամեն գործ կարճ երկայն իր ձևոքովը կտրել լմնցնել: Մերթ կծու լեզու, երբեմն աղաչանք, այսօր սպառնալիք, վաղը քանի մը դահեկան. ու ծանր պարագաներու մեջ քանի մը մեծիտ մեծապես նպաստեցին գեղին կրած տառապանքներուն թիթեացմանը» (320):

Գլխավորը, սակայն, Տեր-Հուսիկի գործեակերսլում ինքնօգնության գաղափարն է, որը նա հաստատում է քաջ առ քաջ ժողովրդի գիտակցության մեջ: Հակառակ վարժապետ Սրշամի, Տեր-Հուսիկը թերահավատորեն է վերաբերվում եվրոպական տերություններից ակնկալվող օգնության հնարավորությունը: Նրա գործունեության ծրագրում առաջնայինը մնում է սեփական ուժերով պայքարելու եղանակը. «Կուզեր, որ իր գեղը օրին մեկը ամբողջ Հայաստանին կենդանի օրինակ մը հանդիսանա, և գործնականապես ցույց տա ինքնապահպանության էն, կտրուկ միջոցը, որ ինքնօգնության մեջ կկայանա» (319): Սա վիպակի գաղափարական բովանդակության հանգուցային տեսագրության է, որի կենսագործմանը նպատակամիտում են սյուժեի առանցքային հյուսվածքը կազմող կոմպոզիցիոն դրվագները: Սյուժեի առանձին օղակներից ամբողջանալով նրանք հերկայացնում են գլխավոր հերոսի՝ Տեր Հուսիկի հայացքներն ու համոզումները ժողովրդի կամքը ձևավորելու, ազատագրական պայքարի անհրաժեշտությունը ժողովրդի գիտակցության մեջ արմատավորելու մասին: Ընդ որում այդ համոզումները դրսևորվում են յշ միայն հերոսի դատողություններում, խոհերում, այլ միանգամայն գործնական բնույթ են կրում: Դեռևս նորընծա քահանա, Տեր-Հուսիկը գյուղի եկեղեցու ավանդական «սպաշխարության գտնձանակը» որոշում է ծառայեցնել մինչ այդ չլաված մի նպատակի: Տարին մի անգամ բացելով գանձանակը «ի հերկայության ամենուն», երիտասարդների հետ մեկնում է քաղաք ու հավաքված գումարով ձեռք բերում հրացաններ: Դիտելով ղեկը օրհնելուց հետո տերտերը պարտավորեցնում է «օրհնյալ հրացանով» թուշուն զարնել ու մատաղ ընել՝ ինքը տալով առաջին օրինակը: Նպատակը, անշուշտ ոչ թե դարավոր ավանդույթի ջերմեռանդ պահպանումն էր, այլ երիտասարդներին զենքի գործածության վարժեցնելը: Ուշագրավ է, որ գյուղացիները շատ շուտով սեփական փորձով համոզվում են Տեր-Հուսիկի ձևաբերկրումների արդյունավետության մեջ. «Գեղացիները երկաթախրության մեջ

օրէօր կհառաջդիմեն: Իրենցմէ Պոլիս գացողները հոն իրենց երկրացիներուն պանծացուցին նորահաստատ ապաշխարանքը, երկաթսիրական գաղափարներն ալ տարածելով: Օր մըն ալ Տոմուզ գեղի Պոլսու պանդուխտները ընկերություն մը կազմեցին, ապաշխարանքի գանձանակը շէն ու պայծառ մնալու նպատակով: Երկիր վերադարձողներն ալ հետեւին շրջահար մը ժամուն նվեր կբերին»

Տիրացու Գաբրիելը քահանա ձեռնադրվելէն տաս տարի ետքը, գեղին ժամը քսան հրացան և երեսունի չափ շրջահար ունէր «ի քալություն և ի թողություն մեղաց» ու քաջավարժ նշանառու երիտասարդություն մը: Գնդակի սուլումը «ապաշխարութեան աղոթք» կկոչվեր ժողովրդին մեջ: Այդ աղոթքը իր գորութեանը կոտորածին օրը ցույց տրվավ» (319):

Ժողովրդին ղինելը Տեր-Հուսիկի ծրագրի մի մասն է: Քահանան միաժամանակ իրագործում է գլուղը բարեկարգելու, կրթելու, նաև նյութապես ապահովելու, կենցաղը բարելավելու խնդիրներ, որոնք ի վերջո նպատակամիտում են օժանդակելու գլխավոր գործին՝ ժողովրդի ազատութեան պայքարին: Նա կարդալ է սովորեցնում երեսաներ տարածում գրքեր («Ձեռքերնին Ռոպինսոն Քրյուզոէ տված էր, որպիսի ինքնօգնութեան գաղափարը անոնց մտքին մեջ մխն»), սովորեցնում առողջապահական, գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքներ:

* *

Ազգային ազատագրութեան և սոցիալական վերափոխումների ուղեգծումները վիսպակի գաղափարական կանխադրույթով գործնական լուծումներ են ստանում կրօնավոր քահանայի գործունեությամբ: Տեր-Հուսիկին վիսպակում վերապահվում է գաղափարական առաջնորդի կարևոր, պարտավորեցնող դերը: Ընդ որում նրա սկզբունքները հակադրվում են հասարակական տարրեր շերտերի ներկայացուցիչների վարքագծին՝ քննադատելով վերջիններիս և հաստատելով Տեր-Հուսիկի իրավացիութունը: Ինչո՞ւ է արդարացվում հեղինակային նման դիրքորոշումը, որի հակակրօնական հայացքները, եկեղեցու և նրա գործիչների անխնա քննադատությամբ հետևողական բնույթ էին կրում և հրապարակախոսութեան մեջ, և՛ գեղարվեստական երկերում: Պե՞տք է արդյոք դիտել այստեղ հակասութիւն կամ անհամոզիչ «չպատճառա-

քանիւ թ մոմենտներ», ինչպես գտնում էր Արփիարյանի գործի նախորդ ուսումնասիրողը⁷⁰:

Վիպակի գեղարվեստական պատումը ուշագրավ և բազմախոսատում իր ծրագրային մտահղացվածությամբ, անշուշտ անհավասար է իր մակարդակով և մարմնավորմամբ: Սակայն կարևորը այստեղ ժամանակի ընդհանուր կացութավիճակի բնորոշ հայտանիշներն են: Ժողովրդի գաղափարական առաջնորդ ընտրելով քահանային, հեղինակը ելնում էր հասարակական-քաղաքական ռեալ իրադրությունից: Վաղուց արդեն պետականությունից զրկված ժողովրդի համար քահանան կարող էր «ժողովուրդը իր ուղած ճամբեն քալեցնել շնորհիվ այն ազդեցության պոր խղճմբտանքներուն վրա ունի»: Ո՛չ հերոսի ընտրությունը, ո՛չ հաճախակի դիմումը աստվածաշնչյան օրինակներին, անհամատեղելիություն չեն կարող հայտնաբերել հեղինակի հակակրոնական հայեցության հետ, քանի որ վիպակում զրանք չեն դառնում կրոնական գլխավորության փառք: Ուղիղ, անմիջական կապը արդիականության և նրա հրատապ խնդիրների հետ գրողին ստիպել է գտնել իրականության ազգային հիմքերից ելնող, ազգային կյանքի առանձնահատկություններով պայմանավորված գեղարվեստական լուծման մի եղանակ, որին այսօր պետք է մոտենալ պատմական հավաստիության չափանիշով: Հոգեբանական համոզվածության բանալին, որով սովորաբար ղեկավարվում են ռեալիստական արձակի գնահատումներում, տվյալ դեպքում բավարար կամ միակը չի կարող լինել, այլպես կանտեսվեն վիպակի գեղարվեստականության նոր արվի գիտակցման առանձնահատկությունները:

Վիպակը մարմնավորում է ժամանակի կյանքի այն մասը, որն իր տեսակարար կշռով աննախընթաց դեր ու նշանակություն էր ձեռք բերել արդիական պատմականությամբ: Հասարակական միտքը զբաղեցնող հարցադրումները վիպակում վերարտադրվել են իրենց սեփական լեզվով կողմերով, երկու դեպքում էլ հարադատորեն արատացելով իրականության ստույգ պատկերը:

Արփիարյանի տեսակետը ժողովրդի միասնական պայքարի մասին վիպակում ուրույն արտահայտություն է ստացել Տեր-Հուսիկ-Հայրապետ էֆենտի սյուժետային կապի օղակներում: Վիպակի առաջին խակ զրվագից հակադրելով միմյանց զգուշավոր պահպանողական էֆենդու և ազատամիտ, ըմբոստ քահանայի հայացքները, գրողը նրանցից յուրաքանչյուրի վարքագիծը ենթարկում է մի յուրատեսակ քննության

⁷⁰ Կ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 251—254:

զարգացող իրադարձությունների միջոցով, Տեր-Հուսիկի իրավացիությանը ստուգվում է վերահաս դեպքերի ընթացքով բարդացող իրավիճակներում: Նույն իրավիճակներն էլ զղջման ու վերափոխման հն մղում Հայրապետ էֆենդիին: Իր գյուղում արդեն եռանդուն գործունեություն ծավալած քահանան, ընկնելով Պոլիս, լի է հույսերով, որ այստեղ նրան սպասում են առավել մեծ գործեր: Ազատատենչ հույզերով ափեափ լցված նրա հոգին ու միտքը ավանդական եկեղեցական ծեսի մեջ անգամ դրսևորվում են յուրովի, քրիստոնեական, «հազար տարիներու ողորմադերս պաղատանքը» իմաստավորելով «ազատության» նոր ըմբռնմամբ: Քահանան նոր իմաստով է հնչեցնում ոչ միայն «Ազատության եղբարց մերոց դերելոցը», այլև «Հայոց հազար տարիներու սարածարծ «Տեր ողորմյան»»: Այս անգամ այն հնչում է «մռնչունով», որովհետև Տեր-Հուսիկի աչքերի առջև են Պոլսից աքսորվող շղթայակապներու ջոկատը: Քահանայի ազդեցիկ պատարագին ժողովուրդը անհաղորդ չի մնում: Եկեղեցում հավաքվածներին վարակում է նրա ոգեշունչ խոսքը՝ ճիշտ նպատակին հասցնելով նորովի իմաստավորված աղոթքի բառերը: Այս ամենը յուրովի է ընկալում և Հայրապետ էֆենտին. «Շվարուն մնաց, երազին մեջ ծանր վտանգի ենթարկվողի մը շնչարգելության մը: Մեկնհիմեկ սթափեցավ սակայն. աթոռը թողուց և դուրս ելավ: Խնդրակատարեն հապշտապ անցնելով Աստվածածին ներկայություն իսկ մոռցած՝ շիտակ խորհրդարան գնաց» (311): Էֆենտիի ոտքերի տակ հողը երերում է, խախտվում է անսասան թվացող տասնյակ տարիների կյանքի ընթացքը: Նա տեսնում է իր և թաղեցիների գլխին կախված վտանգը և շտապում հղոր ազդեցության մը կանխել դրա հետևանքները: Ուշագրավ է նրա և քահանայի երկխոսությունը, ուր հստակ դրսևորվում են երկու հակոռնյա հոգեբանություն, երկու հակադիր մտածողություն: Մինչդեռ էֆենտին իր բարձունքներից ներողամտաբար փորձում է սարսափ ազդել քահանային՝ հիշեցնելով, որ իրենք «Սթամպոլում» են, որ կա «Պեշիկթաշի Հասան փաշան»՝ «Նորին վեհափառության աչքն ու ալանջը, կան նրա լրտեսները և հետևաբար «ճուռնալ» ընկնելու իրական վտանգը, գավառացի քահանան իր ուղղամիտ կոպտությամբ, անվիջում արժանապատվությամբ, արհամարհանքով է ունկնդրում էֆենդիի «քաղաքագետ» լինելու հորդորները: Արփաբայությունը սուր հեղինակությամբ ծաղրում է էֆենդիի «ղլվանադիտական» խորհուրդները, իսկ նրա խրատը քահանային, թե ինչպիսի տրտապանել քարոզի հանրահայտ տողերը, արդեն զավեշտի են վերածվում՝ դրամատիկ որոշակի հնչերանգով. «Ինչպե՞ս ընելու է, հիմակ ըսեմ, պատասխանեց

էֆենդին, ու տեր Հուսիկին դառնալով, իր հրահանգները տվաւ:

— Սա «Ա»-ն բերնեդ կամացուկ մը կը հանես, հաղալով մը: Մարդ ենք հաղալնիս կը բռնե, ան ալ մեղք չէ՛ յա: «Զատ»ը կուտես: Կուտես տերտեր, կուտես, չէ նե ան մեղի կուտես: «Եղբարց մերոց»ին հաղդ քիչ մը կանցնի: «Գերեկոցին» վրային, լիւտելով: Էֆենտին, գերեկոց ըլլալ շնն ուղեր նե, թող խելքերնին գլուխնին կենան: Փառք Աստուծո, մենք ալ հայ քրիստոնյա ենք, մեղի ինչո՞ւ գերեկոց շնն ըներ» (316):

Այսպէս արդեն առաջին երկխոսութեան միջ տեղի է ունենում հերոսների հագեցանակած ինքնաբացահայտումը, որը միաժամանակ հասարակական երկու տարբեր մտայնությունների, քմբռնումների բացահայտումն է: Հերոսների ոչ հասարակ շարժմամբ փաստորին հեղինակը ներկայացնում է պատմական իրադրության ընկալման տարբեր հայեցակետեր: Մի կողմում կանգնած է Տեր-Հուսիկը՝ ակտիվ պայքարի քաղաքական կողմնորոշմամբ, մյուս կողմում Հայրապետ Էֆենտին՝ իր հաշտվողական զղուշավոր դիվանագիտության համոզումներով: Վիպակի դժբաղդությունների հետագա զարգացմամբ հաստատվում է Տեր-Հուսիկի և նրա կողմնակիցների դադափարական դիրքորոշման իրավացիությունը և հակառակը՝ Հայրապետ Էֆենտին սեփական փորձով համոզվում է, որ թուրքական բռնակալության քաղաքականությունը չի ճանաչում ոչ մի զիջում, երբ խոսքը վերաբերում է հայ ժողովրդի՝ քաղաքական ինքնորոշմանը: Հակառակ Հայրապետ Էֆենդու ձեռնարկած բոլոր զգուշավոր միջոցներին, թուրք ոստիկանությունը բանտարկում է նրան. «Պուսո 1896 թ. Մեծ Կոտորածին մեկ քանի օր հաջորդապես ինքնաբերական մը Հայրապետ Էֆենդին գրասենյակը ներկայանալով քաղաքապարտին խնդրեց Պապը Զապթին հրամանել, փաշային հետ տեսակցության մը համար»։ «Տեսակցությանը», որ բանաարկություն էր նշանակում, նախորդել էին էլի մի քանի հանդիպումներ Պեշիկ-Քաշի Հասան փաշայի հետ: Վերջինիս հայտնի էր դարձել «կառկածի լի փափաղի մը ճամբած ըլլալը»։ Հայրապետ Էֆենդին գործ է դնում ամեն ջանք՝ համոզելու փաշային, որ նրան սխալ տեղեկություններ են հաղորդել. «Այդ փափաղին ձայնը շատ անախորժ էր. անոր ձայն սիրելնու՝ Պատրիարքարանին ուրիշ քահանա մը խնդրեցինք: Ամենը առ է» (344): Մի այլ անգամ, երբ փաշան նրա առջև է դնում նվիրույթում հրատարակվող հայկական թերթերը իբրև տպացույց հայերի հակաթուրք շարժումների, Էֆենդին դրանք արհամարհանքով որակում է «դուտալայի գրածներ» և հավաստիացնում կրկին հայերի հա-

վատարմությունը: Իր դիվանագիտության մեջ էֆենդին ղեկավարվում է «Կտրել չիրցած ձևերդ պագ, ճակտիդ դիր» սկզբունքով՝ քարոզելով համբերատար սպասողականություն: Արաբիայանը հետաքրքիր մանրամասներով է լրացնում էֆենդիի վարքագծի մեկնաբանությունը. «Թեև թուրքերուն երախտապարտ ըլլալու և վանոնք սիրելու պարտականությունը ունեն, բայց սրտին խորը անոնց դեմ ատելությունը կը խտանար: ...Փաշաներու և մինչև իսկ անոնց սպասավորներուն առջև քառասուն տարիներու ղզուշավոր և կտրաքամակ կյանքը իր սրտի մեջ դառնության թուշնը ամբարած էր» (348):

Էֆենդիի հոգում հակասական մտքերի շփոթը ավելի է թանձրանում իրադարձությունների անակնկալ ընթացքով: Գրողը վիպակի դեպքերի ուրույն մեկնաբանումներում ուշադրավ դիտումներով ներգրավում է թուրքերի ներքին քաղաքականության զրվագներ, որոնք որոշակի մեկնակետեր են դառնում սյուժեի զարգացման տարբեր մակարդակներում: Հասան փաշան, որի հետ գործակցում է Հայրապետ էֆենդին, այն «հինավուրց փաշաներից» է, որոնք հակառակորդ էին երկրի իշխանության մեջ նոր դիրք զրավող «Կեդրոնական ոստիկանությանը»: Փոփոխությունը կատարվել էր նույն հուլիսի 15-ից հետո, երբ «Կեդրոնական ոստիկանությունը», որ մինչև այդ ատեն երկրորդական դիրք մը ունեն, հանկարծ ամենամեծ կարևորությունը կը ստանար հայկական վտանգին ազդած սարսափին: Աննշտն պաշտոնյաւ երկտասարդ մը, մեկնելով մեկ ոստիկանության հախարարության կոշվելով, պիտի նկրտեր հետզհետե իր գերիշխանության հերքել մինչև իսկ Սատրաղամն ու ներքին գործերու հախարարը, որոնց ստորադասյալ պաշտոնյան կմնար ըստ վարչական կարգ ու կանոնի: Հինավուրց փաշաներուն անհանդուրժելի էր իրենց վրա ծանրացած այս հսկողությունը» (352—253):

Արաբիայանը ցույց է տալիս, որ թուրքերն իրենց ներքին կառավարման մեքենայություններում հաջողությամբ կարողանում էին օգտագործել Հայոց Պատրիարքարանն ու էֆենդիների դիրքը. «Այդ Հայերը իրենց հնարամիտ խելքովը, զրամական ուժովը և նպաստավոր ուրիշ պարագաներու ազդեցությամբը կը դյուրացնեին բարձրաստիճան պաշտոնյաներու բարձրացումները և անկումները» (353): Բեկուժը հայրապետ էֆենդու հայացքներում ու վարքագծում տեղի է ունենում ավելի վաղ, քան նրան խաբեությամբ բանտարկելը: Իրար հաջորդող դեպքերը խախտում են էֆենդիի ինքնավստահությունը: Նա

սկսում է գիտակցել, որ իր հաստատուն դիրքը երևութական է, որ ինքը ընդամենը մի գործիք է թուրքերի ձեռքին՝ սեփական դատը շահելու իշխանություն մրցակցություն մեջ: Հետագա իրադարձությունները դալիս են հաստատելու, «պահպանողական հայի» կասկածների իսկությունը: Օրթագեղում հայ երիտասարդների ձերբակալությունը, որոնք մեղադրվում էին ի նպաստ Զեյթունի հանգանակություն կատարելու համար, հարմար առիթ է դառնում, որ «զապիի» պետը Հասան փաշային և նրա հետ մեկտեղ Հայրապետ էֆենդիին մեղադրի՝ դավադրության մեջ՝ իրրև անբարեհույս ներկայացնելով «Ելզզի»՝ այսինքն սուլթանի առաջ: Գրողը ներկայացնում է սուլթանական բռնապետության վարած քաղաքականության բնորոշ իրավիճակներից մեկը, երբ կառավարությունը հասնում է իր գլխավոր նպատակի վերջնական իրագործմանը՝ առանձին-առանձին և յուրովի հաշվահարգար տեսնելով հայության խմբավորումների հետ: Վիպակի գործողություններում ներգրավելով սուլթանական վարչաձևի մեքենայությունների զրվագները, Արփիարյանը լայնացնում է սյուժեի տարածքը, այնտեղ տեղադրում ժամանակի սոցիալ-քաղաքական համապատկերը կազմող նշանակետեր: Գրողի համար կարևոր է դառնում ցույց տալ ոչ միայն հայության վիճակը և այդ վիճակից դուրս գալու պայքարի զրվագները, այլև թե ում դեմ է ուղղված այդ պայքարը, այն հակակշիռ ուժը, որի դիմադրության հաղթահարումը ճակատադրականորեն սխիտի միավորներ հայության տարբեր զանգվածներին: Պատահական չէ, որ վերջնական բեկումը Հայրապետ էֆենդին անդառնալիորեն ապրում է այն պահին, երբ երես առ երես հանդիպադրվում է հակառակորդ կողմի արդեն անթաքույց ահարկու էությունը: «Հայ մեծամեծները խորտակելու թըրքական քաղաքականության մը կասկածը շատոնց ունեցող» էֆենդին, ինքը հասնելով զոհի վիճակին, ըմբռնում է, որ դա ամբողջ ազգի բնաջնջման ծրագրի իրագործման մի մասն է: Արդեն բանտում, հոգիտանջ մտորումների մեջ, նրա հայացքի առջև են գալիս «պանդուխտ ճահիլներ», որոնց մասին ժամանակին ցավով հարցրել էր. «Խնչ երազներու անխոհեմ զոհեր կ'ըլլան (358): Հիմա նրա համար պարզ է դառնում, որ իր «խոհեմությունն» էլ ապարդյուն է եղել: «Երբեմն լսած էր, թե քաղաքական դատերու մեջ արդարություն չի փնտրվիր: Անշուշտ հայկական տագնապի միջոցին այդ ճշմարտությունը ինչպես ուրիշներուն՝ նույն և իրեն համար անգամ մը ևս պիտի հաստատվեր» (359): Եզրակացությունը մեկն է՝ աղետը համազգային է. «Ձարնված էր աղքատ հայը, զարնված է մտավորական հայը, պիտի դարնվիր և հա-

բուստ հայր» (360): Հերոսի ստարաբնույթ խոհերում այս ծանր եղբայրահասակները ոչ թե լուրջ սեփական դատապարտվածությունների անխուսափելիության գիտակցմամբ է թելադրված, այլ ամբողջ մի ազգի ճակատագրի իրական կոսմոսությամբ, որ վերջապես տեսանելի էր դարձել հերոսին:

Ուսումնասիրողներին անհամոզիչ թվացող այս շրջադարձը «լուսնափայլ էֆենդու» մտածողության մեջ⁷¹ իսկապես տիպական չէ, եթե հիմք ընդունենք միայն նրա սոցիալական հոգեբանությունը սլավոնականացման և զուգահեռ գործոնները: Սակայն դրանով կանտեսվեն վիպակի գաղափարազեղարվեստական շարժման համար վճռական դեր ունեցող սոցիալ-քաղաքական, պատմական, բացառիկ իրավիճակի հանգամանքները, որոնց կենսական տարածքում են զարգանում սյուժեի գործողությունները: Ե՛վ Տեր-Հուսիկը, և՛ Հայրապետ էֆենդին վիպակում ունեն սոցիալական հաստատուն նկարագրի և նրանց վարքագծի շեղումները պետք է բացատրել ոչ թե գրողի՝ գեղարվեստական ճշմարտության դեմ մեղանշումներով, այլ ժամանակի քաղաքական էքստրեմալ իրադրությամբ, որը կարող էր նպատակահարմար հերոսներին բացառիկ արարքներին:

Հենց այդպիսի բացառիկ հանգամանքների արդյունք է Հայրապետ էֆենդիի հայեցողության մեջ կատարված բեկումը: Ընդ որում հեղինակը շեշտը դնում է աստվածավախ ավանդապատհի զղջման հոգեբանական անցումների վրա: Պատահական չէ, որ էֆենդին ձերբակալման առաջին իսկ պահից տենդագին մտորումներում որոնում է իր «մեղքը» անցյալի զրվագներում՝ ձերբակալությունը դիտելով սրպես նախկինում գործածի աստծո արդար հատուցումը: «Կը պրպտեր իր կյանքը ու չէր գտներ իր խիղճը վրդովող մեծ հանցանք մը: Անցյալի այդ խուզար-

⁷¹ Գ. Ստեփանյանի վերլուծության մեջ հերոսը տեղադրվելով դասակարգային սկզբունքի սխեմայում իրեն «սոսկորա-վաշխառուական» դասի ներկայացուցիչ, բնութագրվում է որպես ոչ տիպական կերպար: Գրականագետը գրում է. «Զի պատճառաբանված էֆենդու հանկարծակի վերափոխվելը և ուխտի զնալը տեր-Հուսիկի մաս... Վիպակի վերջում ավելի անհամոզիչ է Արփիարյանը էֆենդին, որ սկզբում այնքան զգուշություն է հանդես բերում, նախադասությունների և բառերի և նույնիսկ վանկերի տառերի վրա ուշադրություն դարձնում, քաղաքական նույնախառն պայմաններում, ոչ միայն աշատ, համարձակ մտածում է «անբարեհույս» տարրերի հետ կապ հաստատելու, նրանց նյութական օգնություն ցույց տալու մասին, այլև իր հակասությունների սրամաղրությունները ազատ կերպով արտահայտում է իրեն շրջապատող պահպանողականների միջավայրում» (Գ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան, էջ 252—253):

կումին մեջ, օրին մեկը, մշուշուպատ քողի մը տակեն լալքին դեմք մը
 երեցավ, զոր հիշել թվեցավ: Այդ հիշատակը վանելու փորձ մը ըրավ:
 Բայց դեմքը չէր աներևութանար: Հետզհետե որոշ կերպարանք մը
 վառներ» (360): էֆենդիին անողոր Կետեղականություն մը հալածող
 հիշատակը Տեր Հուսիկի մտատիպարն էր: Պանդուխտ քահանան իր
 ազդեցիկ դեմքով գալիս է հիշեցնելու «վսեմափայլ էֆենդիին» իր նախ-
 կին ընթացքը. «Այս հիշատակները կցնցին, կխռովեն հոգին: Այլ չի
 տարակուսիր: Մահմեդականներէ ունեցած վախում՝ նախատած, հալա-
 ծած էր Քրիստոսի հավատարիմ ծառան, և անոր ցկյանս արքայմանը
 պատճառ եղած: Եվ աստված ալ իր պատիժը կուտար: Այլ հուղված,
 թուլցած, տկարացած, «մեղա՛ Տեր, մեղա՛» կգոչն սրտին խորեն:
 Զղջումը իր սիրտը կհանգարտեցնե: Կսկսի ուխտեր ընել. բանտին ա-
 զատվելուն՝ իր մեղքը պիտի քավե, տերտերը փրկել տալով» (360):
 «Զորավոր բարեխոսությունց» շնորհիվ ներման արժանացած էֆենդին
 իր պարտքն է համարում գտնել պանդուխտ քահանային: Նրանց հան-
 դիպումը կայանում է վանքի փոքրիկ խցում: Զղջման ու ափսոսանքի
 խոսքերը, որ արտասանում է էֆենդին քահանայի առաջ, անպատաս-
 խան չեն մնում: Տեր-Հուսիկը զգալով էֆենդիի «հոգին տանջող ցավը»,
 «ջախջախված մեծատունին հոգեբանական վիճակը, շուղեց զանիկա
 ջլատել: Ընդհակառակը՝ ջանաց զորացնել այդ հոգին, կազդուրել, վհա-
 տումն փրկել» (369): Այդ պահին Տեր-Հուսիկի մեջ խոսում է ոչ թե
 քրիստոնեական ներողամտությունը, այլ թշնամու դիմ միավորվելու,
 համախմբվելու պայքարի նպատակը: Տեր-Հուսիկը հասկանում է, որ
 էֆենդին «ուժ մըն էր, զոր շեղոքացման վտանգեն հարկ էր փրկել: Ա-
 պագային պիտի կրնար իրենց օգտակար ըլլալ» (369):

Վիպակն ավարտվում է Տեր-Հուսիկի և Հայրապետ էֆենդիի հրա-
 ժեշտի տեսարանով: Տեր-Հուսիկը պատրաստվում է մեկնել Երկիր, իր
 գյուղը, գուցե սա նրանց վերջին հանդիպումն է, սակայն նրանք բա-
 ժանվում են իբրև համախոհներ: Վիպակի սկզբում հեղինակը պատկե-
 րել էր վսեմափայլ էֆենտիին իր փառքի օրերում, եկեղեցում կիրակ-
 նօրյա պատարագին, որն ավարտվում էր ավանդական շապլ «ժամու-
 ցով»՝ զրամական նվիրատվությամբ: Վանքի խցում հրաժեշտի պահին
 ևս էֆենտիին մի քսակ ոսկի է դնում քահանայի ձեռքը, և տեսնելով
 Տեր-Հուսիկի ընդգիմազրությունը, բացատրում է. «Ժողովրդիկ համար
 վառող, հրացան գնե: Խոհանությունը զենքին մեջն է: «Որ ո՛չ սուր
 առցե, սրով անկցի՛» (370): Քահանան այս անգամ գոհունակությամբ
 է ընդունում այն իբրև «կարմիր ժամուց»:

Ինչպես տեսնում ենք, «դասակարգերի հաշտեցման» Արփիարյանին վերագրվող տեսությունը վիպակում այլ բովանդակություն է տալիս հայտում: Գրողն ամենևին էլ այն պատրանքը չունի, թե «վսեմաշուքները» կարող են դարձի գալ, հասարակությանը, ազգին նվիրվելու և վերջո պարզ է դառնում, որ Տեր-Հուսիկը իր ծրագրերում ավելի լի ապավինում, քան հարուստների նյութական օգնության հնարավորությունն էր: Արփիարյանի քննադատական վերաբերմունքի թվացող երկվությունը գալիս է պատմական-քաղաքական իրադրության, սոցալային կյանքի բարդությունից, թիւադրված է սոցալային հասարակական մտածողության հակասականությամբ: Ընդ որում այդ հակասությունը բազմապլան է, դրսևորվում է ոչ միայն սոցիալական, դասակարգային շերտերում, այլև կուսակցական, կրոնական կողմնորոշումներում: Հայ ժողովրդի միավորման, համազգային պայքարի ուղին բուռն գրողը ցույց տալով կեցության տարբեր ոլորտներում ի հայտ եկող տարակարծությունները, ձգտում է դրանցից առաջացող բախումների թուլացման: Մի դեպքում դա վերարկերում է «բռնու»՝ հեղափոխական տերտերի հետ կապված դրվագին, ուր հեղինակը գիտակցել է տալիս ոչ միայն կրոնական նախապաշարումների վտանգը, այլև «Աստվածաշնչի» քարոզները որոշակի ընտրությամբ ծառայեցնում ազգի ինքնօգնության, «ինքնապահպանության» պորձին: Բողոքական քահանային վիպակի սկզբում հանդիպում ենք դյուղում, ուր նա եկել էր «Տիրոջ խոսքին համար» ու արժանացել ծեծի: Նույն այդ «հալածյալ բռնուն», Տեր-Հուսիկը տեսնում է ապստամբների խմբերից մեկում և պարզ է դառնում, որ նրանք նույն, ընդհանուր գործի ղեկավարներն են՝ միավորված հայրենիքի ազատագրության սուրբ գաղափարով: Հիմա արդեն «տերտեր ու պատվելի մեկտեղ պիտի հալածվեն» հայության թշնամու կողմից. «Ու մեկտեղ բանտը նետվեցան պատվելի, տերտեր, ամերիկյան գոլենի պրոֆեսոր, պատանի, երիտասարդ, փերեզակ, ջուրեպան» (351):

Միավորման գաղափարի իրագործման մի այլ տարբերակ է սյուժետային ընթացքում Տեր-Հուսիկ-Արշամ գիծը: Արշամի հետ Տեր-Հուսիկի տարաձայնությունները արդեն վերաբերում են սոցալային հարցի լուծման ուղիներին: Հանձնիս Արշամի, Արփիարյանը վիպակում հանդես է բերել այն կուսակցական կողմնորոշման ներկայացուցչին, որը պորժոնեություն հենակետ էր դիտում եվրոպական պիտությունների միջամտությունը: Հեղինակը Տեր-Հուսիկի և Արշամի դրույցներում ու

վեճերում բացահայտում է երկու տարբեր դիրքորոշումներ, ժամանակի հասարակական մտայնության տարբեր ըմբռնումներ, ուր դրսևորվում են պատմական իրադրություն մեկնաբանման տարբեր հայեցակետեր: Ժամանակն ու իրադարձությունների ընթացքը ցույց են տալիս Տեր-Հուսիկի կասկածների արդարացիությունը: Եվրոպական տերությունների խոստումներին ապավինող Արշամի ոգևորությունը սկսում է նվազել. «Կտեանե՛ս, պարոն Արշամ, ո՛ւր մնաց ան քո Պերլինիդ դաշնագիրը, ո՛ւր է 61-րդ հոդվածը, ո՛ւր է պետություններուդ միջամտությունը: Ո՛ւր է, ո՛ւր է», — քահանայի այս հարցադրումներին նա ոչինչ չունի պատասխանելու: Վարժապետի «քաղաքագիտական տեսությունները» այլևս չեն համոզում քահանային: Նա պահանջում է Արշամից գործնական քայլերի դիմել: Այդ նպատակով էլ ուղարկում է նրան Պոլիս, որպեսզի «իրական կացության վրա ճշգրիտ գաղափար կազմեր», ապա ստանալով Արշամի «կրակոտ նամակը», ինքն էլ ուղևորվում է այնտեղ: Վարժապետի նամակում եղած ակնարկները՝ «Բանե՛ր պիտի ըլլային, բանե՛ր», վերաբերում էին նախապատրաստվող ցույցին, որի մասնակիցն էլ դառնում է Պոլիս նոր ոտք դրած քահանան: Ժողովրդի բազմության հետ նա հայտնվում է Պատրիարքարանում և հրճմանքով համոզվում, որ այս անգամ Արշամի խոսքերը իրական, գործնական են: Արշամն ու իր համախոհները եկեղեցու բեմից պայքարի կոչ են անում ժողովրդին. «Այսօր՝ էրզրում, վաղը՝ Մուշ, հաջորդ օրը՝ Վան ու ամբողջ Հայաստան: Պիտի ջարդե՛ն, Նղբա՛րք, պիտի ջարդե՛ն: Հիմի՞ էլ լռենք» (337): Ժողովուրդը խանդավառ ոգեշնչվումով, միահամուռ արձագանքում է կոչին ու հնչում են համազարկերը: Այդ նույն ժամանակ Տեր-Հուսիկի և բոլոր ներկաների հայացքի առջև Պատրիարքարանի պատից ցած է բերվում ու պատռոտտվում թուրան՝ թուրքական պետական զինանշանը. «Թուրա՛ն, թուրա՛ն, կգուար ժողովուրդը, թուրա՛ն պատռեցին»:

Տեր-Հուսիկ աչքերը պատը տարավ. թուրան իր տեղը չէր: Հայ ժողովուրդին ոտքերու տակ ճղակտոր կը տապկետեր մահմեդականության խորհրդանշանը: ...Ա՛լ կրնար մեռնիլ Փրկության օրը իր աչքերը տեսած էին» (338):

Քահանայի համար «թուրայի» խորտակումը ապացույց է դառնում պայքարի ուսուցիչ գործնականություն: Նա առավել վստահություն է լրջվում Արշամի ու ցույցի մյուս կազմակերպողների հանդեպ՝ համոզվելով, որ աղջային ազատագրության տեղեգծումները գործնական լուծում են ստանում:

Քահանայի վերաբերմունքը, նրա հերկմտանքը Արշամի գործելա-
րակի հանդեպ, մեծ չափով արտահայտում են իր՝ հեղինակի վերա-
բերմունքը հնչակյանների պայքարի ծրագրերի մասին:

Վիպակում վավերագրական ճշտությամբ վերարտադրվել է ոչ
միայն ժամանակի ընդհանուր քաղաքական մթնոլորտը, այլև գեղար-
վեստական իրադրություն կայուն քաղաքամաս են դարձել իրական
ղեկերը, պատմական իրադարձություններ: Դրանց արձանագրումով
հեղինակը խորապես հավաստի է դարձրել վիպակի գեղարվեստական
պատումը՝ դառնալով նորօրյա պատմության մեկնիչ: Արփարյանի
արձակի պոետիկայի համար հատկանշական այս գիծը, որի մասին
նշվեց նրա նախորդ գործերի առիթով, «Կարմիր ժամույց» վիպակում
գրեկորվում է առավել որոշակիությամբ: Կիարժեք ստուգության ձգտող
ռեալիզմի պոետիկայի հայտանիշները վիպակում իմաստավորվում են
նաև պատմական ճշմարտացիության չափանիշով: Հեղինակը հասնում
է իրակենթյան ռեալիստական պատկերման այն ներդաշնակ համա-
դրությանը, երբ ճշգրտության գեղագիտական առաջադրույթը ստանում
է գեղարվեստական ընդհանրացման բնորոշ գործառություն: Այստեղից
էլ վիպակի իրական-պատմական սուր հնչողությունը, որը սակայն չի
մնում փաստագրության նեղ սահմանում, այլ վերաճում է գեղարվես-
տականության նոր մակարդակի: Դրա լավագույն օրինակներից կարող
է դիտվել ցույցի նկարագրությունը: Այն իր մանրամասների ստուգու-
թյամբ ներկայանում է իբրև հավաստի վավերագրական ներդիր, որը
համարյա ամբողջությամբ համընկնում է տարբեր աղբյուրներում նույն
իրադարձության նկարագրությանը⁷²: Միաժամանակ դրվագը չի ընկալ-
վում իբրև սյուժե ներմուծված առանձին փաստ, այլ ներհյուսվում է
վիպակի գեղարվեստական կառույցին և իր հագեցվածությամբ ծավա-
լում գործողության ընթացքը՝ համաձայն հեղինակի հետեղական-
կանխագրույթի: Դրվագում մասնակից հերոսների մեջ կարելի է ճա-
նաչել իրական դեմքեր, որոնց հեղինակը չի անվտանգ⁷³, բայց հանդիս

⁷² Տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, էջ 233—234, Հ. Ճանկուլյան, Հի-
շատակներ հայկական ճգնաժամեն, մասն. դ. Պոլիս 1913, էջ 31, Հ. Ի. Վարդանյան,
Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանք-
ները XIX դարի վերջին քառորդում, Իրևան, 1967, էջ 186—187:

⁷³ Հիշենք, որ այլ գեղերում այդ հերոսները հանդես են բերվել նաև իրենց անան-
ներով, ինչպես օրինակ «Ոսկի աղբյուրներում» կամ ավելի վաղ «Կյանքի պատկերնե-
րում»:

է բերում այնպիսի բնորոշ մանրամասներով, որոնք հուշում են նրանց ու վինկը: Այս դեպքում հեղինակը պատկերման ճշմարտացիութեան հասնում է նյութի մատուցման մի նոր եղանակով: Նախապես օտարելով իրեն մասնակից լինելուց, նա պատումը տանում է հրերոգ դեմքով, իր հերոսի հայացքով ընկալելով իրադարձությունները: Իրական անձնավորությունների արարքները փոխանցվում են վիպակի հերոսներին՝ հայտնի դարձնելով նրանց նախատիպերը կյանքում:

Ինչպիսի տեսնում ենք, Արփիարյանի համար կարևոր է եղել ոչ միայն իրադարձության ճշմարտացի վերարտադրումը, այլև նրա գեղարվեստական վերացարկման պայմանը, որին նա հասել է օգտվելով ռեալիստական պատկերման բազմադան հնարավորություններից: Կենսափաստերի գայթակղիչ խտությունից խուսափելով, նա վիպակի համակարգ է ներմուծել լիարժեք հավաստիություն այն հայտանիշները, որոնցով բնութագրվում էր ժամանակի հայ իրականությունը՝ վերստեղծելով այդ իրականության գեղարվեստական նկարագիրը:

«Կարմիր ժամույց» վիպակը գրողի գաղափարական նպատակաւղացութեան և ստեղծագործական նոր մղումների արտահայտություն էր: Այստեղ դրսևորվել են և՛ գրողի նոր հայեցակետը վիպական տվանդությունների հանդեպ, և՛ ժամանակաշրջանի առանցքային պրոբլեմների ընկալման նոր անդրադարձը՝ իբրև գաղափարական առաջադրույթ ու գործնական ծրագիր: Ազգային անկախության, բնատիրությունից ազատագրվելու, հայրենասիրության գաղափարները վիպակում ստույգ են արդիական հնչողություն, ուրույն մարմնավորում՝ պայմանավորված ժամանակի հասարակական-քաղաքական բարդ իրավիճակի առանձնահատկություններով:

Հեղինակի մտահղացման նպատակաուղղված հրատապությունը հասավ իր նպատակին: «Կարմիր ժամույց» վիպակը լայն արձագանք ունեցավ զրական հասարակական մտքի ոլորտներում: Նրա գաղափարաբեկարվեստական ընդգրկման սահմանները նկատի ունենալով Նալոբյանը վիպակն արժեքավորելով իբրև «մի բացառիկ հրեություն այդ պայմանների մեջ և դրանով՝ ավելի ևս ուղադրություն արժանի»⁷⁴: Գնահատման նույն հայեցակետից էր ելնում Վ. Մալեգյանը, գրելով, թի

⁷⁴ Ս. Հակոբյան, Արփիար Արփիարյան, Կյանքն ու դրական գործունեությունը, էջ 30:

«Կարմիր ժամուցը» անդուգական գլուխգործոց մըն է՝ ուր հայ հեղափոխական կյանքի առաջին դրվագներեն մին ամենին կենդանի գույներով պատմված է»⁷⁵։

Մկրտիչ Պարսամյանը բնութագրում է երկը իրրե «քաղաքական-հեղափոխական մթնոլորտը և անոր հոգեբանությունը ներկայացնող վեպ»։ Ուշագրավ է, որ նրա գնահատության մեջ ընդգծվում է հեղինակի անհատականության ինքնատիպ դրսևորման խնդիրը. «Հանրային և հեղափոխական մարդն է, որ իր կնիքը դրած է այս գործին վրա»— գրում է նա։ Եվ ապա շարունակում. «Քաղաքական և հեղափոխական կյանքի մեջ երազն ու իրականությունը շատ անգամ իրարու հետ շփոթող զրազետը, կմտնե այլևս ժողովրդի հոգիին ներս և տարիներու իրեն հետ պտցուցած մարդկային էակներու սովերնները կը սահեցնե այդ գործին մեջ։ Ժամանակաշրջանի և հոգեբանության մը գրական արձանը կկերտե»⁷⁶։

«Կարմիր ժամուցի» գնահատումները միանշանակ չեն եղել, իհարկե, ո՛չ իր ժամանակին, ո՛չ էլ հետագայում։ Նկատվել են և գործի թուլությունները, որոնք բացատրվել են հեղինակի դադափարական հակասություններով, կամ (նկատի ունենալով գեղարվեստականության պլանը) կատարման աճապարանքի, հապճեպության պատճառներով։ Սակայն անգամ վերապահումներով տրված գնահատումները միավորվում են մի ընդհանրությամբ. վեր է հանվում և բացահայտվում գործի կարևոր առանձնահատկությունը, որով պայմանավորվում է նրա դրական-պատմական անհերքելի նշանակությունը։ Խոսքը վերաբերում է արդիական պատմականության այն խոր զգացողությանը, որով Լիփիարյանը կարողացել է հաղորդել ժամանակի, ազգային իրականության, նրա հասարակական հոգեբանության լայն շունչը։ Եվ արդարացի էին նրանք, ովքեր ոչ միայն տեսան իր ժամանակին ունեցած նրա նշանակալի արդաստեբր դերը, այլև վիպակի ներգործուն երկարակեցությունը։ Այսօր արդեն ակնհայտ փաստ է, որ հեղինակին հաջողվել էր հաղթահարել մի նյութի դիմադրություն, որի գեղարվեստական մարմնավորման որոնումները շարունակվող լինելիություն են։

⁷⁵ Հուշարձան ողբացյալ Արփ. Արփիարյանի, Գահիրե, 1911, էջ 14։

⁷⁶ Արևմուտք, Փարիզ, 1950, № 162։

Արփիարյանի գրական ժառանգության ամբողջական պատկերը չբացնում են ծավալային փոքր ձևի «Օրհնյալ գերդաստանը», «Ազգիս բարերարները», «Ծովուն հետ» և մի քանի այլ գործեր, որոնք ժամանակին հրապարակված լինելով («Հայրենիք», «Նոր կյանք» պարբերականներում, հետագայում ամփոփվել են 1931 թ. Փարիզում լույս տեսած «Պատմվածքներ ու վիպակներ» ժողովածուում:

Ե՛վ «Օրհնյալ գերդաստանը», և՛ «Ազգիս բարերարները» բնորոշվում են ժամանակի հասարակական-քաղաքական խնդիրների արծարծման՝ Արփիարյանին հատուկ բաց շահարկման արտահայտչաձևով: Ուշագրավ է, որ հրկու գործերն էլ ժանրային իմաստով միջանկյալ տեղ են զբաղում պատմվածքի ու ակնարկի սահմաններում: Իրենց հրապարակախոսական լիցքով, հրգիծական պատկերման շեշտվածությամբ սրանք ընդհանուր եզրեր են ի հայտ բերում գրողի «Օրվան կյանքեն» քրոնիկների, «Ժամանցների», ակնարկների հետ, իսկ գեղարվեստաէականացման բնույթով հարում են հրգիծական պատմվածքի պատկերման արտահայտչաձևերին: Ակնհայտ է նշված գործերի գեներտիկ կապը Արփիարյանի ողջ ստեղծագործությանը բնորոշ առանցքային թեմաների հետ: Այստեղ ծանոթ են բովանդակային տարրերը, մոտիվները, կերպարները, որոնք գրողը մարմնավորել է իր ստեղծագործության տարբեր փուլերում, սակայն յուրաքանչյուր անգամ գտնելով և՛ գաղափարական նոր հայեցակետ, և՛ պատկերման նոր միջոցներ: Զարմացնում են գրողի ստեղծագործական հնարավորությունների, խորմ լուծումների ասնականալ հայտնությունները, որոնք մինչ այժմ վրիպել են ուսումնասիրողների տեսողությունից⁷⁷: Հրապարակախոսական և գեղարվեստական պատկերման տարրերի համադրումով նա կառուցում է խնդրատիպ սյուժեներ, ուր օգտագործվում են ամենատարբեր հնարաններ:

«Օրհնյալ գերդաստանը» սկսվում է պատումի հավաստիություն հատկանշող մամուլի քաղվածքով, որը հրատարակել էին «Բառորդ դար

⁷⁷ Նախորդ ուսումնասիրողները բավարարվել են միայն հիշատակելով «Օրհնյալ գերդաստանը», «Ազգիս բարերարները» բացառություն է կազմում Մ. Գարսամյանը, որն Արփիարյանի ստեղծագործական հոգեբանությունը բնորոշող գիտարկումներում տեղին է գտել անդրադառնալ «Ծովուն հետ» էսսեին: Տե՛ս՝ Արևմուտք, Փարիզ, 1950, № 151, № 152:

մը առաջ Կ. Պոլսո հայերեն թերթերը ազգային լուրերու բաժնին մեջ»։ Ազգարարվում է հանգուցյալ Կարապետ էֆենդի Գարակյոզյանի կտակի մասին, որով նա 40000 ոսկի էր հատկացնում «վարժարանի մը հաստատութեան» համար։ Սրբազան պատրիարքը օրհնում է բարերարի հիշատակը և «երախտագիտութեան քվե տալիս համայն Գարակյոզյան ազգասեր տոհմին» — Օրհնյա՛լ գերդաստան» (3)։ Ապա հետևում է հաջորդ տեղեկութունը. «Քառորդ դար մը վերջ, 1896-ին, Կ. Պոլսո հայերեն թերթերը...» և կրկնվում է ճիշտ նույն կտակը, այս անգամ հաջորդ բարերարի՝ Տիգրան էֆենդի Գարակյոզյանի անունով, որը նույնպես օրհնում է պատրիարքը՝ տարածելով մաքուր գերդաստանի վրա. «Օրհնյա՛լ գերդաստան»։ Կտակների մասին լուրերը շարունակվում են պարբերաբար, «քառորդ դար մը վերջ» և ավարտվում մշտական դարձած ողջ գերդաստանի օրհնանքով, որի պարողիական հնչողութունը արդեն ակնհայտորեն բացահայտվում է հեղինակի «անկողմնակալութեամբ» պարտավորեցնող «նաև ազատական թերթի» տեղեկութեամբ։ Եվ պարզվում է, որ «հասարակութունը անմիջապես մաղթանքներով ազգային բարերար կը հռչակե Կարապետ Գարակյոզյանը և ընտանիքը՝ չհիշելով գոնե ազգային առածը՝ «կեր ու ապա դոհացիր»։ «Քառորդ դարերը» գումարվում են, բազմապատկվում, ոչ մի վարժարան այդ կտակներով չի հաստատվում, սակայն «անմահ բարերարի» տիտղոսը «օրհնյալ գերդաստանը» շարունակում է կրել։ Արփարկյանը մերկացնում է կեղծ բարերարութեան «հին զավեշտախաղն» ու նրա հերոսներին՝ երևույթը դիտելով հասարակական կառուցվածքի ներքին շղթայական օղակներում։ Սպանիչ ծաղրի են ենթարկվում, բռնադատվում ոչ միայն «վսեմափառները» դասը, որին հատուկ էր «ազգին ծառայելու» նմանօրինակ վարքագիծը, այլև եկեղեցին, «հանրային կրթութեան պաշտոնատուներ», հաստատութեաններ, որոնք կոչված էին տնօրինել կտակների դործադրումը։ Ուշագրավ լուծումով է բնորոշվում ավարտը, ուր հեղինակը հավասար պատումի նպատակամիտված ոճից անցնում է հիսլերբուլային ալլաբանութեան հնարանքին։ Իրական հերոսներն իրենց իսկական անուններով իրական ժամանակից ու անդից փոխադրվում են «ասհղ դատաստանի» օրը»։ «ուր Հայր մատված գահը բազմած, աջ կողմը Որդին, ձախը Հոգին, կդատե մարգկեղին արարածները «ի սկզբանե աշխարհի զկատարած»։ Երբ հասնում են Գարակյոզյան ազգանվանը, հայտնվում է աշխարհի վերջն իր փողով ազգարարող Գաբրիելը՝ ձեռքին «տիեզերքի վերջին օրվան վերջին հայերեն օրաթերթին վերջին լուրերը», ուր կարգում է. «Պաշտոնապես Ամեն Ս.

Պատրիարք հոր հանձնված ըլլալով Կարապետ Օրհնյալգերդաստան-
յանին կտակը, որով հանգուցյալը իր հարստութեան 1/3 մասը... Ավի-
ւորդ է շարունակութունը արտատպել. ուզողը կրնա դայն գտնել տա-
նիններորդ դարու վերջին քառորդին աշխարհիս մինչև վերջին օրվան
հայերեն թերթերուն մեջ» (7): Բողոքում են անիրավութեան զոհերը և
Հայր աստվածը որոշում է պատասխանատվութեան կանչել Պատրիարք-
ներին, քանի որ «առանց անոնց հաւանութեանը ոչ եկեղեցիներս կը-
պրդծվին խաբեբայութեամբ, ոչ ժողովուրդը ստութեաններէ զոհ կիր-
թա» (8): Պատրիարքները՝ Ներսես Վարժապետեան, Մատթեոս Իգմիր-
յան, Տեղապահ Բարթողիմէոս Արքեպիսկոպոս, Կաթողիկոս Մաղաքիա
Օրմանյանը ներկայացվում են ընդամենը մեկ-երկու բնորոշ գծերով,
որ սակայն բացահայտում է ըստ էութեան նրանց վարքագիծն ու
գործունեութիւնը: Եթէ Վարժապետեանին ներկում է «մեծատուններուն
«իշ մը շատ երես տալը», նկատի ունենալով նրա ծառայութեանները
աղգին, ապա մշուսների քննադատութեանն արդեն հասնում է անխնա
գրոտնակի: Բարթողիմէոսը սարկաստիկ ծաղրի է ենթարկվում իր
թրքասիրութեան համար: Նա թուրքերեն է խոսում անգամ Աստծու առ-
ջև. «Միքայիլ կը վազի կու դա, կըռնե վեր կհանի Բարթողիմէոսը:

— Մա՛րդ, Համիդին առջև չես, Աստծո առջև ես, անոր համեմատ
խոսես...» (11): Օրմանյանը բնութագրվում է իր քաղաքագիտական խո-
րամանկութեաններով, որոնք, սակայն, ունեն միայն շահադիտական
նկատումներ, «Ազգին հավատացուցի, որ կտաւը պիտի գործադրվի,
սուլթանին հավատացուցի, որ պիտի չգործադրվի, և կաթողիկոս եղաւ»:
(12): Այնուամենայնիվ Հայր աստվածը ներում է շնորհում բոլորին,
լավութեամբ գտնելով աշխարհում նրանց կրած փորձութեանները՝ մեղա-
ւոր դատելով «ընչաքաղց մեծատուններուն»: Ահեղ դատաստանով
նրանք դժոխք են ուղարկվում՝ կոչվելով արդեն «անիծյալ գերդաստան»:
«Օրհնյալ գերդաստանը» Արփիարյանի անցյալ և նոր գաղափարադե-
ղարկատական մտահոգումների ստեղծագործական մարմնավորման
խնքնատիպ նմուշն է: Դրողը ցուցադրում է հրապարակախոս-երգիծա-
բանի իր անուրանալի տաղանդը ոճական ուրույն մակարդակով՝ հա-
մարդեկով ռեալիստական պատումի ընթացքը ֆանտաստիկական գրո-
տնակի արտահայտչաձևի հետ: Սյուժետային իրադրութիւնը, հերոս
ները, գաղափարական նպատակամիտումը դրսևորում են ամբողջական
ներդաշնակութուն Արփիարյանի գեղարվեստական աշխարհի հետ:
Անսպասելի ձևը խտացնում, շեշտում է հեղինակային կանխագրույթի
իրակահատեւը: Բարձրագույն ատյանին հանձնելով կեղծ բարերարնե-

րին, գրողը գրողտեսկային հակադրութեամբ ոչ միայն խորացնում է ժընշաքաղց մեծատուններին» խոսքի ու գործի հակասութեանը, այլև արդար դատաստանի անխուսափելիութեամբ ազդարարում է նրանց դատապարտման անհրաժեշտութեանը:

Թեմատիկ ընդհանրութեանը, որ ակնհայտ է արդեն վերնագրից՝ «Ազգիս բարերարները», հասկանալու է հաւ մյուս գործի պարոդիական-գրողտեսկային հնչողութեանը: Գրողի անխնա մերկացնող քննադատութեամբ բացահայտվում է հասարակական մի ամբողջ խավի խտացված տիպական արտահայտութեանը: Այստեղ գրողն իր առաջադրած գեղարվեստական խնդրի լուծման է հասնում մի ժողովի ատենադրութեան հրատարակութեամբ, որի մասնակիցներն ինքնադրսեւորվում են բացառապէս սեփական խոսքի միջոցով, առանց որևէ հեղինակային միջամտութեան:

Նվորդայում հիմնված հայ երեսնաների որբանոցներից մեկի տնօրենը դիմում է հայ վաճառականներին՝ նյութական օժանդակութեան ստանալու: Հարուստները հարկ են համարում աստան գումարիկ, քանի որ «նախ իրման ինչ ինչ բացատրութեաններ պահանջվեցան՝ առաջարկը նկատողութեան տալու համար»: Ինչը երեւի վաճառականների և տնօրենի երկխոսութեան արձանագրութեանը աստիճանաբար բացում է ազգային «գործիչների» բարերարութեան կեղծ, հակաժողովրդական էութեանը: «Բարերարութեան» դիմակը պատուհլով, գրողը ցույց է տալիս իր շահասիրութեան և մորթապաշտութեան մեջ ունեցած, ազգային նկարագիր ու մարդկային գութ կորցրած մի խավի մտածողութեանն ու հոգեբանութեանը: Փոխանակ կարեկցելու և ինչ-որ շափով հոգալու որբերու կարիքները, «երեւի էֆենդիները» սարսափահար են արդեն միայն այն մտքից, որ որբերը «գեպը պատահած տեղվանքներն են», ուրեմն և հիշում են իրենց նահատակված հարազատներին և, որ կարեւորն է, մեծանում են հոգում պահած վրեժի զգացումը: Ծանոթանալով դպրոցում ուսուցանվող առարկաներին, նրանք խուճապի են մատնվում, որ որբերը երգեցողութեան են անցնում, հայոց պատմութեան, և նույնիսկ մարմնամարզութեան. որովհետեւ «ատանկ բաները կովի պատրաստութեաններ են... Անանկ արվեստներ սորվեցնելու ես, որ մեջը դանակ-մանակ, սուր-մուր, ասեղ-թուփու, պիղ-միզ շմտնեն» (23):

Իրենց զգուշավոր վախկոտութեան մեջ ժողովականները վտանգավոր են տեսնում հենց այն հանգամանքը, որ որբերը ջարդերի վայրերից են՝ Այնթապ, Մարաշ, Ադանա, Զեյթուն, Վան, Մուշ... «Մեզի ծող-

րելով և ևեր ես Աստուծո՞ւ գեշին գեշն են՝ Աղգին բոլոր աղետները առ քաղաքներուն երեսն են» (20)։ Ապշահար տնօրինի այն հարցին, թե «Կիլիկիայէն շառնիմ, Հայաստանէն շառնիմ, Փոքր Հայքէն շառնիմ, անդին ի՞նչ մնաց», նրանք պատասխանում են. «Հայտն խթլիսն եկե՞ր ես, որ պիտի երթաս տերութեան ջիղերուն դպած տեղերին առնեալ Մինչև Չինուժաշուն հայ կա ա՛ռ ու ա՛ռ»։ Նրանք խրատում են տնօրինին «ջարդ» բառը շարտասանել անգամ. «Մյուսո՞ւ, մատակաւ խոսե՛։ Ամեն բան իր պատշաճ լեզուն ունի. ասանկ բաներուն կ'ըսեն՝ ապրին հանդիպած են» (20)։ Խեղճացած տնօրինը պատրաստ է համաձայնել թեկուղ այդ ձևակերպմանը, միայն թե վերջապես հասնեն բուն խընդրին՝ որբերի հարցին։ Սակայն «բարերարները» իրենց բարեհաճ հովանավորութեանը կարող են արժանացնել... միայն «շենքով-շնորհքով որբերին», այսինքն, երբ «Մարդը կհիւանդանա, խոստովանանքը կըլլա, հաղորդութեանը կառնե, խելքը գլուխը անկողնին մեջ հալին կավանդե, եկեղեցական արարողութեաններով կտանին, կթաղին. ոսանեկ կանոնավոր մեռնողին ո՞վ բան կըսե։ Աստուծո՞ւ ձգած տղաքն ալ շենքով շնորհքով բոլր են, մեղքցիկու ալ արժանավոր։ Ասա՞նկ որբեր առնելու ես։ Մեյ մըն ալ, ի՞նչ ըսել է առ աարիքը տղաք առնել, որ մտքերին բաներ մը դրած ըլլան... երթան բուն մըն ալ իրենք հանին, վրեժ լուծենք բսելով, ինչպէս բերնովդ խոստովանեցար։ Անոնք ալ պատիժին շուտ կգանն, բայց ի՞նչ օգուտ, անոնց տղաքն ալ նորին ասանկ մեր վրա կը մնան» (21)։

Գրողի դառն հեզմանքը այս արձանագրութեան մեջ քայլ առ քայլ վերափոխվում է սարկաստիկ զրոտեսկի, որն իր կուլմինացիոն վախճանին է հասնում «բարերարների» առաջադրած պայմաններում։ Խստիվ արգելվում է պահել որբեր, որոնց անունները կարող են աղգային դիտակցութեան որեւէ ակնարկ ճիշեցնել կամ հայրենիքի հուշը արթնացնել, իսկ ռուսացանվող առարկաներից ընդունվում է միայն կրօնի պատմությունը. «Նայե՛, քրիստոնիսականին խոսք չունինք։ Աղեկ հոգ տար։ Ա՛ն խոնարհութեան, համբերութեան, հեղութեան, հնազանդութեան պատվիրանքները, իշխանութեան Աստուծո՞ւն ըլլալուն ճշմարտությունը, թագավորին հովատարիմ շեղողները դժոխք կերթանը, «ծառայք հնազանդ լերուք տերանց ձերոցը», հապա ան մեկ երեսիդ զարնողին մյուսը դարձուր պատվակա՛ն խրատը, մարգրիտներ են, մարգրիտնե՛ր։ ...Բայց Հայոց Պատմություն ըսվածին անունը պիտի չլսվի. արմատեն, արմատե՛ն (ձեռքովը մանգաղի պէս կհնձե)։ Հայկ, Արամ, Տիգ-

րան, Լևոն, չբլլար: Ազգին բոլոր աղետները տա Հայոց Պատմութեան
հրեանն են. բարով խեղով չբլլար» (22):

Փոխարենը առաջարկվում է սուաջին տեղը բերել օսմաներենը և
վերջապես ողորմածորեն հայտնվում է, որ որոշումները ընդունելու
գեսլքում «մեջերնիս հանգանակութունն ընկող քեզի ամիսը օսմանյան
ոսկի մը կու տանք»: Տնօքենը հուսահատ ու հիսաթափված հեռանում
է, իսկ ժողովականները «երախտամոռության երեւոյթի» հանդեպ «ար-
գար» զայրույթի մեջ, եզրակացնում են. «Եկուր, սա աղգին բարիք
ըրեւ — Աս ինչ է էֆհնտիւմ, քաշածնիս, սա ի՞նչ է, աշխարհքիս հոգը
մեզի Ե՛ն տվեր: Բարերար եղիր, որ էշ բլլատ: Հայտե երթանք մեյմէկ
պիրա խմենք, բիշ մը պաղշկինք: Էօֆ սա ազգին ձեռքին քաշածնիս
(օձիքը թոթվելով կմկնին)» (24):

Գրողի անխնա վրձնահարվածներով ստեղծված ծաղրանկար-խրմ-
բանկարը ներկայացնում և նշալակում է քաղքենիական գաղջութեան
մեջ թաղվող ջալամային հոգեբանության դրսևորումները, որոնք կրում
են ապաղգանացման, ստրկամիտ գիտակցության վարակի բացահայտ
ախտանշանները: Եվ որ կարևորն է, Արփիարյանի քննադատութունը
ուղղվում է բոլոր ժամանակների համար վտանգ ներկայացնող հասա-
րակական մտածողության այս որակի դեմ, դառնում ահագանգ ու ան-
հաշտ պայքարի կոչ:

Որոշակի հետաքրքրութեան է ներկայացնում նաև ժողովածուում
ամփոփված «Ծովուն հետ» էսսեատիպ քնարական խոհը: Այն տարբեր-
վում է «չ միայն քննված նախորդ երկու դործերից, այլև առանձնակի
տեղ ունի գրողի ողջ գեղարվեստական ստեղծագործութեան մեջ: Զա-
նաղանութունը պայմանավորված է ամենից առաջ գործի քնարական-
խոհական հագեցվածութեամբ, հուզական մեծ լիցքով, որ բերում է գա-
ղափարագեղարվեստական բովանդակության նոր շերտեր, բացում գրո-
ղի ստեղծագործական հնարավորութունների դրսևորման ևս մի էջը, և
որ կարևորն է, նյութ է տալիս նրա ստեղծագործական անհատականու-
թեան դիտարկումների համար: «Ծովուն հետ» էսսեն շարադրված է
ճանապարհորդական նոթերի ձևով, 1897 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնից
Ծգիպտոս ուղևորութեան ժամանակ: Ճանապարհորդութեան այդ մի քա-
նի օրերը Արփիարյանի բուռն ու բաղմաղբաղ կյանքի տյն հազվագեպ
ժամանակահատվածներից էին, երբ նրա համար վերջապես ստեղծվում
է հաբեբերական անդորրի երկար սպասված պահը, և նա կարող էր
թղթին հանձնել արգեն ոչ թի օրվա, ժամանակի հրատապ պարտա-
դրանքով թիպարված խնդիրներ, այլ անձնատուր լինել մարդ-արվես-

տագետի խոհերի ու զգացումների աղատ հոսքին: Հենց այդպիսի զգացողության է տրամադրում օրագրության սկիզբը. «Հինգշաբթի, իրիկվան ժամը 5: Էքուաթեոր ծանրադանդաղ հանդարտությանը կանջատվի ժողիկեթի քարափեն. վերջին բարե մը Մարտիկյի բարեկամներու, որոնք ալ կստվերանան, ու միս մինակ կմնամ ծովուն հետ, սրտի մեծ գորավիզը, մտքի մեծագույն ներշնչարանը:

Շոգենալին խելքը կոնգնած, կգիտեմ մարը մոռնող արևը: Հմայքը, որ կբխի կրակի, կապույտի անուեն զուրկ հրաշազան գույներու խառնամառն կիտվածեն, կարծես կամաց-կամաց կը պարպն ուղեղս, կոշնչացնե միտքս: Անէության իրականությունն է, որ կվայելիմ, սիրտս ողողված անպատում հրճվանքով մը, որուն ինչ ըլլալը չեմ գիտեր, չեմ զգար: Երջանկությունը ա՛յս է արդոք» (34): Սակայն կարճ է տևում ծովի անհունության մեջ վերասլաց անանձնացման սլահը. իրականությունն իր հակասականության մեջ հառնում է և այստեղ: Գրողի հայացքն առնում է ծովն ապականող «բնության վիժումներին», ջրերում լողացող «արուզ, ծուռումուռ բունների», իսկ նավի տախտակամածին հայտնվում են Եգիպտոս գնացող «Ֆես» կրող իշխաններ, արևելցի «բռննոներ», որոնց երևելքը արդեն միանգամայն սթափեցնում է նրան. «Ու կմտաբերեմ.— Անգին, քիչ մը հեռուն, հարեմներու խորը թաղված այս արարածներն են, որ աղգություններու, ժողովուրդներու կյանքին բացարձակ միահեծան տերերն են... Բայց հեռո՛ւ ընկերային իմաստասիրությունը, գոնե ծովուն վրա մոռանք պահ մը իրականությունը: Չափադա՛նց հասարկություն է բուսական մոռացում մը: Բայց ուրիշ ի՞նչ հաճույք մոռացումեն զատ» (35):

Մոռացման հաճույքի պահը, որին ձգտում է նրա հոգնատանջ միտքը, դառնում է հակադրման մի դիտակետ, որից առավել ցցուն ու անհաղթահարելի են դառնում իրական կյանքի աղդակները: Նավն իր ուղևորներով ներկայանում է գրողին նույն իրական կյանքի հակասությունների ժամանակավոր օթևան: Արևելցի իշխանների հետ, սակայն նրանց հարմարավետ նավախցիկներից հեռու, շոգենալի ծայրում աղքատներն են տեղավորվել: Գրողն իր մոլոր քայլերն է ուղղում դեպի այնտեղ, «ուր բաց օդին մեջ կգիշերե աղքատ ճամփորդը, առանց դիտնալու, թե օդը, որ կշնչե հոն՝ իր բարեբարն է»: Եվ կրկին նրա «իմաստասիրական մտածությունների» հոսքն ընդհատում է հոգու ու մտքի նույն գալարումը: Մալապատիկ նստածների խմբից նրան են հասնում իսլամական աղոթքի ռեգային հնչյունները, որոնք վերադարձնում են

այրող հուշերի գիրկը. «Օ՛, այդ զլխի տատանումներն էին, այդ ռնգանվազ երգերն էին, որ ընկերացան մեր ջարդերում» (35):

Գրողի գիտակցությունը հեռու է ազգատյացության սև մաղձի ճընշումից, կարեկցանք ու ցավ կա նրա հայացքում դեպի այդ աղքատները, սակայն արնաքամվող վերքի է նման հեռավոր հայրենիքի ու նրա տառապած ժողովրդի վիշտը. «խղճի կատարյալ անկասելիության ջերմ բարեկամ, առանց ո՛հէ ընդամենի, բայց և այնպես ի լուր այդ աղտթքներուն կղգամ, թե սիրտս խուլ ատելությամբ մը կսկսի լեցվիլ ընդդեմ այդ ողորմելիներուն, որ անկեղծ հավատացալներ ալ են»:

Իրարամերժ զգացումներով փոթորկվող նրա հոգին փորձում է սփռվել քրիստոնեական կիրակիի պարուրող փիլիսոփայական հանդարտությամբ: Հազարամյակներով սրբագործված պատարագի՝ ծովի վրա կատարվող խորհրդավոր արարողությունն անգամ անկարող է մոռացնել տալ իրականությունը: Ավելին, քրիստոնեական կիրակին դառնում է առիթ արդեն բոլորանվեր տրվելու հայրենաբաղձ կարոտին, բանի որ այն «...մեզի, հայերու համար ալ սրտակցության դերազանց հուշարարն է: Ծովուն վրա ըլլաս, թե ցամաքին, ազատ թե բռնաւոր, կիրակի օրը հոգուդ թեկնովը կերթաս կմիանաս Հայրենի երկրիդ, տիեզերքի շորս կողմը թափառահած հայուն կյանքին հետ: Նույն կոչնակն է, որ նույն պահուն կը հրավիրե ամեն Հայ հայրենի տաճարը, նույն մրմռունջներն են, որ սրտերը կգալարեն, նույն մեղամաղձությունը, որ ամենքն ալ կհովանավորե: Եվ հիշատակը կտանի քեզ հեռուները, շատ հեռուները...» (36): Հայի համար կրոնական տարեցույցը ձեռք է բերել սեփական, անհատական խորհուրդ, կապվել նորօրյա զեպքերի ընթացքին, յուրաքանչյուր անգամ իրենով նշանավորելով աղգային արհավիրքի մի նոր թվական:

Գրողի բորբոքուն միտքը որոնում է միանգամայն ուրույն երևույթի պատճառական կապը ու գտնում այն ժողովրդի դարերով շարունակվող պատմական հոգեբանության շերտերում: «Որքա՞ն հեռուները կտանին ինձի այս զգացումները. ու կսկսիմ փնտրել այն գաղտնիքը, թե ինչո՞ւ ավանդություններու քաղցրությունը պետք է այդքան սիրենք՝ երբ մեր մտածությունները մեր հայրերու մտքեն բոլորովին տարբեր ուղղության մեջ են»: Աղգային հոգեբանության յուրահատուկ զրսևորումը ժողովրդի ինքնապաշտպանության ուղիներից մեկն է դիտվում: Հայրենաբաղձության, հիշատակների կարոտախտի մեջ նա տեսնում է գոյապահպանման հույսը: Նավի վրա բուն դրած ծիծեռնակի խորհրդանշա-

կան պատկերը գրողը նմանեցնում է իր ժողովրդի հասարակական մտածողությանը: Թռչունը ամեն անգամ թռածում է դեպի հեռունքը, ու թվում է, չի հասնելու այլևս նավին: «Փորձառուները սակայն կպրնդեն, թե անոր սիրտը միշտ «իր բունին» հետ է. կդառնա, կդառնա՝ նորեն հոն կուգա. ու իրավ ալ քանի մը վայրկյանն եկավ նորեն հանգչեցավ իր բունիկը: Քիչ մը այս թռչունին չե՞նք նմանիր մենք Հայերս ալ: Մտքերնիս ո՞րքան նեղ կգտնի ազգային-կրոնական տվանդություններու նավը. ու կուզե թուիչ առնել, անհունության մեջ սավառնել: Փորձերը կընենք և սակայն ետ կդառնանք նորեն նավը: Թռչունը բնազդով իր կյանքին վտանգը կզգա անհուն ազատության մեջ, ու կփնտրե իր անքոյթ ապաստարանը, ու մենք ալ անհուն ազատամտության մեջ ազգայնության կյանքի վտանգը երբ կզգանք, նորեն ետ կդառնանք» (38):

Արիւնքայանի այս բացատրության մեջ նաև իր՝ գրողի ստեղծագործական ու հասարակական հայեցողության, համոզումների ազդակներն են բացահայտվում: Բազմազան ու խոր հետաքրքրությունները, տարբեր ուսմունքների ու համաշխարհային գրականության քաջատեղյակությունը կարող էին ուղղել նրան և ստեղծագործական այլ ոլորտներ, սակայն հայրենիքի, հայ ժողովրդի փրկությունը մնում է այն միակ գաղափարը, որին նա անմնացորդ նվիրում է իր գիտակցական ողջ գործունեությունը:

Էսոսի եզրափակող տողերը այս մտքի հաստատումն են, որ հնչում են իբրև «հավատո հանդանակ»՝ բանաձևելով նրա դավանանքը. «Հայր կը գտնե իր մտածությունները, համոզումները, վասնզի ժողովուրդը նյութապես շատ քանդված է, և մտքի նոր կոիվներու ժամանակը չէ: Նախ փրկություն, ապա իմաստասիրություն: Ու ժողովրդին փրկության համար՝ պետք է մինչև անոր սիրտը խոնարհիլ և հուշիկ-հուշիկ զայն քարձրացնիլ» (38):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱՐԱՆԸ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ 80-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՇԱՐԺՄԱՆ ՐԱԳԾՈՒՄ

Արփիարյանի գրական ժառանգության մի հարուստ բաժինն է կազմում քննադատությունը: Իր ամբողջության մեջ այն արտացոլում է 80-ականների իրապաշտ սերնդի գեղագիտական հայեցողությունը: Ինչպես նկատում է Վրթանես Փափազյանը, Արփիարյանով է «սկսվում և ասպարեզին տեղ դառնում այն երիտասարդ գրողների շարքը, որ թուրքահայ հրապարակախոսությունը՝ նախ, ապա և գեղարվեստական գրականությունը՝ հանկու ազգայնական կեղծ-կլասիկ կաշկանդումներից և սրտի մոտիկ, կյանքին մոտ և հասկանալի հանդամանքը տվով նրան»: Եվ ապա, նրանով «սկսեց մի նոր երևույթ թուրքահայ կյանքին մեջ — ջանք՝ մոտեցնելու ռուսահայը թուրքահային, ճիգեր՝ իրարու հետ հարաբերության մեջ դնելու վերջապես մերթնեցողով դատված երկու ցեղակից եղբայրներին՝ դռն մտավորական, իրար գրական արտադրությունները ծանոթացնելով և փոքրիշատե իրար կոպիլով գրականություն»¹:

Քննադատի սկզբունքային, հետևողական ու անդիշում դիրքորոշումը խորապես ըմբռնվել ու գնահատվել է և նրա համախոհ գրչնակների կողմից: Հրամո Ասատուրը, որի գրական մուտքը «ռեֆուսականների» շարքերում մեծապես պայմանավորվել է Արփիարյանի անմիջական աջակցությամբ, իր հուշերում շեշտել է, որ քննադատական ոգին բնորոշել է Արփիարյանի էությունը՝ միացած լինելով խոհական մարդու գաղափարներ. «Իր խելքը իր մեծագույն հրապույրը կը կազմեր... Ամեն բան հասկցող, ամեն բան միտքը պահող, շուտ տպավորվող, շուտ գրգռվող, արտակարգորեն գործունյա ուղեղ մըն էր: Կծու բըն-

¹ Վրթանես Փափազյանը գրականության մասին, Երևան, 1962, էջ 242:

նադատ մըն էր, հանդուգն հարձակող մը, անգութ ճայթող մը, ոչ սպառնալիքների կը վախնար, ոչ բամբասանքե՞ն²։

Արփիարյան-քննադատի անվերապահ հիղինականությունը ակնհայտ է եղիլ ոչ միայն ժամանակակիցների համար, այլև հետագա ժամանակներում։

Առանձնապես արգասավոր է նրա քննադատության ուսումնասիրությունը վերջին տասնամյակներում, երբ գրականագիտությունը համագամանալից քննության մեջ անդրադարձավ հայ նոր գրականության պատմության ամբողջական պատկան համակարգմանը և այդ ընթացքում ճշգրտեց ու արժեքավորեց Արփիարյան քննադատի ու գրականության պատմաբանի տեղն ու նշանակությունը։ Արփիարյանի քննադատական ժառանգությունը հանգամանորեն լուսաբանել է Գառնիկ Ստեփանյանը՝ իր մենագրության «Ա. Արփիարյանի պայքարը ռեալիստական գրականության համար» գլխում³։ Հետագա տարիներին տարբեր առիթներով Արփիարյանի քննադատությանն են անդրադարձել Մ. Հյուսյանը, Հ. Մարգարյանը, Ս. Սարինյանը, Ս. Մանուկյանը, Լ. Ասմարյանը, Լ. Մնացականյանը, Վ. Կիրակոսյանը և ուրիշներ։ Այդ աշխատություններն ունեցել են տարբեր նպատակներ ու խնդիրներ, որոնց քննության ընթացքը, սակայն, օրինալուս է դարձրել 80-ականների շարժման տեսաբանի՝ ու ծրագրավորողի, նաև արևմտահայ գրականության պատմաբանի դերի ու նշանակության բացահայտումը։ Փաստն ինքնին պերճախոս հաստատումն է այն երևույթի, որ Արփ. Արփիարյանի անունը անքակտելիորեն կապում է արևմտահայ պատմագիտական մտքի զարգացման հետ։ Ժամանակի գրական ընթացքի իմաստավորումը ամենատարբեր բնույթի բազմաափսրություններում՝ լինի դա գեղարվեստական ստեղծագործության արժեքավորում, թե գրական շարժման ընդհանուր բնութագրում, անհնարին է դարձնում քննադատի անվան շրջանցումը։ Լինելով շարժման պարագլուխ, Արփիարյանը ուղենշում է գրական կյանքի նոր, անսխալ ընթացքով քննադատությունը, գրողներին թելադրում որոշակի թեմաներ, նրանց հայացքը դարձնում իրականության բաղադրական երևույթների բացահայտման հրատարակ անհրաժեշտությունը։ Նրա ջանքերով ստեղծվում է համախոհների՝ երիտասարդ,

² Մեջբերումը ըստ Ս. Հայրապետյանի «Շրմուկ Ասատուր», Լոս-Անջելես, 1979, էջ 21։

³ Վ. Ստեփանյան, Արփիար Արփիարյան։

կարող ուժերի մի հզոր խումբ. Տիգրան Կամսարական, Լևոն Բաշալ-
յան, Գրիգոր Զոհրապ, Հրանտ Ասատուր, Մելքոն Կյուրճյան, Քլի-
տինցի, Երվանդ Օտյան, որոնց միավորում էր գաղափարապես նոր ու
առողջ գրականություն ստեղծելու գեղագիտական բարդ խնդիրը:

2. Մարգարյանի «Տիգրան Կամսարական» մեկնադրությունը հա-
կանշական է ժամանակի գրական-հասարակական իրադարձություննե-
րի և Արփիարյանի գերի համակողմանի մեկնարանմամբ: Գրականագի-
տը ոչ միայն պատմական հայացքով ընդգրկում է մի ողջ շարժման
սկզբնավորման գրական-հասարակական նախապայմանները, այլև
առանձնացնում ու շեշտում Արփիարյան-գործչի անհատականությունը,
նրա անմիջական ազդեցությունը Տիգրան Կամսարականի՝ իրապաշտ
շարժման առաջին և միակ վիպասանի ստեղծագործական ձևավորման
մեջ⁴:

Արփիարյանի տեսական հարցադրումներով առաջնորդվել, նրա
գնահատանքով խրախուսվել են նաև Լևոն Բաշալյանի, Մելքոն Կյուրճ-
յանի (Հրանդ) ստեղծագործական առաջին քայլերը: Շնորհիվ Արփիար-
յանի առաջացել է աշխույժ մի մթնոլորտ, ուր լայն հնարավորություն-
ներ են ընձևեռվել բազմազան գրական անհատականությունների գրու-
վորման համար: Կարևոր է, որ շարժման մասնակիցները գործել են
անկաշկանդ փոխըմբռնման պայմաններում, միշտ հավատարիմ մնա-
լով գրականությունը ժողովրդին, հայրենիքին ծառայեցնելու նպատա-
կին:

80-ականների շարժման սկիզբը դրվեց «Արևելքում»՝ հետագայում
շարունակվելով «Մասիս» և «Հայրենիք» պարբերականներում: Սա ոչ
թե պառակտում էր, այլ ուժերի վերաբաժանում, երբ ահող տաղանդ-
ների ինքնարտահայտումը նոր ոլորտներ էր պահանջում: Ինչ ջլա-
տում խմբավորման մասնակիցներին և ինչպես նշում է Լ. Բաշալյանի
գործի ուսումնասիրողը «Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Գր. Զոհրապը,
Հ. Ասատուրը, Տ. Կամսարականը անջատվելով «Հայրենիք» օրաթեր-
թից, հիմնեցին «Մասիս» գրական հանդեսը, Զոհրապը հարկ համարեց
նորից հիշեցնելու, որ՝ «Արևելքը կազմող ուժերը... մասամբ այսօր
անջատված են՝ առանց շեղելու իրենց նպատակին, Հայրենիքի, Մասի-
սի մեջ շարունակելու միասին սկսած վաստակը և իրարու մեծ, բայց

ոչ իրաքու դեմ հանելով իրենց պեսպիսությունը», ուշագրություն կենտրոնում պահելով միեւնույն «հանրային խնդիրներու հոգաժողովուն...», ճշմարտությունը ամենուրեք փնտրելու հարկը»⁵։ Արփիարյանը մնում էր անխախտ հեղինակություն և խրախուսող աջակից «ութսունականներին» համար. նրա կարծիքի հետ հաշվի էին նստում, վստահում նրան իրենց տարակուսաները, դեկավարովելով մի աղնիվ մտահոգություն՝ անխախտ պահել ընդհանուր գործի սկզբունքային ուղղությունը։ Ուշագրավ է, որ Արփիարյանն ինքը կարևոր է գիտել ու բազմաթիվ առիթներով ընդգծել խմբի անդամների կողմից խորապես գիտակցված փոխադարձ համագործակցության մթնոլորտի առկայությունը։ Բնորոշ է նրա հետևյալ վկայությունը. «1891 հոկտեմբերի մեջ Հրանտ Ասատուր ինծի հայտնեց, թե կխորհի ստանձնել Մաւիսի խմբագրությունը և դա՛ն 15 օրյա կամ ամսական հանդես մը ընել, բայց կ'աղեր նախապես իմ կարծիքս իմանալ։ Հայրենիքի ջերմ բարեկամ և աշխատակից մը ըլլալով կը փափագեր գիտնալ, թե աշխատի հրատարակություն մը կրնար աննպաստ ըլլալ Հայրենիքի գրական ճշուղին։ Իմ մասին ոչ միայն ոեւէ անպատեհություն չէի տեսներ Մոսկոյի վերստին հրատարակվելուն, այլ շատ ուրախ կըլլայի, որ մոռցված շմար թերթ մը, որուն վրա այնքան հոգ ու այնքան խնամք տարած էինք։

Ասկէ զատ կը տեսնեի թե, ինչպէս վերե հիշեցի, Հայրենիք չէր կրնար բաժնել ժամանակակից գրողներու մտքի բոլոր արտադրությանց։ Անոնք, որք կը փափագէին շատ գրել, շատ արտադրել շվարած պիտի մնային, թե ուր հրատարակեն իրենց գրությունները. բնականաբար պիտի ստիպվէին մտքի ծուլութեան դատապարտվիլ։

Ահա այս տեսություններով էր, որ ես ալ խնդրեցի Հրանտ Ասատուրեն, որ իր խորհուրդը իրագործեի, վստահ ըլլալով միանգամայն Հայրենիքի աջակցությանը»⁶։ Եվ, իրոք, իր գործունեության ողջ ընթացքում, չնայած աստանդական կյանքի բերած բոլոր փորձություններին, Արփիարյանը միշտ հավատարիմ եղավ գաղափարական նույն դավանանքին, մնալով գաղափարի ու սկզբունքի անաշու նվիրյալ, անձնական հարաբերություններից վեր դասեց գրականության շահը, ապրեց նրա ներկայի ու ապագայի համար մտահոգությամբ։

⁵ Ս. Մանուկյան. Հոռն Բաշայան, Երևան, 1969, էջ 63։

⁶ Հայրենիք, 1893, № 357։

Ռեալիստական գրականության պահանջը, որ բանաձևել էր Արփիարյանը, լիցքավորված էր ազգային կյանքի բոլոր ոլորտներին վերաբերող գործնական ծրագրերով: Գրականագետ Լ. Մնացականյանի բնորոշմամբ ժամանակի քննադատական միտքը նպատակամիտում էր «ազգային գիտակցությանը հեղաշրջելու արմատական խնդիրը»: «Գրողների, հրապարակախոսների, քննադատների, հասարակական գործիչների՝ երիտասարդ ու թարմ ուժերով լեցուն մի ամբողջ սերունդ, Արփիարյանի գլխավորությամբ, իրեն նվիրել էր ազգագույն մի գործունեության, որի նպատակն էր ժողովրդին սթափեցնել ազգային պատրանքներից, գործնական բաշխերի մղել նրան՝ մարդկության ընդհանուր առաջագիմության ուղիներում ինքն իրեն հաստատելու համար»⁷:

80-ականների համապարփակ գործունեությունը ստեղծագործական բաղմազան մղումների ազդակ է ծառայում, ձևավորում տաղանդի վառ անհատականությամբ դրոշմված գործիչների: - 7

«Արեւիքը», «Մասիսը», ապա և «Հայրենիքը» հուսալի պատմադրան են դառնում գործելու ծարավի, երիտասարդ գրողների համար, նպաստում նրանց ինքնուրույն դիմորոշմանը: Արշակ Չոպանյանի ամբողջական գործի ուսումնասիրողի պատկերավոր բնութագրմամբ «Հայրենիքը» այն քուրան էր, ուր հաջողությամբ իրականանում էր երիտասարդ գրողների ու քննադատների «գաղափարական թրծման պրոցեսը»⁸: Որքան էլ տարանջատվեր նրանց հետագա ստեղծագործական ընթացքի ուղղությունը, 80-ականների իրապաշտության տեսական ու գործնական դասերով էր անցել նրանց բուսումնառությունը և հենց այդ հանգամանքը նկատի ունի Չոպանյանը գրելով. «...Անկարելի է մոռանալ, որ առանց Արփիարյանի պիտի չհիմնվեր «Հայրենիքը», և «Հայրենիքը թրքահայոց հանրային ու մտավոր կյանքին մեջ՝ ամենակարելիոր երևույթ մըն էր»⁹: Արփիարյանի գաղափարական բաղադրամասերի անհերքելի ազդեցությունը հաստատվելով իրրե իրողություն, հետագո-

⁷ Լ. Մնացականյան, Արևմտահայ քննադատական մտքի պատմություն, Երևան, 1982, էջ 10:

⁸ Կ. Դավախյան, Արշակ Չոպանյան, Եր. 1987, էջ 35:

⁹ Անահիտ, Ժ տարի, 1908, թիվ 1—4, էջ 44:

տողները աստիճանաբար բացել են ու որոշարկել նրա գործունեության լայն շերտերը: Առանձնապես արգասավոր է այդ իմաստով Արփիար-
յան-քննադատի և գրականության պատմաբանի դիմագծի ամբողջա-
ցումը, որը հնարավոր դարձավ հայ քննադատական մտքի և գրականու-
թյան պատմագրության գիտական համակարգման շնորհիվ: Ս. Սարին-
յանն առաջինն է, որ «Հայ գրականության պատմագրության զարգաց-
ման ուղին» ուսումնասիրության էջերում ըստ արժանիւնի գնահատում է Արփիարյանին՝ իբրև գրականության պատմաբանի, նրա պատմա-
քննադատական ակնարկները և «Պատմություն ժԹ դարու թուրքի» հա-
յոց գրականության» ուսումնասիրությունը դիտելով որպես արևմտահայ
գրականության գիտական համակարգման ու գրական-պատմական ըն-
թացքի լուսաբանման առաջին լիարժեք փորձ¹⁰: Այսպիսով հիմք է դր-
վում ելակետային նոր առաջադրույթի՝ Արփիարյան-գրականության
պատմաբանին և պրոֆեսսիոնալ քննադատին որոշակի տեղ հատկաց-
նելով հայ գրականության պատմագրության և քննադատական մտքի
պատմության գիտական համակարգում:

Արփիարյան-քննադատի տեսական-վերլուծական փորձը, նրա գե-
ղագիտական հայեցությունը հայ քննադատության պատմության տա-
րածքում քննության են ենթարկվում Լ. Ամարյանի «Հայ գրական քնն-
նադատությունը 19-րդ դարի 70—80-ական թվականներին» (1979) և
Լ. Մնացականյանի «Արևմտահայ քննադատական մտքի պատմությու-
նից» (1982) գրքերում: Եվ վերջապես, Արփիարյանի քննադատական
ժառանգության ուսումնասիրության նոր փուլը նշանավորվում է «Հայ
քննադատության պատմություն»¹¹ երկհատոր աշխատության հրատա-
րակումով, ուր հայ քննադատական մտքի զարգացման միասնական
շղթայի օրինաչափ օղակներում իր արժանի տեղն է գրավում նրա ներ-
դրումը: Աշխատության մեջ Արփիարյանի քննադատությանը հատկաց-
ված առանձին գլխում, որի հեղինակն է Վ. Կիրակոսյանը, քննադատի
գործը արժեքավորվում է ժամանակի գեղագիտական առաջադրույթնե-
րի հարաբերակցության սկզբունքով, նրա ինքնությունը բացահայտե-
լով հայեցության առանձնահատկությունների մեկնաբանմամբ: Մեթո-
դաբանական հիմքերը, որ դալիս է աշխատության ընդհանուր համա-
կարգով մշակված սկզբունքից, թույլ է տալիս ներկայացնել քննադա-

¹⁰ Տես՝ Ս. Սարինյան, Գրական գիտություններ, Երևան, 1964, էջ 226—227:

¹¹ «Հայ քննադատության պատմություն», Երկու հատորով, Երևան, 1985, հ. 1, էջ 407—434:

տի ուրույն անհատականութեան զբաւորումները պատմականորեն պատ-
ճառաբանված հասարակական մտածողութեան բարեշրջութեան նախ աս-
տիճանում՝ ընդգծելով ռեալիզմի քննադատութեան հանգույցային նշա-
նակութիւնը: Կիրակոսյանի հարցադրումներում լրացվում, վաւերաց-
վում է գրական-գեղագիտական խնդիրների այն տիրույթը, որ դրա-
ւեցրել է Արփիարյան-քննադատին ու գրականութեան պատմաբանին:

Ինչպէս տեսնում ենք, Արփիարյանի քննադատական ժառանգու-
թեան ուսումնասիրութիւնը կուտակել է բաւականաչափ նյութ՝ մեզ
ընդմիշտ հաստատելով նրա վաստակի զրական-հասարակական աւ-
ժեքը, աննախընթաց գերն ու նշանակութիւնը, մնայուն տեղը հա-
քննադատական մտքի պատմութեան ընթացքում: Այսօրվա հետադու-
ղը ձեռնամուխ լինելով քննադատի նոր գիմանկարի ամբողջացմանը,
նպատակ ունի առավել հանգամանալի ներկայացնել նրա քննադատա-
կան բազմաժանր գործունեութիւնը՝ հիմնվելով գրականագիտակ-
մի մտքի նախորդ փորձի և նորահայտ նյութերի ընձեռած հնարավորու-
թիւնների վրա: Քննադատի ինքնատիպ մտածողութեան, գրականու-
թեան զարգացման ուղենշային բանաձեւումների մեկնաբանումները ընդ-
լայնում են նրա նամակներից քաղված և մամուլում սփռված նյութե-
րը, որոնց մեծ մասը գիտական շրջանագրութեան մեջ են գրվում առա-
ջին անգամ:

Արփիարյանի քննադատական վաստակի նոր հանրագումարի ան-
հրաժեշտութիւնը պայմանավորված է նաեւ գրականագիտական մտքի
մշտաշարժ ընթացքով, որովհետեւ գրողի, քննադատի գործի յուրաքան-
չյուր նոր ընթերցում կարող է բացահայտել, ճշգրտել, խորացնել ստեղ-
ծագործողի անհատականութեան նրբերանգներ, որոնք նորովի իմա-
տավորվում են ու լրացնում նախորդ պատկերացումները:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐԱՆՍՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍԷՍՏՄԵՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋՈՒՆԴՆԵՐԸ

Արփիարյան-գեղագետի քննադատական հայացքները բնորոշվում
են կուլտուր-պատմական դպրոցի սկզբունքների ուրույն յուրացումնե-
րով: Ազգային գիտակցութեան, ինքնաճանաչողութեան, սոցիալական
վերանորոգումների, ռեալիստական աշխարհաճանաչման ուղենշումնե-
րը առաջադրվում և հաստատվում են՝ ելնելով ժամանակի իրականու-
թեան որոշակի գործնական պահանջներից: Թերեւս այս է պատճառը, որ
ժամանակակիցներից ռմանք չեն ընկալում Արփիարյան-գեղագետի
հայացքների փիլիսոփայական հիմքերը, նրանց աներևույթ է մնում

«գրագետը», որն իր հախուռն բանավեճերում ու հոգվածներում ձգտում էր առավելագույն պարզությամբ ընթերցողին հասցնել իր տեսական կանխագծումները: Քննադատի մասին ուղղագիծ պատկերացումը դալիս էր և նրա սկզբունքային դիրքորոշումից, որը միառամնավոր անհավակնոտ կեցվածքով փորձում էր ջնջել ամեն սահման իր և ընթերցողի միջև, բաղմիցս հայտարարելով, թե «ես գրագիտութուն ընկու համար հրապարակ չեմ իջած, վասնզի գրագետ չեմ: Շատ պարզորեն գրող մըն եմ, վասնզի մեր ժողովրդին այն դատակարգը, որուն կը փափագիմ բան մը ըսել, այն ալ գրագետ չէ, այն ալ գրագիտութենն չը հասկընար, բայց մենք, տղետ ժողովուրդ ու ես, որ անոնցմե եմ, իրար կը հասկնանք»¹²:

Արփիարյանի գրախոսությունները, նաև հոգվածները, ուր սահմանվում են իրապաշտական ուղղության տեսական բանաձևումները, զերծ են վերացական իմաստասիրական դասողությունների բարդ մեկնաբանումներից, նշանավոր հեղինակությունների, փիլիսոփայական ուսմունքների հղումներից, որոնք կարող էին անմիջապես հայտնի դարձնել նրա սեփական նախասիրությունները, գաղափարագեղագիտական կողմնորոշումները: Եվ այնուամենայնիվ, արտաքուստ անպաճույճ, երբեմն էլ պարզունակ երևույթի տակ բացահայտվում է նրա հայացքների համակարգը, որ մշակվել էր և՛ հիմնավոր տեսմանառությամբ, և՛ հետագա հետևողական ինքնազարգացմամբ:

Համաշխարհային գրականությանը և իմաստասիրական ուսմունքներին Արփիարյանը հասու է եղել դեռևս Վնիստիկի ուսումնառության տարիներից: Այնուհետև նրա աշխարհաճանաչողությունն ընթացել է և՛ ազգային, և՛ եվրոպական հասարակական մտքի փորձառության ազդեցությամբ՝ դառնալով հիմք ազգային նոր մշակույթի, գրականության նոր ուղղության պատկերացումների մշակման համար¹³: Գրականության

¹² Հայրենիք, 1883, № 421, Հոգվածը, որին մենք կանգրագանանք իր տեղում, Ողիա Տեմիրճիպաշյանի հետ բանավեճի պատասխանն է:

¹³ Նույն բանավեճում Արփիարյանը կես-հեղինական, կես մարտահրավերի շեշտով նշում է, որ «Տանգեն, Պոսյուն, Լամբեն, Միձբիելը, Հանրի Հայեն, Տասթակսին, Բիու-Նուան շինացին, Կիոթեն, Լիոյդ անգլիացին, Վունդո գերմանացին, Պուտին, Դենր, Պուրլեն, Ամիելը, ...որչափ ալ տղետ եմ, բայց այդ մատենագիրներն մեկ քանիսն քիչ շատ ծանոթ են ինձի...» և ապա շարունակում, ավելացնելով. «Հայոց մեջ ալ կը գտնվին մարգիկ, որը թեև ամեն օր իրենց գրչին ներքև հեղինակներ ու անուններ չեն հեղհեղեր՝ բայց կրնան քիչ շատ բնույթացած ըլլալ հին ու նոր մատենագրու-

նոր ուղղութիւնն առանցքային խնդիրը քննադատը համարում էր «հան-
րութեանն օգտակար ըլլալու» գողափարը: Արփիարայանի գեղագիտական
հայեցողութեան ինքնատիպ էությունը ճիշտ է ընկալել Զոհրապը՝ միտում-
նաւոր պարզեցնելով ոճի գրականութեան տեսնելով գրականութեան
դեմոկրատացման սկզբունքի նպատակադրված իրացումը: «Իր ժողո-
վրդական զավկի, գրեթէ շուկատ մարդու ձեւերը կը սիրեմ,— գրում է
նա: — Իր մշտնջենական պատիվը պիտի ըլլա մեր մեջ, իր օրվան կյան-
քերովը, առաջինը ինքը տանելը, մոտեցնելը գրականութեանը ժողո-
վրդին՝ փոխանակ ժողովուրդը բերելու անխախտ գրականութեան մի
անմատչելի բարձունքին: Իրմով սկսած ու քաջաւերված է միշտ այն
կրիտասարգ գրողներու շարքը, որ մեր հրապարակագրութեան այժմու
ռամիկ, թե որ կուզէր, բայց հասկնալի ու սրտի մոտիկ հանգամանքը
տված են»¹⁴:

««Դրականութեանը տանել, մոտեցնել ժողովրդին»», ասված է սեղմ,
բայց ավելի քան դիպուկ, որովհետեւ այս բնորոշումը իր մեջ պարփա-
կում է գրողի, քննադատի ողջ գործունեությունը՝ իր բազմաշերտ պա-
րունակութեամբ ու գողափարագեղագիտական ուղղվածությամբ: Սրա-
նով Արփիարայան-քննադատը բնութագրվում է գրականութեան հասարա-
կական գերի սկզբունքային համոզումով, որի հիման վրա բարձրանում
է գեղարվեստի, գրականութեան զարգացման վերաբերյալ նրա հայացը-
ների ամբողջությունը: Դրականութեան հասարակական օգտակարութեան
սկզբունքը այն շափանիշն է, որով արգարացվում է գրականութեան,
արվեստի վեհ կոչումը: Այն ծրագրային նշանակություն է ձեռք բերում
հատկապէս ազգային գրականութեան վերափոխման պահանջներում,
որոնք իրենց առավել ամբողջական գրականումն են գտել «Բաֆֆի և
հայ վիպասանութուն» անդրանիկ հոգիածաշարում: Հոգիածաշարը, որ
արեւմտահայ մամուլում քննադատի առաջին ելույթներից էր¹⁵, հատ-
կանշական է իր մի շարք կողմերով, սակայն ամենից առաջ այն տալիս
է ընկնում պրոբլեմայնութեան սուր նպատակաուղղվածությամբ, ար-

թեան, հետևարար իրենց բովանդակած գեղահաստի բուն արժեքը երեսն հանել, առանց
իրենց պէս «գրագետ» ըլլալու:

¹⁴ Գ. Զոհրապ, Երկրի ժողովածու երկու հատորով, Երևան, 1962, հ. 1, էջ 420:

¹⁵ Արփիարայան Բաֆֆու գործերը հանաչել և գնահատել է ավելի վաղ: Գրակա-
նագետ Գ. Ստեփանյանը նշում է, որ նրանք նախակապրոքություն են ունեցել գեղեցիկ 1881
թվականից: Ինքը՝ Արփիարայանը, գեղեցիկ 1883 թ. «Մշակին» ուղղված իր թղթակցու-
թյուններում արծարծել է Բաֆֆու ստեղծագործության հետ կապված մի շարք հար-
ցեր: Տես՝ Մշակ, 1883, № 38, № 198:

դիականության հուզող խնդիրներին արձագանքելու քննադատի ձեռք-մամբ, որին հասնելու առավելագույն հնարավորություններ էր ընձեռում Բաֆֆու անձին և գործին անդրադառնալու շարժառիթը։

Բաֆֆու ստեղծագործության համազգային նշանակությունը ակընհայտ իրողություն դարձավ անցյալ դարի 70—80-ական թվականներին, նրա գրական հասարակական գործունեության ամենաեռանդուն շրջանում։ Արժատական հարցադրումները հայ ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալական ազատագրության վերաբերյալ և առանձնապես սոցգային միասնության խնդիրը լայն հնչողությամբ են արձագանքվում թե՛ արեւելահայ, թե՛ արեւմտահայ հատվածներում։ Ահա թի ինչու դեռևս 1883 թ. Հայկակ-Արփիարյանը «Մշակի» էջերում բարձրացնում է Բաֆֆու գործը արեւմտահայ հանրությանը ներկայացնելու հարցը՝ ընդգծելով նրա ստեղծագործության պատմահասարակական խոշոր արժեքը։ «Այլ միթե՞ անհրաժեշտ չէ,— գրում է նա,— որ Թուրքիո հայերն ընդարձակ տեղեկություններ ունենան հայ գրականության այդ կոթողի վերաբերմամբ։ Թե օր մը գրեն հայ գրականության փիլիսոփայությունը, անդ պիտի տեսնվի, թի ի՞նչ եղած է Պ. Բաֆֆիի դերը իր ժամանակին հասարակության մեջ»¹⁶։

Արեւմտահայ գրական հասարակական ոլորտներում Բաֆֆու անունը հայտնի է դառնում շնորհիվ Արփիարյանի, որը նորարաց «Արեւելքի» էջերում նախաձեռնում և իրագործում է Բաֆֆու գործերի հրատարակությունը¹⁷։

Բաֆֆու անձի և նրա գործի ճանաչումը արեւմտահայ հասարակական կյանքում ձեռք է բերում գաղափարախոսական նպատակադրված բովանդակություն՝ գալով նպաստելու ժամանակի ամենակենսական խնդրի՝ սոցիալական ու քաղաքական ազատագրության հարցի արծարծմանը։ Առաջին երկը, որին ծանոթանում է արեւմտահայ ընթերցողը, «Խաչագողի հիշատակարանն» էր, որը սկսում է տպագրվել

¹⁶ Մշակ, 1883, № 198։

¹⁷ Ուշագրավ է, որ Բաֆֆին տեղեկանալով Արփիարյանի ձեռնարկումին, հրաժարվել է վարձատրությունից։ Այդ մասին նշել է ինքը՝ Արփիարյանը, «Երբ Վաչագողի հիշատակարանը», որուն մեկ մասը Մշակի մեջ տպված և մյուս մասը անտիպ էր տակավին, Արեւելքի մեջ հրատարակելու արտոնությունը խնդրեցինք, առաջարկելով ընդունիլ յուր սխալմաներն, պ. Բաֆֆին այնքան բարի եղավ, որ շուզեց առաջարկել ունէ տպման, որուն համար այս առթիվ մեր շնորհակալություններն վերստին կկրկնենք»։ Մասիս, 1884, № 3739։

1884 թ. «Արեւելքի» 95—155 համարներում, ինչպես և սպասվում էր, այն ջերմ ընդունելություն է գտնում ընթերցողների լայն շրջանում, սակայն արդեն հաջորդ՝ «Խամսայի մեկիբություններ» գործի հրատարակությունը կանգնում է գրաքննչական լուրջ արգելքների առջև: Չնայած դրան, Արփիարյանը գտնում է ելքը և տպագրում այն իբրև «համառոտություն»՝ ինքը վերապատմելով երկի բովանդակությունը և ուղեկցելով իր ժանոթագրումներով: Հետագայում, բացատրելով ստեղծված իրավիճակը, նա գրել է. «Խամսայի մեկիբությունները» թեթև իմնփոփոխությամբ եկան հանրային միտքը գրավել և հուզել: Դեռ մեզ շատ մոտ ժամանակի մը մեջ գոյություն ունեցող այդ տեսակ մը հայկական անկախության պատմությունը իբր դասախոսություն կը հաղորդվեր այն ժողովրդին, որուն դպրոցներուն ազգային հին անցյալի մը ուսուցումն իսկ գրիթե արգելված կը մնար»¹⁸:

«Համառոտությանը» կից առաջաբան-հոդվածում պարզորոշ հերկայացվում են երկի տպագրության բուն նպատակները և դրանց խոչընդոտող հանգամանքները: Ամենից առաջ բացահայտվում է Բաֆֆու գործի պատմական նշանակությունը և անհետաձգելի անհրաժեշտությունը՝ դարձնելու այն ժողովրդի լայն շրջանների սեփականությունը: «Մեկիբությանը պատմությունը, — գրում է Արփիարյանը, — կարծես դուցազներգություն մ'է: Այդ պատմության մեջ կենդանի գույներով նկարված և ամփոփված են մեր ամեն վսեմ զգացումները, մեր ամեն ողբալի թերությունները: Այդ էջերը կկարդացվին սրտի ուրախության տրոփյուններով, — ինչպես և վշտաց արցունքներով: Ժողովրդոց համար պատմության վշտալի դասերը ապագայի ամենին լավագույն ուղեցույցներն են»¹⁹:

Պատմության այնպիսի մի ճակատագրական ժամանակաշրջանում, երբ օրակարգի հարց էր նրա ազատագրության, ազգային ինքնորոշման, խնդիրը, հայ ժողովրդի համար Բաֆֆու երկերին իսկապես ուղեցույց-դաստիարակիչ դեր էր նախասահմանված: Բաֆֆու ստեղծագործությունը ժամանակի առաջադիմական ոգու բնորոշ արտահայտությունն էր: Գրողի աննախընթաց լայն ժողովրդականության հիմքում ընկած էր դադափարագեղարվեստական որոնումների ղեմավարական ուղղվածությունը, հայրենիքի ճակատագրի հանդեպ տագնապի սուր զգացումը:

¹⁸ «Բաների գրականության և արվեստի», Ա դիրք, Ս. Պետերբուրգ, 1903:

¹⁹ Արեւելք, 1884, № 289 «Պ. Բաֆֆին երկի համառոտությունը»:

(Բաֆֆու գործի մեկնաբանման ու արժեքավորման խնդիրը քննադատի կողմից դիտվում է ժամանակի պահանջն ու պարտադրանքը: Դրանով էլ պայմանավորվում է «Բաֆֆի և հայ վիպասանությունը» հոդվածաշարի կարևորությունն ու պատմական նշանակությունը, քանի որ գրողի ստեղծագործության արժեքավորման հետ Արփիարյանը առաջադրում է հարցեր ու խնդիրներ, որոնք հույժ հրատապ էին համազգային գրական-հասարակական ընթացքի առումով: Հոդվածաշարում մարմնավորվել են քննադատի ըմբռնումները գրականության ժողովրդային բովանդակության, գրողի կոչման, նրա հասարակական դերի, գրականության և կյանքի սերտ կապի ու ներգործուն ազդեցության մասին, միասնական ազգային գրականության խնդիրների և դրանցում առանձնացող գրական նոր ուղղության՝ իրապաշտության ծրագրային խմատի մասին: Բովանդակության նման համապարփակության հետ ներդաշնակ համամասնության մեջ է գտնված և հոդվածաշարի ձևը: Այստեղ կարելի է տեսնել քննադատական ժանրերի համարյա բոլոր դրսևորումները՝ գիմանկար-էսսե, գրախոսական, բանավեճ, հարցերի տեսական-պատմական քննություն և այլն:)

Իրեն հատուկ ուճի ինքնատիպ անմիջականությամբ Արփիարյանը սկսում է հոդվածը՝ պատմելով այն բուն հետաքրքրության մասին, որ ծավալվել էր Բաֆֆու անվան շուրջը: «Նրբ Պուլիս վերագարծա Թիֆլիզեն,— գրում է նա,— ամեն բարեկամներս անվրեպ ինձ կուղղեն հետևյալ հարցումները.— Տեսա՞ր Բաֆֆին:— Խոտակցե՞ցար հետը: — Ինչպե՞ս մարդ է: — Խնչ կընե: Մինչև իսկ կային այնպիսիք, որք երանի կարդացին այն որք արժանի եղած էին հայ վիպասանը տեսնելու: Որպիսի՞ փոփոխում ժամանակի»²⁰:

Ժամանակներն իրոք փոխվել էին. տնտեսական մեծացել էր գրականության հասարակական դերն ու նշանակությունը: Քննադատը այդ հանգամանքներով է պայմանավորում և Բաֆֆու «հոր ազդեցությունը», եզրակացնելով՝ «Այդ օրինակ ազդեցություն ձևոք բերել կարելի է միայն ժողովրդին զգուցմանց ու գաղափարաց ճշմարիտ թարգմանն հանդիսանալով»²¹: Այս սահմանումը վերաբերում է ոչ միայն Բաֆֆուն, այլ ընդհանրապես ողջ հայ գրականության ընթացքին ու զարգացմանը: Դրողը չի կարող լինել «վերացյալ էակ». «Վերացյալ է նա, ով մեր սիրտը կուռումնաբերե, որոյ ծածուկ ցավերն ճանաչեն

²⁰ Ա. Բ. Արփիարյան, Երկեր, Կ. 1937, էջ 508:

²¹ Նույն տեղում:

շատ ավելի դժվար է, քան նրա շոշափելի վերքերն ու Միթե՝ հեշտին է հրճվանք ազդել մեզ, սարսուռ և հուզումներ ու խորագնին քննել ժողովրդի մը անցյալը, հեռատես լինել նորա ապագային համար, մասնաշնչել ընել այն ճանապարհն, ընդ որ պարտի ընթանալ...»։ Քննադատը ուրախությամբ է արձանագրում հայ վիպասանության զարգացումը՝ այն դիտելով «իբր մի վիճակագրություն մեր արդի գաղափարներու, մեր արդի զգացմանց»։ «Քննելով այդ վիճակագրությունը, կտեսնենք, թե մեր զանազան կարգի գաղափարները համեմատելություն ունին իրենց մեջ և կը կազմեն ամբողջություն մը, որ մեր ապագա զարգացման հրաշխավորն է։ Հայ վիպասաններն ի հանդես կածին այդ համեմատելությունը, այդ ամբողջությունը»²²։

Բաֆֆին այն հեղինակն էր, որի ստեղծագործության քննությունը լայն հնարավորություններ էր տալիս քննադատին արժարժեքները դրույթներ, որոնք ելակետային նշանակություն էին ձեռք բերում հայ վիպի զարգացման նոր որակների հեռանկարում։ Նոր ուղղության՝ իրապաշտության ուղեգծումները բարձրացվում են նախորդ գեղարվեստական փորձի գաղափարագեղագիտական ամուր հիմքերի վրա։ Այս իմաստով քննադատն առանձնացնում է հոգվածում Բաֆֆին և քննադատությունը հարցադրումը, այն ուղղելով ոչ միայն Բաֆֆու, այլ ընդհանրապես ժամանակի քննադատության բովանդակությանը։

Քննադատության դերը տեսնելով «գրքի մը ունեցած կոշումը և նորա ազդեցությունը ժողովրդյան մտաց և բարուց վրա» պարզելու մեջ, նա զարմանքով ու ցավով է արձանագրում այն փաստը, որ «արդարև ամենևն ընդարձակ քննադատությունը զոր տեսանք պ. Բաֆֆիի գործոց մասին, ուրիշ բան մը չէր ներկայացնենք մեզ՝ լայց հիշատակության շունչ մը»²³։ Խոսքը վերաբերում է «Մեղու Հայաստանի»-ի քննադատի՝ Հայկունու «Բաֆֆիի «Կայծեր» հոգվածին, որին ի պատասխան Բաֆֆին հրապարակեց «Հայկունու կրիտիկան և «Կայծեր»։ Հայկունու քննադատությունը, ըստ Արփիարյանի հիռու էր ժամանակակից «եվրոպական գրադատության» մակարդակից։ Համեմատելով Հայկունու, Արփիարյանը մերժում է ուղղագիծ միտումնավորությամբ ղեկավարվող քննադատներին, որոնց անտես են մնում «ամեն փիլիսոփայական և ուրիշ զանազան կարգի գաղափարները, զոր հեղինակը կը ծավալե ժողովրդի մեջ...»։ Այդպիսի քննադատների երևույթը նա պատահական

²² Նույն տեղում, էջ 509—510։

²³ Նույն տեղում, էջ 521։

չի դիտում, այլ համարում արդյունք մի հասարակական իրավիճակի, որը քննադատի նախասահմանված կոչումը թողած մի կողմ «կուղի շատ և շատ պարզել այն կետերն որք զհեղինակն իսկ դուցե կասկածելի ընծային, առանց յուր գիտության, հաշս բարձրագույն իշխանության»։ Այնինչ քննադատից սպասվում է «պարզել այն տեսչությունը, որ կը կայանա աղբյւրն և հեղինակի միջև, այն ատենն է, որ քննադատը պաշտոն մը կատարած կը համարվի, հեղինակին աջ բազուկը կը նկատվի, նորա գուղափարաց տարածման մեծ գործին է և ըստ այնմ յուր ընդունելությունն ալ մեծ կը լինի ժողովուրդի մեջ»²⁴։ Ուշագրավ է, որ Արփիարյանն իր դիտումներում արտահայտել է մտքեր, որոնք հանգամանալի քննության են ենթարկվել զրույի փայլուն բանավեճում, Կարեորը, որ նույնն է նրանց զիրքորոշումը՝ գրականության և քննադատության ուղենշային խնդիրների դիտարկման մեջ. այն է՝ գրականության հասարակական նշանակության, նրա ժողովրդային բովանդակության, քննադատության բարձր կոչման մասին և այլն։

Համահունչությունը Բաֆֆու և Արփիարյանի հայացքներում պայմանավորված է գաղափարական տեսադրույթների հիմնական բովանդակության ընդհանրություններով։ 80-ականների իրապաշտական շարժման առաջնորդի և հայկական բոմանտիզմի խոշորագույն ներկայացուցչի գաղափարական հոգեհարադատությունը հիմնվում է օբյեկտիվ պատմական գեղագիտական սկզբունքների վրա, որոնց բովանդակության կտրիղը գրականության հասարակական ներգործուն գերի ըմբռնումն է։ Արփիարյանը ոչ միայն պաշտպանում է և բարձր գնահատում Բաֆֆի-արվեստագետին, այլև նրա գաղափարական-գեղագիտական սկզբունքների ստեղծագործական յուրացումը պարտադիր է համարում հայ գրականության զարգացման հաջորդ փուլերում։ Որոշարկելով նախաբեկ և ներկա սերունդների ստեղծագործական ընդհանրություններն ու տարբերությունները, քննադատը հանգում է գրական նոր ուղղության ծրագրային խմատին։ Հանձինս Բաֆֆու ընդհանրացվում է գրականության պատմության որոշակի ժամանակաշրջանի արգասավոր փորձը և գրական ընթացքի հետագա զարգացումը կապվում է արդի «ընկերական բազմադիր խնդրոց լուծումն ի հրապարակ հանելու» հետ։ «Արդարեւ,-- գրում է նա,-- եթե պատմական վիպասանությունը ըստ բավականին յուր դերը կատարեց, արդի վիպասանությունը շատ առատ

²⁴ Նույն տեղում, էջ 522։

հունձք ունի իրեն համար: Երիտասարդ տաղանդներն համարձակ կըրնան թեակոխել այդ ասպարիզ, այն վստահությամբ, որ կինաց իրական պատկերներն ներկայացնելով կարող են մեր ընկերական բաղձադիմի խնդրոց լուծումն ի հրապարակ հանել: «Մասին» և «Արևելք» իրենց աջակցությունը հոժարակամ պիտի նվիրեն այն ամեն երիտասարդներու, որք մեր ընկերական կենաց ուսումնասիրությունը իրենց աշխատանաց առարկա կ'ընտրեն»²⁵:

Զարմանալի չէ, որ քննադատի ելույթները Բաֆֆու մասին արեւմտահայ մամուլում աննկատ չեն մնում, և Բաֆֆու երգվլալ ընդդիմախոս Հայկունին չի հապաղում իր խոսքն ասել նաև այդ հոգւածների դեմ: Հակառակության մոլուցքի մեջ, Հայկունին հակված է ժխտել ու բացասել այն ամենը, ինչ վերաբերում է Բաֆֆուն և կապվում է նրա անվան հետ: Արփիարջանի հոգւածների ջերմ ոգևորությունը որակվում է լոկ իբրեւ «պատանեկան անձնապաստանություն ու պոռոտախոսություն», իսկ նրանց բովանդակության ծրագրային ուղղվածությունը դիտվում է անհարկի մի «թղթակցի» համար, որի կոչումը «սոսկ տեսնել, լսել և ուսումնասիրելն է»²⁶: Հակառակորդին նսեմացնելու այս անթաքույց միտումնավորությունն անգամ մատնանշում է, թե որքան դիպուկ էր Արփիարջանի գործունեության նշանակիտը և որքան ապարդշուն դրան հակահարվածելու փորձերը: Հայկունուն պարզապես անհասկանալի է մնում, թե ինչպես «ոնալ ուղղության համակիր ու պաշտպան» Արփիարջանը «անմահության դափնիներ է հյուսում» Բաֆֆուն, անտեսելով այն փաստը, որ արեւմտահայ քննադատը ուղենշային է դիտում ոչ թե ռոմանտիկ գրողի ուղղությունը, այլ նրա ստեղծագործության առաջադիմական, հրատապ բովանդակությունն ու գեղարվեստական վարպետությունը: Արփիարջանը կարողացել է ճիշտ տեղում գտնել ու արժեքավորել Բաֆֆու հայեցողության ժողովրդական բովանդակությունը, որի աննախընթաց արդիական հնչողությամբ էլ պայմանավորվում էր նրա գործի պատմական նշանակությունը: Հակառակ Հայկունուն՝ ռոմանտիկ ուղղության միանշանակ մեկնության, Արփիարջանը ի հայտ է բերում գրական զարգացման նոր ու ընդլայնված ըմբռնում, որ ոչ միայն չի բացառում գրական տարբեր ուղղությունների օբյեկտիվ գնահատման հնարավորությունը, այլև բացահայտում է գեղարվեստական

²⁵ Նույն տեղում, էջ 523:

²⁶ Մեղու Հայտատուն, 1884, № 78:

երկի գեղագիտական ու պատմական ճանաչողության անհրաժեշտությունը: 7



Իր հոգևածում Արփիարյանը քանիցս նշում է, թե «Մեր կամքեն անկախ պատճառներ անհնարին կրնեն մեզ դրել Պ. Րաֆֆիի գործոց վրա այն եղանակով, որ կհամապատասխանե մեր փափագանաց և տրամադրությանց, հետևաբար հարկադրյալ ենք գոհանալ ընդհանուր տեսություններով»²⁷, Իրոք, հոգևածում բացակայում է Րաֆֆու գործերի մանրամասն քննությունը, քննադատի մտորումներին հարուստ նյութ տվող, յուրաքանչյուր տողի ենթատեքստի բնթերցումը, սակայն «ընդհանուր տեսությունները» ևս Արփիարյանը զարգացնում է մի նպատակադրմամբ՝ բացահայտել Րաֆֆի-գրողի վիթխարի մեծությունը, ճիշտ տեղում գտնել նրա համաժողովրդական ճանաչման բացատրությունը, նրա հզոր արվեստի աննախընթաց ազդեցության գաղտնիքը: Այդ գաղտնիքը Րաֆֆու հայրենասիրության, նրա արդիական գաղափարախոսության ոգևորիչ, վարակիչ ավյունն է ու համոզիչ հավատի մեջ է դիտվում: «Ակնարկ մը տուր ի Ռուսիա հայ գիտնականին գրադարանին, մտիր հարուստին տունը, այցելէ աղքատին խրճիթը, գնա ղինվորին զորանոցը, կամ վաճառականին խանութը, տես երիտասարդը, ծերը, աղջիկն ու մանչը, ամեն ոք հափշտակված է Րաֆֆիով: Ինչո՞ւ Վասնդի, ինչ որ ըսած են լոկ սրտի հետ խոսող մեծ վիպասանությանց համար, նույնը կրնանք ըսել ազգային վիպասանությանց համար: Այդ մեծ վիպասանություններն գիտեն անսխալ կերպով թե մեր հոգվո որ թելերն պետք է թրթռացնեն, իսկ ազգային վիպասանությունը կարող եղած է հավասարապես ներգործել մեր վրա, իբրև մարդ և իբրև հայ: Րաֆֆի լավ քննած է մեր զգացմանց բաղկերակը և գիտե, թե ոե՛ք ազգի համար հուսահատությունը մահու զանգակի ղողանջն է: Մահաբեր անհատից, մահաբեր է ազգերու համար «գերեզմանին այդ սև կաթը»: Այդ հուսահատությունը հավետ մեր սրտերէ հեռի պահելու համար ազգին ամեն գեղեցիկ հոգիներն իրարու ձայն կուտային և Ազգային բանաստեղծը կհրավիրե»²⁸,

²⁷ Մոսխ, 1884, № 3736, էջ 192:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 511:

Զգաւելով հասցնել ընթերցողին Բաֆֆու գրույթները, Արփիարյանն իր հերթին առաջադրում է խնդիրներ, որոնք ազգի առաջընթացի կարևոր նախապայւման են դիտւում: Ազգի երկու հասովածների մերձեցման գաղափարը, հայ ժողովրդի միասնության ձգտումը ըստ Արփիարյանի, լավագույնս մարմնավորւել է գրականության մեջ. «Պ. Բաֆֆի այդ գաղափարներու ամենն կենդանի ներկայացուցիչը հանդիսացաւ»: Գրականութեանը վերապահելով ազգի միասնական շահերի ու մտահոգութեանների արտահայտման տարբեր եղանակները, քննադատը նկատում է, որ «ամենուն մեջ տիրապետող ոգին միեւնոյնն է, որով այդ վիպասաններն ճշմարտապէս կներկայացնեն հայ ազգի ոգին»: Հարցը նաև դուրս է բերւում գրականութեան սահմաններէ՝ ձեռք բերելով ժողովրդի պատմական ընթացքի ուղենշման հեռանկարային բովանդակութիւն: Արփիարյանը գիտակցում է իր առաջադրած խնդրի ծաւալն ու կշիռը ոչ միայն տվյալ պատմական պահի, այլև հետագա ժամանակների համար: Հայ ժողովրդի տերիտորիալ տարանջատւածութիւնը չի կարող պատճառ դառնալ ազգի տրոհման: Պատմական ճակատագրի հետեանքները որոշակի կետում վերածւել են ժողովրդի հոգեբանական կերտվածքի առանձնահատկութեան՝ ստիպելով պահպանել բուն ազգայինը: «Գաղափարների համերաշխութեան» այդ յուրօրինակ երևութիւն է, որ, ինչպէս ճիշտ նկատու է Արփիարյանը, «մեր ապագա զարգացման երաշխավորն է»:

Քննադատի լայն հայացքով երևույթը դիտւում է իբրև ազգի պատմական զարգացման օրինաչափութիւն, որը մշտապէս մնալու է պատմաբանների սեւեռուն ուշադրութեան կենտրոնում: «Պատմական իմաստասիրութիւնը, — գրում է նա, — որուն առաջ այնքան ընդարձակ հերիզոններ կրնա պարզել մեր պատմութիւնը, բավական լրջորեն կրնա խորհիլ այն երևութիւն վրա զոր մենք կընծայենք: Ազգ մը որուն մեջ այսքան զանազան կարգի բաժանումներ կտիրեն, ազգ մը, որ թեպետ այնքան ցիրուցան չէ, որքան սխալմամբ կկարծուի լինել, բայց կգտնվի ընդ հովանեով այնպիսի տերութեանց որք իրարմէ բոլորովին տարբեր քաղաքակրթութեան կհպատակին, այդ ազգը թէ յուր հողին վրա և թէ յուր գաղթականութեանց մեջ կսնուցանի գաղափարներու համերաշխութիւնը»²⁹:

Հայ ժողովրդի համար բարենպաստ դիտելով ռուսական քաղաքակրթության ազդեցությունը, Արփիարյանը ցավով է արձանագրում, որ «Ռուսական կառավարությունը, որ Ասիո մեջ քաղաքակրթության տարածման ամենահզուր միջնորդը կը հռչակե ինքզինք», մասնովի, խոսքի աղատության պայմաններ չի ընձեռում: «Իցե թե,— հույս է հայտնում նա,— Ռուսիո կառավարությունը փոխանակ խավարամիտ Կաթբոֆներու, ունկն դներ մարդկության ճշմարիտ բարեկամներու ձայնին, որք միանգամայն ազգաց բարեկամներ են»³⁰: Ռուս ազգի առաջագիմության մեջ գրողը տեսնում է հայ ժողովրդի ապահով առաջընթացի գրավականը: «Վասնզի, եթե իբր մարդ ամեն ազգաց և ժողովրդոց զարգացման և մեծության փափագողներն ենք, անշուշտ իբր հայ կառնչանք, որ քաղաքակրթության մեջ շուտ առաջանան, որչափ հնար է շուտ, այն պետությունք, որոնց հովանավոյն ներքև կապրին Հայեր: Տիրապետող ժողովրդի քաղաքակրթությունը մեծապես կնեղործե հպատակ ազգին զարգացման վրա»: Արփիարյանն ընդգծում է, որ հայ գրականության, հայ մշակույթի զարգացման գործում մեծ է եղել ռուս առաջադիմական գաղափարախոսության դերը, և այդ գաղափարախոսության մեջ ամենակարևորն է դիտվում հայրենասիրությունը: «Հայրենյաց սերը՝ իրենց առաքինությանց գլխավորը» իր մարմնավորումն է գտել գրականության մեջ, քանզի «ազգային ոգվոյ զարթնում և ազգային գրականության բարգավաճում ժամանակակից են միմյանց»:

Միևնույն երևույթն է դիտվում նաև Կովկասում, և Րաֆֆու հորելյանը քննադատին ներկայանում է իբրև շոշափելի ապացույց «բուն համակրանաց արտահայտության... Ռուսիո հայոց մատենագրական սիրահարության»³¹:

Մանրամասն անդրադառնալով Րաֆֆու հորելյանին, Արփիարյանը մի նպատակ է հետապնդում. կրկին ու կրկին ցույց տալ «թե ինչպես կապված են միմյանց հետ Րաֆֆի և հայ ժողովուրդը», «թե ինչպես բանաստեղծ մը կարող եղած է ներգործել յուր ազգի վրա»³²:

Հողվածում առաջադրված հարցերի բաղմադանությունը չի շեղում հեղինակին իր բուն նպատակից՝ ըստ ամենայնի ներկայացնել արևմտահայ ընթերցողին Րաֆֆու կյանքն ու գործը: Դեռ ավելին, արծարծ-

³⁰ Մատիս, 1884, № 3736, էջ 194:

³¹ Մատիս, 1884, № 3737, էջ 211:

³² Նույն տեղում, էջ 211:

վող խնդիրներն իրենց ամենատարբեր կողմերով դալիս են ամբողջաց-
նելու մի գրողի նկարագիրը, որն իր մեջ խտացված մարմնավորել է
ժամանակի ամենահրատապ իրադարձությունների արձագանքը: Սա-
կայն գրողի գործի հասարակական բովանդակության իմաստավորման
հետ, քննադատն անհրաժեշտ է դիտում և մոտիկ ծանոթությունը նրա
տոնձի հետ՝ նրա կյանքի մանրամասնելով, արտաքին նկարագրով ա-
ռավել մեքենայալու նրա ստեղծագործական աշխարհի էությունը: «Երբ
մի հեղինակ սիրելի է մտքիդ ու սրտիդ հավասարապես, կարծես թե
բան մը կը պակսի ի քեզ, թե այդ հեղինակի կենաց մանրամասնու-
թյուններուն իսկ տեղյակ չլինիս», — գրում է Արփիարյանը և ապա
լրացնում է իր միտքը. «Հեղինակին կենաց և յուր գործոց մեջ թվի թե
սերտ կապ մը կա, և առանց այդ կյանքն գիտնալու կարծես թե դժվար
է ըմբռնել հեղինակին ոգին»³³:

Այս արդարացի հիմնավորմամբ, նաև իբրև ապացույց բերելով հի-
րոսյական քննադատության մեջ տարածում գտած նմանօրինակ հրա-
տարակությունները, Արփիարյանը նկարագրում է Բաֆֆու հետ իր հան-
դիպումները՝ սկսած առաջին իսկ ղրույցից: Ուշագրավ է, որ առանց
նույնիսկ լուսանկարը տեսնելու, Արփիարյանը նրան փողոցում ճանա-
չում է և ողջունում. «Թիֆլիզ հասնելուս երկրորդ օրն... մինչ կանցնեի
արքունի փողոցեն տեսա թե հեռուն կուգար միջահասակ, բավական
լայն մի պարոն, կապույտ ակնոցներով: Քովնն անցնելով ձեռք եր-
կընցուցի.— Բարե, պարոն Բաֆֆի, ինչպե՞ս եք»: Նախապես զարմեց
խաբում նրան, անցորդը իրոք Բաֆֆին էր, որի զարմանքին ի պատաս-
խան, նա ասում է. «...սուռն բազմության մեջ գեղեցիկ տաղանդ մը
անտես շանցներ, շեմ գիտեր, ի՞նչ շնորհք կա դեմքին վրա, որ մադ-
նիսական զորությունը կըաշե տեսողն»³⁴: Բաֆֆու արտաքինի և ներ-
քին էության մեջ քննադատը տեսնում է հերոսաշնակություն, իսկ նրա
«լուռ քնավորությունը մի քիչ խորհրդավոր դեմքը, շարժումները» «ար-
դարե վսեմ ճակատը» մտածող, ստեղծագործող մարդու գաղափարն են
առաջին նրան: Արտաքուստ զուսպ ու անտարբեր կեցվածքի ներքո Ար-
փիարյանը կարողանում է տեսնել գրողի «բարեկամական գործվով»
ջերմ սիրտը, որ բարախում էր իր ժողովրդի հանդեպ մեծ սիրով և որի
ականառու ապացույց էին գրողի ստեղծագործությունները:

³³ Մասիս, 1884, № 3736.

³⁴ Նույն տեղում:

Ավելորդ չի նկատվում և զրոզի բնակարանի նկարագրությունը. «Ըսած են թե ոճը մարդն է», բայց ուրիշներն ալ կըսեն, թե «կարասիքը մարդն է»: Ընթերցողը Արփիարյանի հետ անցնում է մի սենյակ, «զոր պատեր պաշարեր էին դարձնալին տերևներ: Ո՛ւր ենք, քարակերտ փաղո՞ցի մեջ, թե այգեստան մը: Կանանչ տերևներն մթնշաղ դույն մը կընծայեն բնակարանին. փոքրիկ սենեկին մեջ, փոքրիկ գրասենյան մը կա որու վրա անհնարին է նշմարել փուշոյ հյուսի մ'իսկ»³⁵: Համեստ, կոկիկ կահավելումով սենյակի միակ զարդը մի քանի նկարներ էին և հարուստ դրաժարանը՝ «գեղեցիկ թավջապատ ու ռակեղծ» կազմերով: Այս ամենն անկեղծորեն հիացնում ու զարմացնում է Արփիարյանին, և նա բոց չի թողնում ոչ մի մտնրամասն՝ ձգտելով փոխադրել ընթերցողին այն միջավայրը, ուր «պարոն Բաֆֆի կամփոփեյուր մ'իտքը, կշափափորե հոգվույն թոխը»:

* * *

Հողվածաշարը Արփիարյան-քննադատի գործունեության լավագույն էջերից է, ուր սրտակիրորեն դիտարկվել են հարցադրումներ, որոնք հետագայում ավելի լայն ծավալ ու խորություն են ստացել քննադատի հայացքներում: Իր տեսակետները Բաֆֆու դերի ու նշանակության մասին հայ գրականության դարգացման ընթացքում, Արփիարյանը կրկին հիմնավորում է մոտ երկու տասնամյակ անց դրված «Բաֆֆի հեռապատկերը» հոդվածում: Հողվածը գալիս է հաստատելու ոչ միայն Արփիարյան-քննադատի նախկին դրույթների կենսունակությունը, այլև Բաֆֆու գործի պատմական արժեքի հեռանկարային բովանդակությունը:

Հողվածի սկզբում մեջբերելով Իսդուխ Տենի այն միտքը, թե «մատենագրության մը պատմությունը պրեկու և անոր մեջ ժողովրդի մը հոգեբանությունը փնտրելու կը ձեռնարկեն», Արփիարյանը այդպիսի գրականության լավագույն օրինակ է համարում Բաֆֆու ստեղծագործությունը: «Անոնք,— դրում է նա,— որ օր մը ուղեն ԺԹ՝ դարուն վերջին կեսին հայու հոգեբանությունը ուսումնասիրել, անոնք սխալ դիմեն Բաֆֆի վկայերուն, իբր վավերական ու ճշմարտապատում ստուգարանի մը»³⁶, Բաֆֆու երևույթը դիտվում է օրինաչափ ու պայմանա-

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Կեղտի, Վենետիկ, 1902, № 4—6, էջ 26:

վորված հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմությամբ, արդիականության մղումներով ու հրամայական պահանջով՝ «անոր արդի էն դորեղ գրական ծնունդը»։ Դեռ ավելին, շափաղանց ուշադրավ է քննադատի այն միտքը, որ վերաբերում է արգեն գրողի պատմական երթի ներգործուն ընթացքին՝ «իրենց հրատարակման թվականն հետո ունեցած ազդեցությունը»։ «Բաֆֆին,— գրում է նա,— բոլորովին օրվան իրականության վիպասանը չեղավ, իր ժամանակը կանխեց։ Զգտումի գրագետ, ապագայի տեսիլքը ունեցավ»³⁷։ Այսպիսի եղրահանգման համար քրն-նադատին հիմք են հառաչում հայ իրականության տեղաշարժերը 1890—97 թվականների կյանքում։ Արփիարյանը նկատի ունի ամենից առաջ աղգային-աղատագրական շարժման անսխալ ընթաց համաժողովրդական ընդլայնը, որի առաջին օրինակները պատկերվել էին Բաֆֆու վեպերում։ Քննադատը ինքնատիպ ու զորեղ այս երևույթը բացատրում է գրողի՝ իր ժամանակի հետ ունեցած բացառիկ փոխազդեցությամբ. «Նվրոպայի մեծ վիպասաններն ումանց համար հարցված է թե իրենց ժամանակին բարձր՞րն են, որ անոնց վեպերուն ծնունդ տվին, թե վեպի՞րն են, որ ստեղծեցին բարձրը։ Այդ միևնույն հարցումը կրնանք ընել Բաֆֆիի ժամանակակից կյանքի վեպերուն համար ալ... Այսօր 1890—97-ին հետո, Բաֆֆիական վեպերը իր ժամանակակից կյանքի գլուխներ կկարգացվին»³⁸։

Բաֆֆու հայտնության հասարակական արժեքը քննադատը պահանջատու է նրա ստեղծագործության ակներև ազդեցության տարբեր դրոսեբրումներում։ Պատմության դիմոկրատացման բաֆֆիական հայեցությունը, քաղաքացիական ակտիվ նկարագրի իդեալ հերոսների հանդեպ բերելով, անդրադառնում է ու արձագանքվում հայ իրականության մեջ իբրև դաս ու պատվիրան։ Արփիարյանը նման դրսևորումներից վկայակոչում է Բաֆֆու «վիպածին դյուցազանց անուններուն համատարած ընդհանրացումը», որ դիտվում է իբրև նշան, «թե ժողովուրդ մը իրեն համար կյանքի նոր տիպարներ ընտրած է»։ Գրողի ստեղծագործությունների հերոսների անունները ձեռք են բերում խորհրդանշական բովանդակություն, խտացնելով իրենց մեջ գաղափարական-նպատակային արժեք, շարունակում իրենց առաքելությունն արդեն որպես իրական մարդկանց, իրական հերոսների անուններ։ «Վերջացած դարուն երկրորդ կեսն է,— գրում է Արփիարյանը,— որ մեր հին պատմական

³⁷ Նույն տեղում։

³⁸ Նույն տեղում։

ու ոչ-քրիստոնեական անուններուն վերհիշումը զուգադիպեցաւ նոր կյանքի մը ստեղծման ձգտումին: Անունները զորս Բաֆֆի ծնած կամ որդեգրած էր, եկան իբր շնորհաբեր ազաւնակերպ հոգիներ հանգչիլ երիտասարդներու վրա, որոնք մեր նոր պատմութիւնը պիտի շինէին: Այդ մարտական ծածկանունները հետզհետեւ փոխանակեցին մկրտական հորջորջումները: Իրական կյանքի մեջ հայ ժողովուրդը լսեց անուններ, որոնց հանդիպած էր վիպերու մեջ միայն: Ու հանդիպեցաւ դեմքերու, որոնց ընտանեացած էր իբր վիպական մտացածին տիպարներու: Երեկման վեպը այսօրվան կյանքը: Վա՛ղը:

Բաֆֆիի համբաւավոր Երազը հայ ցեղին ալ Ավետչաց երկիր մը կը լուսահամայնէր: Հայը ճամփա ինկալւ: Հիմա՛կ անապատին մեջ կը հանգչի աչքերը հեռապատկեր լուսերեւոյթին հառած միշտ»³⁹:

Այսպէս է ավարտում Արփիարջանը իր փոքրիկ, բայց շատ կողմերով ուշագրաւ հոգիածը Բաֆֆու մասին՝ նրա պատկերը տեսնելով հայ ժողովրդի ապագայում՝ իբրեւ անցյալի, ներկայի ու լինելիութեան առհավատչաւ: 7

Արփիարջանի քննադատական առաջին ելույթներն իսկ ի հայտ են բերում որոշակի գաղափարագիտական համոզմունքներ, որոնք նախապարտաւորութիւն էին արդէն նրա հրապարակախոսական նախորդ գործունեութեամբ: Դեռեւս «Մշակի» թղթակցութիւններէց հրապարակախոսի հասարակական հայեցողիւթեան դրսեւորումները ձգտում են մտաւոր կյանքում գործնական իրացումներէ: Գրականութիւնը դառնում է այն առարկայը, ուր առաջին հերթին կենսագործւում են հրապարակախոս-քննադատի հասարակական վերափոխման գաղափարական ծրագրերը: Վիպական նոր գարոցի սկզբունքները, որոնք առաջադրւում էին Արփիարջանի կեղծից, հատկանշւում էին ռեալիզմի ուղղութեան համակողմանի պաշտպանութեամբ, ուր առաջնահերթ էր դիտւում դրական շարժման հասարակական ներգործութեան խնդիրը:

«Օգտակարութեան վարդապետութիւնը» Արփիարջանի քննադատութեան կարեւոր սկզբունքներէց մեկն է: Այս իմաստով նրա գրական-քննադատական վերլուծութիւններէ տնկունաքաղը դառնում է կյանքի

ճշմարտությունը գրականության մեջ՝ իբրև գեղարվեստականության անհրաժեշտ հիմք ու պայման: Այս գեղագիտական կանխագրույթը որոշակիորեն բանաձևւում է քննադատի կողմից արդեն նրա առաջին գրախոսականներում և իբրև առանցքային սկզբունք զարգանում նրա ողջ գրաքննադատական գործունեությամբ:

1884 թ. «Արևելքի» էջերում հանդես գալով Գր. Չիլինկիրյանի «Ուղևորութուն ի Պոլիս» գրքի մասին գրադատականով, Արփիարյանն ի հայտ է բերում կարծիքներ, որոնցով տարանջատւում է ժամանակի տիրող մտայնությունից ուրույն հայեցության նոր կողմնորոշմամբ:

Պատահական չէր, որ քննադատն իր քննության առարկա է ընտրում Գր. Չիլինկիրյանի նշված գիրքը, քանի որ վերջինս «Արևելյան մամուլի» ու նրա խմբագրի՝ Մ. Մամուրյանի հետ ակնհայտորեն հակադրվում էր նոր սերնդի գրական մտածողության սկզբունքներին: Որքան էլ դա տարօրինակ հնչի, 80-ականների օրգան «Արևելքը» նրանց կողմից որակվում էր իբրև «ռամկին անհպելի և աղնվական դասերոս խորհրդակից»⁴⁰: Ահա թե ինչու Արփիարյանն իր գրախոսականում շեշտը դնում է գրականության ժողովրդային բովանդակության և կյանքի ճանաչողության բուն տարբերակման վրա: Ըստ արժանիւնյն գնահատելով ռոմանտիկական ուղղության և նրա նեբելայացուցի՝ Գր. Չիլինկիրյանի ջանքերը, «սա. մեղ ներմուծել եվրոպական մատենագրության նուրբ ճաշակը», քննադատը նախորդ գործերից ելնելով, եզրակացնում է, որ նա «լավ ըմբռնած է ժողովրդի մը պետքերուն հարմար գրելու եղանակն»⁴¹: Սակայն ժամանակի պահանջին ունենդիր քննադատը չի կարող արժեքավորել գործը «լուկ իբր բանահյուսական դրվագ մը, առանց ի նկատ առնելու ազգային տեսականներն»: Եվ հենց այդ տեսականում է Չիլինկիրյանի հեղինակությունը դիտվում «զլոտուս»

⁴⁰ Հետագայում կրկին անդրադառնալով «Արևելյան մամուլի» գիրքորոշմանը, Արփիարյանը ցավով է արձանագրում 60-ականների սերնդի նշանավոր ներկայացուցչի՝ Մ. Մամուրյանի հետ նոր գրողների գաղափարական տարաձայնության փաստը. «Եւրո հասած գրագետ երթաւորորդութունը, — գրում է նա, — խորին հարգանքը պետք էր ողջունել այն անունն, որ գրած էր «Սև լիւրան մարդը» և սակայն ցրտութուն կը տիրէ... Նորա, որը արդեն մեծ ազդեցութուն ունեցած էր ազգային գրականութեան վրա, նորա իրենց ծիրութեան մեջ գործվանաց, խանդադատանաց կկարոտին: Որքան սքանչելի տեսարան մը պիտի լինէր, եթէ գրական նոր սերունդն իբր յուր հայրապետն մեծարէր այն կորովալիր դուխն, որ «Սև լիւրան մարդն» և «Հայկական նամականին» ծնած է: Մասիս, 1887, № 3877:

⁴¹ Նույն տեղում:

նաց պարտեզ մը միայն»։ Հեղինակն անհաղորդ է մնացել նյութի ըն-
ձեռած շահեկան հնարավորությունը՝ տեսնել և քննել Պոլիսը իբրև «հա-
յության այդ մեծ ծովն, ուր հինգ դարերն ի վեր կթափին Ասիո ամեն
կողմերեն Հայ գաղթականությանց գետերն, այդ կեղրոնն, որուն ող-
գեցությունն այդքան մեծ եղած է հայ ազգին ճակատագրին վրա»⁴²։

Գրողից պահանջվում է ժամանակի հասարակական իրավիճակի
արտացոլում՝ դիտված պատմական հայացքով, արդի հրատապ խնդիր-
ների արժարժեքներով։ Այն գրողը ստանձնում է ներկայացնել մի իրա-
կանության գեղարվեստական պատկերը, նա չի կարող անտեսել կյան-
քի համակողմանի հետազոտությունը, քանի որ միայն այդ հիմքի վրա
է ապահովվում լիարժեք գեղարվեստական պատկերումը։ Այնինչ Չի-
լինկիրյանի գրքում Պոլիսը մնում է շքեղ բնանկար, վերնախավերի
էլյանքի զրվագների նկարագրությամբ։ Հեղինակի հայեցակետը իր միա-
էություն ունեցող չի բավարարում քննադատին. «Ո՛չ փիլիսոփայի
մտքով, ո՛չ քաղաքագետի աչքով, ո՛չ տնտեսագետի խոհերով քննված
չեն Պոլսո Հայերը Պ. Չիլինկիրյանի կողմն»։ Նրան պակասում է ժո-
ղովրդի կյանքի, Պոլսի բազմադեմ միջավայրի խոր ճանաչողությունը։
Իսկ այդ ժողովուրդն ինքը «կյանքն է, ... ազգության սիրտը»։ Ար-
փարյանը մեկ առ մեկ թվում է նրանց, որոնք իրենց հավաքական
ամբողջության մեջ միավորում են ազգության գաղափարը՝ ոսկերիչ ու
նավավար, ժամագործ ու դերձակ, և որ կարևորն է դիտվում «... պան-
դուխտն»⁴³։ Անոնց վիճակն, անոնց կյանքը, թշվառություններն։ Այդ
տխրաբեմ հայերուն և ոչ իսկ ճանապարհին հանդիպած է Պ. Չիլին-
կիրյան»։ Ուշագրություն դարձնենք քննադատի նշած տարբեր խավերի
ներկայացուցիչներին։ Սա պարզ թվարկում չէ պաշտօնական ընտրու-
թյամբ։ Քննադատը գրողներին ի ցույց է դնում մինչ այդ մոռացության
տրված այն խավերի սոցիալական միավորներին, որոնց կյանքի հետա-
զոտությունը պիտի դառնար նոր ուղղության առանցքային թեմա։
Մյանչի վերափոխման հասարակական կարևոր գործունի գերը, որը վո-

⁴² «Արևելյան մամուլ» ակնհայտ մերժողական դիրքորոշումը տեսահայտվել է և՛
Գ. Չիլինկիրյանի տարբեր հոդվածներում։ Խոսելով դրական նոր սերնդի մասին, «Արե-
վելյան մամուլը» բացահայտորեն տարբերակում է իրենց սկզբունքները, գրելով, որ
«Տարբեր տեսակետ և ուղղություն ունին ազգային մի շարք խնդիրներու մասին և այս
երկար բացատրության կարոտ չէ, քանի որ տարբեր սկզբունք կղավանին և տարբեր
վերջով կ'ափոխեն ազգային հաստատվածության տարրերն ու պայմանները»։ Տես՝ «Հայ
քննադատության պատմություն», հ. 1, էջ 286։

րապահված էր գրականությանը, սկսվում է գրականության բովանդակության, նրա հերոսների ու գաղափարական նպատակադրումների կարգի վերափոխումից: Ահա թե ինչու Արփիարյանը անընդունելի է գտնում և կրքոտ հետեղականությամբ մերժում է հեղինակի կողմից իրականության միագլխի ընկալումը, ուր կյանքի ճշմարտացի պատկերը քողարկվում է գունեղ աճալորմամբ: «Անուշադիր մեր ներքին կենաց, անուշադիր մեր զարգացման կամ հետադիմության, կրթության, արվեստ, հարստություն, երջանկություն, դժբախտություն, վերջապես ինչ որ կյանքը կկազմե, ինչ որ ազգություն կը՝ հորինե, ամենն ալ անտես եղած են և գոյություն չունին Դ. Զիլինկիրյանի գրքին մեջ»⁴³:

Արփիարյանի գրախոսությունը սկզբունքային նոր կողմնորոշման որոշակի արտահայտություն լինելով, իրապաշտության գրական քաղաքականության սկիզբն է նշանավորում: Գրախոսականում պարտագրվող պահանջները հիմնավորվում և գաղափարական հաստատուն դադանանք են դրսևորում նրա հաջորդ ելույթներում և գրանցից սահմանշանակալին Գրիգոր Օտյանի հայտնի առաջաբանին⁴⁴ ի պատասխան գրված հոգվածն է «Գրական և ազգային ծրագիր» վերնագրով: Ուշագրավ է մի հանգամանք, որը շատ կողմնորոշ հատկանշական է Արփիարյան-քննադատի արժանատի համոզմունքների ափսոսանքից: ՆվՋ Գր. Զիլինկիրյանը, ի՞նչ Գր. Օտյանը արևմտահայ այն գործիչներն էին, որոնց մեծ հեղինակությունն ու ներդրումը գրական-հասարակական կյանքում Արփիարյանը դնահատում էր ըստ արժանիության, պատմական հայացքով արժեքավորելով նրանց ծառայությունները ազգային պարգտյման առաջընթացում: Անաշառ քննադատի մոտեցմամբ, բայց նաև իրենից ավագի՝ Գր. Օտյանի գործի հանդեպ մեծ պատկառանքով է նա անդրադարձել նրա գործունեության ամբողջական արժեքին: ՆվՋ հրատարակելով իր պատասխանը Օտյանի առաջաբանի դրույթներին, նա զետեղել է սկզբում նույն առաջաբանից մի հատված, հախապես ներկայացնելով ընթերցողին նյութի բուն էությունը: Խնդրի մեկնաբանումը տարվում է երեսույթի սկզբունքային բովանդակության բացահայտմամբ՝ վեր հանելով երկու տարբեր գեղագիտական գիրքորոշումներ: Հակադրվում են հնի և նորի պատկերացումները գրականության կոշման, բովանդակության, պարզացման ուղիների մասին: Օտյանը ըն-

⁴³ Արևիկ, 1884, № 170:

⁴⁴ Խոսքը վերաբերում է եվփիմե Օտյանի թարգմանությամբ լույս տեսած Լ. Հալեիի «Արքա Քոնսթանտին» վեպի համար գրված Գր. Օտյանի առաջաբանին:

դռնում է նոր մատենագրության անհրաժեշտությունը նոր սերնդի համար, սակայն մի վերապահությամբ. այն պետք է ծառայի մարդուն մխիթարելու՝ հեռու պահելով «բարոյականն ավրելու և կրոնական զգուցումը տկարացնելու» վտանգից: Նոր գրականությունը նրան ներկայանում էր «անփորձ ու լսիրշ գովածքներու ասպարեզ», ուր ոտնահարվում են արվեստի հավերժական իդեալները՝ «գեղեցիկն ու բարին»: Արփիարյանը կտրուկ հակադրվելով «պատրանքներով միշտ առլի»⁴⁵ գրագետի ժամանակավրեպ հայացքներին, կես առ կես քննելով դրանք, հերքում է՝ առաջ քաշելով «արդի վիպասանության» ծրագրային հարցադրումները: «Մխիթարությունը, — գրում է նա, — վերջին ապավինն է — անոնց, որոնք իրենց ցավերուն ալլես դարման չեն կըրնար հուսալ: Իսկ արդի վիպասանությունը շուղեր վշտերու սփռվածք է: Լայթայթելով միայն շատանալ, այլ նաև՝ կատաղածներն է աջակցել անոնց, որ ընկերական թշվառությանց դարմանները որոնելու հետաքննում են»⁴⁶: Գրականությունը իր բարեշրջման նոր փուլում հասել էր մի աստիճանի, երբ այլևս անհնար էր չարձագանքել հասարակության խորքից բարձրացող ընդլվման տարերքին, շտեպնել «տարաբախտությանց նկարները» և «մինչև իսկ ժանտատեսիլ տեսարաններ»: Գեղեցիկ գրողը գրականության «սուրբ պարտականությունն» է դիտում «աշակերտիլ իրականության»՝ ընդգծելով իրականություն բառը, քանի որ շեշտված բովանդակություն է ձևեր բերում իրականի գեղարվեստական արտացոլման նշանակությունը: Սահմանազատվելով ռոմանտիկական ուղղության տեսարանների դրույթներից և ի հակակշիռ նրանց, աղդարարվում է գրականության նորօրյա խորհուրդը. «Վեպը իրական կյանքի պատկերը կը պարզե և մեզի կը մղե ընկերական վիճակին վրա խորհրդագծելու»: Կյանքի խորագրին ուսումնասիրությունը, կամ ինչպե՞ս քննադատն է ձևակերպում «հայ ընկերության սրտին ախտադննդությունը», գրականության այն առաջնահերթ խնդիրն է, որը նպատակամիտում է կյանքի ճանաչողության վրա հիմնված հասարակության նոր, բարեփոխված կազմակերպությանը:

Իրական շարժման ռեալիստական ուղղվածության սահմանումը իբրև ժամանակի անհետաձգելի պահանջ, գեղարվեստական դործունեության ոլորտների լայնացման տեսական հիմնավորումն էր: Ռեա-

⁴⁵ Գեղունի, 1902, 1 հունվարի, ՏԵՍ՝ Արփիար Արփիարյան, Երկեր, էջ 393:

⁴⁶ Արևիկ, 1885, № 333:

լիստական պատկերման «կյանքը ինչպես որ է» սկզբունքը, որ Ար-
փիարյանը բերել էր գեոէս իր քրոնիկներից մեկում⁴⁷ և որը դառնալու
էր իբրապաշտ 80-ականների ստեղծագործական նշանաբանը, չի մնում
պասսիվ արտացոլման շրջանակում: Կյանքի բազմաձևությունը նկարա-
գրությունը քննադատը պայքարի եղանակներ է ուղենշում, գրականու-
թյան կողմը դիտելով «ազգային կյանքը իր ամբողջության մեջ» քնն-
նելու, ուսումնասիրելու գործը: Ահա թե ինչու այդ գրականությունը
բնորոշվում է Արփիարյանի կողմից նաև որպես «ըմբոստացման գրա-
կանություն»⁴⁸, իր մեջ ներառնելով ոչ միայն իրականության ճշմար-
տացի պատկերման պահանջը, «այլև բարձր նպատակ մը, ներդրածել
ընկերական կյանքի վրա, բարեփոխել զայն, ստեղծել նոր բարքեր,
ներշնչել ուրիշ գաղափարներ»⁴⁹:

ՍՆՐԵՒԳՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱԶԱՏԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԻ
ԲՆԱԲՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱԶԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

(Բարձր գաղափարականության պահանջը իբրև գեղագիտական շա-
փանիշ Արփիարյանը առաջադրում է նաև բանաստեղծությանը: Իր
ակնկալիքները նոր գրականությունից քննադատը պարտադիր է դի-
տում նրա բոլոր ժանրերի համար՝ արձակ, թատերգություն, բանաս-
տեղծություն և այլն: Ամենեին պատահական չէ և նրա հատուկ ուշա-
դրությունը քնարերգության ժանրի հանդեպ, բանի որ նախորդ՝ ազ-
գային զարթոնքի բանաստեղծական ուժգին արձագանքները լուի էին
և ժամանակի պոեզիան տեղատվության պահեր էր ապրում: Հեադուր-
յանական շրջանի բանաստեղծությունը մտահոգության տեղիք էր տա-
լիս, որովհետև գրական շարժման միասնական ընթացքում պոեզիայում
տիրապետում էին ժամանակավրեպ արտահայտություններ:

Ժամանակի քնարերգությունը հեռու էր կյանքի ճանաչողության
պահանջվող մակարդակի գեղարվեստական գրաեությունը լինելուց: Այս
հայեցակետից 80-ականների ռեալիզմի գեղագիտությունը որոշ վերա-
պահություն էր մոտենում ընդհանրապես ժանրի հնարավորությունե-
րին, երբեմն իր տեսակետներում մղվելով ծայրահեղության: Զոհրապի
ընկալմամբ՝ կյանքի գիտական հետազոտության սահմաններն ընդլայ-

⁴⁷ Արեւիք, 1884, № 237.

⁴⁸ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, Արևմտյան հայոց արդի գրականությունը, էջ 454.

⁴⁹ Մասիս, 1889, № 3924.

նող վեպի միատումները չեն կարող տարածվել բանաստեղծության ոլորտում, քանի որ վերջինիս ժանրային առանձնահատկություններին նա անհարիր է գտնում իրականի ճշգրիտ վերարտադրությունը: Բանաստեղծական ընկալումը նա նմանեցնում է աստղադիտակի աշակերին, որը կամ շատ մեծացնում, կամ փոքրացնում է առարկաների իրական պատկերը. «աշամերձիկ ապակիին է հանցանքը, որուն կորնթիքին վրա՝ ամեն պատկերներ կը բեկբեկին, կայլայլին, երբեմն ճիշտ հակառակն կըլլան իրականին: Ասոր համար է, որ քերթողները ճամարտովեն շատ անդին կամ շատ ասդին պիտի մնան. այս է իրենց ճակատագիրը. լալու կամ խնդալու կարող են միայն և երբ տեսնենք ասոնցմէ մին, որ Թովմաս Թերզյանին պես, ժպտիլ ալ դիտե, ժպտա, որ համակերպվում կը նշանակե, կյանքի տվյալ պայմաններուն լավագույն իմաստասիրությունը բերած կըլլա մեղի»⁵⁰:

Նրիտասարգ Չոպանյանի հոգվածներից մեկը⁵¹ ընդհանրապես ազդարարում էր «բանաստեղծության վախճանը»: Սկսնակ քննադատի գրույթների, ելակետը ժամանակի գրական իրադրության ազդակներն էին, ընդ որում ազգային բանաստեղծության անշարժության օրինակների հետ նրա եզրահանգման համար սպառնույթ են դառնում ֆրանսիական ձևապաշտ ուղղությունները. «Դեկադաներու», «սենյուլիսթների», «Լիփոեփոնիսթներու» տաղաչափական հիմար գրությունները կը բավեն ցուցնելու, թե ոտանավորի վերջին բառն ըսված է»:

Հարցի այսպիսի դրվածքը անգամ իր ծայրահեղ ձևակերպման մեջ խոսում է որոշակի գեղագիտական մտայնության մասին, որ ձևավորել էր բանաստեղծության արդի վիճակը՝ ցուցադրելով անհամատեղելիություն արձակի զարգացման միտումների հետ: Պոեզիայի բովանդակությունը իմաստավորվում է կյանքի հետ սերտ հարաբերակցության պահանջով, և այդ պահանջից է ելնում նաև Լ. Բաշալյանը պարտադրելով քնարերգության մեջ ես ներառնել «ինչ որ կա մեր ընկերության մեջ, տառապանք, զրկանք, և ապականությունը»⁵²: Սերնդադիտությունը բանաստեղծության բնագավառում ընթանում էր դանդաղ և

⁵⁰ Գր. Չոբանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, էջ 447:

⁵¹ Արեկը, 1891, № 2333: Չոպանյանի հոգվածը առաջ է բերում աշխարհ բանավիճ: Նրան ի պատասխան հանդես են գալիս Գ. Ֆնտոլյանը «Բանաստեղծությունը շենոնիր» և «Դիտություն և բանաստեղծություն», Տիրան Չրաքյանը՝ (Ինտրա) «Բանաստեղծության վախճանը» հոգվածներով:

⁵² Արեկը, 1888, № 1395:

տարածման ու հնի կրկնության բնույթն էր կրում: Հրապարակում էին Բ. Թևրդյանը, Մ. Աճեմյանը, Տ. Սեթյանը, Ռ. Պերպերյանը, որոնց գործերը չէին կաբող բավարարել սեալիզմի ու ժողովրդայնության ձգտող ուժեղանակների գեղագիտական պահանջները: Եվ, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտություն էր նրանց գործերի վերլուծությունն ու գնահատումը գրականության նորօրյա սկզբունքների լույսի ներքո: Այդ նպատակն էր հետապնդում Արփիարյանի գրադատականը Տիգրան Սեթյանի «Գարուն և տշուն» բանաստեղծական ժողովածուի մասին: Սակայն, ինչպես նկատել է հետազոտողը, գրախոսությունը չի մնում բանաստեղծական մի ժողովածուի վերլուծության սահմաններում, այլ մի շարք կողմերով բացատրում է Դուրյանից հետո արևմտահայ բանաստեղծության տեղատվության պատճառները⁵³, Սեթյանի օրինակով Արփիարյանը բնութագրում է ժամանակի քնարերգության բնորոշ վիճակը: Առաջին հարցը, որ բարձրացնում է քննադատը իր հոդվածում, գաղափարականի և զգացականի հարաբերակցությունն է բանաստեղծության մեջ: Ժողովածուում տիրապետող զգացմունքայնության արտահայտությունը, «նկարագրական և գերիզմանական տաղերու» գերակշռությունը, որոնք «ամենքն ալ անխտիր տխրության, թախծության բույր մը կը բուրեն», քննադատը բացատրում է գաղափարական շնչի պակասով: Հենց դա էլ խախտում է գեղարվեստական ներգործության ներդաշնակությունը, սոսիթ տալիս բացականչությունների և «բաղմահուլ հաբցականների» առատ գործածությանը, որոնցով բանաստեղծը փորձում է լրացնել բաց մնացած խոհական ապրումի տարածքի տեղը: «Հեղինակ մը, հրե գաղափարի սովու հանդիպի անգագար բացականչությանց կղիմե», — գրում է Արփիարյանը, նկատի ունենալով ոչ միայն Սեթյանի, այլև ժամանակի բանաստեղծության ընդհանրական նկարագիրը: Այդ նկարագրին բնորոշ էր ումանտիկ դասականների գեղարվեստական մտածողության չհաղթահարված ազդեցությունը, որը և ի հայտ էր բերում նրանց քնարերգության ուժեղ և թույլ կողմերը: Քրոնիկատուն արձանագրելով, որ բանաստեղծը «վարժ է տաղաչափական արվեստին մեջ, նորա օրինաց հմուտ է և ընդունակ հարուստ հանդեր գտնելու և ներդաշնակ գրելու», նկատում է նրա տաղերում Պեշիկթաշլյանի և Արսեն Բագրատունու բանաստեղծական արձագանքները և նշում, որ «ստեպ, յուր տաղերն՝ հիշեցնել կուտան այդ անուն-

⁵³ Տե՛ս՝ Լ. Մնացականյան, Արևմտահայ քննադատական մտքի պատմությունից, էջ 149:

ներն»։ Սակայն բանաստեղծական անհատականության հաստատման համար քննադատը անբավարար է գտնում միայն տաղաչափական արվեստին տիրապետելու վարպետությունը, քանի որ «բանաստեղծ լինելու համար կան օրենքներ, զորս առանց գոհացնելու չէ կարելի ժողովրդի մը սրտին և հոգւոյն տիրել»։ Այդ օրենքներից կարևորագույնն է դիտվում ընթանալ ժամանակին համաքայլ, զգայուն նրա շարժման ելևէջներին։ Ժամանակների փոփոխությունն ունկնդիր բանաստեղծը՝ «Ալիշան, Գամառ-Քաթիպա, Բաֆֆի... նոքա միայն կրցած են Ալգին սրտի բաբախմանց բանաստեղծները լինիլ»⁵⁴։

Հատկանշական է, որ քննադատի դատողությունները հակադրվում են ոչ թե ուսմանտիկական ուղղությանն ընդհանրապես, այլ ուղղության ժամանակավրեպ արտահայտություններին։ Ռոմանտիզմի քննարկողության դաստիարակող դրսևորումները դիտվում են հասարակական հրեշտողության ու զաղափարական լիցքի բանաստեղծական մարմնավորման նմուշներ, սակայն մի վերապահումով։ Արժիարյանն առանձնակի նշանակություն է տալիս ժամանակի պատմահասարակական պայմանների և գրողի սուբյեկտիվ էություն փոխազդեցության խնդրին։ Քննադատի պատմական մոտեցումը դնահատում է ստեղծագործությունը պատմական ժամանակի իր տեղում և նրա արժեքայնությունը պայմանավորող հանգամանքներում վճռական է համարում ոչ միայն ստեղծագործողի անհատականության գործոնը, այլև նրա ծնունդը նախապատրաստող օբյեկտիվ պատմահասարակական նախադրյալները։ Ահա թե ինչու ժամանակի բանաստեղծների սերնդի ընդհանուր վրիպանքը բացառաբող պատճառներում առկա է հասարակական անբարենպաստ կացություն հարցը։ Նշելով, որ «ժամանակը և այն միջավայրը, որում կզանվի բանաստեղծը, հզորապես կազդեն յուր մտավոր կարողությանը ուղեկցելուն և բարգավաճմանը», նա արևմտահայ իրականության հասարակական տեղավորության պայմաններում անհնար է համարում իսկական բանաստեղծի հայտնությունը՝ «Մեր արդի կացության մեջ բանաստեղծի մը ծնունդը եթե բոլորովին անհնարին ալ չէ, բայց անկարելիության մոտենալու չափ դժվար է։ Այնպիսի հանդարտություն մը կը տիրե մեր մթնոլորտին մեջ յորմե բանաստեղծը ոչինչ կընանիր չլիլ։ Հարկը բանաստեղծի ծնունդ կուտաւ Բաֆֆի մը հնարավոր

⁵⁴ Արեւիք, 1884, № 159։

եղաՎ, վասնդի ի Կովկաս ժողովրդի մը սիրտը, միտքը և տրամադրութ-
յունքը ճանապարհ հարթած էին»⁵⁵:

Էական դեր հատկացնելով գրողին ոգեշնչող միջավայրի ազդակ-
ներին, քննադատը միաժամանակ ղուգորդում է գրանց ստեղծագործո՞ւ
ղի բուն անհատականությանը ներկայացվող պահանջները: Գրականու-
թյունը բարեշրջող նորահայտ միտումների մակարդակում գրողից պա-
հանջվում է զարգացման, կյանքի ճանաչողության և նրա փիլիսոփա-
յական հետազոտության լայնացում, որի հիմքի վրա կարող են ի հայտ
գալ պոեզիայի նոր հնարավորությունները: Քննադատի տեսական դի-
տարկումները, ինչպես միշտ, գործնական բնույթ են կրում՝ զառնալով
բանաստեղծներին ուղղված որոշակի խորհուրդներ: «Պ. Սևթյան և ու-
րիշ հեղինակներ,— գրում է նա,— պետք չէ մոռնան, թե ո՞րքան ալ
անձուկ ըլլա գրագետին համար գործելու շրջանակն, բայց և այնպես
քիչ թե շատ, երբ որ կուզեն գրել, պետք է շա՛տ կարգան, շա՛տ սոր-
վին, և մանավանդ մարդկային սիրտը փորձառությամբ ճաննալու հե-
տամուտ լինին: Ով որ կարող չէ այս առտալարը հարթելու, պետք չէ
գրել»: Քննադատական կիրքը չէ, որ Արփիարյանին ստիպում է կարուկ
մերժողական դիրք ընդունել սերնդի բանաստեղծության հանդեպ: Կա-
սեցնելով նմանակող բանաստեղծության հոսքը, նա ամենևին հակված
չէ բացառել իսկական արժեքների առկայությունը, որը չպետք է վրի-
պի քննադատի զգոն հայացքից: Կարողանալ տեսնել և գնահատել «տո-
ղեր... տաղեր», որոնք տաղանդի վկայությունն են, կանխազուշակել
ապագա բանաստեղծին, նույնպիսի պարտադիր պահանջ է դիտվում
քննադատի համար: Քննադատի սխալը, անտարբեր, կամ նախապա-
շարված հայացքը կարող են ճակատագրական լինել գրողի համար.
«Թերևս ոչինչ այնքան մեր սրտերուն վիշտ կրնա պատճառել, քան
մտածել, թե գուցե երիտասարդ թռիչներ կասեցնելու պատճառ կրնանք
լինիլ: Որքա՛ն մեծ բանաստեղծներ տխրության արցունքներ չե՞ն թա-
փած, երբ անողոր քննադատ մը կարող չէ եղած զիրենք գնահատել»: Նույնիսկ մեծ քննադատները ապահովագրված չեն սխալից: Արփիար-
յանը բերում է Սենտ-Բյովի օրինակը, որը ժամանակին «բանաստեղծ-
ներու դասակարգություն մը ընելով ... երրորդ կարգի բանաստեղծնե-
րուն դասը կը դասավորեր... Ալֆրեդ Թը Մյուսե»: Անցել են տարիներ,
մոռացվել են «առաջնակարգ» դիտված շատ անուններ, ժամանակը կա-
տարել է իր ընտրությունը, մոռացվել է և քննադատի մեղանշումը:

⁵⁵ Նույն տեղում:

«բայց քանի որ աշխարհս աշխարհ է, քանի որ մարդիկ սիրտ մը ունին, կարելի՞ է մոռնալ Մյուսին»։ Իր հոգւվածը նա ավարտում է մի խոստովանութեամբ, որ իբրեւ դաս-պատվիրան է ուղղվում քննադատներին՝ առավել շրջահայաց ու խնամքոտ վերաբերմունք դրսևորելու հատկապէս սկսնակների գնահատման մեջ. «Երբ բերանացի թե գրավոր երիտասարդ գրիչի մը քննադատութիւնը ընել կուզեմ, կարծես թե ականջիս կհնչէ Մյուսինի մեկամտղծիկ ձայնը։ Ուրեմն ղգուշ կենանք։ Եթէ Սկնթ-Պետով մը կը խաբւի, մենք ո՞ւր կը մնանք»⁵⁶։

Միաժամանակ Արփիարջանն իր հոգւվածներում ընդգծում էր անկողմնակալ սկզբունքային քննադատութեան անհրաժեշտութիւնը, որը պետք է նպատակաուղղի գրական շարժումը՝ դառնալով ասպարեզ նաև անխուսափելի բախումներին Գաղափարագեղադիտական դիտարկումների սրութեամբ ապահովվում է բուն արժեքների հայտնաբերումը, նրանց տաղանդի հետագա լիարժեք հաստատումը։ «Խիստ քննադատութիւն մը երբեք անդամալուծ չընէր գրականութիւնն,— գրում է Արփիարջանը— Արդեն տկար ծնած արարածներն անտարակույս շուտով հուսարեկ կլինին. սակայն կորովի մտքերու, զորավոր կամքերու բարգաւաճման սքանչելի միջոց է անաշու քննադատութիւնը։ Թե ամեն նորընծա գրիչ, հոգ չէ թե խակ ու տխմար լինի, փառաբանենք դրվատենք և խնկարկութեամբ, կունենանք այն թույլ, մեղկ մատենագրութիւնը,— եթէ երբեք արժանի են այս անվան իմաստակ գրիչներու արտադրութիւններն,— որուն սպառնալից ներքեւ ենք արդեն»⁵⁷։

Ուսանալոր գրողների առատութիւնը ստիպում է քննադատին նորից ու նորից խոսել այն մասին, որ հանգիս գտնելը դեռևս շատ քիչ է բանաստեղծ կոչվելու համար։ Ա. Համլաճյանի «Եղևրեղութիւններ» ժողովածուի առիթով Արփիարջանը ղգուշացնում է պարզունակ, անգեմ, մոսլուկութիւն բուրող գրվածքների հեղինակներին քննադատաբար մոտենալ սեփական գործերին։ Բանաստեղծը պետք է ունենա անկրկնելի անհատականութեան կնիքը, այնինչ ժողովածուի ընթերցումից անհայտ է մնում «երիտասարդի», թե ծերի գրիչ է, ո՞ր դասին կպատկանի հեղինակը»։ Սկսնակի հասունացման համար քննադատը անհրաժեշտ է դիտում երկու պայման. «նախ փորը ինչ ավելի գրագիտութեան արժանապատւութիւնը ճանչնա, որով հոգին ավելի բարձր թիւ կ'առնէ.

⁵⁶ Նույն տեղում։

⁵⁷ Արևիկ, 1884, № 124։

երկրորդ. շատ աշխատի, բայց խիստ շատ, մեկ կողմեն հինը մոռնա, մյուս կողմեն նորը սորվի»⁵⁸:

Կռահել գրական երևույթների արժեքը՝ տարբերակելով մնայունը անցողիկից, յորոշարկել քնարերգության զարգացման հեռանկարային ընթացքը. սրանք խնդիրներ էին, որ Արփիարյանի համար սկզբունքային առաջադրույթի նշանակություն են ստանում ժամանակի բանաստեղծության գնահատումներում:

Բանաստեղծության մեջ սերնդափոխության խնդիրը քննադատն արձանագրում է իբրև բնականոն անհրաժեշտություն՝ նորի մեջ տեսնելով ապագա զարգացման կենսունակ տարրեր: Այդ առումով ուշագրավ փաստ է Չոպանյանի «Արշալույսի ձայներ» ժողովածուի դրասխեսականը, ուր քննադատը նկատում է երևույթը հաստատող բանաստեղծական ձայնի թարմության արտահայտությունները: «Մխիթարություն են այդ ձայները, — գրում է նա, — մեր հոգնած մտքերը, տառապած սրտերը, ծիրացած հոգիները շնչող կարոտի հատակ, ջինջ, առույգ երիտասարդության մը քաղցրահնչակ ձայնին, կազդուրվելու համար»: Չոպանյանի բանաստեղծություններում քննադատը հատկանշական մի որակ է տարբերակում. այն է՝ բանաստեղծական աշխարհաճանաչման անցումային փուլի բնորոշ դրսևորումները: Մի կողմից մեկամտեղծության հաժմաներ՝ «կապույտ ծովին, կապույտ երկնքին, կապույտ աստղերուն, ամեն կապույտի սիրահարը», մյուս կողմից հեգնող, խայթող դառնություն, որ ընդգծում է այսպես կոչված «ոչ բանաստեղծական» խոհի, հուշիկի նորամուտ երևույթը: Արփիարյանը սրա մեջ տեսնում է Չոպանյան-բանաստեղծի մեծ առավելությունը, որով նա մերձենում էր կյանքին, իրականությանը: Եթե ժամանակի որոշ բնահագտների Չոպանյանի քնարերգության «ոչ բանաստեղծական» երանգները խթանեցնում են իրենց անսովոր «պրոզայով», Արփիարյանին գրավում է այն, որ «քաղցրիկ աղավինին ներսի դին օձական բան մը ունի, որ զինքը միշտ պիտի վրդովե»:

Բանաստեղծի բնականությունը, անկեղծության շեշտը դիտվում են իբրև կարևոր գրավական ճշմարտացի ապրումի մարմնավորման համար: Գեղարվեստական ճանաչողության՝ արձակում հաստատվող ռեալիզմի պահանջը, իր ուրույն դրսևորումն է գտնում և բանաստեղծական ժանրի արտահայտչաձևերում: Ահա թե ինչու քննադատը իրականության պատկերման քնարական համակարգում ևս պարտադիր պայման

է համարում կյանքի ռետլիստական արտացոլման ընդհանրացնող, տիպականացնող առանձնահատկության յուրացումը: Իրապաշտական ռեղիոնիզմի սկզբունքների տարածումը չափածո խոսքում նշանակում էր ոչ թե իրականության սոսկ պատճենահանում, այլ իրականի դեղարվեստական վերամարմնավորում ստեղծագործական իմաստավորման նոր մակարդակում: Չոպանյան-բանաստեղծը Արփիարյանի բնորոշմամբ «շատ անկեղծ է, ինչպես նաև շատ մանրադնին դիտող մըն է, բայց կը փափագէր,— ավելացնում է քննադատը, — որ նկարագորութուններուն մէջ ամենաճարտար լուսանկարիչ մը ըլլալու տեղ, ըլլար ամենաճարտար պատկերահան մը. լուսանկարիչը ճիշտ ու ճիշտ կը նկարէ, պատկերահանը թերեւ քիչ մը ճշտութենէ կը հեռանա, բայց նկարներուն մէջ իր սրտին կը դնէ բան մը, որ կը լրացնէ նույնիսկ քնուկան մոռցածը: Յույց կուտա բնության վեր չհանածն ու անպես հրապարհիչ կ'ընէ պատկերն, որ անոր հիշատակը մոթեղ երբեք չկ'ընէ»⁵⁹:

Արփիարյանը որսում է Չոպանյան-բանաստեղծի հակառոմանտիկական գիրքորէշումը, սակայն իր հերթին հակված լինելով առավելապես իրապաշտականի սկզբունքների հաստատմանը, չի նկատում այն նոր որակի հեռանկարային իմաստը, բոլորում էր Չոպանյանի բանաստեղծական ուրույն հայեցողությունը: Այնինչ բանաստեղծության ասպարեզում սկզբնական շրջանները կատարվում էր ոչ միայն ձեռագրավելով ռոմանտիկական պոեզիայի ընդունված սխեմաներից, այլև ռեալիզմի գեղագիտության սահմանների ընդլայնման միտումներով: Չոպանյանի բանաստեղծական որոնումները հատկանշվում էին համալիրարհային քնարերգության նոր արժեքների յուրացման փորձերով, որ հանդիպողքում էին ժամանակի գրական տարրեր հոսանքներ՝ ռեալիզմ, սիմվոլիզմ, պոստիմպրեսիոնիզմ, իմպրեսիոնիզմ և այլն: Պատահական չէ, որ Արփիարյան-քննադատի հայացքից չեն վրիպում Չոպանյանի բանաստեղծության այդ երանգները, թեև առավելապես ներկայացվում են իբրև լեզվական «անկապաշտություն» գրականության, որոնցից խորհուրդ է տրվում հեռու մնալ երիտասարդ հեղինակին: Խնդիրն այստեղ ավելի լայն իմաստով չի արժարժվում, սակայն առկա է որոշակի տարածայնության արտահայտությունը պոեզիայի զարգացման ըմբռնումների մեջ: Այն ավելի ակնհայտ է դառնում Արփիարյանի տեսականներում Նարեկացու շուրջը բացված բանավեճի առ'թով:

⁵⁹ Հայրենիք, 1892, № 123:

1895 թ. «Ծաղիկ» հանդիսում տպագրված Զոպանյանի ուսումնասիրութիւնը Նարեկացու մասին նշանավորում էր այն բեկումնային շրջափուլը, որով սկիզբ էր դրվում միջնադարի հանճարեղ քնարերգուի համաշխարհային ճանաչմանը: Նարեկացու ստեղծագործութիւնը գնահատելով իբրև հայ բանաստեղծութեան բարձրագույն արտահայտութիւն, Զոպանյանը հեռահար նշանառութեամբ ժամանակակից քնարերգութեան զարգացման ընթացքը նպատակաուղղում էր հնից եկող ազգային գեղարվեստական ավանդույթների և նոր եվրոպական պոեզիայի նվաճումների ստեղծագործական յուրացմանը:

Արփիարյանը անդրադառնալով Զոպանյանի հոդվածին, բոտ արժանւոյն գնահատում է ուսումնասիրութեան նշանակութիւնը: «Մեր եկեղեցականներն, — գրում է նա, — Նարեկը ընդարձակորեն մեկնողներ գտնվեր են, բայց ոչ ոք Զոպանյանի շափ բաղմակողմանի նոր տեսութեանց հորիզոններ պարզած է խորհող մտքերու տուջը»: Հանձնես Զոպանյանի, քննադատը տեսնում է Նարեկացու «ժամանակակից աշխարհական մեկնիչին», որը «եզական ազդեցութիւնը կը քննէ, կ'ուսումնասիրէ իբրև գեղարվեստական գործը մը», փնտրելով ու գտնելով այնտեղ «արվեստի գեղեցկութիւնը»: Ի՞նչ ոք կ'աբեւերն է Նարեկացու արժեքավորման մեջ՝ նրա և համաշխարհային գրականութեան զարգացման միջև տարբերութիւնը գտնելու համար: Նարեկացուն հանելով նախանշված սահմաններից, դասում է արվեստի մեծերի շարքում: «Ու մեկնարանին հագին բանաստեղծի թրթռումներով սարսուռն, մեկնակցային հառաչանքներուն մեջնն կը լսէ շեշտ մը, որ իրեն կը հիշեցնէ մարդկութեան մեծ հանճարներուն ձայնը, իր ականջին ընտանի: Եվ ահա, եթէ ոչ ուղղագիծ ազգականութեան գեթ մետավոր խնամութեան կտայ մը կը գտնէ Դավիթին, Շեքսպիրին, Տանդիին, Վերլենին ու Նարեկացիին միտքերուն միջև»⁶⁰:

Արփիարյանի գնահատման մեջ բացահայտվում է Զոպանյանի ուսումնասիրութեան առանցքային բովանդակութիւնը, և որքան էլ տարօրինակ հնչի, հենց այդ խնդրում էլ իրապաշտութեան տեսաբանը խոսելի է գտնում ուսումնասիրողի հայեցակետը: Արփիարյանի համար գեղագիտական չափանիշը ինչպէս արձակում, այնպէս էլ պոեզիայում մնում է հասարակական օգտակարութեան գաղափարը: Քննադատը վարում է մի բանավեճ, որ հակադրվում է ոչ միայն Զոպանյանին, այլև ինքն իրեն: Նրա մեջ մշտապէս շարունակվում է մի ներքին երկխո-

սություն, ուր ժամանակի գրականությանն առաջադրվող հասարակական բովանդակության դրույթը առաջնային նշանակութուն է ձևոր բերում՝ հաճախ գեղագիտական արժեքայնությունը թողնելով ստվերի մեջ: Քննադատական իր սկզբունքները Արփիարյանն արժարժում էր միանգամայն գիտակցված միտումով՝ դրողին ու գրականությանը հատկացնելով որոշակի ներգործության ասպարեզ հասարակական կյանքում: Սխալ կլիներ կարծել, թե նրան անհայտ էին մնում գեղարվեստական մտքի ինքնին արժեքները: Սակայն ժամանակի գրականությանն առաջադրվող հասարակական հնչողության պահանջը, համազգային գիտակցություն ձևավորելու արմատական հարցադրումը շին հանդուրժում դիջումներ, որոնք կարող էին վտանգավոր դառնալ ազգային նոր դադափարաբանության հաստատման ճանապարհին: Նարեկացու և միջնադարյան բանաստեղծության պատմական դերը ղեահատելով իր ժամանակի մեջ, Արփիարյանը չի ընդունում նրա ազդեցության անհրաժեշտությունը ներկայի գրականության համար, ուր բոլոր քննադատի պահանջվում էին նոր շափանիշներ. «Հիմա կրնա՞նք ընդունիլ, թե նախկին «մեր տղոց ձևերը տանք և սորվեցնենք անոնց սքանչալ աշղ մեծության վրա»: Չեմ կարծեր: Մեր հիմակվա դադափարները, զգացումները, իմաստասիրությունը, գեղեցկագիտությունը կը ներն՞ն գրագիտության այսօրինակ մեթոդ մը: Ո՞չ ապարեն ինք Չոպանյան կը հայտարարե, թե նաբեկացին ունի «Վեուենի հիվանդ նրբությունները մշուշի և արցունքի բանաստեղծությանը, թուլցած անուշությունները: Ու մենք չի փափագի՞նք քաջառողջ պայծառ, ուրախության ու դորովի գրականությանը մը միայն ամբապնդել մեր տղաքներուն սիրտն ու միտքը»⁶¹:

Արփիարյանի բանավեճը ժամանակի հրամայականով էր պայմանավորված, և նարեկացու մեծությունը նրա սեռակետերում երբեք կասկածի չի ենթարկվում: Երկու տարի անց, երբ քաղաքական իրադարձությունների բերմամբ Արփիարյանը հայտնվում է Լոնդոնում, իսկ Չոպանյանը Փարիզում, վերջինիս ուղղված նամակներից մեկում, խորհելով ստեղծված անկայուն իրադրության մասին, որը տխուր կանխագուշակումների առիթ էր տալիս, նա գրում էր. «Բան մը կա սակայն, որ չի փոխվիր... Նարեկացիդ: Կղզին նարեկացիիդ վրա կը խոսեինք, հոս ալ նարեկացիիդ ծանուցումը կկարդամ: Այսպես ահա մեր կրոնա-

⁶¹ Հայբենիք, 1895, № 1170:

կան միջին դարն է, որ մեր ընդհատված պատմության մեջ միօրինակ շարունակություն կդնեն»⁶²։ Մի այլ նամակում անդրադառնալով Չոպանյանի՝ Աբովյանի մասին հոգվածին նա արդեն ավելի ուղղակի է արտահայտում իր դիրքորոշումը. «Միանգամ ընդմիշտ շտկենք սխալ հասկացություն մը։ Գեղարվեստական գրվածներուն համար, երբ դիտողություն կընեմ, ատիկա անոնց Intrinsèque արժեքին համար չէ, այլ ժողովրդին հասկացողության տեսակետին կըմբռնիմ»⁶³։

Ժամանակակից հետազոտողի համար քննադատի երկվության բացատրությունը չի կարող միանշանակ արտաքին երևութական փաստից ելնել։ Արփիարյանի հայացքների հակասականության հիմքում օգտապաշտության գեղագիտական ծրագրի որոնումներն են, որոնք հարցադրումների ծայրահեղացված դրսևորումներում քննադատին հանդեպնում են «ժողովրդականության» նեղ ըմբռնված հատկանիշներին։ Կենդանի իրականության պահանջները, ժամանակի հրատապ ուղենշումները ստիպում են քննադատին հարմարվել հասարակական իմպուլսների թելադրանքին։ Գեղարվեստական մտքի անցումային շրջափուլում, երբ գրականությունը հասարակության հետ որակական նոր տեղաշարժերի առջև էր կանգնած, անխուսափելի էին նման ծայրահեղ գաղափարաբանության փոփոխումները։ Ինչպես գեղարվեստական գրականության դործնական իրացումներում, այնպես էլ քննադատության մեջ Արփիարյանի հայացքները տեղադրվում են մի խնդրատիպ համակարգում, որի գաղափարական ակունքները կարելի է գտնել Արծրունուց և նրանից առաջ Մ. Նալբանդյանից սերած գաղափարագեղագիտական առաջադրույթներում։ Առանձնապես տկառու է հայացքների ընդհանրությունը հին գրականության արժեքների գնահատման տեսանկյունից։ Անցյալի գրականության մասին Նալբանդյանական բնորոշումների ելակետը արդիականության խնդիրների չափանիշն էր, մասնավորապես ազգային լուսավորության գործի նպատակաուղղվածությունը։ Իսկ այդ տեսակետից հին մատենագրությունը ըստ Նալբանդյանի «չունի ոչ յինքնին զանդարարն զայն հիւլ՝ զորպիսի դարս լուսաւորեալ», քանի որ նրանցում «լսին գեթ վայ, կականմունք և հուսահատ հոնչիւնք մեռանդաց...»⁶⁴։ Ազգային առաջադիմության նույն պահանջների ըմբռնմամբ

⁶² ԳԱԹ, Արփ. Արփիարյանի ֆոնդ, № 912։

⁶³ ԳԱԹ, Արփ. Արփիարյանի ֆոնդ, № 914։

⁶⁴ Մ. Նալբանդյան, Ելժ, 1940, Երևան հ., 2, էջ 20։

էլ Արծրունու կարծիքով ևս հին գրականութիւնը չէր կարող «մեր աշխարհային պիտոյքներին հարմար լինել, «մտավոր և նյութական աշխատանքին օրինավոր ուղղութիւն տալ»⁶⁵։

Հասարակական զարգացման նոր փուլում գեղարվեստական գործունեության համանման խնդիրներն աբսթինուժ բնութագրական է քննադատության նախորդ՝ լուսավորական շրջանի և պոզիտիվիզմի ուսմունքի ներթափանցումների առկայութեամբ։ Պատահական չէ որ Ս. Հակոբջանը որոշարկելով Արփիարչանի տեղը մեր գրականութեան պատմության մեջ, նրան դիտում է Նալբանդյանի հաջորդը, սրովհետև ընդհանուր է գտնում ժամանակի ոգու զգացողութիւնը նոր միջավայրում⁶⁶։

Քննադատի սակզծագործական հոգեբանության ընդհանրութիւնները գտնելով քաղաքացի-արվեստագետ երեսօթի հիմքում, կարելի է համոզված ասել, որ Արփիարչանի տեսակետները քնարերգութեան մասին նրա գրական քաղաքականութեան ծրագրի տրամաբանական շարունակութիւնն ու բաղկացուցիչ մասն են կազմում։

Պոեզիայի դերը Արփիարչանի կողմից ոչ միայն երկրորդական չէր դիտւել, այլև նրան այդ ծրագրում հատկացւել է որոշակի առաքելութիւն։

«Ժողովուրդ մը,— գրում է նա,— առանց ազգային երգի, առանց ազգային բանաստեղծութեան ապուլեր դաշտ մ'է առանց դալարեաց, առանց թռչնոց. ոչ մի սիրտ կհանգչի ի նմա. ժողովուրդ մը երգով կապրի»։ Եւ նոր բանաստեղծութիւնը քննադատի համոզմամբ անցյալի արմատներով է զորանալու, քանի որ «ո՛չ ապուլքն քառասուն դարեր հետո տակաւին մեր բամբուկե արծաղանքներու խուլ ձայները կհնչեն, մեր սրտերուն խորը։ Ո՛չ ապաքնն եկեղեցին յուր երգերովն զմեզ կը կապի 1500 տարիներու հետ, և եկեղեցւո ամեն մեկ երգն հայ մարտիրոսի մը հառաչանքն է, որ մեզ հրավեր կը կարդա հաժապալու... Եւ սիրենք երգերը, գուրգուրանք անոնց վրա, զի եթէ քնարն ու դաշնակ աշխարհաքաղաքացի են երգը եսական է, ազգային է»⁶⁷։

⁶⁵ «Գրիգոր Արծրունու աշխատասիրութիւնները», Թիֆլիս, 1904, էջ 124։

⁶⁶ Ս. Հակոբյան, Արփ. Արփիարչան, էջ 3։

⁶⁷ Մասիս, 1887, № 3875։

Բանաստեղծական զգացողության կարևորությունը ժողովրդի մը-
քերը ձևավորելու, գաղափարական ուղղություն տալու գործում քննա-
դատը ընդգծել է բողոքից, փափագելով, որ գործիչները «... օժտված
ըլլային բանաստեղծի սրտով, բանաստեղծի հոգով, բանաստեղծի
երևակայությամբ, այն ժամանակ թերևս կարող ըլլային ըմբռնել իրա-
կանությունը, վառնդի շատ անգամ դժբախտության մեծ իրականու-
թյունը միայն բանաստեղծին երևակայությունը կրնա զգալ»⁶⁸։

Պեշիկիշաշյանին, Ալիշանին, Դուրյանին գտնելով արևմտահայ նոր
գրականության հիմնադիրների շարքում, Արփիարյանը նրանց ստեղ-
ծագործության մեծ արժեքը բացահայտում է հայեցի հիմքով։ Անգամ
վերապահությունը եվրոպական ազդեցության արտահայտության վի-
րաբերյալ, որ ունի քննադատող ժամանակի բանաստեղծության բնու-
թյագործմաներում, չի խախտում հայրենասիրության իմաստավորող
քննարկության ազգային էությունը։ Անդրադառնալով թարգմանու-
թյամբ կամ փոխադրություններով հայացված Պեշիկիշաշյանի, Բուսին-
յանի ստեղծագործություններին, Արփիարյանը շեշտում է որ դրանք
գրավում են «գաղափարի նորությամբ, պատկերներու բովանդակությամբ,
զգացումներու արտահայտության հափշտակիչ ուժով»։ Հայրենասիրա-
կան ոգին բանաստեղծության մեջ դիտվում է խառնված արտահայ-
տություն այն գաղափարների ու հույզների, որոնցով հասկանալիում էր
ժամանակի հասարակական մթնոլորտը։ Քնարեգությունը բնութագրե-
վում է իրրե ժողովրդի կյանքի ինքնատիպ տարեգություն, ազգային
գիտակցության միասնական դրսևորում։ «Երգերը՝ հայկական մտքի
զուտ ծնունդ, թե փոխադրությամբ հայացյալ՝ իրենց մեջ կը պարագրեն
1856-ին ազգին ազգային հոգեբանությունը», — գրում է Արփիարյանը
«Արևմտյան հայոց արդի գրականությունը» ուսումնասիրության էջե-
րում⁶⁹։

Հետագա տասնամյակներում, երբ բանաստեղծությունը սրույնի
սեղանավորություն է ստացում «տարապաշտան խառնությունների» ծանրու-
թյան ներքո, քննադատն առավել հետևազականությամբ է արձագրում
այդպիսի հասարակական անհրաժեշտության խնդիրը։ Նախորդ շրջա-
նի քննարկության նվաճումները գնահատելով իրրե մնացուն արժեք-
ներ, նրանց ժառանգորդական շատավիղների սկզբունքներն ու համար-

⁶⁸ Հայրենիք, 1892, № 177։

⁶⁹ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, Երևան, 1987, էջ 420։

ժևք գործերում ուշադրության արժանի է դիտվում աչն փառաքել, որ նրանք «թիւ ոչ գեղակիր արվեստագետներ, բայց գրականության բրուտներ՝ իրենց գրեթէ նախնադարյան գործիքներովը, նոր դարու հայ ոգին կը կերպավորեին»։ Փոխք չէ, որ այդ երգերը անարվեստ են, առավել կարեւոր է, որ այնտեղ «սակայն կը զգաս անարվեստագետ ժողովրդին սիրտը»⁷⁰։ Պատմությունը, «որուն հարութուն կուտա Ալի-շանի մը բանաստեղծական թռիչքը», իր շարունակական արտահայտութեամբ գոյատեւում է բանաստեղծութեան մեջ, որովհետեւ ներկան անցյալի շարունակութիւնն է։ Ժամանակի արեւմտահայ իրականութեան մեջ ազգային ազատագրական պայքարի հրատապ հնչողութիւնը հայրենասիրական ոգին արթնուն տալու նույն հրամայականով էր պայմանավորվում, ինչ և տասնամյակներ առաջ, քանի որ նույնն էին մնում քաղաքական պայմանները։ «Սասունի 1894—1904-ը շարունակութիւնը չէ՞ 1826—1837-ի Ալաճա-Տաղին. Սուլթան Համիդը շարունակութիւնը չէ՞ Սուլթան Մահմեդին»⁷¹։ Ահա թե ինչու իբրեւ այդ ղեպերի արձագանքներ տպւում են Սիմոն Ֆելեկյանի երգերը, որոնց մասին Արփարյանը գրում է. «1890-ին կ'երգեին Պոլսեցի երիտասարդները, կարմիր օրերու նախատեսակին ու դարիպները անոր արձագանք կուտային»։

Իմ հայրենյաց հոգի վարդան,
Հոգիս հոգվույդ եղնի ղուրպան...

Մի Բերիշը.

Թե իմա հայրենյաց բռնար սրգավոր,
Հեծի տխրագին՝ իմ հոգիս է ան.
Թե անոր բեկբեկ թելեր վշտավոր
Խոսին բարձրաձայն՝ իմ սրտիկս է ան։

...Ավերման, կոտորածի, ահաբեկութեան օրերու մեջ, Ֆելեկյան անսասան հավատացող մը եղավ իր ցեղին ապագային»։ Բանաստեղծի կարևոր արժանիքն է դիտվում աչն, որ նա «ապագային տեսիլքն ալ ունէր», քանի որ «ամեն բանաստեղծ տեսանել մըն է, երբ գաղափարի մը աչքերով կը դիտե վաղը»⁷²։

⁷⁰ Երևակ. 1905, № 5, էջ 364։

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 372։

⁷² Երևակ, 1905, № 5, էջ 365։

Քննորոշումը դուրս գալով մի բանաստեղծի ստեղծագործության սահմաններից, ընդհանրացման իմաստ է ձեռք բերում գաղափարական պոեզիայի, ժողովրդի մտքերի ու հույզերի թարգման հանդիսացող քնարերգության համար։ Այդ շափանիշով է անդրադառնում քննադատը «Վազգեն երգարան» ժողովածուի արժեքավորմանը⁷³։ «Հայ հանդես»-ում նախ տպագրվում է ազգ. ժողովածուի լույս տեսնելու մասին, ուր կարդում ենք. «Լույս տեսավ Վազգեն-երգարանը, բանաստեղծություններու աղգային, հեղափոխական սիրային և ժողովրդական երգերու ճախ հավաքածուն, որուն անհամբեր կը սպասեր ընթերցասեր հայ հասարակությունը։ 600 մեծագիր երեսների բաղկացած, ընտիր թուղթի վրա, գեղեցիկ պատկերներով զարդարուն սույն երգարանը մեծ պակաս մը կուգա լրացնելու մեր աղքատիկ գրականության մեջ»⁷⁴։ Իսկ հանդեսի հաջորդ համարի ընդարձակ գրախոսությամբ Արփիարյանը ոչ միայն ըստ արժանիության դնահատում է ժողովածուի հրատարակությունը, այլև բարձրացնում հարցեր, որոնք առնչվում են ընդհանրապես հայրենասիրական, գաղափարական պոեզիայի կենսական նշանակությանն ու բովանդակության առանձնահատկություններին։

Գլխավորը, որ ընդգրկում էր անցյալ դարի 50-ական թվականներից մինչև զարավերջը ստեղծված հայ բանաստեղծության լավագույն նմուշները, քննադատի բնորոշմամբ «վերջին 50 տարիներու մեր ըզձանքները, մեր ձգտումները, մեր զգացումները, մեր մտածությունները աչքերնուս առջև կը ցույցնեն»։ Երգարանի առիթով ընդհանրացված պատկերացում է տրվում շուրջ կեսդարյա ճանապարհ անցած ազգային բանաստեղծությանը, նրա հասարակական կոչման, պատմական բովանդակության ինքնատիպ էությունը։ «Ժողովրդի մը երգը,— գրում է Արփիարյանը,— իր կյանքի պատմությունն է։ Արդեն արցունքով հեծկլտացող երգ, ցնծության գոգումներով բամբերատ երգ, անոնք ցիղի մը օրը օրին ապրած կյանքը կը զրուցեն մեզի։ Կյանք մտքի, կյանք սրտի, կյանք հոգիի։ Այդ ընդարձակ երգարանին մեջ, մեր կես դարու հոգիբանության լուսասփյուռ համապատկերը կը պարզվի։ «Արիք Հայկադուհեան» մինչև «Տավրոսիկիցի կտրիճ և՛» որքան հանգրվաններն անցած ենք։ Հայ երգարանը մերթ փոռարանիչ շեփերն է տարված հաղ-

⁷³ Ժողովածուն լույս էր տեսել Ռաստնում, 1902 թ. Ի հավերժացումն բանաստեղծ-հեղափոխական Տիգրան-Վազգեն Դերոյանի հիշատակին, որ զոհվել էր 1893 թ., 26 տարեկան հասակում։

⁷⁴ Հայ հանդես, Վենետիկ, 1902, 1 նոյեմբերի։

թանակի մը, ու հաճախ ապագային գուշակն է, Յիդին հոգեկան տրոփումներուն քնարն է, իր լեզուն, լարն է, որուն վրա ժողովրդին սիրւելը վարնէ ու զայն կը թրթռացնեն»⁷⁵։

Ժողովրդի կյանքի ու պատմութեան վկայագիր երգը իր որակական կուտակումները ստանում է ոչ միայն հայտնի ու նշանավոր բանաստեղծների՝ Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Մ. Պեշիկթաշլյանի ստեղծագործութեամբ, որոնք ըստ արժանւոյն ներկայացվել են ժողովածուում, այլև արդեն մոռացված անունների թողած երգերով։ Նման ժողովածուների նշանակութունը քննադատը տեսնում է նաև այդ անունները անհայտութունից փրկելու մեջ։ Ահա թի ինչու ժողովածուի բաց է նշվում այն փաստը, որ այնտեղ չեն զետեղվել Փափաղյանի «Գարուն Հայաստանը», Կառ ժամանակին լայն տարածում գտած Նար-Պեյի, Եղիա Տնտեսյանի և ուրիշ հեղինակների երգերը։ Առանձնապես կարևոր են նրա նկատումները Տնտեսյանի կյանքի և ստեղծագործութեան մասին։ Նշելով, որ Տնտեսյանը իր հրատարակած երգարանի համար ենթարկվել է հալածանքի, բնութարկվել և բանտում թունավորումից վախճանվել, Արփարոյանը հաղորդում է նրան բնութագրող կարևոր տեղեկություններ, արժեքավորում նրա ներդրումը ազգային երգի գոյապահպանման գործում։ «Ազնիվ հայրենասեր մը, լուռ խորհող մը, որ մեծ խորհուրդներով երբեմն Կիլիկիա անցած էր, երկիրը մոտեն ուսումնասիրելու, Տնտեսյան մեր առաջին մարտիրոսներն է,— գրում է նա, և ապա ներկայացնում այն հեղձուկ իրականությունը, որի պայմաններում Տնտեսյանի գործունեությունը հավասար էր սխրանքի։ «Թյուրք կառավարությունը սկսած էր անհանգիստ ըլլալ երգենու Գալիբը երաժշտութենի կահարեկին։ Հայ բերանները հետզհետե սկսան կարկիլ։ Դպրոցներուն մեջ զաղրեցալ ազգային երգը, խանդավառության վառվառ պատանեկության օրերուն մեջ, և որուն հիշատակին մեղմ արձագանքը խել կը տրոփեցնի սիրտը երբեմնի պատանիին, երբ ուղիտակահեր գլուխը խոնջիներին բռանը տակ ընկճված է»։

Արձագանգելով երգի՝ ժողովրդի առհմիկ զարկերակի անժխտելի հասարակական հնչողությունը, իբրև ժամանակի զեղարվեստական մտածողության հարադատ արտացոլում, Արփարոյանը կարևոր է համարում զրանց անաղարտ փոխանցումը սերունդներին։ Ինչպես նշված հրատարակությանը, այնպես էլ նմանատիպ այլ ժողովածուների կամ

⁷⁵ Հայ հանգես, 1902, 15 նոյեմբերի, էջ 118։

առանձին բանաստեղծների գործերի տպագրությանը նա ներկայացնում է պարտադիր պահանջներ, որոնցում առաջնահերթ նշանակություն է տրվում հեղինակների և նրանց գործերի մասին տվյալների ճշգրտմանը, առանձին գործերի թարգմանություն լինելու փաստի պարզաբանմանը, և որ կարևորն է, երգվող բանաստեղծությունների մեղեդիների հարադատ վերարտադրմանը, քանի որ «մեր հոգիին ձայնը սերնդ-սերունդ անհղծ փոխանցելով, խոսուն հիշատակարան մը պիտի թող-վինք ապագային»⁷⁶:

Ընդհանրապես Արվիարյանի քննադատական սկզբունքներում մըշտապես առկա է բանասերի գիտական մոտեցումը, ուր զրականագիտական չափանիշների խորացումը հիմնվում է հեղինակների և նրանց երկերի ճշգրտված տպատմական գնահատման վրա: Առանձնապես մեծ կարևորություն է տրվում անցյալի հեղինակների գործերի հրատարակությանը՝ բացառելով հրատարակիչների կողմից կամայական «սրբագրումները», անհիմն վերագրումները, որոնք խաթարում են գրողի իսկական դիմագիծը: Հրատարակություններում քննադատը անհրաժեշտ է նկատում գործերի ստեղծման ստույգ թվականը նշել, իրեն «մանրակրկիտ հնախույզ» որոնել և գտնել մոռացված անունները, իսկ արգեն հայտնի և ճանաչված գրողների ստեղծագործությունները տպագրելիս նկատի առնել թարգմանությունների կամ փոխադրությունների հնարավոր տարբերակները: Այս առումով հատկանշական են նրա դիտողությունները Պեշիկթաշլյանի և Դուրյանի նոր հրատարակությունների մասին: «Պեշիկթաշլյանը, ինքը հանցավոր չէ, եթե իր թարգմանություններն ու նմանողությունները իր հեղինակությունները կհրատարակվին»⁷⁷, — գրում է քննադատը, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ժողովածուն հրատարակվել է բանաստեղծի մահից հետո, կադմողների սեփական հայեցողությամբ⁷⁸: Իսկ Դուրյանի առիթով նրա հոգ-

⁷⁶ Հայ հանգես, 1902, 15 նոյեմբերի, նույն տեղում:

⁷⁷ Հայ հանգես, նույն տեղում:

⁷⁸ Պեշիկթաշլյանի որոշ գործերի հետքերով էր տրվումները Արվիարյանը շարունակել է նաև հետագա տարիներին: Այդ մասին ուշադրավ տեղեկություններ կան Միքայել Կյուրճյանին ուղղված նամակներից մեկում. «Երևակայե, որ շարաքննիչով բան կարդալն հետո, միայն տուն մը գոռա դեռ. «Ո՛հ ինչ անախիս» խոսվերեն Տ—10 տողը: Դուրսը հետաքրքրական է. բայց ավելի հետաքրքրականը այն պիտի ըլլա որ՝ արդո՞ք խալաքի բանաստեղծը առեր է Պեշիկթաշլյան, թե Պեշիկթաշլյան խալաքիցին: Ասալ հետաքրքրական է խալաքին հայերեն գիտեր և թարգմանած է Պեշիկթաշլյան, Դուրյան... Արդ, խալաքի բանաստեղծին երկրորդ տպագրությունը կա միայն,

վածներից մեկում քննադատվում է ինքնակուշ «խմբագիրը»՝ Սիմոն Ֆելեկյանը, որն անհրաժեշտ էր գտել «շտկել, կոկել» Դուրյանի ոտանափոխները: Նման մոտեցումը գտնելով անհանգստության, Արփիարյանը «գրական ոճի» է անվանում այն և հղրակացնում: «Ալ այս պատմության վրա ինչ բան մը ավելցնելու՞ է: Անոնք, որ կուզեն հանուն «բարոյականի» բռնանալ գրագետներու վրա, թող միշտ հիշեն թե՛ հանուն բարոյականի Դուրյան Ֆելեկյանին սրբազրվեր է, այսինքն սրբապղծվեր է»⁷⁹:

Քնարիկություն մեջ նոր մտախնդիր հայտնաբերումը նույնքան առաջնահերթ խնդիր էր քննադատի համար, որքան անցյալի արժեքների խմաստավորումը: Բանաստեղծության մեջ քննադատը սրտնում է այն որակը, որ կարող էր ուղենշային բովանդակությամբ կանխագծել նրա հետագա զարգացումը: Գեղարվեստական արժեքայնության այս մակարդակում են գնահատվում Մ. Հովհաննիսյանի 1888 թ. լույս տեսած «Ռամկին սփոխանք» ժողովածուի դորժերը, «որոնք պարզ ու ժողովրդական լեզվով Հայաստանի զանազան նահանգներու տեղական բարբառներով խառն ոտանավորներ էին և հաճությամբ կարդացվեցան»⁸⁰:

Ժողովրդական երգերի նմանողությունը գրված Հովհաննիսյանի բանաստեղծություններում իրապաշտ քննադատին գրավում է քնարական աշխարհընկալման նոր որակը, որը միտում է ժողովրդական բանահյուսության ստեղծագործական յուրացման ձևերին՝ դառնալով գավառի հանդեպ հասարակական-գեղագիտական մտքի հետաքրքրության յուրատեսակ արտահայտություն: Ինչպես արձակում Հրանդի (Մ. Կյուրճյան), Թլկատինցու գեղարվեստական փորձերում, այնպես էլ Մ. Հովհաննիսյանի՝ ոտանավորներում, քննադատը տեսնում է 80-ականների գաղափարա-գեղագիտական բանաձևումների գործնական իրացումները, որոնք նպատակամիտում են առավել լայն ծրագրով գրականության բարեշրջման ընթացքին:

1880-ին է. իսկ առաջին տպագրությունը ոչ մեկ գրատուն չկա: Խնդիրը հոն պիտի լուծվի: ԴԱԹ, Մ. Կյուրճյանի ֆ., № 85 ր:

⁷⁹ Հայրենիք, 1891, № 45:

⁸⁰ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 470:

Գեղարվեստական զարգացման ուղիններում ժողովրդական ակունքներին գրականության մերձեցման խնդիրը Արփիարյանը ընկալում է իբրև ազգային մշակույթի կարևոր բաղկացուցիչ մաս։ Բանահյուսության գանձերի ուսումնասիրությանը նվիրված Գ. Սրվանձությանի, Ղ. Ալիշանի, Խֆիմյան Հայրիկի գործերում «Հայաստանը կը փնտրվի ու հայրենագիտական գրականությունը կը զարգանա», «Հայրենի երկրին հին ու նոր կյանքի ուսումնասիրությունը,— գրում է քննադատը,— օր մը ճամփա պիտի բանա զուտ հայկական կյանքի գրականության մը»⁸¹։

Բանագետ հետազոտողների ջանքերով բացահայտվող ժողովրդական ստեղծագործության հարստությունը դառնում էր գեղարվեստական մտածողության զարգացման ուղենիշ, ազգային ինքնաճանաչման ծավալման կարևոր գործոն։ Եվ այս հայեցակետից Արփիարյանի կողմնորոշումը բանահյուսական հետազոտությունների գնահատման հարցում ունի հասարակական հիլակետ, որովհետև արժեքավորվում է ազգային-քաղաքական տեղաշարժերի արձագանք հանդիսացող գեղարվեստական ճանաչողությունը։

Բանահյուսության հավաքման, մշակման համակարգման կարևորության խոր գիտակցությամբ է պայմանավորված քննադատի բարձր գնահատականը բանագետ երախտավորների գործի մասին, ուր դրսևորվում են գեղագետի կայուն սկզբունքները։ Այդ սկզբունքներում սահմանվել է ժողովրդի կյանքի, նրա հոգևրանության ու գեղագիտական մտքի արտահայտություններն ըստ ամենայնի ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը՝ իբրև նախապայման։ ազգային մշակույթի զարգացման հեռանկարների։ Խնդիրը քննադատի տեսակետով քաջառիկ նշանակություն է ստանում իբրև ազգապահպան զորեղ միջոց, տոհմիկ հայադրեմ ոգու լինելիության ապացույց։

Այդ ասպարեզում արդեն հաստատված հեղինակությունների կողքին՝ (Գ. Սրվանձության, Ղ. Ալիշան և ուրիշներ), Արփիարյանը անդրադառնում է սակավ հայտնի հեղինակների, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հնարավորությունների ու ըմբռնումների սահմանում նպաստում են ժողովրդի դարերով ստեղծած արժեքների պահպանմանը։

Կոմիտասի հանճարի ապագայական իմաստը, նրա ազդանվեր գործի բացահայտումը իր լիարժեք արտահայտություններն ունեցավ միայն

⁸¹ Արփ. Սրվիարյան, Երկեր, 1, 459.

դարասկզբին»⁸²։ Եվ առավել քան դժվար է գերազնահատել 1892 թ. «Հայրենիքի» էջերում երևացած Արփիարյանի փոքրիկ հոդվածի նշանակությունը, ուր առաջին անգամ հայ մամուլում հրապարակվում էր երիտասարդ սարկավազի՝ Սողոմոնի անունը։ Կարծում ենք, որ Կոմիտասի գործի պատմության ամբողջացման համար բանասիրական բովանդակությունից բացի, հոդվածն առանձնանում է իր՝ Արփիարյանի գեղագիտական կողմնորոշման առումով, որին հասարակությանը մինչ այդ անհայտ Սողոմոն սարկավազի գործունեությունը ներկայանում է իբրև հայ արվեստի զարգացման օրինաչափ երևույթ։ Ուշագրավը երիտասարդ երաժիշտ-բանահավաքի բացառիկ անհատականության ընկալումն է, նրա ազդեանքի գործի խորախորհուրդ հեռանկարայնության բնութանումը։

Պատահական չէ, որ հոդվածի սկիզբը նախաբանվում է Գ. Սրբվանձտյանցի մահվան առթիվ խորհրդածություններով, ուր մեծ բանահավաք-գրագետի հիշատակը բնութագրվում է իբրև «վահան ամբուլթյան» անոնց, որք դավառի կյանքին, գավառի լեզվին, գավառի երգին սերն ունին»։ Ժողովրդի մշակույթն ուսումնասիրողների ժառանգորդական շղթայում նախորդ երախտավորների գործի «լավ աջակից» է դիտվում երիտասարդ սարկավազը, որի մասին մի քանի համառոտ կենսագրական տեղեկություններ հաղորդելուց հետո Արփիարյանը գրում է. «Հին երգերու հաքերը գտնել, նախնիքներու բանաստեղծությունները հավաքել, ոչ թե միայն խոսքերովն, այլ եղանակներովը, նորերն ալ անոնց մեջ խառնել ու տոհմային ժողովրդական երգերու հավաքածու մը մեկ տալ, ահա ինչ որ այդ երիտասարդ սարկավազը իրեն կես նպատակի դրած էր»⁸³։

Ներկայացնելով Կոմիտասի բանահավաքչական գործի էությունը, նշվում է, որ նա երգերը հավաքելու և ուսումնասիրելու համար շրջել է Հայաստանի Արարատյան, Շիրակի, Սուրմալուի, Ապարանի գավառները, ժողովրդական բուն ակունքներից պեղելով շուրջ 200 երգ։ Կարելի է դիտվում, որ բանահավաքը «հին նախնիքներու, խաղերու բավական

⁸² 1901 թ. «Անտիախո» № 6—7-ում, Ա. Չոպանյանի տպագրել է «Կոմիտաս վարդապետ ծավալուն հոդվածը, որին հաջորդել են մեծ արվեստագետի գործի լուսաբանող շատ այլ ուսումնասիրություններ։ Դրանց մեջ ժամանակի առաջընթացի և Կոմիտասի գործի համահեղանության բնութանումով առանձնանում է նաև Արտ. Հարությունյանի 1911 թ. «Արագած» հանդեսի № 2-ում տպագրված հոդվածը։

⁸³ Հայրենիք, 1892, № 309։

քանակություն մը և ևղանակներու շատ մը անուններ» է հայտնաբերել: «Մենե՛ն շատերուն համար,— կարգում ենք Արփիարյանի հոգվածում,— հավանորեն նորություն մըն է գիտնալ, թե ինչպե՛ս կը կոչվին ևղանակներու հայկական անունները, որք համապատասխանեն հիճաղի, հյուսեյնի, սապահի և այլն: Սողումոն Սարկավազ գտած է 128 ևղանակներու անուններ, որք կարծես թե մեծ մասով նորություն են»: Բերելով այդ անուններից մի ամբողջ շարք, Արփիարյանը տեղին է գտնում հոգվածում տալ նաև այդ երգերից մեկը, որ նրա խնդրանքով երգել էր Կոմիտասը: Ուշագրավ է քննադատի նկատումը հայ ժողովրդական երգի մի առանձնահատկության շուրջը, որ նա նշում է՝ խոսելով երգից ստացած իր տպավորության մասին. «Նղանակը տխուր բան մը ունի իր մեջ, թեև կ'ենթադրեմ, թե զվարթության համար հորինված ըլլա, բայց արևելյան ևղանակներու մեջ զվարթության ու տխրության սահմանները ճիշտ չեն գծված»: Արփիարյանի բնորոշումը թեև թուլեցիկ, բայց ճշգրիտ դիտարկում է երգերի հոգեբանական սրահական տարողության մասին, որը հետագայում հիմնավորվել է հետազոտողների ուսումնասիրություններում⁸⁴:

Արփիարյանի հոգվածը իբրև առաջին խոսքը հրիտոսարգ Կոմիտասի դործի մասին, իհարկե, հեռու է նրա հայտնության պատմական, գեղագիտական բաղմակողմանի հանրագումար լինելուց, սակայն հեղինակի նկատումների տարածքում անպայմանորեն ուրվագծվում են այն նշանակետերը, որոնց ապագա խորազնին քննությանը բացահայտվելու էր հայ ազգային երաժշտության երախտավորի վիթխարի ավանդը:

«ԳԱՎԱՌԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Ժողովրդական բանավոր մշակույթի և նրա հետադրոտողների հանդեպ գեղագիտական որոշակի վերաբերմունքը Արփիարյանի հայացքներում ոչ թե մասնակի հետաքրքրության արդյունք է ,այլ «ժողովրդական գրականության» նոր բովանդակությանը գաղափարամիտվող ծրագրի կենսագործման արտահայտություններից մեկը:

⁸⁴ Տե՛ս՝ Մ. Աբեղյան, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, «Ժողովրդական երգի կական հատկություններից մեկն այն է, որ միևնույն երգը, անփոփոխ կամ փոքր փոփոխությամբ, իր բովանդակության պատճառով երգվում է և՛ իրրե սիրո երգ, և՛ իրրե վիճակի երգ, և՛ իրրե լաց կամ հարսանեկան երգ, պանդխտի կամ օրորոցի երգ, զի այս երգերն ունեն հաճախ մի ընդհանուր գիծ, այն է գովքը»: Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 1967, էջ 231:

Վիպական նոր դպրոցի սկզբունքները ձևավորման ընթացքում ընդգրկելում էին ուսրտներ, ուր առավել ցայտուն էին բնորոշվում ազգային կյանքի հատկանշական պատկերները, նրա սոցիալ-պատմական զարգացման առանձնահատկությունները: Գավառի իրականությունը իր սոցիալական, մշակութային խնդիրներով մշտապես զբաղեցրել է Արփիարյանին և՛ հրապարակախոսության, և՛ քննադատության, և՛ գրականության ասպարեզներում: Եթե իրապաշտ գրողները «ընկերական նոր իմաստասիրության» գաղափարներով առաջնորդվելով, իրենց ստեղծած «նոր մատենագրության» գերագույն նպատակն էին դիտում «ռևոլյուցիոնար ժողովրդին ամեն դասակարգերուն կյանքը և ճանաչողական ամեն կերպով»⁸⁵, ապա գավառներում է, որ ըստ քննադատի, լավագույնս կարելի է ճշգրիտ պատկերացում կազմել ժողովրդի անցյալի ու ներկայի մասին: Ընդ որում Արփիարյանի այս տեսակետը հիմնվում է ոչ միայն հայ իրականության, այլև համաշխարհային գրականության փորձի վրա: Քննադատը իր հոգվածներում բազմիցս վկայակոչում է այն օրինաչափ երևույթը՝ «Յի ամեն ազգերու մեջ, ամեն հրապարակագիրներ ու վիպասաններ, որք անկեղծորեն իրենց ազգի բարգավաճման ըղձացող են, միշտ ուսումնասիրած են գավառացի, գյուղացի ժողովուրդներու կյանքը»⁸⁶:

Գավառի խնդիրները, նրա ժողովրդին հուզող սոցիալական, մշակութային հարցերը ներքաշելով գրականության ու հրապարակախոսության ուսրտները, քննադատը հետևողականորեն իրականացնում է «ընդհանուր ազգին մտավոր ու բարոյական զարգացման աշխատելու համար մեր պատրաստած ընդարձակ ծրագրին էն կենսական և էն կարելի մասը»⁸⁷: Այդ ծրագրում Արփիարյանը անհրաժեշտ էր գտնում հասարակական հոգեբանությունից արմատախիլ անել նախապաշարված հայացքը գավառի ու նրա ժողովրդի մասին, ցույց տալով, որ այնտեղ են զարգանում ազգային կյանքի կենսունակ, թարմ ծիւերը, այնտեղ է պահպանվում բուն ժողովրդական մտածողության տոհմիկ նկարագիրը: Ինքնաճանաչության, ազգային գիտակցության նպատակաուղղված գաղափարական մղումները հասարակական մտքի մշտանորոգ արդիականությանը էին պայմանավորված: Գավառի հանդեպ հանրային հետաքրքրության սաղմերը գալիս էին դեռ նախորդ տասնամյակներից՝

⁸⁵ Հայրենիք, 1892, № 272:

⁸⁶ Հայրենիք, 1891, № 33:

⁸⁷ Նույն տեղում:

իրրե նախանշան ազգային դարձոյնի բռնադատական հայեցողական ժողովրդասիրական գրականութենէր: Ինքը՝ Արփիարչանը, դաստիարակված լինելով այդ սերնդի ազգային-լուսավորական գաղափարաբանութեան ազդեցութեամբ, դեռևս դպրոցական տաճիներին մասնակից էր դարձել պանդուխտներին կրթելու մի նախաձեռնութեան³²:

80-ական թվականներին և հետագա տարիներին գալառի հանդէպ բարձրացած հատարքերութեան նոր ալիքը համահնչուն ժամանակի հասարակական-քաղաքական իրականութեան առաջադրութեաններին, ներառում է իր բովանդակութեան մեջ ուսրտներ, որոնք ոչ միայն չեն սահմանափակվում գալառը լուսավորելու ծրագրում, այլև նույն գալառի գրական-մշակութային արժեքներով նպատակամիտում են կենդանի ալիք ներարկել ազգային գրականութեան բարեշրջման ընթացքին:

Արփիարչանի գաղափարազեղադիտական ծրագրերում առկա է գալառական գրականութեան հանդէպ ժամանակի հարցադրումների ուղղվածութեանը, որը միաժամանակ կանխանշում է խնդրի ապագա ընթացքի բովանդակային ուղեգծումները իրրե արդեն այլ մակարդակի ծրագրային բանաձևումներ. սկզբում Արտաշէս Հարությունյանի «Վաղվան գրականութեան» հարցարանի, ապա «Մեհյան»-«Նաւասարդի» «Հայաստանաց գրականութեան» զեղադիտական կողմնորոշումների աստիճանական զարգացման հոլովութեամբ: Գրականութեան պատմաբանի սահմանումով առաջադրվում է ազգային գրականութեան առաջընթացի տեսական հիմնավորման ուրույն հայացք՝ «Գալառի գրականութեան», որն ինքնին նեղ ըմբռնում է, դեպի «Վաղվան գրականութեան» և վաղվան գրականութեան», որն ինքնին վերացական հաս-

³² Այդ մասին նա պատմում է իր հուշերում, որ դեռևս 1864 թ. իր ղեւերներ Գանիկ Տեմիրճյանի նախաձեռնութեամբ կազմակերպվել էր «Սանուց բնկերութեան» «Ընկերութեան», — որում է Արփիարչանը, — կողմից Սանուց բնկերութեան Ս. Թարգմանչաց վարժարանի, հիմնադր 1864 մայիս 24-ին, նպատակն էր ամեն կերակի դաստիարակ պանդուխտներուն: Կերթայինք ամեն կերակի ինչ որ գիտէինք կը սորվեցնէինք, աշխույժ հոգեւորութեան մը կը: Հետո մեզ պաշտպան եղաւ Գալառի տեսուչ ճանրման, մեզ աջակից էր պ. Սիմոն, հետո արաքու Սիմոն, հետո Մատթիոս Կարապետ Բաբրլյան, կերակին շէր բովեր, զիշերներն ալ կերթայինք, Գուրգեն Սեթյան, Դանիէլ Կոլաւմիրչանց, Դանիէլ Տեմիրճյան և ուրիշներ: Հետագայում, ինչ չեն նշում է Արփիարչանը, այս խումբն էլ դառնում է Միացյալ բնկերութեան կարիքը, իսկ նրա մասնակիցներէր Զարաթ Համբարձումյանը դառնում է Վանում այդ բնկերութեան բացած առաջին գալառի հիմնադիրը: Հայրենիք, 1891, № 57:

կացութիւնն է, դեպի «Հայաստանյայց գրականութեան» հաւաքական գաղափարը⁸⁹,

Արփիարայանի տեսակետները գալառի գրականութեան դերի ու նշանակութեան մասին սկզբունքային բովանդակութիւն ունին, քանի որ պոլսահայ և գաղառական գրականութեան հարաբերակցութեան խնդրի սահմաններից դուրս գալով, իրենց մեջ են ներառում ժամանակի գրական կյանքի ամենաբազմազան հարցեր՝ գրականութեան գաղափարական բովանդակութեան, գեղարվեստական մարմնավորման ինքնատիպ արտահայտութեան, զարգացման օրինաչափութիւնների ձևով:

Ճանաչել ազգի կյանքը, հաստրակութեանը՝ հատկապես մտավորականութեանը անհայտ մնացած իր բազմապիսի դրսևորումներով ցուցադրել ընաշխարհի մարդկանց, միավորել ու համախմբել նրանց ընդհանուր խնդիրներով ու ձգտումներով, այսպիսի նպատակամիտութեամբ է հիմնավորում Արփիարայանը գաղառական ուժերով գրականութիւնն ստեղծելու պահանջը: Այդ գրականութիւնը նմանեցվում է «խապրիկ» բերող կռունկին՝ հայ ղարիբի, պանդխտի դարավոր խորհրդանշին, որը դառնում է ժամանակի հանրութեան մտքերի ու հույզերի թարգմանը, նրանց միացնող կապող ողակը: Գալառի կյանքը պատկերող գրականութեան անհրաժեշտ պայման է դիտվում իրականութեան հարազատ վերարտադրման չափանիշը. «...հեռու գտնվողները կը կարդան ասոնք, կը խորհին, կը զգան. վեպը, երբ իրապաշտական է, երբ կյանքի ճշգրիտ պատկերն է, կարող միջնորդ մըն է սրտերու, մտքերու հաղորդակցութեան: Կռունկն է, որ տարաշխարհն տարաշխարհ խապրիկ մը կը տանի: ...ճշգրիտ վեպը ընկերական հոգեբանութեան նյութն է կը հայթայթի խորհրդին համար, որոնք շատ թանկագին են նամանավանդ, երբ խորհողները դուրսութիւն չունին անձամբ այցելելու զանազան վայրեր, ժողովրդին մեջ մտնելով անոր կյանքը ուսումնասիրելու և բազդատութիւններ ընելով եզրակացութեանց հանգելու»⁹⁰,

Այսպիսով գրականութեանը վերապահվում է միանգամայն գործնական բովանդակութիւնն ու որոշակի ծրագիր, որի իրական արդունքները ակնհայտ են դառնում հենց առաջին գործերի հրատարակութեան արձագանքներին:

⁸⁹ Ս. Սարգսյան, Գեղարվեստական գրականութեան պատմականութիւնը, Երևան, 1979, էջ 361:

⁹⁰ Հալընիք, 1894, № 998:

Կապառական կյանքը գրականության ասպարեզ բերելու յուրատեսակ արտահայտությունն էր Մ. Կյուրճյանի «Պանդուխտի կյանքին» գեղարվեստական ակնարկների շարքը, որ սկսեց տպագրվել «Մասիսում» 1888 թ.: Արփիարյանը, որի մտահղացմամբ էր ձեռնարկվել շարքը, նոր թեմայի յուրացմուն կարևոր արժանիքն է համարում նրա հասարակական հրատապ հնչողությունը՝ բնորոշելով գործը իբրև «ընկերաբան իմաստասիրություն խորհրդանշան մը» և «Արևմտյան Հայոց 19-րդ դարու վերջին քառորդին գրական ու սլատմական կյանքին հիշատակներեն մին»:

Պատահական չէ, որ իր մտահղացման իրականացման համար Արփիարյանի ընտրությունը կանգ է առնում Մելքոն Կյուրճյանի վրա: Հրանդը ինքը Հայաստանից էր եկել Պոլիս, և այստեղ էլ կապերը պահելով պանդուխտների հետ, քաջատեղյակ էր նրանց կյանքին ու հոսսերին, հա՞ս թե ինչու «Մասիսի» խմբագիրը «զանիկա էն ձեռնհաս գրագետը համարեց, հայ ժողովուրդը ղարիբին թշվառության պատմություններովը տակն ու վրա ընկու համար, հեռեւորար իրմեն խընդրեց՝ աղետավոր կյանքի մը պատկերացումը մեծ գծերով»⁹¹:

Պանդուխտների կյանքի նկարագրությունը Պոլսի գեոհնեբուս, հեղինակի և խմբագրի ծրագրերում նպատակամիտում էր բացահայտել հասարակական շարիքի արմատները, ցույց տալ զրանց ծնող պատճառները, որոնք Պոլսից հեռու գավառահայության կյանքի ներքին վիճակի հետ էին կապվում: Քննադատը զրոզի պատկերներում ընդգծում է Պոլիսը Հայաստանին կապող գաղափարի առկայությունը, որով ընթերցողը «Պոլսեն Հայաստան, Հայաստանն Պոլիս աստանդակներ կը թափառահածե, լեռներ, ծովեր կտրել տալով անոր»:

Դեռևս «Արևելքի» աշխատակցության տարիներին Արփիարյանը սուռչադրում էր ծրագրային նախապատրաստություն գավառացի գրողների համար՝ հասարակության պետքերին համապատասխան գրականություն ստեղծելու նպատակով: Նրա համար ակնհայտ էին գավառացի գրողների ոչ բավարար կրթությունը, գործերի գաղափարագեղարվեստական թույլ մակարդակը և, սակայն, քննադատի կարծիքով, անխուսափելի թերություններով անգամ, «նորերը ու հեռզհեռ անոնց ընկերացողները, պետք էր, որ ավելի հասունային, հանրային կյանքը մոտեն ուսումնասիրելու էին, ժողովրդին բարոյական պահանջներուն ավելի տեղյակ ըլլալու էին, որպեսզի ավելի ընդարձակ ծրագիր մը

⁹¹ Արփ. Արփիարյան, Ծրկեր, էջ 446.

պատրաստելին և հին շտաբներին հեռանալին: Ժամանակին դործն էր այս»⁹²:

«Արեւելքի» առաջագրությունները շարունակելով ու կենսագործելով «Մասիսի», և ապա «Հայրենիքի» էջերում, Արփիարյանը սկզբունքային հետեռականությամբ նպատակաուղղում էր գրական ընթացքի, ներքին բովանդակությունը հանրությանն օգտակար խնդիրներին: 1894 թ. «Հայրենիքի» 751-ում տպագրվում է բժիշկ Կ. Փաշոյանի «Վառո» վիպակը, էսկ մի քանի օր անց Արփիարյանն անհրաժեշտ է գտնում «Օգտակար գրականություն» հոդվածով ընթերցողին պարզաբանել հեղինակի մտահղացման, ըմբռնումների էությունը, որ հատկանշական էր ոչ միայն գրախոսվող վիպակի, այլ օրեցօր՝ լայն տարածում գտնող գավառական գրականության համար ընդհանրապես: Մի ներքին գոհունակություն էր Արփիարյանի կողմից արձանագրվում այն փաստը, որ «Վառոն» գրվել է «մեր հրավերներուն անսալով», իբրեւ գործնական արձագանք քննադատության տեսական առաջագրությունների, որ բազմիցս ներկայացնում էին նրանք գավառացի գրողներին՝ «իրենց միջավայրին կյանքը ըմբռնելու և զայն վիպերու մեջ մեղի նկարագրելու»:

Ուշագրավ է, որ քննադատը վկայն ուսանելի է գտնում և՛ պոլսեցու, և՛ գավառացու համար, քանի որ վեպի հերոս խաչոյի ու նրա ընտանիքի դրաման արիստակա՛ն է, հետևանք ժամանակի իրականության ու բարքերի՝ «Վեպի ընթերցումը, — գրում է նա, — պիտի տա այդպիսի ներուն այն փորձառությունը, որմե անմասն ըլլալուն համար խաչոյին կա՛մ, ընկձվեցա՛մ, իր կյանքը քայքայվեցա՛մ, և իրեն հետ ալ իր խեղճ կնիկը, իր ձագուկ զավակը, իր հայրը, իր ամբողջ ընտանիքը»⁹³: Խաչոյի պատմությունը հուզում է ընթերցողին, որովհետեւ տալիս է «իրական աշխարհին ճշգրիտ պատկերացումը»:

Քննադատի հայացքից չեն վրիպում և վեպի թերությունները՝ անխնամ, աղքատ լեզուն, հոգեբանական թերի պատճառաբանվածությունը, որքե՛ղ ամենին էլ երկրորդական նշանակություն չի տրվում գնահատման մեջ: Նշելով, որ «հոն չափաի գտնեք գրական նրբություններ», հոգեբանական բացատրություններ, որոնք անհրաժեշտ են դիտվում քանի որ «այս գյուղացիներն իրենց հոգիին հուզումներն ունեցած են անշուշտ հանդեպ այն ամեն մեկ գեպին, որ իրենց գլխուն պատահեր է», քննադատը այնուամենայնիվ «իր այս վիճակին մեջ» վեպը նմանեց-

⁹² Հայրենիք, 1893, № 675:

⁹³ Հայրենիք, 1894, № 758:

նում է «գեռ բոլորովին շտաշված, չհղկված արձանի մը, որ ամբողջութեանը մեջ կը պարունակէ ճշմարտապէս գեղեցիկը»։ Գեղեցիկը բըննադատը տեսնում է բնական, ճշմարտացի իրականութեան պատկերներում, որոնք հեղինակը ներկայացնում է առանց գեղազարդումների, առանց հեղինակելին ետի անհարկի միատմնաւոր միջամտութեաններին։ «Առջի տողէն մինչև վերջը հանգիստաւէս ենք իրարու ետեւ եկող դէպքերու, որոնց ամեն մին իրական աշխարհին մեջ պատահած է և կը պատահի դեռ ամեն օր։ Պատմողն իր կողմէն դրեթէ բան մը ավելցուցած չէ, այլ նոթագրեր է խաշոյի արկածները։ Զուտ առարկայական ևստմնասիրութեան մը, որուն մեջ հեղինակը չէ դրած իր ևսը, իր անձնական զգացումները, խոստափելով այսպէս այն վտանգին, ուր կ'իյնան զանազան դրողներ, որք երբ ուրիշի մը վրա խոսելու կը ձեռնարկեն՝ անոր բերանը կը հնին ինչ որ միայն իրենց հատուկ է»։ Քըննադատի համոզմամբ գործի հաջողութեանը պայմանաւորումն է անձնականից դուրս հասարակական հնչողութեան բովանդակութեամբ, իսկ հոգեբանական վերլուծութեան պակասը լրացվում է «գեպքերու և իրողութեաններու հաջող ընտրութեամբ»։

«Վառո» վիպակը գալիս էր հաստատելու տեսաբանի գրույթների ստուգութեանը, ծրագրի կենսականութեան իրողութեանը։ «Այս փորձին, — գրում է Արփիարյանը, — դուրս եկավ այնպիսի աշխատութեանը մը, որ բոլորովին կը համապատասխանէ մեր առաջադրած գրական տեսին, որուն հառաջ բերելիք օգուտներուն վրա ալ ավելորդ է ծանրանալ»⁹⁴։

Գովառական կյանքի նկարագրութեաններում քննադատը բացառում է նահապետական կյանքի հովվերգական իդեալականացումը։ Հակադրվելով «ապականչալ բարքերեն դժգոհ» բարոյասերներին, որոնց նահապետական կյանքի ավանդական պատկերացումները հեռու են իրական կյանքի ճանաչողութեանից, Արփիարյանը ցույց է տալիս «ավանդական «բարոյականի» կեղծավորութեանը, ամբողջ տգեղութեանը», որ հառնում է իրապաշտ գրողի գործերում։ «Գովառական կյանքի մասնազդնին ուսումնասիրութեանը, — կարդում ենք «Նահապետական բարքեր» հոգվածում, — որուն մեծ տեղ մը կուտանք այս էջերուն մեջ, հետեզհետե կը պարզեն, թի ... ինչ որ «նահապետական կյանք» կը կոչվի, կրնա նաեւ կոչվիլ «նահատական կյանք»⁹⁵։

⁹⁴ Հայրենիք, 1894, № 758։

⁹⁵ Հայրենիք, 1894, № 759։

Նահապետական բարքերի սրբագործումը առաջ է բերում բարոյական անկում, «ստորնացման միջավայր մը, ուսկից կը բղխի բարոյական տկարութիւնը»։ Այդ միջավայրում է, որ խեղճում է մարդկային արժանապատւութիւնը։ Սոցիալական պայմանները ծնում են բարոյական աղճատութեան կարագրեր, ճեղքվածքներ առաջացնում ընտանեկան հարաբերութիւններում, որոնք իրենց հերթին փոխադարձաբար անդրադառնում են հասարակութեան ամբողջական նկարագրի վրայ։ «Ընկերութեան մը անբարոյականացումը,— դրո՞ւմ է Արփիարյանը,— հետեւաբար և կործանեմը, սերտ կապ ունի անհատներու արժանատւութեան զգացման տկարանալուն հետ»։ Առանձնապէս շեշտւում է գաղաւաջի կնոջը բաժին ընկած անուրախ ճակատագիրը, որի զո՞ւրքախտութեան մեծագույնը դիտւում է այն, «որ ոչ ամուսին մը, ոչ զաւակ մը կը գտնվի, որ կուրծք տա կնոջը, մորը ու թող չտա, որ վարդապետին իրենց բարձրութեան պատմանդանին»։ Փաշայանի, Թլկատինցու գործերի կարեւոր արժանիքը քննադատը համարում է նահապետական կյանքի, հատկապէս կնոջ վիճակի, ավանդական պատկերացումները պսակազերծող հայացքը։ «Միտ հուզող, միտք շվարեցնող ի՞նչ իրապաշտ նկարագիր Թլկատինցիին հոգվածին մեջ, տւր կը նկարագրեն հարսի մը կշանքը ամուսնին տանը մեջ... Հոգեկան ու մարմնական տառապանքներուն ամբողջութիւնը կնոջ համար է, մանավանդ հարսին, որովհետեւ «նահապետական բարքերու» օրինադիրները իրենք չեն եղած»,— եզրակացնում է Արփիարյանը։ Պատահական չէ, ըստ քննադատի, որ կանայք են դառնում զոհ այդ ընտանեկան բարքերին ու միանգամայն օրինաչափ է, որ դրա պատճառը տեսնելով «կյանքի այնքան աննպաստ պայմաններու մեջ», ուր թեւ եղակի Վառոնները ազնիվ են մնում, հեղինակը հարցնում է. «բայց արդո՞ք թունավորիչ կենցաղաւարտութիւնը չէ՞ ապականած շատերու երակին մեջ կենսատու հեղուկին սրբութիւնը»⁹⁶։

Թլկատինցու գլուղական նամակների շարքը իր ժանրային պայմանականութեան ինքնատիպ երևույթով լիովին արդարացնում էր հավաստի, իրական փաստի արժեքի ձգտող գրականութեան տեսագրութի նպատակայնութիւնը։ Ընթերցող հասարակութեանը պարզ, բայց նաեւ ժողովրդին հատուկ կօրովի արտահայտչական լեզվով ներկայացվում էր «սոհմային ժամանակակից կյանքը»։ Պոլսեցիների համար բացվում

էին անհայտ կյանքի պատկերներ, որոնք ուշադրութեան են գրաւում «լեզվի նորութեամբ, նշովներու ընտրութեամբ, գրական ոճի յարմութեամբ»։ Թլկատինցու նամակների նման ներգործությունը հասարակական մտքի վրա Արփիարջանը բացատրում է ժողովրդական կյանքի գանձարանի անսպառ հարստության, ժողովրդի «կտրուկ, ուժեղ և բաւնաստեղծութեամբ լեցուն բարբառի» գրականութիւն մուտք գործելու երևույթով։ Թլկատինցու գրականութիւնը սնվում էր ժողովրդի դարերով կուտակած մշակույթի «բուն աղբյուրներից», իրական կյանքի աուօրյա, լուսնային թվացող ընթացքից, որի շերտերում գրողը հայտնաբերում է «թաքուն բանաստեղծության» հրաշքներ ու պարզում ընթերցողի աչքի առջև։ Գրողի ստեղծագործության լայն ընդունելությունը գրական շրջաններում քննադատի կողմից դիտվում է իբրև աներկբայելի ապացույց սփական գրույթների ճշմարտացիության. «Կը տեսնե՞ք,— դիմում է նա ընթերցողին,— թե ինչքան իրավունք ունինք, երբ հրավեր կը կարգանք գրողներուն ուսումնասիրել ժողովրդին լեզուն, գալառական բարբառը, տոհմային ժամանակակից կյանքը»⁹⁷։

Թլկատինցու մասին գրախոսությունը Արփիարջան-քննադատի համար առիթ էր ոչ միայն հաստատելու բազմիցս արգեն արժարժիւած գալառական գրականութեան անհրաժեշտութեան խնդիրը, նրա կենսունակութեան հեռանկարային արժեքը, այլև ընդհանրապէս իրապաշտ գրականութեան տեսական ծրագրային կանխագծումները։ Հանձնես թըլկատինցու, նա տեսնում է այն հեղինակին, որի գրվածքներում գործնական կիրառութիւն են գտնում «մարդասիրական» բնորոշված ուղղութեան սկզբունքները, որոնց հիմքի վրա էր զարգանալու աղգային նոր գրականութիւնը։

Արփիարջանի ըմբռնումներում այդ գրականութեան բովանդակութիւնը ամենեւին էլ չի սահմանափակվում միայն իրականութեան հարազատ արտացոլման պահանջներով։ Նոր գրականութեան «կենդանութեան թարմութիւնը», կյանքի «բաղմակողմանի տեսարանների» ցուցադրումը այն գրավականն են, որոնց հիմքի վրա հուսալիորեն պիտի զարգանար փիլիսոփայական լայն ընդգրկումների գեղարվեստական մտածողութիւնը. «Մեր մարդասիրական իրապաշտ գրականութեան առաջին հիմնաքարերն ասոնք են և իրենց նմանները,— գրում է նա նույն հոդվածում,— որոնց վրա կամաց-կամաց պիտի բարձրանա իմաստասիրական մատենագրութիւնը»։

Փաշայանին, Քլիատինցուն ղնահատելով իբրև նախագնացների, որոնց վիճակված էր հակադրվելու քարաքանդ նախապաշարումներին և ուղի բացելու հետևորդների համար, Արփիարյանը մեկընդմիշտ որոշարկում է գրականության ճիշտ ընթացքի ուղիները և նրա բովանդակության ինքնուրույն զարգացման լայն հնարավորությունների հետաքննարարությունը:

Գավառական գրականության խնդիրներն արծարծող հոդվածներում Արփիարյանն օրինաչափ հետևողականությունը քննում է և լեզվի հարցերը: Միասնական մոտեցումը բխում է քննադատի այն համոզումներից, որոնց համաձայն լազգային գրականության բնականոն ընթացքի կարևոր պայմանն է դիտվում լեզվի զարգացումը: «Լեզուն և գրականությունը նպատակ մը ունին,— դրո՞ւմ է Արփիարյանը,— այդ նպատակն է ուսումնասիրել ազգի մը նյութական, հոգեկան և մտավոր աշխարհը, և այդ պետքերուն գոհացում տալու աշխատիլ»⁹⁸:

Այսպիսով լեզվի զարգացումը դիտվում է գրականության բարեջրքման նույն ծրագրի սահմաններում և ինչպես գրական հարցերի տարածքում, քննադատի պայքարը մի կողմից ուղղվում է անցյալից հեղու ավանդապահ գրաբարյանների դեմ, մյուս կողմից՝ լեզվաբան պուրիզմի կողմնակիցների, որոնք ինչպես գրականության, այնպես էլ լեզվի զարգացումը հնարավոր էին համարում միայն Պոլսում: Արփիարյանի պայքարը գրաբարի դեմ շարունակում է նախորդ տասնամյակներից հեղու աշխարհաբարյանների սկզբունքների պաշտպանությունը, սակայն աբդին նոր մակարդակով՝ իբրև 80-ականների գրական քաղաքականության խորացված դրույթների արտահայտություն: Հանրագումարի բերելով նախորդների ներդրումը աշխարհաբար արևմտահայերենի հաստատման գործում, քննադատը գիտում է այն իբրև լեզվի գիտական օրենքների հաղթանակ, պատմական բնականոն զարգացում, որի տուաջընթացը «ծնունդ է պատմական այնպիսի օրենքներու, որոնց կը հպատակին աշխարհի ամեն լեզուները»: Ինչ վերաբերում է արևմտահայերենի հետագա ուղղությանը, ապա միակ անաղարտ աղբյուրը դիտվում է «կյանքի լեզուն», որը պահպանվում է ոչ թե գրքերում, կամ «գաղթականության մեջ», «այլ լեզվին ծնած տեղը»⁹⁹:

Քննադատի հայացքները լեզվի մասին համախառնվում են գիտա-

⁹⁸ Մաթիս, 1890, էջ 3944:

⁹⁹ Հաբուշի, 1892, № 261:

կան պատմական մոտեցման սկզբունքային դիրքորոշմամբ, ուր բացառվում են արհեստական, կամայական միջամտությունները: Լեզվի բնականոն զարգացման հիմքը ժողովրդական լեզվամտածողության անսպառ շտեմարանն է, որի շնորհիվ ոչ միայն պահպանվում է գրական լեզվի կենդանի նկարագիրը, այլև բավարարվում ժամանակին համընթաց քայլող լեզվական մշակույթի պահանջները:

Այս հարցում հետաքրքրական և օրինաչափ է նրա վերաբերմունքը գրաբարի հանդեպ: «Կյանքի լեզուն» հոգվածում, ուր Արփիարյանը շարունակում է բանավեճը Գ. Ֆնտրլյանի հետ, նա միանգամայն որոշակիորեն հատակում է իր տեսակետները գրաբարի մասին գրելով. «Մենք գրաբարի թե՛ բարեկամն ենք, թե՛ հակառակորդը:

Հակառակորդն ենք, երբ կ'ուղղվի դպրոցին մեջ մատուցած ազդեց միտքը շարժելի գրաբարի անպիտ, վնասակար ուսուցումով. երբ աշխարհաբար գրելու համար կ'ուղղվի կուրորեն հետևիլ գրաբարի կազմակերպության: Բարեկամն ենք, երբ գրողները նկատեն գրաբարին իրր հին կյանքի գանձարան մը, ուրիկ կրնան առնել շատ մը նյութեր, դուրս հղկելով և պատշաճեցնելով կը մտցնեն նոր լեզվին մեջ»¹⁰⁰:

Իբրև ապացույց իր տեսակետի քննադատը բերում է Պեշիկթաշլյանի, Դուրյանի օրինակը, որոնց «քաջ գրաբար գիտցած ըլլալը արգելք մը չէր ...գրել նաև «խռոված լեզվի մը կյանքովը»: Մակայն գրական լեզվի վարգացումը անընդհատ ընթացք է, որը չի կարող կանգ առնել մի սահմանում: Գրականությունը, ինչպիս և լեզուն կրում են որոշակի ժամանակաշրջանի պատմական հասարակական դիտակցության ազդեցությունը և նրանց առաջընթացում չուրաքանչյուր շրջափուլ բարձրանում է մի նոր աստիճանի՝ նախորդից չուրացնելով կենսունակ ավանդները, միաժամանակ ձգտելով համահնչունության արդիական պահանջներին: Գրականության և լեզվական մշակույթի նոր շրջափուլում ժողովրդական ակունքների նպատակամիտվածության ելակետը հասարակական օգտակարության սկզբունքի իրագործումն էր: Ժողովրդական լեզվի հիման վրա բարեշրջվող աշխարհաբարով միայն կարելի էր ստեղծել ժողովրդի պիտքերին ծառայող գրականություն, որին առաջադրվում էին հասարակական կյանքի վերափոխման ծրագրային խնդիրներ: Հասարակական մտքի զարգացման համար անպայմանորեն կարևոր գտնելով եվրոպական խոշոր գրողների, պատմաբան-

¹⁰⁰ Հայրենիք, 1892, № 261:

ների, փիլիսոփաների գործերի աշխարհաբար թարգմանությունը, Արփիարյանը վճռականորեն առաջ է քաշում ինքնուրույն ազգային գրականության անհրաժեշտությունը: «Եվրոպայի էն մեծ գրագետներու գրվածները,— գրում է նա,— կարելի կ'ըլլա մեր աշխարհաբարովը լավ կերպով թարգմանել, պատմական, իմաստասիրական, վարդապետական, բանաստեղծական գրվածները: Կարելի է նաև հրատարակել հիլրոպացվոց մեծ վեպերն ու բանաստեղծությունները, բայց այս ամենը ազգային մատենագրություն չէ:

Ազգային մատենագրությունը պետք է, որ թափանցե ժողովրդին ամեն խավիրուն, ամեն դասակարգերուն մեջ, ուսումնասիրե անոր փիլիսոփայությունը, միտքը, կրոնքը, ավանդությունները, իմաստասիրությունը, պատմությունը, անտեսական վիճակը, վերջապես այն ամեն բաները, որք միահալով կը կազմեն ինչ որ կը կոչվի «կյանք»: Իսկ այդպիսի պրակտիկական լեզուն քննադատի համոզմամբ կարող է լինել ժողովրդական բարբառների հիմքի վրա մշակվող ու հարստացող աշխարհաբարը, որովհետեւ «այդ կյանքի զանազան երևույթներուն համար ժողովուրդ մը իր բառերն ունի, բացատրություններն ունի, առաջներն ունի. ասոնք ամենքը այդ կյանքի ճշմարիտ նկարագիրներն են»:

Արփիարյանը առանձին նշանակություն է տալիս ժողովրդի լեզվական անսպառ բնահանքի ճիշտ օգտագործմանը, ուր առաջնահերթ է չիտվում խնամքոտ, բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Ամենին շրջադարձակացնելով բարբառների դերը. քննադատը նոր լեզվի համակարգի մշակման ու զարգացման համար պարտադիր է համարում համակողմանի մոտեցումը, նկատի առնելով լեզվի առաջնթացի պատմական առանձնահատկություններն ու օրյակալով գործոնները: Եվ սահմանվում, ձևակերպվում է գլխավոր սկզբունքների այն ամբողջությունը, որին պետք է հետևեր գրական լեզվի բարեշրջման ուղղությունը. «Այդ կյանքի լեզուն իմաստասիրելով, ինչ որ տեղական է, ինչ որ ընդհանրական է զանազանելով, իրարմե փոխառություններ ընկելով, հին լեզունն առաջնորդվելով, նոր բացատրություններ ի հարկին դարձնելով, պետք է շինվի մեր նոր մատենագրությունը»¹⁰¹:

Արփիարյանի լեզվաբանական հայացքները տեսականորեն և գործնականում հաստատում էին աշխարհաբարի պատմական ընթացքի օրինաչափությունը՝ հիմնվելով համազգային լեզվի պահանջների գիտական սկզբունքներին: Լեզվի գիտելիտիկական զարգացման բմբունում:

ները որոշարկվելով ժամանակի առաջադրությներով և պայմանավորվելով ազգային կյանքի առանձնահատկություններով, մեծապես նպաստում են հասարակական-մշակութային վերընթաց շարժմանը:

Ժողովրդի կյանքը գրականության գլխավոր թեմա դարձնելու պահանջը բխում է քննադատի ծրագրային դրույթներից իբրև ժամանակի սոցիալ-քաղաքական հարցադրումների օրինաչափ արտահայտություն: Գրականության հետ միասին հասարակական գիտակցության վրա ներգործելու նույնքան ծանրակշիռ դեր է հատկացվում հոգևոր գործունեության մյուս ոլորտներին՝ թատրոնին, երաժշտությանը, գեղարվեստին: Ուշագրավ է, որ ժողովրդական բովանդակության ազգային նկարագիրը գեղագիտական արժեքայնության չափանիշ է դառնում նկարչության, բեմարվեստի առանձին գործերի գնահատումներում: Նկարիչներ Կարապետ Նշանյանի, Պետրոս Սրապյանի, Տորո Զաքարյանի գործերը դրվատանքի են արժանանում ամենից առաջ ազգային թեմատիկայի ռեալիստական մարմնավորման հայեցակետից: Քննադատը գոհունակությամբ է արձանագրում այն փաստը, որ գրականության ժողովրդական ուղղությունը, գավառական կյանքի, պանդխտության թեմաները հուզում են և նկարիչներին: Ինչպես և գրականության մեջ, այդ ընթացքը հանդարտ ու հարթ չի անցնում: Ավանդական պատկերացումների դիմադրությունը գեղեցիկի շուրջն է, որոնց անհաղորդ է մնում Սրապյանի «Մանուկ աղբարը» կտավի իմաստը: «Շլինքն արևառ, մեյտանին մեջ կայնած» պանդուխտ վանեցու դիմանկարը գալիս էր հաստատելու, որ «մեր հայկական գեղարվեստը թոթափելով հին դասական ոճի լուծը» հայտնաբերում էր նոր գեղեցկություններ՝ «տգեղության գեղեցկությունը»¹⁰²: Քննադատին հիացնում է հինց այդ գեղեցկությունը, որ մտքեր է շարժում, հուզում ու վշտացնում: Նկարչի մեծ հաջողությունն է դիտվում այն, որ նա կարողացել է «այդքան կենդանի ներկայացնել մի դեմք, որը բուռն զորությամբ կը ցույցնեղ դարիբին բոլոր վշտերը: Հայրենի տան օջախին կարոտովը խանձվող պանդուխտին բոլոր ցավերը կը կարգայինք այդ դեմքին վրա»¹⁰³:

¹⁰² Մշակ, 1890, № 72:

¹⁰³ Արևիկ, 1884, № 45:

Նշանյանի «Մուշի հարսնիքը» կտավի արդիական գեղադիտական բովանդակությունը քննադատին ներկայանում է օրինակելի գրականության կողմից առաջադրվող խնդիրների հետ իր համահնչունությունը: Հատկանշական է Արփիարյանի դիտարկումը այս առթիվ մշակույթի միասնական ծրագրային ուղղվածության, գրականության և արվեստի համագործակցության փոխադարձ արդյունավետության մասին: «Իցե թե,— գրում է նա,— պ. Նշանյան հաջողություն գտնելու ու իրեն օրինակին հետևողներն ունենար: Գրականությունը իր զարգացումին համար կարող է գեղարվեստի լաջակցության. ամեն հայ գրող, որ կղբաղի ժամանակակից կյանքով, կմաղթե անշուշտ հաջողություն հայ արվեստագետներուն»¹⁰⁴:

Ժամանակակից գեղարվեստի հարցերի արծարծումը հազվագեղ կերևույթ էր դեռևս, և այդ ոչ միայն այն պատճառով, որ չունեինք գեղարվեստի քննադատություն բառիս մասնագիտական առումով, այլ նաև գեղարվեստի կյանքն ինքը առիթներ քիչ էր տալիս դրա համար: Հատուկ կենտ նկարիչները, որ գործում էին Պոլսում, դեռևս չունեին հասարակական ճանաչում, չէին ցուցադրվում և ընդհանրապես կերպարվեստի հանդեպ դեռևս չկար այն հետաքրքրությունը, որը նրա զարգացման անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է: Արփիարյանի հուլիսին նշանյանի «Մուշի հարսնիք» կտավի մասին կարեւորվում է այդ խմաստով, քանի որ բուն նկարի արժեքավորումից բացի, անդրադառնում է խնդիրների, որոնք առնչվում են կերպարվեստի զարգացման, ուղղության, ժողովրդի գիտակցության գեղարվեստական կողմնորոշման, ճշմարտացի արվեստի հասարակական բովանդակության հարցերին: Արվեստագետ նկարչի տաղանդը կարիք ունի բարոյական և նյութական խրախուսանքի, իսկ դրա համար նախ անհրաժեշտ է զիջվում ժողովրդի մեջ արթնացնել գեղեցիկի հանդեպ հետաքրքրություն: «Պոլսի մեջ նշանավոր դիրք պիտի գրավեր այդ երիտասարդ նկարիչն,— գրում է Արփիարյանը,— և թե գեղարվեստի ճաշակը քիչ թե շատ տիրապետած ըլլար պոստիցի մտքերու»: Քննադատը ցավով է նշում այն մասին, որ ժամանակին արժանի գնահատանքի արձագանք չստանալով, «Մանուկ աղբարի» հեղինակ Սրապյանը «հարկադրեցավ հրաժարիլ իրական կյանքի պատկերահանն ըլլալէ»: Այնինչ օտարազգիներին գրավում է այդ նկարիչների ազգային ինքնատիպությունը, որը «արվեստի նրբության հետ» ցուցադրում է «տեղական գույն»: Այդ առթիվ ուշագրավ է

Արփիարյանի հետեյալ նկատումը. «Խաչելություն մը, սուրբի մը պատկեր չէին կրնար բլլալ հատաբարական օտարազգիներու, և ըսենք նաև նույնիսկ մեզ: Ամեն ազգի արվեստագետներ կրնան արտադրել այդ համաշխարհաքաղաքացի նշաններ, բայց հայոց տեղական գույն պատկերացնող նկարը միայն հայ արվեստագետն կրնա գծել: ...Նկարել ազգային ժամանակակից կյանքի երևույթները, ցուացնելով անոնց վրա արվեստագետ սրտին ցնծումը կամ վիշտը, ահա ինչ որ կսպասենք հայ պատկերահանն»:

Կերպարվեստի արժեքների էությունը պայմանավորվում է նրանց ազգային առանձնահատկություններ մարմնավորող ուրույն նշանակություններ, ուր ի հայտ է գալիս մի ողջ ժողովրդի հոգեբանական նկարագիրը, բացահայտվում է անկրկնելի հրապույր ունեցող բնությունը, մարդկանց ու միջավայրի հայեցի դրոշմը: Այդպիսի գեղանկարչության «սքանչելի փորձ մըն է». դիտվում «Մուշի հարսնիքը», իսկ նրա հեղինակ նշանյալը բնորոշվում է իբրև «պատկերահան ժամանակակից հայ կյանքի»:

Նկարի մասին Արփիարյանի կարծիքը ուշադրավ է մի քանի տեսակետներով: Ամենից առաջ այն դրվատանքի և պարզ հիացումի շնորհանակներից դուրս եկող և մասնագիտական՝ աշխինքն արվեստարանական որոշակի նպատակների միտող քննություն է ցուցադրում, որ կերպարվեստի քննադատության ուսումնասիրության շահեկան նյութ կարող է ծառայել: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում նկարի կոմպոզիցիոն սկզբունքներին, որոնք խմատավորվում են և՛ բազմապլան գլխավոր խմբերի, և՛ մանրամասների՝ երաժշտական գործիքների, գետինը ծածկող գորգի, զգեստների, հետվում երեսցող եկեղեցու նպատակաւլաց պատկերմամբ:

Նկարում հարսանիք է, սակայն համատարած խնդրության մեջ դիտվում է թախծալի մի երանգ, որ գալիս է դեմքերի բազմազան արտահայտություններից: Մարդկային ուրախության պատկերման մեջ նկարիչը հանգես է բերում հայ գյուղի, նրա մարդկանց իրական նկարագիրը: Գեղջիկների կերպարները «գրավիչ», «ափսոսարար» են իրենց առողջ բնական գեղեցկությամբ, իսկ «աչքերու մեջ հոգվո բանաստեղծություն մը կա»: Սակայն նույն այդ խմբում դիտողի ուշադրությունն է գրավում մի այլ կնոջ կերպար. «Երեխան գրկին մեջ. մռայլ դեմք մը տխրամած. նիհար, վտիտ երեսներ, որոնց մեջ սուր աչքեր կան, գրեթե մարած, բայց տակավին կենդանի են դառնության շունչովը»:

Այդ աչքերի մեջ ընթերցվում է մի ողջ կյանքի պատմություն: «Ուլ որ պանդուխտի կյանքը կը ճանչնա,— գրում է Արփիարյանը,— այն միայն կրնա կարգաւ այդ դեմքի վրա պատմություն կյանքի տառապանքներու»: Ահա թե ինչու կտավի ընդհանուր տրամադրությունը քննադատը բնորոշում է «խոհուն զվարթության» տիրապետող գույնով:

Նկարչի ստեղծագործական մտահղացման ուղղվածությունը համահնչուն է քննադատի գաղափարագեղագիտական սկզբունքներին, ուր արվեստի հասարակական արդիական բովանդակությունը առաջնահերթ նշանակություն է հատկացվում: Եվ քննադատը թեւադրում է նոր թեմաներ, որոնց մարմնավորումը դիտվում է ստիպողական անհրաժեշտություն. «Հուսանք,— գրում է նա,— թե նկարիչը ներկայացնե մեզ նաև Պոլսի հայ պանդուխտի կյանքի տեսարաններն ալ. երթա խանութուն մեջ, մզկութած տնիկողիները տեսնե, նկատե մութ սենյակները և այն ահագին քարվանսերաները, որոնց մեջ հաղարավոր հայեր իրարու վրա զիզված կը ննջեն ու կսպրին»:

Նոստելիով օտարազգիների հանդես բերած հետաքրքրության մասին հայ նկարչի գործերի հանդեպ¹⁰⁵, քննադատն այնուամենայնիվ ցանկալի է գտնում, որ գեղարվեստի արժեքները մնան հայ իրականության սեփականությունը, որ «Մուշի հարսնիքը» «հայ սրահ մը զարգարե և միշտ մեզ հետ խոսի»:

Կերպարվեստի խնդիրների հանդեպ քննադատի հետեզդական ուշադրությունը վկայություններից է այն փաստը, որ նա անհրաժեշտ է դիտում «Հայրենիք»-ի էջերում տեղ բացել «Մեր արվեստագետները» բաժնի համար: Այդ մասին տեղեկացնելով թերթի ընթերցողներին, Արփիարյանը հարկ է համարում պարզաբանել որոշ տեսակետներ, հայտնելով հետևյալը. «Հայ արվեստագետները ուրվանկարով ծանոթանալու նոր պլուս մը կը բանան: Կարգի կանոնի դասավորությունց կաշկանդումին չենք հպատակիր, միակերպության ձանձրույթը չպատճառելու համար: Հարկ չենք տեսներ անջրպետ մը դնել նաե մեծ արվեստագետին ու պլատինին միջե, պլատին ալ կրնա մեծնալ»¹⁰⁶:

¹⁰⁵ Այդ տոմիվ հոգվածում հայտնվում է, որ «հայ արվեստագետներու նկարներն յԱմերիկա վաճառելու փորձերն սկսած են. պ. Նշանյանի մի բանի նկարներն արդեն խրկված են յԱմերիկա, ուր վաճառված են լավ գնով և հիմա Մուշի մեջ հայ հարսնիքը գնված է Ամերիկայի համար»: Մշակ, 1890, № 72:

¹⁰⁶ Հայրենիք, 1893, № 481:

Առաջին դիմանկարը, որ իրեն հատուկ ինքնատիպ անմիջականությամբ ներկայացնում է քննադատը, նվիրված է նկարիչ Տորբ Զաքարյանին: Երիտասարդ ինքնուսի խանդավառ եռանդը խրախուսելով, որի «Շանդ էլիդեն Բերայի բողոք մըն է, ու ցուցահանդեսն ալ պատի մը երկայնքը», Արփիարյանը կրկին ու կրկին բարձրացնում է սոցիալական հասարակության մեջ գեղարվեստի ճաշակը արմատավորելու հարցը: Ընդ որում կերպարվեստի գործերին ժողովրդին հաղորդակից դարձնելու համար առաջարկվում է կենցաղում, առօրյա կյանքում մտցնել դրանց կիրառությունը. «... Կը մտածեմ,— դրում է նա,— որ մեր հայ տուներուն մերկ պատերն ալ փոխանակ համր, ռամիկ թղթի՝ եթե ծածկված ըլլային նույն իսկ այդ պատկերներովը, (որոնց հատը մեծիտ մը կարժե, կամ պակաս), անշուշտ տվելի ժպտուն, գեղածիծաղ կերպարանք մը պիտի առնէին և ո՞վ գիտէ թերեւ տանտերերու մտքի մեջ ալ կամաց-կամաց մեծ տրվեստին հարգը ճանշնալու նախապատրաստություն մը ըլլար այդ»¹⁰⁷:

Ձգտելով հայ արվեստագետների գործունեության լայն ճանաչմանը, Արփիարյանը հետևողականորեն իրագործում է գրականության և մշակույթի հասարակական օգտակարության շահերին նպաստող ծրագրի միասնական սկզբունքները: Ժողովրդի համակողմանի զարգացման ու լուսավորության գործում մշակույթին վերապահվող առաջադիմական կարևոր նշանակությունը մշտապես պարտադրում է նպատակամղված անդրադառնալ արվեստի արժեքների գնահատման ու տարածմանը: Արվեստի հասարակական բովանդակությանը զուգահեռ քննադատին մտահոգում է և գեղագիտական կողմը, քանի որ մտավոր ու բարոյական դաստիարակությունից զատ համազգային մշակույթին հատկացվում է գեղեցիկ կատարելության կոչումը:

Քննադատը, որի գործունեությունը խմաստավորվում էր ժողովրդի հասարակական-քաղաքական վերածնության գործնական ջանքերով, գիտակցելով, որ այդ իրացումների ճանապարհին երբեմն բացարձակացվել է մշակույթի ու գրականության օգտակարության գաղափարը, ձգտել է հնարավորին չափ լրացնել ու հավասարակշռել արվեստի ներդաշնակ զարգացման գեղագիտական ըմբռնումներով: Իր նամակներից մեկում, տեղեկանալով Հ. Առաքելյանի հանրամատչելի հրատարակությունների ձեռնարկի մասին, Արփիարյանը այդ առթիվ գրում է. «Արդ-

¹⁰⁷ Հայրենիք, 1893, № 481:

յոք Ձեր հրատարակութեանց շարքին մեջ պիտի ուղեփ էսթեթիկն ալ իր բաժինը հանիւ։ Ո՛րչափ հետ մնացինք այդ ճշուղին մեջ։ Շատ փափագէի էր այդ ճշուղին մշակութեանը։ Մեր ժողովուրդը գեղարվեստասէր ընկու մեջ մեծ տկարութեան կա»¹⁰⁸,

Ինքը՝ Արփիարեանը, բազմազան միջոցներով հասարակութեան ուշադրութեանն է հրավիրում մշակութային կյանքի տարբեր իրադարձութեանների վրա՝ լինի դա կերպարվեստի գործ, երաժշտի ելույթ, թե թատերական ներկայացում։ Այդ իմաստով ուշադրով են «Քնար» նվագախմբի և դաշնակահար Վահրամ Սվաճյանի ելույթների մասին նրա կարծիքները, որոնցով նա հանդես է եկել «Հայրենիքի» էջերում։ «Քնար» նվագախումբը, ըստ քննադատի, մշակութային աշքի ընկնող երեւելիքներից էր, որի գերը բարձր է գնահատվում իբրեւ ժամանակի երաժշտական կյանքի բնորոշ արտահայտություն։ Այդ առումով էլ կարելի է գիտվում գարսիներում երաժշտության բաւուցումը՝ իբրեւ «գոտա-տիարակութեան էական մաս»¹⁰⁹,

Վահրամ Սվաճյանը, որն արդեն հայտնի էր իբրեւ բանաստեղծ, քննադատի կողմից ներկայացվում է իր ստեղծագործական նկարագրի մի նոր կողմով՝ երաժիշտ, դաշնակահար՝ «Ինքն իսկ համակ բանաստեղծութեան»։ Արեւմտահայ մշակութային կյանքում դաշնակահար-երաժշտի երեւելիք առիթ է դառնում խոսելու ոչ միայն երաժշտության համամարդկային բովանդակության, այլ նաեւ ազգային առանձնահատկությունների մասին։ «Թեև գեղարվեստը տիեզերական է,— գրում է Արփիարեանը,— բայց որքան ատեն որ մարդիկ տահմերու բաժնված մնան, տահմային տաղանդը իր ընդհանրականության կ'ավելացնէ և տեղական համ ու հոտ ունեցող ուրիշ հրապույր մըն ալ»¹¹⁰։ Երաժշտութեանը, ինչպէս և արվեստի մշուս ճշուղերին, համկացվում է իրականութեանը ծառայելու գործառական նշանակություն՝ սահմանելով նրա կողմից նաւն այդ իրականության գեղագիտական յուրացման ինքնատիպ արտահայտությունը։ Երաժշտության հուզական-զգացմունքային հագեցվածությունը իր ազդեցությամբ իմաստավորվում է կենսական արդիականության սոցիալ-բարոյական խնդիրներին արձագանքելու կարողությամբ։ «Իրական պատերազմի դաշտին վրա երաժշտությունը հոգի կուտա կովեղներուն. կյանքի պայքարի մեջ, ուր ամենքս կը գըտ-

¹⁰⁸ ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆ. № 406:

¹⁰⁹ Հայրենիք, 1891, № 89:

¹¹⁰ Հայրենիք, 1892, № 147:

ներվինք խառնամառն, երանի շտա՞նք անոնց, որք այդ ոգևորիչ երա-
ժըշտությունը իրենց սրտին մեջն կը լսեն, և իրենց ձեռքովը կը հըն-
չեցնեն վառվառն խրախուսանաց»¹¹¹:

Արփիարյանի կարծիքներն ու պատկերացումները գեղարվեստի
տարբեր ճյուղերի դրսևորումների առիթով հետաքրքրական են ոչ միայն
իր՝ քննադատի հայացքների բացահայտման խմատով, այլև ժամա-
նակի գեղարվեստական մտածողության որակների բնութագրման տե-
սակետից: Իրենց վերջնական բովանդակությամբ դրանք ցուցադրում են
ժամանակաշրջանի գեղարվեստական մշակույթի հասարակական-գե-
ղագիտական միտումների ընդհանուր ուղղվածությունը՝ որոշարկելով
ժանրային բազմազանության ինքնատիպ յուրահատկություններն ու
ուրույն արտահայտչաձևերը:

Քննադատի տեսակետները թատրոնի մասին գալիս ևն հաստատու-
ելու արվեստի հասարակական կոչման, ժողովրդի գիտակցությունը ձե-
վավորող կարևոր ազդակի նշանակությունը: «Թատրոնը զբոսավայր մը
ըլլալն ավելի կրթարան մըն է և ժողովրդին զարգացմանը համար
ստեղծված լավագույն միջոցներն մին», — գրում է Արփիարյանը
«Անօրինակ կտակը» հոդվածում: Հոգվածը գրելու շարժառիթը Ստեփան
Լալայանցի կտակն էր եղել, որով հայ թատրոնի զարգացմանն ի նպաստ
տրամադրվել էին նյութական միջոցներ: Արփիարյանը բարձր է գնա-
հատում բարեգործի անհատական նախաձեռնությունը, քանի որ «ով
որ թատրոնի կը նպաստե, մեծ բան մը կ'ընե հանրային հասաջագի-
մության համար»:

Ուշագրավ է քննադատի այն նկատումը, որ վերաբերում է թատրո-
նի և գրականության փոխադարձ կապին ու նրանց առաջընթացի փոխ-
ալայմանավորվածությանը: «Գրականությունը, — գրում է նա, — թատ-
րոնին շնորհով իր բարգավաճման գագաթնակետը հասնելու կարող
կրնա ըլլալ: Վկային հետ միասին թատերգությունն է, որ ժողովրդի մը
գրականությունը կը զորացնե. Սոփոկլես, Քոռնելյ, Մոլիեր, Շեքսպիր, և
այլն անցյալին մեջ, իսկ այժմ ալ բազմաթիվ մեծ տաղանդներ իմաստա-
սիրական, ընկերական ամեն ծանր խնդիրները թատերաբեմին կը
հանձնեն ընդհանրության մտածմանը»: «Թատրոնի մը բարգավաճու-
մը, — եզրակացնում է քննադատը, — գրական բարգավաճում առաջ
պիտի բերե»¹¹²:

¹¹¹ Հայրենիք, 1892, № 147:

¹¹² Հայրենիք, 1892, № 249:

Թատրոնին որոշակի դեր է վերապահվում նաև լեզվի մշակման ու զարգացման գործում: Բեմից հնչող գրական լեզուն մեծապես նպաստում է խոսակցական լեզվի և գրականության լեզվի հղկմանն ու կատարելագործմանը, «և այս բանս,— քննադատի համոզմամբ «Ժողովրդի մը տոհմային մեծագույն բարիքը կը կազմի: Պոլսի մեր աշխարհաբար լեզուն եթէ ընդհանրացավ, խոսակցությունները այլատարր բառերի եթէ բավական մաքրվեցան, այս արդյունքը ձեռք բերելու գլխավոր միջոցներեն մեկն ալ թատրոնն հղավ իր ժամանակին»: Թատրոնի նշանակությունը բացահայտվում է ելնելով նրա՝ իբրև արվեստի ուրույն բնագավառի, սպեցիֆիկ յուրահատկություններից: Նրա ազդեցությունը մեծ է գիտվում խոսքի և գործողության ղուգակցված տպավորությամբ, հուզական ներգործության անմիջական արդյունքով: Թատրոնի դաստիարակիչ դերը պայմանավորվում է նկատի ունենալով հասարակության կրթական-գիտակցական մակարդակը՝ «մանավանդ մեր միջավայրին մեջ, ուր իմաստասիրական դադափարները և բարձր հոռետեսությունը անհպելի են ընդհանրության»։ Բեմարվեստի բարոյական կատարելագործման ձգտող միտումներին ղուգահեռ քննադատն ընդգծում է սոցիալական զիտակցությունը արթնացնող կարևոր դադափարական նշանակետը: Իրականության պատկերները բեմից տեսնելով «ժողովուրդը շատ կը զգածվի կյանքի այդ մտատխապարական երեվոյթներին, իր դառնություններուն վրեժը լուծված կը համարի, և կը համոզվի, թե օր մը չէ օր մը բոլոր շարերը աշգպես պիտի պատժվին»։ Թատրոնի «մենաշնորհն» է համարվում այն, որ հաջապարտապես կարող է ծառայել և՛ «կարդալ գրել չգիտցողին», և՛ «զարգացած դասակարգին»։ Եթէ պակաս զարգացում ունեցող խավերի համար «թատրոնը գիրք մըն է, զոր տրիշները կը կարդան իրեն համար», ապա առավել կրթվածները «հանդիսատես կ'ըլլան խաղի մը, որ իմաստասիրական խնդիրներ կը հուզե, բարբեր կը պատկերացնե, բանաստեղծական իդեալներ ի հանդես կ'ածե»¹¹³: Այսպիսով թատրոնի քաղաքակրթող, հասարակական նշանակության հետ շեշտվում է նրա դադափարական ուրույն բովանդակությունը՝ գեղարվեստական, փիլիսոփայական շերտերի լայն հնարավորություններով:

Թատերական ստեղծագործության համադրական բնույթի կարևոր գործոններից է գիտվում դերասանի կատարողական վարպետությունը:

¹¹³ Հայրենիք, 1892, № 249:

Դերասանը թատերագրի գաղափարական գեղարվեստական մտահղացումների մարմնավորողն է, անմիջականորեն հանդիսատեսի հետ հաղորդակցվող օղակը, որի մասնակցությունը ամբողջանում է բեմագրությունը: Արտիստի համար տաղանդավոր դերասանի կատարելատիպ է Դևորգ Չմշկյանը, որի արվեստի ներգործության ուժով է բացատրվում մեծ թատերագրի՝ Սունդուկյանի պիեսների աննախընթաց ժողովրդականությունը: Քննադատը պատահական չի դիտում այն փաստը, որ «Պեպոյի» հեղինակը պիեսը նվիրել է Չմշկյանին: Խոսելով ներկայացումից ստացած իր մեծ տպավորության մասին Արտիստը գրել է. «Ինձ անծանոթ էր Տիխոնով հայոց ժողովրդային բարբառը, և սակայն հասկցա Պեպոն և հուզվեցա խորապես: Եվ կարելի՞ էր չհասկենալ, երբ այդ շեշտերն՝ բխյալ գթած, մարդասեր սրտի մը, կը թարգմանեիր թատերաբեմին վրա մի այնպիսի աննման թարգման, որպես է Պ. Չմշկյանը»¹¹⁴:

Չմշկյանի արվեստն արժեքավորվում է իր հասարակական հզոր ներգործության տեսակետից: «Հավատացե՛ք, որ ո՛չ մի պերճարոտ քարոզիչ կարող է ավելի ցնցել ժողովուրդն, որքան Չմշկյան», — գրում է քննադատը: Դերասանի բարձրարվեստ կատարման գաղտնիքը ուսուցիչական մեթոդականությամբ է պայմանավորվում՝ թատերագրի ստեղծագործական սկզբունքներին համահնչուն հարադատ մատուցմամբ: «Չմշկյան կներկայացնե այդ պատկերը ճիշտ այնպես, ինչպես բանաստեղծը տեսնացած է»: Իրական կյանքի ճշմարտացի արտացոլումը բեմի վրա ապահովվում է դերասանի կողմից կերպարի խոր ըմբռնմամբ: Քննադատն ակնհայտ է խոսում այն մասին, որ նկարագրություններն անզոր են վերարտադրել «դերասանին հոգեշարժ շեշտերը, տխուր ձայնը, սարսազղեցիկ տրամոլությունը»¹¹⁵, Հոգվածը, ուր Արտիստյանն անդրադարձել է Չմշկյանի արվեստին, «Որվան կյանքը» բրոնխիտներից է, և անշուշտ հեղինակի նպատակը ոչ այնքան թատերական արվեստի տեսական դրույթների քննությունն է, որքան որոշակի խնդիրների հրատապ արծարծումը՝ պայմանավորված ժամանակի հարցադրումների թելադրանքով: Իվ, այնուամենայնիվ, քննադատի այս և այլ առիթներով ցրված դատողությունները ամբողջացնում են նրա հայացքները նշված հարցերի մասին՝ իրեն նրա քննադատական ժա-

¹¹⁴ Արվ. Արտիստյան, Երկեր, էջ 108:

¹¹⁵ Մասիս, 1887 թ. № 3875: «Մասիս» շուրջ համարում վերատպվել է Գ. Չմշկյանին նվիրված հոդվածը Թիֆլիսի «Արձագանք» թերթից:

ուանդության բնորոշ արտահայտութիւններէից մեկը: Նույն քրտնիկում
 քննադատը բարձրացնում է արվեստի գործիչներին ըստ արժանւոյն
 գնահատելու, նրանց բարոյապես ու նշովապես խթանելու և մե-
 ծարելու անհրաժեշտության խնդիրը: Նա ցաւով է արձանագործում այն
 փաստը, որ արեւմտահայ իրականութեան մեջ արվեստի մարքը չունի
 այն հասարակական կշիռն ու համբաւը, որ նա ձեռք է բերում իր ազգ-
 օգուտ գործունեութեամբ: Ի տարբերութեան կովկասահայերի, որոնց
 մոտ արդեն ավանդույթ էին դառնում գրական հանդեսները, հոբելյա-
 նական տոնախմբութիւնները, արեւմտահայ մտավորականութեան հան-
 դեսը շարունակում էր տիրապետել անըմբռնողութեան, անուշադրութեան
 ոգին: Արմիարյանը հեգնում է իշխող այն մտայնութեանը, որին ան-
 հաղորդ է մնում արվեստի, գրականութեան հասարակական նշանա-
 կալիւթեանը. «Մենք կարող չենք ըմբռնել այդ հանդեսներու մեծու-
 թեանը... Դասթափողութեամբ, ինչպէս՞ գտնւին հայեր, որք կարծեն, թե
 աշխարհիս վրա բիրտ ուժն և որեւէ կերպով գանձված հարստութիւնէ
 դուրս հարգանաց ու մեծարանաց արժանի բան մը կգտնվի: Այլևս մնաս
 բարով ազգութիւն և եկեղեցի, քառի որ վիպասանը, դերասանը կու-
 ղեն համարել ազգի բարեբարները»¹¹⁶, ժողովուրդը չի ապավինում «վսե-
 մաշուք» տիպոսին և իր «անհուն համակրանաց ոգին առ մեծ դերա-
 սանը» դառնում է նրա արվեստի գնահատման աւհաւառացան: Սա-
 կայն ժողովրդի ջերմ ընդունելութիւնը միայն բավարար չէ դերասա-
 նին անմխիթար էացութեանց դուրս բերելու համար: Ցաւով ու դառ-
 նութեամբ է վերհիշում քննադատը պոլսահայ թատերախմբի անապա-
 հով գոյութիւնը՝ գրելով. «Մինչ Չմշկյանի առաջ Ռուսք և վրացիք
 կմոռնան ազգայնութեան ու կրօնից ամեն խտրութիւններ, և եղբայ-
 րական համբուլներով կը համբուրեն հայ դերասանը, մինչ ամբողջ
 Կովկաս և Արարատ ցնծութեան ձայներ կը բարձրացնեն, ասդին խեղճ
 տ. Արուստակը տառապեալ անոք, անօգնական կը թափառի»:

Դերասանների նշովական ու բարոյական անմխիթար վիճակի հետ
 քննադատին մտահոգում է և նրանց գործի պատմութիւնը սերունդնե-
 րին թողնելու հարցը: Նա ամփոստանքով է նշում, որ չկան «հիշատակա-
 րաններ», որոնք անհայտութիւնից դուրս կորչեն մշակութային կյանքի
 նշանաւոր դիմքերն ու իրադարձութիւնները. «Մի քանի տարի ևս և
 1860-ի սերունդին և նորա գործոց վրա ավելի քիչ տեղեկութեան պիտի

¹¹⁶ Նույն տեղում:

մնա մեզ, քան Հայկի և Բելի ժամանակաց վրա: Մոռացության պիտի դատապարտվին նաև Սահմանադրության առաջին օրերու և տարեգարձներու հիշատակներն. հիշատակներ հուշսերու, հիշատակներ ազգային ոգեւորության»¹¹⁷:

Մշակութի նվիրյալների գործի արժանի գնահատումը, ժամանակի հանրության վրա նրանց արվեստի ներգործությունը հավերժացնող պատմության անհրաժեշտության գիտակցումը Արփիարյանը դիտում է ժողովրդի հոգեւոր զարգացման, բազաքակրթության մակարդակի շտփանիշ: «Դերասանուհիին մը արձանը» հոգվածը պատմում է թատերական գործիչների հանդեպ նվիրողալում նկատվող վերաբերմունքի բարեշրջության մասին: Ֆրանսիայում մամուլը և մտավորականությունը խնդրի է բարձրացնում այն մասին, թե «թատերաբեմին վրա ներկայացում տվող մը կրնա՞ ֆրանսացի Քառասուններու Կաճառին՝ անդամակցիլ»¹¹⁸: Սակայն մինչ Ֆրանսիայում դեռևս եղանքարում են կարծրացած նախապաշար կարծիքների դեմ, Անգլիայում «Աբը» բարձրատիճան տիտղոս է շնորհվում մեծ դերասան Իրվինգին, իսկ հանրահռչակ դերասանուհի Սարա Սիդգոնսի հիշատակը հավերժացնելու համար էանդենցվում է նրա արձանը: Քննադատը նշում է, որ Սիդգոնսի հանդեպ մեծաբանքը չի սահմանափակվել միայն հուշարձանով: Այն վայրերում, ուր բնակվել է մեծ դերասանուհին, «մեծադե հուշարար տախտակներ դրված են», իսկ ամիսի պերճախոս է այն փաստը, որ նրա աճյունը թաղվել է «Ուեստմինսթրի Աբբայարանի մեջ, հոն ուր զետեղված են Անգլիո թագավորներուն ու թագուհիներուն մարմինները»: «Ամեն երկրե ամիսի,— դրում է Արփիարյանը,— Շեքսբիրի հայրենիքն է, որ չիմ գուրդարանքով կը պահպանե իր դերասան արվեստագետներուն հիշատակը»: Երևույթի պատճառները գիտվում են Անգլիայի հասարակական մտածողության մեջ արմատացած հարբստ տվանդության ռեկալյությամբ, ամենգութներ, ուր հազվադարձիկ են «բոլոր նախապաշարումները, ռեալիստիական զգացումները, նեղ գաղափարները, որոնց վրա հիմնված է ամեն ազնվապետականություն»: Ահա թե ինչու Սիդգոնսի հանդեպ վերաբերմունքը ներկայանում է քննադատին «մեծ նշան մը այն լայն մտքին, որով անգլիացիները կը խոնարհին տաղանդին առջև»¹¹⁹:

¹¹⁷ Նույն տեղում:

¹¹⁸ Հայրենիք, 1853, № 1353:

¹¹⁹ Նույն տեղում:

Հասարակական մտքի բարեշրջության ուսանելի օրինակներ բերելով, քննադատը արժարժում է հարցեր, որոնք կապվում են ժամանակի հայ իրականության մշակութային կյանքի ընկալումներին, նպատակամիտում են աղբյուրին ոլորտներում արվեստի հասարակագեղագիտական խնդիրների լուծմանը:

«Անգլիական թատերգություն մը» հոգւածում ակնհայտ է քննադատի ընդգծված համոզումը, որ թատրոնը, ինչպես և գրականությունը կոչված են նոր գաղափարներ սերմանելով ներգործել հասարակական գիտակցության վրա: Մակայն արվեստի ազդեցությունը չի բացարձակացվում քննադատի կողմից, այլ նրան վերապահվում է արդեն առկա սոցիալ-բարոյական հիմքի՝ վրա ազդակ լինել հասարակական հոգեբանության տեղաշարժերի առաջընթացին: Բինրոյի «Հանրածանոթ տիկին էսամիթ» պիեսի բեմադրությունը կոնդոնում, ըստ քննադատի, լավագույնս ցուցադրում է թատրոնի և ժամանակակից իրականության փոխհարաբերության պայմանները: Պիեսը բնութագրվում է ուշագրավ իր բովանդակությամբ՝ «վասնզի բնկերական կազմակերպության ավանդական գաղափարներուն զեմ պարզապես հարված մըն է»¹²⁰:

Ներկայացման նյութն ինքնին չի տեղադրվում անգլիական բարեպաշտության մասին ավանդական պատկերացումներում, ահա թե ինչու զարմանալի է թվում այն բուռն ընդունելությունը, որին արժանանում է բեմադրությունը: «Կարրիք թատրոնին մեջ դառած ընդունելությունը տեսակ մը ապշություն էր պատճառե առին անոնց, որ կը հիշեն, թե երբեմն արգիլված էր անգլիական թատերաբեմերուն վրա ներկայացնել Քամիլիազարդ տիկինը: Ատենոք ժողովուրդը ինքը կը սուլեր հեղինակ մը, որ համարձակեր թատերաբեմին վրա հանել, կամ ուրվադրել սիրահարներ, զորս քահանան չէր միացուցած»: Ուրեմն ո՞րն է այդ փոփոխության պատճառը: Բերելով անգլիացի մի քննադատի կարծիքը այն մասին, որ անգլիական հանդիսատեսին նման «հանդուգն նյութերի» ընտելացրել են Իբսենի դրամաները, Արփիարյանը չի համաձայնում այդ տեսակետին, այլ որոնում է երևույթի պատճառները պատմական-հասարակական զարգացման այն պայմաններում, որոնք դառնում են նախադրյալ «ժամանակակից բարբերուն բնաշրջումին»:

«Օտարազգի հեղինակ մը կրնա՞ հանկարծ փոխել ժողովրդի մը ոգին, բնավորությունը, — հարցնում է Արփիարյանը, և պատասխանում. «Շատ հարեանցիկ ենթադրություն մը պիտի համարվեր պարզա-

¹²⁰ Հայրենիք, 1895, № 1119:

պես Խայսընի վերագրել անգլիական թատերգութեան ու բարբերու բարի-
շրջումին նշանները: Ո՛չ, պետք է, որ ժողովուրդը արդեն ինքն իր մեջ
տեսուի մը անհանգստութիւն զգա ավանդաբար ընդունած ընկերական
պայմաններեն, ու հեղինակը, օտարազգի ըլլա, թե տոհմային, կը
նպաստե մեկնն ի մեկ երևան հանելու այդ հոգեկան կացութիւնը:
Հանրային զգացումը արդեն այնքան պատրաստուած է, որ իմաստա-
սիրական բանաստեղծութեան մը մեջ, վեպ ըլլա, թե թատերգութիւն,
ուրիշ բան չի գտներ, բայց եթե իր զգացումներուն ճշմարիտ արձա-
գանքը»¹²¹:

Արփիարցանն իր այս կարծիքի հիմնավորումը գտնում է անգլիացի
մյուս ֆինադատների տեսակետներում, որոնք հակված են մանրադնին
հայացքով պարզել «այդ փոփոխութեան նախակարտակետ եղող դադա-
փարներուն քննութիւնը»:

Նոր թատրոնի զարգացման ուղիները կապելով նրա հասարակա-
կան արդիական հնչողութեան հետ, քննադատն անընդունելի է գտնում
ժամանակավրեպ պիեսների բնագործութիւնը հայ բնում: «Բրածոներ»
հոգվածում, ուր քննվում է Ռ. Սևտեֆճյանի «Գերեզմանին դարձող աղ-
ջիկը» պիեսի բնագործութիւնը, թատերական կյանքում դիտվող քաղա-
ցած պահպանողական մտայնութիւնը դիտվում է բնութագրական հա-
սարակական գիտակցութեան ընդհանուր դրսևորումներում: Մտավոր ու
բարոյական անշարժութեան արտահայտութիւնները, անցյալի հանդիս
պահպանողական հայացքը, անտարբերութիւնը արդիականութեան
խնդիրների վերաբերմամբ ծնում են «բրածո» խմբագիրներ, գրողներ
ու արվեստագետներ, որոնք համառութեամբ կառչելով անցյալը սըր-
բագործող գաղափարներին, խոչընդոտ են դառնում առաջագիմութեան:
Անցյալի արժեքները դնահատելով իրենց պատմագեղարվեստական բո-
վանդակութեան մեջ, Արփիարցանը տարբերակում է նախորդ շրջանի
արվեստագետների, գրողների գործը նրանց նորօրյա նմանակողներից:
Սևտեֆճյանին նա ներկայացնում է իբրև հետևորդ Ս. Հեքիմյանի, Մ.
Պեշիկթաշլյանի, Պ. Դուրյանի, Թ. Թերզյանի, որի «վրա ալ փառքի
մասնիկ մը ինկած էր իր ընկերակիցներու փառքին»: Պատմական թե-
մատիկան չէ, որ մերժվում է քննադատի կողմից, այլ նրա անարվեստ
մարմնավորումը: Պիեսը «բրածո» է բնորոշվում՝ «fossile», իրակա-
նութեան կենսական խնդիրներից հեռու իր հայեցութեամբ, «սուտի,

¹²¹ Հայրենիք, 1895, № 1119.

թույնի, դաշույնի կոտորածներով», «մահատարածամի անալինկալներով», ուր բացակայում են հոգեբանությունն ու իրավան կյանքը: «Հուսախաբ պիտի ըլլայինք ա՛յն ատեն, եթե Տյումա որդիի մը հոգեբանությամբ թատերեզ մը պարգեւեր մեզ աչդ «բրածո» հեղինակը, որուն անունը հին հին օրերու հիշատակը կ'արթնացնէ մեր մտքերուն մեջ»:

Ժամանակի պահանջներից հետո մի պիեսի քննադատությունը ընդհանրացնում է մշակութային կյանքի անշարժության պատկերը, որն անհանդուրժելի է դիտվում քննադատի կողմից: Հասարակական կյանքի հրատապ հարցերից խուսափող «բրածո» մտայնությունը հակադրվելով նա գրում է. «Բրածո» հին խմբագիրները, որք կը կենդանանան, բրածո պատմությունները զոր կը նկարագրեն, բրածո՝ այն ներքին կյանքի պատկերները զոր երիտասարդ վրձինները կը նկարեն, բրածո՝ հին կյանքերու, նախնի տաղանդներու հիշատակարանները, զոր բրածո գրիչներ կը կանգնեն: Բրածոները սկսած են մեծ տեղ մը բռնել գրական հրապարակին վրա, ու մենք ալ կը մտածենք, թե ո՞վ գիտե թերևս իրավունք ունենան անոնք, որ կը կարծեն թե «բրածո» եղած անտառը լույսի, ջերմության, կյանքի պարգևատու է»¹²²:

Մշակույթի նոր ուղղությունը անհամատեղելի է հասարակական մաշված համոզումների գեղարվեստական մարմնավորումների հետ, որոնց տարբեր դրսևորումների քննադատությունը նպատակաուղղվում է ռեալիզմի սկզբունքների հաստատմանը:

Արվեստի հարցերի հանդեպ քննադատի հետաքրքրությունները մասնակի բնույթ չունեն: Միևնույն հասարակական նպատակին ծառայող արվեստի ստեղծագործությունների քննությամբ Արփիարյանը ռեալիստական արտացոլման պահանջը բնդհանրացնում է որպես ժամանակի գեղագիտական մտածողության անհրաժեշտ որակ ու շափանիչ: Քննադատի արծարծումներում բացահայտվում են մշակութային զուգահեռ ճյուղերում միավորվող ռեալիզմի գաղափարագեղարվեստական համակարգի առանձնահատկությունները՝ զառնալով կյանքի ճշմարտացի արտացոլման տիպաբանության խորաթափանց ուրվագծումներ: Գրականության գեղագիտական յուրացման տարբեր դրսևորումներում քննադատը ուղենշում է ժամանակի գեղարվեստական մտածողության ռեալիստական կողմնորոշման սկզբունքները: Արփիարյանի հոգվածների նշանակությունը ժամանակակից հետազոտողի համար մեծանում է

¹²² Հայրենիք, 1893, № 436.

գեղարվեստական հրեուլթիւների իմաստաւորման ընդհանրացնող բովանդակութեամբ՝ առատ նյութ տալով ռեալիզմի ազգային տիպարունութեան որոշարկման համար: Դարաւերջի ռեալիզմի համագրական բովանդակութեան սահմաններում ճշտվում է գրականութեան՝ իբրեւ գեղարվեստական մտածողութեան դոմինանտ ասպարեզի գաղափարագեղագիտական բնութագրերը:

ԻՐԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՒՄՆԵՐԻ ՏՆՍԱԿԱՆ ՈՐՈՇԱՐԿՄԱՆ ՈՒՂԱՆԵՐՈՒՄ

Դրականութեան հասարակական նպատակաուղղվածութեան ծրագրերում ռեալիզմի ճշեկտիւ էութեան և կենսական գործառութեան բմբռնումները Արփիարեանի հայացքներում ձեռք են բերում սոցիալ-պատմական լայն հնչողութիւն:

Դրական ուղղութեան ծնունդը պայմանավորվում և կապվում է հասարակական կյանքի թելադրանքին՝ հիմնվելով զարգացման ազգային առանձնահատկութիւնների ընդհանուր բնույթի վրա: Ռեալիզմի արփիարեանական բնորոշումները սահմանում են գրականութեան մեջ կատարվող որակական անցման, սերնդափոխութեան բերած տեղաշարժերի բուն էութիւնը: Դրական ուղղութիւնների տարբերակման պահանջը ձևավորվում է գեղագիտական պատկերացումները ճշգրտելու, ռեալիզմի հաստատված կենսունակութեան փաստը արձանագրելու անհրաժեշտութեամբ: Դրականութեան և գիտութեան զարգացման օրինաչափութիւնների շոշափման եզրերը հաճախ են ի հայտ գալիս Արփիարեանի դատողութիւններում իբրեւ ժամանակի նախանշաններ: Դրականութեան առաջնութեամբ ենթարկելով գիտութեան զարգացման սկզբունքներին, քննադատը պատմական հայացքով ընդգրկում է ժամանակաշրջանի բնորոշ մտածողութեան՝ պոզիվիտիզմի ներթափանցումները գեղարվեստական համակարգում: Դրականութեան ծաղաւաղին և որակական շարժումը XIX դ. վերջերին ցուցադրում է գրական գիտութիւնների և գեղարվեստական մտքի անժխտելի կապի գոտեւորումները և այդ հրեուլթը արձանագրվել է Արփիարեանի կողմից իբրեւ գրական-պատմական հերթագայութեան արտահայտութիւն: «Ո՛չ մեկ դար,— գրում է նա,— ա՛յնքան շուայլորեն արտադրած է վեպեր, որքան տառն և իններորդ դարու վերջին կեսը. և ո՛չ մեկ դար ալ այնքան պարծենցել է, ինչքան գրականութեան մարմնացումն է, որքան մեր այս վերջին կես դարը: Կա՛մ պետք է հայտարարել, թե վերացյալ դարու մը մեջ՝ կապրինք, կամ պետք է խոստովանիլ, որ վիպասանութիւնը գրական գիտութիւն մ'է,

և այնու միայն կարող եղած է այնքան բարգավաճում ստանալ դրական դարու մը մեջ։ Չենք կարող առաջին հայտարարութիւնը ընել, ուրեմն հարինք վերջնուն»¹²³։

Գրականութեանը հասարակական գիտակցութեան մյուս ձևերի հետ վերապահելով մշտափոփոխ ընթացքի նկարագիրը, Արփիարյանը ցույց է տալիս այն պատճառները, որոնք առաջ են բերում տարամետ դիրքորոշումներ, «բաժանումներ», «մենք ու դուքի», հին ու նորի», «իրական դպրոցի» «իտեական դպրոցի» վեճեր»։ Գրական տեղաշարժերը դիտվում են գրականութեան զարգացման բնականոն անխուսափելի արտահայտութիւնները, որն իր հերթին անհրաժեշտութիւն է դարձնում այդ «դպրոցներին» էութեան տեսական գեղագիտական հիմնավորումը։ Այդպիսի անհրաժեշտութեամբ էր պայմանավորված քննադատի «Գրական դպրոցներ» և «Իրապաշտութիւն» հոդվածների երևան գալը, հոդվածներ, ուր պատասխաններ էին տրվում ժամանակի գրական կյանքի հրատապ «հարցումներին»՝ հեղինակի տեսակետների հետ բացահայտելով գրական առաջընթացի նոր շափանիշները, ժամանակի տիրապետող ուղղութեան՝ իրապաշտութեան սկզբունքները։

Գրական նոր ուղղութեան անհերքելի իրողութիւնը դեռևս վերջնականորեն դուրս չէր մղել հասարակական մտածողութիւնից հին պատկերացումները։ Մյուս կողմից թերահավատ մի մտայնութեամբ ընդհանրապես կասկածի տակ էր դրվում «դպրոցի խնդիրներ մեջտեղ նետելու» պահանջը, երբ դեռ հարց էր դրականութիւն կա՞ թե ոչ, եվ հենց այս կետն է, որ քննադատին առանձնապէս կարևոր է ներկայանում՝ հարցման բուն հասկացութիւնը պարզաբանելու իմաստով։ Եվրոպական շափանիշներին հայ գրականութեան նոր ուղղութիւնը իր արդյունքով դեռևս չի հասնում, «սակայն, — գրում է քննադատը, — ինչ որ ունինք գրական բան, մեզ կը հուսադրե, թե ապագային մեջ պիտի ունենանք լավ գրականութիւն մը։ Հիմա մենք ուրիշ բան չենք ըներ, բայց եթե կը փորենք այն հողն, որուն մեջ պիտի ձգենք հիմերն այն շենքին, որ պիտի ըլլա մեր գրականութեանը։ Ու երբ «հինի նորի», «մենքի դուքի», «դպրոցի» խնդիրներ կը հարուցանենք, ուրիշ բան չենք ըներ, բայց եթե պատրաստել այդ ապագա շենքին հատակագիծը»¹²⁴։ Գրականութեան վիճակի այս պատկերը հուսադրում է հեղինակին, քա-

¹²³ Մասիս, 1884, № 3734, Արփ. Արվիարյան, Երկեր, էջ 509։

¹²⁴ Հայրենիք, 1892, № 177, «Գրական դպրոցներ»։

նի որ կա բարեշրջման ձգտումը: Սակայն միայն ազնիվ մղումներով չի իրականացվում նոր ուղղության հաստատումը: Արփիարյանը դրականության բարեշրջումը քննում է պատմական հայացքով՝ առաջադրելով նրա ղարփացմանը նպաստող հասարակական ազդակների անհրաժեշտությունը: «Հաստատուն լավ գրականություն ունենալու գլխավոր պայման» է դիտվում կրթության, գիտության առաջընթացը: Հասարակության ընդհանուր զարգացման մակարդակում կարևոր են դիտվում «ուրիշ շատ մը պայմաններ ալ»՝ նկատի ունենալով ժողովրդի կյանքի սոցիալական ու քաղաքական հանգամանքները, որոնց օբյեկտիվ պատմական ընթացքով դիմորոշվում է գեղարվեստական գործունեության բովանդակությունը:

Գրական կյանքի աշխուժացումը, սերնդափոխության ակնհայտ քննադատական միտումները տարանջատում են տեսակետները, կողմնորոշում համոզումները՝ բաժանելով հասարակական մտածողության ավանդական հետևողներին նոր սերնդի սկզբունքորեն հակադիր ըմբռնումներից: Առաջադիմականի և պահպանողականի հակադիր դրսևորումների երևույթը Արփիարյանը ենթարկում է «դրական ընդհանուր օրենքի մը» գոյությանը, որը օրինալափ է դարձնում հայ իրականության մեջ նույնի արտահայտությունները: Այդ արտահայտությունները քննադատը տեղադրում է երկու դպրոցների՝ մարդասիրական և եսասիրական բաժանումներում, որոշարկելով նրանց աշխարհայացքային և ստեղծագործական անհատական տարբերությունները: «Եսասիրական» բնորոշվող դպրոցին հատկանշական բացատրություն է տրվում նկատի ունենալով որոշակի գրողների՝ մարդ-անհատով սահմանափակվող հետաքրքրությունը: Ընդ որում, Արփիարյանը տարբերակում է վերջինս անհատապաշտական էության դրսևորումներից, գրելով. «Եսասիրական դպրոցին—բացատրությունը ազնիվ մտքով հասկանալու է—պատկանողներն անոնք են, որք միայն իրենց անձովը կը զբաղին: Իրենց ուրախությունը, իրենց վիշտը կը բավի իրենց, անոնց վրա կը դրն, զանոնք կ'երգեն, զանոնք կը նկարագրեն»:

Հակառակ եսասիրական դպրոցի գրողների, որոնք «գործ չունին ընդհանրության հետ, իրենք իրենց համար կը գրեն», «մարդասիրական դպրոցին պատկանողները ... ինքզինքնին կը մոռնան, միայն կը մտածեն իրենց շուրջը գտնվողներու վիճակին վրա... Առաքյալներ են, որք մասնավոր կոշում մը ունին մարդկության ցավերը թեթևցնել,

տառապանքներն սփռիւիլ, անոնց աղետներուն, ընկերական կազմակերպութեան առաջ բերած շարիքներուն դարմանը փնտրել»¹²⁵։

Գաղափարական ու գեղագիտական հայեցողիքի տարբեր հիմքի վրա տեղագրելով դարոցների անխուսափելի առկայությունը, քննադատը հետադառնում առավել հստակ է որոշարկում իր պատկերացումները «Եսը», «Առ Եղիա Տեմիրճիպաշյան», «Կեղծավոր գրողները» և «Իրապաշտություն» հոդվածներում։ «Եսը» հոդվածի բանավիճալին բովանդակությունը պայմանավորված է գրականության մեջ անձնական թիմայի արտացոլման թյուր ըմբռնումները ճշգրտելու անհրաժեշտությամբ։ Գրողի անձնական կյանքը, նրա եսը այն ժամանակ կարող են «շահագրգռական ըլլալ ընդհանրության», երբ «իրենց զգացումներուն հետ կը քննեն նաև իրենց շուրջը գտնվողներուն զգացումներն ալ»։ Քննադատը հս-ի ըմբռնումը գրականության մեջ դնում է լայն հասկացողությամբ, տարբերակելով անձնական, նեղ, չնչին հետաքրքրությունների շրջանակներին աղավիքող և համամարդկային մտքեր հուղող ստեղծագործությունների սահմանները։ Մեծ բանաստեղծներին շատերը, — գրում է նա, — իրենք իրենց մեջ ամփոփված են. իրենց վշտերը, տառապանքներն և ուրախությունները կ'երգեն. ինքնաբուղիս զրգում մըն է, որ զիրենք կը մղե գրելու։ Թերևս իրենց «Ես»-ին գիտակցությունն իսկ չունին, բայց ահա կը տեսնվի, թե այդ «Ես»-ը հանրության «Ես»-ն է. բանաստեղծը մերթ Ժողովրդի մը, մերթ ընդհանուր մարդկության սրտին արձագանքն եղած է։ Ոչ ոք կը խրաչի անկե, ընդհակառակն կը փնտրե դայն, վասնզի գիտուն մըն է, որ մեր սրտին գաղանիքները մեղ կը բացատրե իր մտքին ուժովը»¹²⁶։

Գրականության դարավոր պատմության փորձից ելնելով՝ «Աստվածաշնչից» մինչև Գանտեն ու Գյոթեն, Համբուսից մինչև չին գրող Քիու-Եուանը, մինչև Բոգլեր ու Դոստոևսկի, Արփիարյանը գիտարկում է անհատականից համընդհանուրի վերածող երևույթի արտացոլումները իրրե գեղարվեստականի վերջնական արդյունք, որին հասնում են մարդկային մտքի հանճարները։ «Ներհայեցական», «ենթակայական գրականություն», «հոգեզննություն» ճիգերում պարփակվող գրականությանը քննադատը հակադրում է անձնաքննության լայն հասկացությունը, բանի որ բոլոր նրա կարծիքի «այդ բոլոր բաները ամփոփված ըլլալու են

¹²⁵ Հայրենիք, 1892, № 177։

¹²⁶ Հայրենիք, 1893, № 421։

նախնեաց կտրուկ մեկ վճռին մեջ, որ թե՛ կյանքի և թե՛ դրականության մեծ առաջնորդն է. համբավալոր «ծանիր զքեզ»-ն է այդ: Տեմիրճիպաշ-յանը, որ բանավեճում հակադիր տեսակետներն էր պաշտպանում, դաս-վում է այն գրողների խմբում, որոնք գրում են «5—6 գրագետի հա-ճույք պատճառելու դիտավորությանմ»: Գրականության բարձրագույն շափանիշը Արփիարյանի համար հասարակական օգտակարության սկզբունքն էր, որին նպատակաուղղվում է «ծանիր զքեզ» գաղափա-րադրույթի կենսագործումը: «Իմաստության այդ վճիռը, Նզիա՛, — դի-մելով Տեմիրճիպաշյանին շարունակում է նա, — թշնամի է, հավատա-ինծի, անձնագովության հետ, որուն մեջ կը կայանա քեզի համար «գրագետ» ըլլալու արվեստը»¹²⁷:

Արփիարյանի տեսակետներում «եսասիրական» դպրոցի տարբե-րակումը «անձնագովության» դրոշմը կրող գրողների գործերից թե-լագրվում է հասարակական մտայնության մեջ տիրապետող դարձող եսամոլության ախար վտանգազերծելու միտումով: Քննադատի սթա-փեցնող հայացքը զգուշացնում է երիտասարդներին հեռու մնալ «անա-պարծության գրական դպրոցին» հետևելու գալթակոթյունից: Նրան մտահոգողը հատկապես գավառի երիտասարդ գրողներն են, որոնց հա-մար հեղինակություն կարող են դառնալ գրական անձնագովության քարոզիչները: Գոհունակությամբ արձանագրելով այն փոստը, որ Քա-րեախտաբար շատերը առողջ դատողությամբ հտ դարձան», քննադա-տը նորից ու նորից բացահայտում է հասարակական օգտակարության տեսակետից շեղումների բերած հետևանքները գրականության բարե-շրջման ուղիներում: Տեմիրճիպաշյանին վերագրվող անձնագովության բնութագրման հիմքում ի վերջո ընկած է նրա գեղապաշտական գա-վանանքի քննադատությունը, որի ելակետն էր «սրվետուն վասն արվես-տի» սկզբունքը: Ուշագրավ է, որ Արփիարյանը որոշարկում է այն հա-կասությունը, որ հասուկ էր իր խել Տեմիրճիպաշյանի գեղադիտական հայեցողությանը: Վերջինս լինելով ջերմ համակիր 80-ականների ռեա-լիստական շարժման գաղափարներին, միաժամանակ ինքն էլ շահար-կելով օգտակարի, գեղեցիկի գործնական նպատակամիտումները, մնում էր հավատարիմ մաքուր գեղեցկագիտության իր սկզբունքին և հենց այդ հիմքի վրա է, որ տարանջատվում են նրա և Արփիարյանի հայացք-ները: Պատասխանելով Տեմիրճիպաշյանի «Ջարգացումն հսին» հոդվա-

ծին, Արփիարյանը ինքը ևս չի խոստովում միազիժ ծայրահեղացված գնահատումներից, սակայն առավել կարևոր են գրականության մեջ անձնակախության ըմբռնման նրա լայնացված սահմանումները, որոնց իրավադիմությունը ստուգվում էր ազգային մշակույթի առաջընթացի հասարակական կողմնորոշվածությամբ¹²⁸:

«Նսասիրական» և «մարգասիրական» դպրույնները տարանջատող հասկացության հիմքում քննադատը դնում էր ստեղծագործական հոգեբանության սկզբունքը («այդ բաժանումն ինքնաբերաբար առաջ եկած է գրողներու բնավորության համեմատ»), ուր էական նշանակություն չի ստիճում պրական ուղղության խնդրին: Եվ, այսուհանդերձ, գրականության այս ստորաբաժանումներում արդեն ուրվագծվում են իրապաշտության որոշարկումները: «Մարգասիրական» դպրույնի բացատրությունն իր մեջ ընդգրկում է կյանքի ուսումնասիրության, իրականության ճանաչողության և նրա վերափոխմանը նպաստակամ խոռոչ դադափարական ազդեցության արդյունավետ գործոնը: Սակայն «մարգասիրական» դպրույնի մեջ քննադատը աեղադրում էր տարբեր ուղղության ներկայացուցիչներին, որոնց ընդհանրացնում էր գեղարվեստական մտածողության հասարակական ուղղվածության բովանդակությունը: Հատկանշականը այստեղ «հառաջիմական ոգին» է, որ բոլոր ժամանակներում դարձել է գրականության վերընթաց ուղու անհրաժեշտ պայման: Հանրային կյանքի բարեշրջման ձգտող գրականության օրինակները քննադատը տեսնում է և՛ դասական, և՛ ռոմանտիզմի արվեստի գործերում: Հայ գրականության դարգացման առաջընթացն ըստ քրն-

¹²⁸ Տե՛ս Իրճիպաշյանի գեղագիտական հայացքների մանրամասն քննության մեջ հետազոտողը ուշադրություն է հրավիրում նրա՝ իրրե քննադատի ինքնատիպ մի առանձնահատկության վրա, այն է՝ հեղինակի կողմից սեփական հակասությունների բնկալումն ու «քննադատության մեջ իր եսի հետաքրքիր բացահայտումը»: Հետազոտողի այն դիտարկումը, որ «նման փաստեր քննադատության պարամության մեջ շատ շեն հանդիպի, երբ քննադատը ոչ միայն չի խոստովում իր եսն ուղղակի ու անմիջորեն, տեղին թե անաեղի մեջտեղ բերել, առավել ևս այն գեղգրում, երբ ի հայտ են գալիս քննադատի թուլությունները», գալիս է հաստատելու, որ ես-ի գերակշռող առկայությամբ իրոք բնութագրվում է գրող-քննադատի ստեղծագործական հոգեբանությունը: Տե՛ս՝ «Հայ քննադատության պատմություն», հ. 1, էջ 405:

նադատի իրագործվում էր Պատկանյանի, Բաֆֆու, Մուրացանի, Լեոյի, Շիրվանզադեի ու Արծրունու ջանքերով, որոնց միավորում էր ստեղծագործական մի նպատակ՝ «ներգործել ընկերական կյանքի վրա, բարեփոխել զայն, ստեղծել նոր բարքեր, ներշնչել ուղիղ գաղափարներ»¹²⁹։ Նույն երևույթով է հատկանշվում և և՛ բուրժուական գրականության զարգացումը։ Լեոյարզիի, Հյուգոյի, Լամարթինի, Դոդեի ու Զոլայի ստեղծագործությունները համամարդկային հույզերի ու գաղափարների թարգման են ներկայացվում, որոնց ազդեցությունը մեծապես նշանակալից է դիտվում ժամանակների պատմական հերթադասության տարբեր փուլերում նաև հայ հասարակական մտքի վրա։ ՆՅՆ ազգային դիտակցության զարթոնքի գաղափարակիր գրողների՝ Գր. Օտյան, Ն. Ռուսինյան, Դեհշնյում էին Լամարթինի ու Հյուգոյի երկերը, ապա հետագա ժամանակներում 80-ականների ծրագրային կողմնորոշումներին սնունդ է տալիս Ֆրանսիական «իրապաշտական» կամ «բնապաշտական» դպրոցը՝ Զոլայի, Դոդեի գործերով։ Իրապաշտության գաղափարների անհաղորդ են մնում հայ ռոմանտիկները. «Զոլայի մեջ, — գրում է Արփիարյանը, — Օտյանը կտեսներ քողամիսի բացատրություններ միայն, ու նողկանք կզգար ընկերական գարշույթունները պարզող նկարագրություններին, վասնզի չէր ըմբռնած, թե վիպասանությունը նաև ընկերական է ու այդ հիվանդանոցը, որ ընկերություն կկոչվի, այցելող բժիշկը կարող չէ տեսած ախտերը ծածկել, դի անոնց դարմանին համար հարկ է հրապարակել զանոնք»¹³⁰։ Հինց այս կետում է, որ հայ բնագաղափար տարբերակում է ուղղությունների էությունը։ «Մարգարտական» դպրոցի ներքին բաժանումներում նա զանազանում է «մտափառական» և «իրապաշտական» ուղղությունները, ուր արդեն որոշակիորեն սահմանադատվում են գեղարվեստական մտածողության հակադիր սկզբունքները։ «Իրապաշտական» հոգվածում «մտափառական» կամ թե «խտական» բնորոշմամբ որակելով ռոմանտիկական մեթոդի ներկայացուցիչներին, նա պարզում է ստեղծագործական մի քանի առանձնահատկություններ, որոնցով օբյեկտիվ-տեսական հիմքի վրա բացահայտվում է ուղղության իմաստը։ «Մտափառական գրականություն» նպատակն է, ըստ քննադատի «զբոսցնել ընթերցողը և միտնգամայն կրթել ու ազնվացնել զնա, պարզելով անոր աչքին առջև

¹²⁹ Մասիս, 1888, № 3924.

¹³⁰ Նոր կյանք, 1900, թիվ 4, էջ 59.

պիսի տեսարաններ, որք կը գգվեն զգայարանքներն հաճելի անուշությամբ: Այդ դպրոցին հեղինակները կը ստեղծեն անպիտան տիպարներ, որք կատարելապես գոյութիւն չունին կյանքի մեջ, բայց պիտի ըլլան հետեւեալ գեղեցիկ օրինակներ: Ասոնց գրքերուն մեջ բարին կը հաղթե՛ շարին, առաքինութիւնը պարզերես կ'ելլի, մոլութիւնը կը խայտառակվի»:

Ի տարբերութիւն ռոմանտիկական մեթոդի ըմբռնումների, ուր առաջագրվում էր գրականութիւն-դպրոց մոդելը, Արփիարյանը իրապաշտական ուղղութեան աշխարհայացքային հիմքում կիրառում է գրականութիւն-կյանք գործառական կապի հանձնարարականը: «Իրապաշտական դպրոցը,— գրում է նա,— տարբեր ուղղութիւն ունի: Այդ դպրոցի պատկանող հեղինակները կը մտածեն, թի մարդիկ աղա չեն, երբեմն անուշ լեզու ըլլալ, բարի օրինակներ ցույց տալ, մանկավարժական դրութիւն մըն է, որ կրնա օգտակար կերպով գործածվիլ դպրոցներուն մեջ, բայց ոչ կյանքի մեջ: Ներկայացնել մարդկային ընկերութիւնը ճիշտ անպիս, ինչպիս որ է, բարին՝ բարի, շարը՝ շար, ճշմարտութիւնը իր բոլոր մերկութեան մեջ երեսն հանել, ահալասիկ իրապաշտական դպրոցի սկզբունքը»¹³¹:

Աշխարհայացքային-փիլիսոփայական որոշակի համակարգում տեղագրվող իրապաշտութեան գրականութեանը վերապահվում է «ընկերական կյանքի շարիքները» բացահայտող և դրանց «գարմանը» մշակող բժշկի կոչումը: Իրապաշտութեան տեսական պատկերացումներում քնննադատի ելակետը կյանքի հասարակական-ճանաչողական ֆունկցիայից բարձրանալով հանգում է իրականութեան վերափոխող ուղեցույց նշանակութեանը: Ռեալիստական պատկերման ճշմարտացիութիւնը իր լայն ընդգրկումներով ներկայանում է իբրեւ հզոր գործոն գրականութեան հասարակական առաքելութեան ծրագրերի կենսագործման ուղիներում: «Իրապաշտական դպրոցը կյանքի, ընկերական իմաստասիրութեան, ամեն մարդասիրական ձեռնարկներու մաս կը կազմի և անոնց աջակիցն է»,— գրում է Արփիարյանը նույն հոգովածում:

Հակադրվելով հասարակական դիմագրող սովորական մտութեանը, որն արժեզրկում էր ռեալիզմի գեղարվեստական ձևի հնարավորութիւնները, քննադատը երեսն է հանում ռեալիզմի արվեստի առանձնահատկութիւնները, ուր գեղեցիկը բացահայտվում է կյանքի բազմազանութեան համադրական պատկերմամբ: Ռեալիզմի գործերում

¹³¹ Հայրենիք, 1891, № 193.

ամենեին էլ չեն բացառվում «սրտահաճ տեսարաններ, մինչև իսկ հովվերգական կոչված բանաստեղծություններ»։ Բերելով Զուլայի օրինակը, ցույց է տրվում, որ նրա «առաջին դիրքը՝ Լա ֆոռթիան տե Ռուկոն, որ ընչասիրության ոճիրները կը նկարագրե, կը պարունակի այնպիսի էջեր ալ, որք Պոլ և Վերգիլինի չափ անուշիկ են։ Հովվերգական բանաստեղծություն մըն է գրեթե Զուլայի Խն բաժ ա'ամուռը, և վերջին գործը՝ Լա տեպալ հոմերական դուստրներգություն մըն է»։

Նույնպիսի գեղագիտական արժեքայնության սահմանում է բացահայտվում Դոդեի «Ֆրոմոն կրտսեր և Ռիսլեր ավագ» վեպի թողած տպավորությունը։ Բնորոշելով Դոդեին իբրեւ «տխրության վիպասան», քննադատը նկատի ունի գրողի արվեստի զգացմունքային, բանաստեղծական հրապույրը. «Իրական վեպ,— ասում է նա,— այս՝ բայց բանաստեղծությունը միթե իրականություն չէ՞, զգացող սրտի մը արտփյուններին ներշնչալ իրականությունը»։ Դոդեի ուսուցիչը ներկայանում է քննադատին կյանքի բաղձադիրքի ընկալման ոճական դրսևորումներում, գրավիչ՝ «իր դառն հեգնություններովը, հովվերգությամբը և սրտմաշուկ եղերերգությամբը»¹³²։

Իրապաշտ գրողի գործերը արտացոլում են կյանքի ճշմարտության գեղեցիկը, տւր «խառն են մաքուր ու անմաքուր կողմերն, ճիշտ այնպես, ինչպիս օր կը տեսնվի»¹³³։

«Իրապաշտություն» հոգվածը գրելու շարժառիթը ժամանակի մտայնության մեջ ռեալիզմի սկզբունքները հստակելու, գեղագիտական միտքը կողմնորոշելու թելադրանքն էր, որ գալիս էր նպաստելու գեղարվեստական ընթացքում իրապաշտության գործնական ծրագրերի հաստատմանը։ Նվ պատահական չէ, որ Արփիարյանը տեսական իր դիտարկումների հիմնավորման համար դիմում է որոշակի գրողների ստեղծագործական փորձի օրինակներին։ Զուլայի անվան շուրջը մեծ ազդեցիկ էր հարուցվել, որի արձագանքները տարածվել էին ամենուր։ Հայ ընթերցողին ծանոթ էին ոչ այնքան գրողի վեպերը, որքան նրանց մասին եղած ալլադուն, հաճախ թյուր կարծիքները։ Ահա թե ինչու Արփիարյանը անհրաժեշտ է գտնում ուղղության սկզբունքները ճշգրտել Զուլայի վեպերի ստեղծական մեթոդների իրական պատկերներում՝ նույնացնելով նրա արվեստը ռեալիզմի ուղղության հետ։ Արփիարյանը չի

¹³² Հայրենիք, 1894, № 812։

¹³³ Հայրենիք, 1891, № 193։

խորանում նատուրալիզմի (բնապաշտութեան) և ռեսլիզմի սահմանազատման գրույթներում, թիւ տեսնում է «տաւրբեր-տաւրբեր ոճերի և ըմբռնումների» տոկայութիւնը: Եւլ ամենեւին պատահական չէ, որ Զուլայի ստեղծագործութեան քննութեան մէջ նա ամենեւին չի անդրադառնում հատուրալիզմի համար հատկանշական ժառանգականութեան տեսութեան հարցերին, այլ կենտրոնանում է առավելապէս կյանքի ճշմարտացի ամբողջական պատկերման խնդրի վրա՝ իբրև ռեսլիզմի արվեստի առանցքային գրույթի: Ընդհանրապէս արևմտահայ տեսական միտքը, նատուրալիզմի և ռեսլիզմի շուրջը բանավիճելով հանդերձ, Զուլային դիտում էր հետևորդ դասական ռեսլիզմի այնպիսի ներկայացուցիչների, ինչպիսիք էին Բալզակը, Ֆլորբերը: Զուլայի «փորձառական» վեպի իրացումները, ըստ էութեան, շարունակում են ռեսլիզմի բաղադրյալ սկզբունքները՝ իրականութեան բաղմազան փոխակերպումների պատկերման լայն տարածքում և գրողի ստեղծագործութեան այս կողմին է սեւեւում քննադատի ուշադրութիւնը:

Բնութեան օրենքների և հասարակութեան զարգացման պատճառական աղերսների զուլայական տրամաբանութեան բնթացքից Արփիարյանն առանձնացնում է «ընկերական կազմակերպութեան» աղետների պատճառաբանութեան օբյեկտիւ նկարագրութիւնները, որոնք կանգնեցնում են ընթերցողին մի հարցի առաջ՝ «Թե ի՞նչ պետք է ընել, որ աշխարհն վերցվին այնպիսի խեղճութիւններ»: Զուլայի՝ ռոմանտիզմին հակադէպ կողմնորոշվածութիւնը և՛ թեմաների ընտրութեան, և՛ տրտահայտչաձևերի անխնա օբյեկտիւփիզմով համատեղելի էր 80-ականների գեղագիտական ծրագրերի ուղղվածութեանը: Զուլայի ստեղծագործութիւնը ձեւափոխել էր արձակի գեղարվեստական գաղափարական կառուցը՝ հայտնաբերելով իրականութեան գեղագիտական պատկերման նոր օրենքներ: Հասարակութեան անդամադննական քննութիւնը նրա բոլոր շերտերում հանգում էր անակնկալ հայտնութիւնների արդյունքին, դառնում տիպականացման արվեստի հուսալի հիմք: Հայ քննադատին տեսանելի էին մեթոդի մարմնավորման հսկայական հնարավորութիւնները, որոնք ստուգվում էին Ֆրանսիացի վիպասանի արգասավոր ստեղծագործական փորձով: Կյանքի համակողմանի ճշմարտացի պատկերման մակարդակում սահմանվում է գրողի խոսքի գեղարվեստական արժեքայնութիւնը: Իրականութեան փաստերի մանրամասն հետազոտութեամբ, կյանքի իրական բնթացքի պատճառական կապերի գոգորգմամբ, հոգեբանական ոլորտների լայն պատկերմամբ կարող էր

ստեղծվել այն գրականությունը, որն, ըստ Արփիարյանի, հասարակությանը պետք է տար «միմիայն ընդհանուր տիպարներ, հոգեբանական ուսումնասիրություններ, մեղի հատուկ գաղափարներ, բարքերու ճշգրիտ նկարագրություններ»։ Այսպիսի ուսումնասիրություններով են իրականանում նոր սերնդի գրական շարժման բարեշրջման փորձերը՝ ձգտելով գաղափարագեղարվեստական ներգործման նպատակին։ «Այն ատենն է,— ասում է Արփիարյանը,— որ վիպագրողը մեծ ուժ մը կը զգա ինքն իր մեջ, վասնզի կը տեսնե, թե իր նմաններուն ձեռքն բռնած կ'առաջնորդե անոնց իմաստասիրության, բանաստեղծության, գաղափարներու աշխարհի մը մեջ, ուր կը ցնցվին, կը զգան, կը խորհին»¹³⁴։

Ռեալիզմի արվեստում գրականության հասարակական նշանակության հետ միասնաբար արժեքավորվում է նրա գեղարվեստականության մակարդակը։ Արփիարյանը գիտակցում էր, որ գրական զարգացման օրինաչափ ընթացքը չի կարող սահմանափակվել ազգային կյանքի հրատապ խնդիրների լուր գաղափարական արժարժումներում։ Տարբեր առիթներով նա արտահայտել է մտքեր, որոնք պարզում են նրա հայացքների։ Ոչ միազիժ տեսակետները ռեալիզմի գործերի գեղագիտական լայն ընկալման մասին։ Նրա պատկերացմամբ «խոսականը», «վերացականը», «բանաստեղծականը» պետք է լինեն ռեալիզմի արվեստի անհրաժեշտ տարրերը, որովհետեւ այդ «գաղափարներն ու զգացումներն ալ չեն կրնար իբր անկարեւոր վրիպիլ մեր աչքերին. մանավանդ ... և ճիշտը խոսելով «գրականները այն ատեն միայն անտանելի չեն, երբ քիչ մը «վերացական» կ'ըլլան»։ Ռեալիստական ստեղծագործություններ չի մնում հասարակական միտումի նախասահմանված պահանջների շրջանակում, այլ ձեռք է բերում ակտիվ ներգործություն՝ մարդկային էության բազմաձև արտահայտությունների պատկերմամբ։ «Մարդկային սիրտը փորձառությանը ճանչնալու» հատկությունն է, որ թույլ է տալիս գրողին «երեւան հանել սրտերու մեջ պահված զգացումներ, որք անտես կը մնան ուրիշ աչքերու նրբին, փափուկ, եթերային, նյութականին բոլորովին օտարոտի զգացումներ, որոնք կը պարզեն թերեւ կյանքի լավագույն հաճույքները»¹³⁵։ Մարդ-անհատի ինքնաճանաչման, խորաթափանց ուսումնասիրության հիմքի վրա բացահայտվում է մի-

¹³⁴ Հայրենիք, 1893, № 893.

¹³⁵ Հայրենիք, 1894, № 897.

շաւայրի՝ հասարակութեան ներքին կառուցվածքը: Հոգեբանական հետազոտութեանները ռեալիզմի արվեստում նպատակաուղղվում են անհատ-միջաւայր փոխհարաբերութեանների քննութեանը: Այդ կապի ուղիւղական պայմանավորվածութեան օբյեկտիւ պատկերմամբ հատկանշվում է ռեալիզմի գեղարվեստական մեթոդի բմբունումը: «Հոգեբան վիպասանները,—գրում է Արփիարյանը,—կ'իմաստասիրեն ընկերական կյանքը, կը գրեն միջաւայրի մը պատմութիւնը ուսումնասիրելով ընկերութեան, միջաւայրին արտադրած անհատը»¹³⁶:

Ռեալիզմի հիմնարար դրույթի սահմաններում է դիտարկվում կերպարների տիպականացման սկզբունքը: Կենսական փաստից ելնող իրական անհատների որակական փոխանցումը տիպի ստատիստիկն կատարվում է գեղարվեստական ընդհանրացման միջոցով, որն իր հերթին պահանջում է դրողից կյանքի խոր ճանաչողութեան, նրա բոլոր շերտերի հիմնավոր զննում ու ուսումնասիրում: Իրականութեան բազմապիսի երևութները, մարդկային բազմաձև հոգեբանութեանները կենսական նյութի այն ճշմարտացի ատաղձն են, որի գեղարվեստական վերարտադրման ճանապարհով դրողը ստեղծում է հավաքական բնավորութեաններ՝ տիպի որոշարկման սկզբունքով: Ճշմարտացի կերպարներ, բայց ոչ թե պատճենահանված անձինք, որոնց փնտրում է ընթերցողը «բանալիով վիպերեն» ծածկանուններու ներքե»: Այս միտքը քննադատը հետեւողականորեն վարդապետել է իր մի շարք հոգեբաններում տարբեր գրական ստեղծագործութեանների վերլուծութեան ու գնահատման առիթներով: Դրույթի տեսական հաստատման հիմք են ծառայել Շիրվանզադեի «Արսեն Դիմաքսյան», Գր. Արծրունու «Էվելինա», Տ. Կամսարականի «Վարժապետին աղջիկը» և շատ այլ գործեր: «Ո՞վ է» հոգեվածում քննադատն արդեն ընդհանրացնում է իր տեսակետները տիպականացման արվեստի մասին՝ սահմանելով այն շափանիշները, որոնցով տարբերակվում է տիպի կատեգորիան գեղարվեստական կերպարի՝ ստեղծման ռեալիզմի սկզբունքներում: Ռեալիստական հավաստի կերպարը հանվում է հերոսի անհատական-հոգեբանական բովանդակութեան և նրա գործողութեանների կենսական-պատմական ոլորտի հավասարակշռութեան վրա: Հերոսի տիպականացման ճանապարհին գրողն ընդգծում է կերպարներում տեղա այն հոգեբանական և սոցիալական գծերը, որոնք բնորոշ են գոյութեան ունեցող հասարակական հարաբերութեաններին: Սակայն գեղարվեստականացման ընթացքում

¹³⁶ Հայրենիք, 1934, № 689:

կարևոր է դիտվում օբյեկտիվ ընկալման պայմանը, որը պրոզից պահանջում է կենսական փաստի անձուկ շրջանակներից ելնելու պատշաճ հեռավորություն: «Վեպ գրողը, եթե իրավցնի կ'ուզի գեղարվեստական, իմաստասիրական, բանաստեղծական աշխատություն մը ընել. պետք է քիչ մը վեր բարձրանա կյանքի եթերին մեջ ու անկե դիտե զեմքերը, սրտերը, մաքերը, և ոչ թե իր ատելությունները, թշնամությունները իրեն ներշնչարան ընարեալ: Գրողի համար ստեղծագործական ազդակ է ծառայում ոչ միայն կենսական փաստի ճանաչողությունը, այլև երևւակայութեամբ լայնացող գեղարվեստական ներշնչանքի ուժը: Ռեալիստ գրողի ստեղծագործական հոգեբանությունը զննելով գիտական ճանաչողության հիմքի վրա, քննադատը կարևոր դեր է վերապահում արատրահման ընթացքից դեպի ընդհանրացում տանող գեղարվեստական պատկերման այն առանձնահատկությանը, որով հատկանշվում է տիպական կերպարը: «Երբ վիպագրողը գրիչը ձեռք կ'առնի, ալ կ'մոռնա անունները, անձերը, դեմը կ'տեսնե միայն մերկ միտքեր, սրտեր, հոգիներ, ամենքը իրար խառնված ու ինքն է, որ խառնուրդին կը շինե անձնավորություններ, որոնց անուններ կը դնե և կը ծանոթացնե հանրության»¹³⁷, — գրում է Արփիարյանը: Քննադատն ընթերցողին կողմնորոշում է ճիշտ ընկալելու ստեղծագործության թուն թովանդակությունը: Հետաքրքրությունը պարզելու, թե ում է նկատի ունեցել գրողը պատկերելով այս կամ այն կերպարը, կարող է քաջալերիչ լինել մի որոշակի սահմանում՝ իբրեւ շահագրգիռ փաստարկ իրական էջանքի պատկերման հանդեպ եղած ուշադրության: Սակայն նույն այդ փաստարկը վերաճում է արգելքի գրական առաջընթացի համար, իսկ վիպագրողին ենթարկում դառնության ու ձանձրության, «երբ հասարակությունը անոր նկարագրած անձնավորությանց մեջ փոխանակ ընդհանուր տիպարներ փնտրելու կ'ուզե տեսնել որոշ անհատներու դեմքեր»: Քննադատի նպատակն է ընթերցող հասարակության մեջ զարգացնել բարձր գրականության ճաշակը, վարժեցնել փնտրելու ոչ թե ծանոթ անհատներին, այլ «ընդհանուր տիպարներ»՝ զուգորդված կյանքի ողորդական-հոգեբանական ուսումնասիրության պատկերման մեջ:

Արփիարյանի տեսական եզրահանգումները մշտապես նպատակաուղղվում են որոշակի գործնական հարցապրումների լուծմանը: Բուն

¹³⁷ Հայրենիք, 1894, № 893.

գրականագիտական խնդիրների առաջադրումը քննադատի հայացքներում արժեքայնություն է ձեռք բերում գրականության արդիական հարցերի քննության տարածքում, գրական ընթացքի բազմազան դրսևորումների, գնահատումներում:

Գրականության բարոյական դաստիարակիչ դերը նոր որակ էր ձեռք բերում ռևալիզմի գեղագիտության մեջ: Ռևալիզմի վերլուծական ոգին անձնաքննական մեթոդի պարտադիր պահանջով բացահայտում էր կյանքի բազմաշերտ տարածքի նորանոր թեմատիկ ոլորտներ՝ կենսամեջուկի անսքող ճշմարտացիության պատկերներով: Պահպանողական քննադատության հայացքներում այդ գրականությունը խախտում էր հասարակության բարոյականի սրբագործված հիմքը, ոչնչացնում դեղեցկի նախասահմանյալ ներգաշնակության դադարաբեր: Փորձելով կանխել ընթերցանության դաշտը ողողող «չարագուշակ վարդապետության» բնթացքը, Պոլսի «Ծողիկ» թերթի քննադատը ցավով է խոստովանում, որ «մտավորական բարձրաստ՝ պարտիզայնը չեն փութար հակադեմոկրատիկ հասանքն ավերիչ, դարձելի վեպեր, բնապաշտ դպրոցի արդյունք, կը նկարեն ընկերական աշխարհին հոռեգույն, վատթարագույն երեսն, մարդկային անասնական ստորնագույն բան, մարդ, անասունը կունենան յուրյանց ճարտար կենսագիրները, ամենուրեք կը ծավալին այդ լրբենի գրվածք, որոնց բուրումն մահահոտ տակավին չ'ապականեք ընկերային աշխարհին մթնոլորտը»¹³⁸:

Բրապաշտական վիպագրության բարոյական նոր բմբռնումներն անհաղորդ էին մնում նաև «Լերեկերի» խմբագիրներից մեկին՝ Բյուզանդ Քեչյանին, որի չափավոր հայացքներում գերակշռում էր ռևալիզմի գրականությունը պսակագիրժելու միտումը: «Լեհարոյական» հռչակելով իրապաշտ վեպերը, նա հակված էր ընդհանրապես մերժելու դրանց գեղարվեստական արժեքը՝ «վրան բաց» նկարագրությունները պատճառ բերելով: Ուշագրավ է, որ ժամանակի հասարակական մտայնության մեջ առկա էր ոչ միայն պահպանողական քննադատության դիմադրությունը, այլև նկատվում էր իրապաշտ որոշ քննադատների դեմադրական վերաբերմունքը: 80-ականների շարժման այնպիսի համոզված պաշտ-

¹³⁸ Ծողիկ, 1891, № 21:

պան, ինչպիսին Հրանտ Ասատուրն էր, անդրադառնալով խնդրին ակընհայտ վերապահությամբ, արդարացնում է Քեչյանին, որը «մեր միջավայրին համար ապաժամ ու վնասակար կը գտներ այդ տեսակ գրովածքներուն հրատարակությունը մեր հանդեսներուն և թերթերուն մեջ»¹³⁹:

Խնդրի տեսական ու գաղափարական սկզբունքների ճշգրտումը՝ ներառնելով նրա ինչպես հասարակական, այնպես էլ դեղագիտական իմաստները, դառնում է անհետաձգելի անհրաժեշտություն, և իրապաշտ գրողները, որոնք հանդես էին գալիս նաև իրրե քննադատներ, շեն հապաղում հրապարակել իրենց հակադիր տեսակետները: Կամսարականի, Զոհրապի, Բաշալյանի, Արփիարյանի ելույթներում սահմանվում են նոր ուղղության դրույթների բարոյական հայեցակետերը:

Իր «Անբարոյական գրականություն» հոգովածում մեկընդմիջտ տարբերակելով գեղարվեստական գործի գաղափարները արտահայտման ձևերից, Զոհրապը նշում է. «Գրականությունը իր նպատակովը միայն կրնա բարոյական կամ անբարոյական հռչակվիլ. նկարագրությունները՝ արվեստական խնդիրներ են, որոնք շեն կրնար երբեք անբարոյականության համար իրրե փաստ հառաջ բերվել»¹⁴⁰:

Հասկացությունների տարբերակման նույն ելակետով են հատկանշվում Արփիարյանի հայացքները խնդրո առարկայի վերաբերյալ: Արևմտահայ մամուլի էջերում բացված բանավեճը Արփիարյանին ներկայանում է ավելի լայն սահմաններում՝ իրրե հասարակական մտածողության նախապաշարումների և հանրային գիտակցությունը բնաշրջող նոր ըմբռնումների բախման արտահայտություն:

Ընդգծելով գրականության և ազգային հոգեբանության փոխկապակցված էությունը, քննադատը հակադրվում է իննրցիայի ուժով գործող պահպանողական մտայնությանը, ավանդականը իդեալականացնող բարեպաշտության պահանջներին: Ազգային բարոյականի խստապահանջության մեջ նա հակված է տեսնել «ավելի կեղծավորություն, քան բարի նախանձախնդրություն մը բարոյականի պահպանման մասին»: Հեգնելով առաքինության պահպանների գրականության մեջ ընդունված ձևակերպումները, նա գրում է. «Մի՞թե կարելի է, որ գրագետը միշտ գործածե ալսպես տղայական բացատրություններ՝ «և անմիղու-

139 Հ. Ասատուր, Դիմաստվերներ, Պոլիս, 1921, էջ 225:

140 Մասիս, 1892, № 2:

Յիւան պահապան հրեշտակը յուր մազերովը փակեց աչքերն ու թռավ դնաց այդ մարերախա աղջկան բովնն»։

Անվերապահորեն մերժելով սովորույթի ուժ ստացած միանշանակ համոզումները, քննադատը բացահայտում է գրական երկի բարոյական բովանդակութեան ճշգրտման սկզբունքները գրելով. «Ո՛չ, բարոյականութիւնը բացատրութեան մը տվելի կամ նվազ բաց ըլլալուն մեջ չէ, քարոյականութիւնը գրութեան մը հոգւուն մեջ է։ Մեր գրագետը, որ կ'ամբաստանւի, թե անբարոյական բաներ կը գրեն, մեր էն մեծ մարդասերներն են, ընկերական ցավերու համար վշտահար են, այդ ցավերու պատճառները կ'ազնիւ բացատրել, թշուառներու վրա գթութիւն ու կարեկցութիւն հրավիրել»¹⁴¹։ Գրականութեան բարոյականի ըմբռնումները հայտնաբերվում են սոցիալական նպատակամիտված լիցքի պաշտպաններում, ուր կյանքի ճշմարտութիւնը իր բազմաձևութեան մեջ ձեռք է բերում բարոյական նորմերի շափանիշի արժեք։ Մարդկային էություն, անհատի կրքերի ու հոգեբանական շարժումների ռեալիստական պատկերը ձգտում է բարոյականացնող մեծ ազդեցութեան գործոնի նշանակութեան։ Քողածածկ առաքինութեան քարոզները քննադատի համոզմամբ «տեսակ մը զգլանք կ'ազդեն մեզ», — կարգում են։ քննադատի մի այլ հոգվածում։ «Գրականութեան մեջ սխալ հաշիվ մըն է իրականութիւնը նկարագրել շատ գեղեցիկ և շատ հրապուրիչ գոյններով։ Բարոյական կյանքին պայմանն է մարտնչել մեր բնութեան ստորին բնազդումներուն դեմ, և անողոք իրականութեամբ լիցված գիրքեր կան, որոնք մեզի համար կ'զուրացնեն այդ մարտը»։ Վտանգավոր են ոչ թե կյանքի մերկ ճշմարտութիւնը ներկայացնող գործերը, այլ ներքանք, «որոնք անզգուշաբար կը պատրաստեն զմեզ հաղթելու մեր անձին դեմ մղած այդ կռիւն մեջ, կյանքը ներկայացնելով մեզ իրեն շատ դուրին և շատ հաճոյական ճամբա մը»¹⁴²։

Անվանդական պատկերացումները կազմալուծող բարոյականի նոր սկզբունքների վավերացումը նպատակադրվում է գրականութեան բարեկշռման ընթացքի ընդհանուր խնդիրների կինսագործմանը։ Եվ այդ տարածքում Արփիարյանի գիտարկումները գրականութեան բարոյական բովանդակութեան մասին գտլիս են լրացնելու ռեալիզմի զեղադիտութեան առանձնահատկութիւնների ամբողջական նկարագրը։

¹⁴¹ Հաշիւներ, 1891, № 32։

¹⁴² Հաշիւներ, 1894, № 928։

Ժամանակի բարդ, փոփոխական գաղափարագեղարվեստական մթնոլորտը, ազգային կյանքի և գրականության հարաբերացման հրաշալի պահանջը Արփիարյան-քննադատին պարտադրում են գիտակցված պատմական հայացք, որտեղ ուրույն միասնությունը արծաթծվում են և՛ գրականության պատմության, և՛ տեսության, և՛ զարգացող գրական շարժման առաջադրությունները: Պատմահասարակական պայմանների ընդհանուր պատճառաբանվածության, ազգային կյանքի միասնական ուղղվածության հարցադրումներում կարևորվում է համազգային գրականության պահանջը, որը դիմորոշվում էր գրական առաջընթացի հեռանկարային միտումներով:

Քննադատության պատմության հետազոտողների կողմից բազմիցս ընդգծվել է Արփիարյան-քննադատի աննախընթաց ներգրումը ազգի երկու հատվածների հոգևոր մերձեցման ու միավորման գործում: Պատմաքաղաքական իրադրությամբ միմյանցից անջատված արևելահայ և արևմտահայ հասարակական կյանքի խնդիրները քննադատը ղեկում էր ընդհանուր շրջադրության տարածքում՝ իբրև մի ազգի միասնական կենսադարգացման օրինաչափ անհրաժեշտություն:

Հայ ժողովրդի երկու հատվածներին փոխադարձ ճանաչման մղող հետևողական գործիչը գրական-մշակութային կապերի ամրապնդմամբ ձգտում էր ազգային համերաշխության ոգու ձևավորման, առանց որի անհնարին էր սոցիալական ու քաղաքական որոշակի նպատակադրման ծրագրերի իրականացումը: Ահա թե ինչու Արփիարյանի քննադատական գործունեության այս կարևոր ոլորտը հատկանշվում է գաղափարախոսական ուղենշային բովանդակությամբ, որի առանցքային իմաստըն ուղղվում էր հայ ժողովրդի միասնության հեռանկարային իդեալի կենսագործմանը:

Գաղափարական միտվածության կանխադրվածությունը քննադատի ըմբռնումներում ոչ միայն չի բացառում, այլև սիրտաճում է գրական-պատմական առանձնահատկությունների ու ընդհանրությունների ղեղափոխական արծարծումներին, որոնք զրսևորվում են ինչպես առանձին գրողների գնահատումներում, այնպես էլ խնդրի ընդհանրացված քննության սահմաններում:

Ազգային գրականության միասնական ընթացքի ընկալումը և մերձեցման գործնական ձեռնարկումները ի հայտ են եկել հրապարակախոս-քննադատի առաջին իսկ քայլերից՝ իբրև ձևավորված կայուն հա-

մոզումների արտահայտություն: Թերեւս արեւմտահայ գրական գործիչներից ոչ ոք այդպիսի լայն գործառութեամբ ու հետևողական շահախնդրութեամբ չի իրականացրել համազգային գրականութեան ծրագրային առաջադրութենքը, ինչպես Արփիարյանը¹⁴³: Ինքնաճանաչության, ազգային գիտակցության ամրապնդման հարաճուն ընթացքին ստուաքելու մղումով նա իր հրապարակախոսական-քննադատական գործունեությունը ծավալում է և՛ արեւմտահայ, և՛ արեւելահայ մամուլի էջերում: Պոլսի «Արեւիք», «Մասիս», — ապա «Հայրենիք» և մյուս պարբերականներում «Հրապարակ», իսկ Թիֆլիսի «Մշակ»-ում «Հայկակ» ամսորագրութեամբ հոգւածները, շուրջ 30 տարիների ընթացքում ձեռք են բերում յուրատեսակ գրական կամրջի խորհրդանշական բովանդակություն՝ լայն ճանաչում բերելով հեղինակին արեւմտահայ և արեւելահայ հասարակական շրջաններում: Գրական գիմանկարներ, գրախոսություններ, պորբեմային քննադատական հոգւածներ, քրոնիկներ ու առօրյա թղթակցություններ — գալիս են ծառայելու մի նպատակի՝ համապատասխանաբար տարածել ու ճանաչեցնել միմյանց նույն ազգային գրականութեան մշակներին՝ բացահայտելով նրանց գաղափարական ընդհանրություններն ու գեղարվեստական արժեքայնութեան հաստատունները:

«Ազգի մը կյանքը ժողովուրդն է. իմաստուն հայրենասերը ժողովրդին համար կը խորհի. այդ ժողովուրդն երկրագործն է, արհեստավորն է, աշխատողն է, «անարգյալ ռամիկն» է: Թուրքիո հայոց գրականությունն սկսած է ըմբռնել այս տարրական ճշմարտությունն և համոզվել, թե օգտավետ, հիմնավոր, տեւական մատենագրությունը ժողովրդի կյանքին կարելի է միայն ստեղծել»¹⁴⁴. այս առաջադրությունն է ղեկավարում քննադատին իրապաշտական ուղղության կոնխագծումներում և այդպիսի գրականութեան հիմնավոր օրինակները նա տեսնում է արեւելահայ գրողների գործերում: Իր գլխավորած սերնդի գրականութեան համար քննադատը ուսանելի է գիտում ամենից առաջ Արարատյան գրականությունը բնորոշող ժողովրդային բովանդակությունը, «կուրկցություն թշվառներու տառապանքի, դարման անոնց ցավերու, այս է ոգին Արարատյան արդի մեր գրականութեան: Պատկանյան, Սուն-

¹⁴³ Արեւելահայ համաժողով խնդրի ըմբռնման ու գործնական իրադրումների համանման գիրքորոշմամբ է բնութագրվում Վրթ. Փափազյանի քննադատական գործունեության ծանրակշիռ մասը:

¹⁴⁴ Արեւիք, 1888, № 1389:

դուկյանց, Պոռոշյանց ի վաղուց անտի, և արդ Մուրացյան, Շիրվանշահ, Լեռ և ուրիշներ, ընկերական ամեն խավերու ախտազննություն կ'ընեն և կը պաշտոնապես հանդիսարան մը Արարատյան ու Կովկասյան հայոց ղանադան գասերու վարքի, բարքի, զգացումի, գաղափարի, ցավերու և խնդության»¹⁴⁵։

Արեւելահայ գրողների «ճշմարտապես ազգի ոգին» ներկայացնող գործերը հետաքննելու հն մի բարձր նպատակ՝ «ճերգործել ընկերական կյանքի վրա, բարեփոխել զայն, ստեղծել նոր բարքեր, ներշնչել ուրիշ գաղափարներ»։

Դրականությունը զարգացման հասարակական նշանակությունը բնութագրվող արեւելահայ հատվածի գեղարվեստական փորձի «անխտորընթացքի» պատճառական արմատները քննադատող գտնում է գաղափարական ուղղության այն հիմնավոր դրույթներում, որոնք բանաձևել էին Աբովյանի, Նազարյանի, Նալբանդյանի նման հղոր անհատականությունները։ Պատմական հայացքով համեմատելով արևմտահայ և արևելահայ գրական շարժման յուրահատկությունները, Արփիարյանը չի ժխտում արևմտահայ գրականության մեջ «ժողովրդասեր գրողներ» ունենալու փաստը, նշելով Զորայանի, Արմ. Հայկունու անունները, սակայն ըստ քննադատի, այդ գրողները չգարձան գրական ընթացքի այնպիսի հեռանկարային կանխագծողներ, «որ ամենքը ի մի ձուլե և ժողովրդին պետքերուն համապատասխանող ու անոր բարոյական բարի-չրջումը պատրաստելու կարող հաստատ մամուլ մը ստեղծի և գրականություն մը առաջ բերի»¹⁴⁶։

Արեւելահայ գրականության ընթացքում «հաստատուն հիմքերու» առկայությունը ամենեւին էլ չի ենթադրում, թե նրա ուղին հարթ ու խաղաղ է շարունակվել։ «Նոր իմաստասիրության մը» գաղափարների ծնունդն ու հաստատումը ուղեկցվել են «հինի՝ ու նորի» պայքարով։ Նախորդների արմատական հայացքների ծառանդորդները, որոնց մեջ առանձնակի նշանակություն է հատկացվում «Մշակին» և նրա խմբագիր Գր. Արծրունուն, ներկայացվում են անհկուն մարտիկի նկարագրով առաջադիմության պայքարի ջատագույններ։

Արծրունու գրական գործունեության 25-ամյակի առթիվ գրված հոդվածում Արփիարյանը բնութագրում է «Մշակին» խմբագրին իբրև

¹⁴⁵ Մասիս, 1888, № 3924,

¹⁴⁶ Հայրենիք, 1892, № 272,

«Աբուլյանի, Նաղարյանցի, Նալբանդյանի, Գ. Քաթիպայի, Բաֆֆու ու-
ժեղ կորուլի» սերնդի հետևորդ, որը պարտադրում է հասարակական
մտքի շարժմանը նոր, «մտրակող ուղղություն»: Արծրունու գաղափա-
րական ընդհանուր ուղղության այս հասկացությունը քննադատը դրս-
նում է «շատ ճիշտ և բազմիմաստ», քանի որ Արծրունու պայքարի նշա-
նակետն ուղղված էր «աղբի թշնամի ստրկական ոգու դեմ» անշարժու-
թյան, քարացածության հասարակական բոլոր դրսևորումների դեմ:

Ուշագրավ է, որ «Մշակի» հասարակական-քաղաքական ծրագրա-
յին կողմնորոշումներում Արփիարյանը մեծ նշանակություն է տալիս
համազգային միասնության ձգտող անխտրական սկզբունքներին՝ ան-
կախ դավանանքից, կամ աշխարհագրական վայրից: «Մշակի մեջ,—
գրում է նա,— բոլոր հայերը սիրեցին ղիրար: ...Նղբայրակեցություն,
սևր, համերաշխություն միթե մեղ համար կրնա՞ն համարվի շռայլու-
թյուն, մեղ՝ որ միաբան գործիլու այնքան պետք ունինք»: Արծրունու
աղգապահայանության տեսակետների հետ հոգվածում ներկայացվում
են և նրա գործնական ձեռնարկումները, որոնք անգնահատելի նշանա-
կություն են ունեցել երկու հասլածների հասարակական-մշակութային
մերձեցման գործում: Ամենից առաջ իբրև դրա «տկներև ապացույց»
բերվում է Արծրունու մեծ աշակցությունը «Արարատյան ընկերության»
ծրագրերի իրականացմանը, որը հետագայում նրա խորհրդով վերած-
վում է «Միացյալ ընկերության»: «Այդ ընկերության զարգացումն ու
միությունը Մշակի պարտական են»,— գրում է Արփիարյանը, որն
ինքը այդ ընկերության հիմնադիրներից մեկն էր: «Մշակի»՝ հանրային
մասնագիտությունը համախմբող գործառության մեջ է պայմանավորվում նաև
գրական շարժման կազմակերպչի, գեղարվեստական միտքը նպատա-
կաւղղող առաջնորդի դերը: Նշելով, որ խմբագիրը «կարող եղավ իր
շուրջը բոլորել գրական շատ մը ուժեր և աջակցությամբ այդ ուժերու
հուզել ամեն կարգի խնդիրներ», քննադատը ընդգծում է նաև Արծրու-
նի-գրագետի «առաջնակարգ հատկությունները»: Հետագայում, արդեն
Արծրունու «էվելինա» վիպակը գրախոսելու առիթով, Արփիարյանը ու-
շագրավ գիտարկումներով լրացնում է արեւմտահայ ընթերցողին ծանոթ
հրապարակագրի դիմագիծը գրող-արվեստագետի անհատականության
գծերով: «Էվելինայի» հեղինակը քննադատին ներկայանում է «փափ-
կասիրտ բանաստեղծի, խանդավառ, երազող, մարդասեր զվարթողի
փիլիսոփայի» նկարագրով: Վիպակի հոգեբանական ուղղվածությունը
հայտնաբերում է մարդ-անհատի բարոյական կատարելության ձգտում-

ների թարնված հնարավորությունները: Հեղինակի ստեղծած «մատուի-
պար հերոսները», «իդեալական մթնոլորտը» բացում են իրականության
ընկալման մի նոր հայեցակետ, ուր տեսանելի են ոչ թե կյանքի «բա-
րոյակաւն ու նյութական ողորմելի» պատկերներ, այլ աղնիվ ու վեհ
իդեալներ: «Միթե սուրբ մտածություններու, աղնիվ զգացումներու,
բարձր գաղափարներու ցուցահանդես մը չէ միանգամայն աշխարհս ալ:
Ինչո՞ւ է վեկինայի դուցազներ համարինք միայն մատուիպար մը, որ
չկրնար գոյություն ունենալ գերծնական կյանքի մեջ» — առաջադրելով
այս հարցերը, քննադատը զրսեւորում է իրապաշտական ուղղության
ըմբռնման, «ալելի անկախ», իսկապես լայն տեսակետ, որ ղեկավարի
էությունը չի սահմանափակվում միայն «իրականության տգեղություն-
ների» վերհանմամբ, այլ ցուցադրում է կյանքի բազմազանությունը.
մարդու հոգեոր հարստությունը, հանուն գաղափարի զոհվելու ընդու-
նակ հերոսներին, որոնք իրոք գոյություն ունեն կյանքում:

Արևմտահայ ընթերցողին ծանոթացնելով Արծրունու, Բաֆու, Լիո-
յի, Շիրվանզադեի ստեղծագործությունները, քննադատը հանաչողական
նպատակներից զատ, ունի մի այլ միտում. արեւելահայ գրականության
ուսանելի օրինակներով հաստատել արևմտահայ գրականության մեջ
իրապաշտության ծրագրային ուղեգծումները՝ բացահայտելով ուղղու-
թյան առանձնահատկություններն ու մեթոդի լայն հնարավորություննե-
րը «էվելինա» վիպակի, այնուհետև նաև Շիրվանզադեի «Արսեն Դի-
մաքսյան» վեպի գրախոսություններում արծարծվում են փաստորեն
դրական հերոսի, նաև տիպական կերպավորման սկզբունքները, գեղար-
վեստական ընդհանրացման, կյանքի և արվեստի ստեղծագործության
փոխհարաբերության հարցերը: Իրենց ամփոփողության մեջ դրանք ձեռք
են բերում գործնական առաջադրույթների իմաստ՝ դառնալով ղեկավար-
մի գաղափարագեղադրական բովանդակության շտապանիշներ:

«Արսեն Դիմաքսյան» վեպի հերոսները ներկայանում են քննադա-
տին հատկանշված գաղափարական նկարագրով՝ «տիպարներ են, որք
կը փակչին սրտիդ, որոնց կյանքը խորհելու կը հարկադրե զքեզ և աշ-
քիդ առջև կը պարզի ընկերական պարտականությանց հորիզոն մը, ուր
հաճույքով կը խորստուղվիս»: Աստեղծագործության հասարակական
հնչողության կարևոր պայման է դիտվում նաև կյանքի հակասություն-
ների ցուցադրումը վեպում, իրականության ակտիվ զգացողությամբ
կատարված մերկացումները, որոնք ձգտում են բարոյական իդեալի
հաստատմանը՝ կյանքի համակողմանի ճանաչողության հիմքի վրայ:

«Զղվանքն ալ հղոր միջոց մըն է ժողովուրդ մը բարոյականացնելու,— գրում է Արփիարյանը:— Այդ գրքին մեջ կեղտոտ իրականութեան մը բոլոր մերկութեամբը նկարագրված Բարաթյանները, Խնիաթյանները, Վեքիլյանները այնպիսի դեմքեր են, որ մեկ անգամեն կտրելի է զզվիլ այն «խելացի, եկեղեցու պաշտպան ծանրախոհ» կեղծավորներին, որ ժողովուրդ մը մեղկացնելու, ապականելու միջնորդներն են»¹⁴⁷:

Ռեալիզմի խնդիրների լայն տարածքում է ուսումնասիրվում կեռքի սահղծագործությունը: Ժողովրդական կյանքի ճշմարտացի արտացոլման առանձնահատկություններով բնորոշելով գրողի արվեստի արժեքայնությունը, Արփիարյանը «Արարատ-Կովկասյան գրականություն» ընդարձակ հոդվածաշարում կեռքի «Պանդուխտը» վիպակի օրինակով պարզում է գեղարվեստական աշխարհաճանաչման փիլիսոփայական հենքիմաստը: Վիպակում պատկերվածը կյանքի մի գրվագ է, որ գալիս է հաստատելու, «թե կյանքի պարզ պատահարները շատ անգամ կտարտունակեն այնքան փիլիսոփայություն, կը ցուցանեն այնքան բանաստեղծություն, որ անոնց նկարագրից կրնանք վեպ անվանել»: Հայ գրագետը հուզում է խնդիրներ, որոնք «այնքան ծառայություն կրնան մատուցանել գավառացի ժողովրդյան, որչափ չկրնար մատուցանել ամենապերճախոս վարդապետը «բարձրաթիռի քարտուղին» և մամուլն իր խորունկ քաղաքագիտական հոդվածներով: Գեղարվեստական գրականության ներգործության ուժը քննադատը տեսնում է նրա պատկերման առանձնահատկությունների լայն ըմբռնման մեջ: Այն հանգամանքը, որ վիպակի պատումն ընթանում է առանց հեղինակի միջամտության, հերոսի անպաճույճ խոսքի միջոցով, չի նսեմացնում գեղարվեստական հյուսվածքի գեղագիտական արժեքը, որովհետև «գեղարվեստը չհպատակիր շավված, գծված օրենքներու»: Ճշմարտացի արվեստի հնարավորությունները քննադատը համեմատում է բնության անսահման բազմաձևության հետ, և բնականության իրականի գեղեցկության մեջ ընկալում կյանքի բանաստեղծությունը: Քննադատն ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում գրողի ժողովրդական լեզվամտածողության առանձնահատկությունների վրա, ուր «հեղինակը կը սփռն ժողովրդի բերնի առածները, պատկերները, և այն մանր մունր բացատրությունները, որք գեղացիի սրտին ամենանուրը ղգացումները կ'արտահայտեն և անոր

¹⁴⁷ Հայրենիք, 1893, № 559:

հոգեկան վիճակը կը նկարեն»։ Ուշագրավ է, որ Լեոյի «Պանդուխտը» վիպակի հերոսի տառապանքները քննադատին հիշեցնում են Պոլսի «խաները» և «մեր ղարիպներու հառաշանքը»։ Հեղինակի կարեկցանքն ուղղված է բոլոր զրկվածների ու թշվառների հանդեպ, և դրանում է այդ մատենագրության բարոյական ուժը, որ, քննադատի համոզմամբ, «հզորապես պիտի նպաստե և արդեն իսկ սկսած է նպաստել մեր կյանքը բարեփոխելու»։ Գրականության՝ «ժողովրդի լավագույն կյանք պատրաստելու պարտականության» կոչումը գործնականում իրականացնելու արդյունավետությունը քննադատը պայմանավորում է հասարակական մտածողության ակտիվության գործոնով։ Դեղարվեստական գործի հասարակական ներգործության օրինակներ են դիտվում Էլիոտի, Բիչեր-Սթուի վեպերը։ «Աղբար Թովմասի տնակը, — գրում է Արփիարյանը, — վիպասանի ղորության շարժը կապացուցանե Կնոջ մը գրած այդ ամերիկյան վեպն է, որ այնքան հզորապես նպաստեց հեղաշրջել Ամերիկայի ընկերական կարգ ու կանոնը»։

* *

Ժողովրդագրության ավանդույթները արևելահայ գրականության մեջ մեծապես պայմանավորված են XIX դարի ռուս գրականության դեղարվեստական փորձի ազդեցությամբ։ Արփիարյանը պատմականորեն պատճառակցելով երեւոյթի հասարակական նախադրյալները, ռուս գրականության փորձի յուրացմամբ է իմաստավորում արևելահայ դեղարվեստական մտքի ուղղվածությունը։ Որոշակի հետաքրքրությունը ժամանակի ռուս գրողների գործերի հանդեպ, նրանց ռեալիստական արվեստի կենսունակ գաղափարական հագեցվածությունը դիմորոշում են արևելահայերի գրական ըմբռնումների աշխարհայացքային-գեղագիտական սկզբունքները։ Ռուսական վեպի տիրապետող ոգին ուրույն փոխաձեւությամբ զարգացնում է ազգային ինքնուրույն գրականության ընդհանուր որակը։ Արձանագրելով ռուսական կյանքում գրականության անհերքելի հասարակական նշանակությունը, Արփիարյանը գրում է. «Եւ ո՞չ ապաքեն «ի Ռուսիա վեպն է, որ միայնակ կը հուզէ ազգային կյանքի բոլոր խնդիրները»։ Հոն Կոկոլ, Դոլստոյ, Դուրկինիւ, Տասդակսի, իրենց վեպերով բարոյապես տիրապետած են այդ վիթխարի երկրին, ընկերական ամեն բարենորոգում մերթ մասամբ, խիստ շատ

անգամ ամբողջապես վիպին պարտական է ռուս ժողովուրդը. ա՛յսպես ճորտերու ազատագրությունը, ա՛յսպես Սիպերիայի աքսորյալներու վիճակի բարւոյնումը»¹⁴⁸։ Քննադատը դոհունակությամբ է նշում այն իրողությունը, որ «Արարատ-Կովկասյան մատենագիրները կհետեին այն ուղղության, զոր գծած է ռուս վիպը, և ինչ որ ռուս գրականությունը կ'ընէ ռուս ժողովրդի համար, հայ գրագետները կը փորձեն նույնը ընել միգի համար»։

Ռուսական կյանքի և մշակույթի ճանաչողության պահանջը կրփիարջանն առաջադրում էր ոչ իբրև մասնակի հարց։ Նրա գաղափարական-գեղագիտական ծրագրային սկզբունքներում ռուսական կողմնորոշման ազդեակները ունեն հասարակական հեռանկարային բովանդակություն։ Ազգային կյանքի բարեփոխումների ընդհանուր ծրագրում ազգի երկու հասլածների մշակութային մերձեցման գաղափարները կենսագործվում են ռուսական քաղաքակրթության հետ հաղորդակցման ուղիներում։ «Մեզի՝ Արեւմտյան հայերու համար ալ,— գրում է քըննադատը,— ժամանակն է, որ հետամտինք Ռուսիան ուսումնասիրել և զայն ամբողջապես ճաննալ։ Ռուսիո հայերն ուղղակի ռուսական ազգեցության ենթարկված են։ Ռուսական գրականություն, ռուսական իմաստասիրություն՝ ամեն ինչ որ ռուսական է հզորապես կը ներգործէ ռուսահայտակ հայոց վրա, անոնք ալ իրենց կարգին հզորապես կազդեն, կրնանք ըսել՝ «մահու և կենաց զորությամբ» կազդեն թրքահայտակ հայոց ճակատագրին վրա»¹⁴⁹։ 1905 թվականին հայտնված այս մտքերը տրամաբանական շարունակությունն են քննադատի այն համոզումների, որոնցով հատկանշվել են նրա հայացքները քննադատական գործունեության առաջին քայլերից։ Այդ բանաձևումները առկա էին դեռևս 1884 թ. լույս տեսած «Բաֆֆի և հայ վիպասանությունը» հոգվածաշարի գրույթներում, Պուշկինի, Ուսպենսկու ստեղծագործությանը նվիրված հոդվածներում, որոնցով քննադատը հանդես էր եկել «Մասիս», «Հայրենիք» պարբերականների էջերում։ Ռուս գրողների ստեղծագործությունների ազատատենչ ոգու, մարդասիրական գաղափարների, ժողովրդային բովանդակության օրինակներով քննադատը կողմնորոշում էր հասարակական գիտակցության ձևավորումը, հայտնաբերում այն ընդհանուր որակը, որի յուրացումը պարտադիր անհրաժեշտություն էր միասնական ազգային մշակույթի առաջընթացում։

¹⁴⁸ Մասիս, 1889, № 3924։

¹⁴⁹ Շիրակ, 1905, № 7, էջ 23։

Բազմադան է հարցադրումների այն տարածքը, որ ընդգրկում է Արփիարյանը արեւելահայ գրական կյանքի բնութագրումներում: «Մուրճ» հանդեսի քննության առիթով հակադրվելով ժամանակի որոշ քննադատների այն կարծիքին, թե հայ իրականությունը բավարար նյութ չի տալիս բարձրարժեք արվեստի գործերի ստեղծման համար, քննադատը հայ կյանքում ի ցույց է դնում ուսումնասիրության կարոտ այնքան առատ նյութ, որ կարող է բավարարել ոչ միայն վիպասանին, այլև պատմաբանին ու հոգեբանին, իմաստասերին ու բանաստեղծին: Հայ իրականությունը, ըստ քննադատի, դեռ սպասում է իր հետազոտողին «նման Ասիայի անդրջրհեղեղյան ածխահանքերու, որոց տակավին բահ ու բրիչ չէ հպած»: «Ժամանակակից մեր կյանքն ու բարքը իրենց բազմերանգ պարագաներով, զոր արտադրած են ու կ'արտադրեն կառավարություններու, օրենքներու տարբերությունները, կրոնական զգացումներն ու դադափարներն հազիվ թե սկսած են գտնել իրենց պատմաբաններն, հոգեբաններն ու վիպասանները»: Սակայն գրականությանն առատ կենսանյութ տվող թեմաների հայտնաբերման հետ քննադատը կարեւոր է դիտում անդրադառնալ և այդ թեմաների մարմնավորման խնդրին՝ «թե որո՞նք պիտի գրեն, ինչպե՞ս պիտի գրեն»¹⁵⁰: Էականը գրողի դադափարական նպատակադրումն է, որը քննադատի համոզմամբ իր կատարյալ արտահայտությունն է ստանում իրական վեպում: Արեւմտահայ գրականության մեջ այդպիսի վեպի նմուշ է դիտվում Կամսարականի «Վարժապետին աղջիկը» և քննադատը հպարտությամբ է հայտնում, որ այդ ստեղծագործությամբ «Մենք ալ բան մը պիտի ցուցնենք ռուսահայոց»¹⁵¹: Նկատի էր առնվում վեպի իրապատեցական շեշտված բովանդակությունը, որով հեղինակի դադափարագեղագիտական միտումները մերձենում էին արեւելահայ դեղարվեստական փորձի իրացումներին:

* *

Համադրային գրականության ընդհանրական առաջընթացի բանաձևումները Արփիարյանի քննադատական հայացքներում կայուն համակարգ են զրահորում: Նույնիսկ հասարաքաղաքական ոչ նպաստավոր

¹⁵⁰ Արեւիք, 1889, № 1542:

¹⁵¹ Արեւիք, 1888, № 1338:

իրադրության պայմաններում, երբ թուրքական գրաքննչական արգելքները անհնար էին դարձնում Ռուսաստանի և Արևելահայաստանի մասին որևէ հիշատակություն, Արփիարյանը միջոցներ է գտնում շարունակելու «Հայրենիքի» էջերում «Մասիս-Արևելքի» գրական միասնական քաղաքականությունը¹⁵²:

1892 թվականին «Հայրենիքի» համարներում հաջորդաբար հրատարակված «Անոնք մեզ համար», «Մենք ալ անոնց համար» հոդվածների անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր գրականության երկու հատվածների օբյեկտիվ գնահատման պահանջով: Առիթը Զոհրապի «Մասիս»-ում տպված «Ռուսահայ գրականություն» հոդվածն էր, որի բանավիճային հարցադրումներում գրողը ծայրահեղ եզրահանգումների էր հասնում և՛ արևելահայ գրական արժեքների գնահատման, և՛ արևմտահայ գրողների հանդեպ արևելահայ հատվածի վերաբերմունքի հարցում: Արփիարյանի սկզբունքային կողմնորոշումն ակնհայտ է դառնում արդեն հոդվածների վերնագրերից, ուր դրսևորվում է փոխադարձ բմբռնման և ժողովրդի միասնական շահերին գրականությունը ծառայեցնելու ձգտումը: Ե՛վ արևմտահայ, և՛ արևելահայ գրողների գործերը դիտարկվում են նույն չափանիշով՝ իբրև համազգային գրականության արժեքներ, որոնց գեղարվեստականությունը նպատակադրվում է ռևոլյուցիոն գեղագիտական սկզբունքների հաստատմանը: Հակադրվելով Զոհրապի այն տեսակետին, ըստ որի արևելահայերի կողմից թերագնահատվում են արևմտահայ մշակույթի արժեքները, Արփիարյանը վկայակոչում է Նրիմյանի, Սրվանձությանցի, Պեշիկթաշլյանի, Դուրյանի, Պարոնյանի գործերի ջերմ բնորոշելությունն ու լայն ճանաչումը Կովկասում: Եվ որ կարևոր է դիտվում քննադատի համար, Թիֆլիսի մամուլի կողմից «Մասիսի» մեջ գրողների հանդեպ հարգանքի արտահայտությունն» է, որոնց մեջ նշվում են Զոհրապի նորավկերի, Զոպանյանի «Արշալույսի ձայներ» ժողովածուի, Կամսարականի «Վարժապետին աղջիկը» վեպի բարձր գնահատումները: Շարունակելով իր

¹⁵² 1905 թ. «Գեղունիի» էջերում, հետագարձ հայացքով անդրադառնալով 90-ական թվականների հասարակական իրադրությանը, Արփիարյանը գրել է. «Արևմտյան հայ մամուլը՝ այն շրջանին մեջ, որ 1891-ին կը սկսի, պարտավորվեցավ հետզհետե ավելի զգուշավոր վարմունքով վերաբերվիլ դեպի Արևելյան հայուն կյանքը և գրականությունը: Կ. Պոլսո և Իզմիրի մամուլները, 1890-ի գեպեբերեն հետո, շարունակեցին զբաղիլ Կովկասով: ...Բայց 1892-են սկսյալ՝ ... կառավարությունը արգիլեց մինչև իսկ հիշատակությունը Թիֆլիսի հայ թերթիքու անունին»: Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 486:

խոսքը, Արփիարյանը բարձր ղեռնադաստակների հետ նույնքան իրավացի է գտնում և քննադատական կարծիքները, քանի որ «ինչ որ անոնք հոռի ու ծաղրելի կը գտնեն, այստեղ մենք ալ հոռի ու ծաղրելի կը գրանենք»¹⁵³։ Քննադատը շեշտում է, որ խոսքը «անաշառ և ուղղամիտ մամուլին համար է», իսկ այդ դեպքում օբյեկտիվ արժեքավորումը բացառում է ոչ միայն արհամարհանքը ռուսահայերի կողմից, այլև արևմտահայերի ներողամիտ, գերազնահատուղ հայացքը, որի մասին խոսում էր Զոհրապը։

Արփիարյանն ամենևին էլ հակված չէ ժխտելու Զոհրապի հոգվածի արժանիքները։ Նշելով, որ «ներկայացված պատկերը, կորովի գծերով նկարված, հրապուրիչ գեղեցկություն ունի», քննադատը պատմական զուգահեռների փաստական ապացույցներով բացահայտում է հրկու հատվածների գրական ընթացքի տարբերությունները, միաժամանակ ընդգծելով այդ հատկանիշները հակադրելու վնասակար վերաբերմունքի հետևանքները։ Քննադատի հայեցակետը ակնհայտ է դարձնում արևելահայ գրականության վարդապետական գաղափարական հիմքերը, որոնց վրա «կարելի է կառուցանել գրական շենքը ապահով կերպով, միայն ճարտարապետական փոփոխություններ մտցնելով»։ Քննադատի այս դիտարկումը կական է այն իմաստով, որ գեղարվեստական մտքի ընթացքը բնորոշում է իբրև հարաշարժ վարդապետ, «հինի ու նորի պայքար», որի արդյունքում ստեղծվում է «ընկերական նոր իմաստասիրության գաղափարին ծնունդ» մատենագրությունը։ Նոր գրականությունը իր բազմազան արտահայտություններով՝ «պատմական, վիպական, կրթական ամեն գործեր, նույնիսկ թարգմանություններ», ունի մի գերազույն նպատակ. «ուսումնասիրել ժողովրդին ամեն պատկարգերուն կյանքը և ճանշնալ զայն ամեն կերպով»։ Թարգմանական ճշգրիտ ընթացքի օրինակները հրկու հատվածներում գալիս են հաստատելու քննադատի տեսակետը արևելահայ գրական շարժման սկզբունքային դիրքորոշման մասին։ Թարգմանությունները ես գալիս էին նպատակելու նույն «գաղափարի պետքին», «նույնիսկ ամեն թերություններուն մեջ» կրում էին «իմացական մեծ զորություն մը բոլոր նշանները», այնինչ արևմտահայ թարգմանական գրականության մեջ, ըստ քննադատի, «հազիվ մեկ հրկու հատ կա, որ զուտ զբոսանքի համար չըլլա, մնացածը ժամանցի կը ծառայե, ուրիշ ոչինչ»։

Քննադատի փաստարկները բանավեճի հարցադրումներում երբեմն ծայրահեղ ձևակերպումներ են ստանում, սակայն Արփիարյանի նպատակը ոչ թե արեւելահայ գրականության ուղեւորության խնդիրն է, այլ նրա դադափարական յուզենշային բովանդակության բացահայտումը, որը շատ կողմերով ուսանելի է դիտվում արեւմտահայ նոր գրական շարժման համար: Քննադատը գոհունակությամբ է արձանագրում, որ «քանի մը տարի է, որ մենք ալ կուզենք հետեւի այդ ուղղության: Անոր համար է, որ մամուլը ուղեցիներ խորհող, տեսանող ու քննող ընել, անոր համար է, որ նոր գրողները կը խորշին թարգմանությունների և կուզեն գրել միայն մեր կյանքին վրա»¹⁵⁴:

Հաստատել համազգային գրականության վերելքի կենսունակ, հասարակական ներգործուն լիցքով արվեստի ուղղությունը. այս նպատակին են ծառայել Արփիարյան-տեսաբանի ու քննադատի ձգտումները՝ դառնալով ծանրակշիռ ավանդ հայ գեղագիտական մտքի գործնական իրացումներում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒՂԵԳԾՈՒՄՆԵՐԸ

Արփ. Արփիարյանի կյանքի և գործունեության վերջին տարիները անցնում են տարագրության մեջ՝ Փարիզ, Լոնդոն, Վենետիկ, սպա Ալեքսանդրիա և Կոնստանդնուպոլիս: 1896 թ. բաղաժանան դեպքերը այլևս անհնար են դարձնում Արփիարի հայրենիք վերադառնալը: Ազգային գրական-հասարակական գործիչը հայտնվում է կյանքի ամենատնայատա պայմաններում, սակայն շարունակում է իր գրական գործունեությունը՝ արդեն նպատակաուղղելով այն անցյալ պատմական ընթացքի ընդհանրացման ու իմաստավորման փորձերին:

Պատմությանն անդրադառնալու քննադատի միտումները պայմանավորված էին ոչ միայն կենսական հանգամանքներով, այլև ժամանակի հասարակական կյանքի թեւադրանքով: Ստեղծել հասարակական մտքի պատմական ամբողջական պատկերը նշանակում էր ամփոփել շուրջ կեսդարյա ազգային կյանքի հոգեւոր արժեքները, պարզել դրանց նշանակությունը ժողովրդի վերածննդի առաջընթացում, և որ կարևորն է՝ կանխագծել հասարակական մտածողության ապագա ընթացքը՝ ստուգելով այն անցյալի ուղիների զարգացման տրամաբանությամբ:

¹⁵⁴ Հայրենիք, 1892, № 272:

Հայ մտավորական շարժման ազգային ղարթոնքի տարեգրությունը մշտապես ներկայանում էր Արփիարյանին հասարակական ուղեգծում-ների վեհ ու լուսավոր բովանդակությամբ, գործիչների դեմոկրատական հայեցողության ազգանվեր իդեալների կենսագործման վառ օրինակներով: 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներով սնված հայ առաջադեմ մտավորականության ներկայացուցիչները՝ Ն. Ռուսինյան, Գր. Օսյան, Ն. Զորության, Արմ. Հայկունի և ուրիշներ, «Պուսո հայոց կյանքին վրա շատ հզոր ու վճռական ազդեցություն ունեցան»¹⁵⁵, — գրում էր Արփիարյանը: XIX դարի արևմտահայ հասարակական կյանքի պատմությունը ստեղծելու գաղափարի գիտակցված անհրաժեշտությունը հիմնավորվում է գրական-հասարակական գործչի պատմահայեցողության որոշակի սկզբունքներով: Իր նամակներից մեկում տեղեկացնելով «Թուրքիո հայոց պատմության XIX դարի պատմությունը» գրելու ծրագրի մասին, նա հարկ է համարում նշել, որ «գրական ու մտավորական պատմության հետ պետք է կցվի նաև քաղաքականն ալ»; իսկ դրա իրագործման համար պարտադիր է դիտվում ժամանակի պատմահասարակական մտքի լայն ուսումնասիրությունը. «Հարկ է կարգալ ամբողջ հայ օրագրությունը, ժամանակին ամեն դեպքերը աչքի առնել ունենալ. հարկ է կարգալ ոչ միայն մեծ գրքերը, այլև հարյուրավոր մանրները, աչքի անցնելու է պատմական գրվածները, Ազգային ժողովին արձանագրությունները ու նաև՝ մասնավորներն ևս տեղեկություն խնդրելու է»: Գործի գիտական լրջությանը Զորությանը ձգտում է խուսափել սխեմատիկ շարադրանքից, նպատակադրելով իրեն «գեպքերը իմաստասիրել, դեմքերը նկարագրել, տեղին այն ատենին հոգեբանությունը դուրս ցատկեցնել, վերջապես՝ քաղաքական, իմաստասիրական ու հոգեբանական գործ մը ստեղծել պատմությունը»¹⁵⁶:

Պատմության հասարակական, քաղաքական, փիլիսոփայական լայն համապատկերի բնագավառն նկատառումները պատմական շին Արփիարյանի հայացքներում: Նույնպիսի համակարգված սկզբունքներով էր մտահղացվում Գր. Օսյանի կենսագրականը, որը ըստ հեղինակի պատկերացման «ամբողջ épopée-ի պատմությունը պիտի ըլլա»¹⁵⁷: Օսյանի կյանքի և գործի մասին աշխատությունը այդպես էլ մնում է

¹⁵⁵ Արփ. Արփիարյան, Երկեր, էջ 370:

¹⁵⁶ ԳԱԲ, Հ. Առաքելյանի ֆ., № 401: Նամակը գրվել է 1903 թ. Վենետիկում:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, № 402:

շիրագործված, իսկ արևմտահայ հասարակական կյանքի մասին ուսումնասիրությունը Արփիարյանի մահվան պատճառով ընդհատվում է և «Ժամանակակից ազգային պատմության էջեր» վերնագրով հրատարակվում է 1910 թ. Պոլսի «Կառափնատ» թերթում»¹⁵⁸:

Ինչպես ակնհայտ է դառնում անավարտ աշխատության հատվածներից, հեղինակը հայ գաղափարաբանության ընթացքի քննության փորձում է պարզել ազգի պատմության և քաղաքակրթության զարգացման հիմնական լծակները: Կարևոր և առաջնային է ճանաչվում անցյալի միջոցով ներկան իմաստավորելու գիտական սկզբունքը, որն ի վերջո նպատակամիտում է գալիք հասարակական ընթացքի կանխագծումներին: «Ըսված է, թի սպագային լավագույն մարգարեն անցյալն է,— գրում է Արփիարյանը: — Աչքերնուս առջև պատկերացնելով այդ անցյալը, հաճախ ուսումնասիրենք զայն իր բոլոր մանրամասնություններուն մեջ, առանց կրքի, առանց նախապաշարումի»¹⁵⁹: Ազգային պատմության հետազոտությունը ձգտում է ժամանակի մտածողությունը նպատակաուղղել ժողովրդի միասնական գիտակցության, ազգային կոնսոլիդացիայի գաղափարներին, որոնք գիտվում են ազգապահպանության անհրաժեշտ գրավական: Ըստ Արփիարյանի պատմահայեցողության ազգային կյանքի առաջնորդիչ ուժը ժողովրդի հավաքական միասնությունն է, ուր անհատների բարոյական զորությունը վերաճում է ազգություն, հայրենիքի գաղափարի գիտակցված ըմբռնմանը: «Ամեն մեկ հայ պիտի շարունակե տպրիլ ոչ միայն իրեն անհատ, այլ նաև ինչպես մինչև հիմա, իբր անանջատ մաս այն հավաքական մարմնին, որ «հայ ժողովուրդ» անունին տակ կառկա դարելու հուղվումներուն»: Արփիարյանի հայացքներում ժողովրդի պատմությունը միայն վերընթաց

¹⁵⁸ Այդ մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արփիարյանի եղբորորդու՝ Ֆիլիպի ինքնակենսագրական նոթերում, ուր խոսելով հորեղբոր սպանության մասին նա գրել է. «...գիշեր մը Կահիրե փողոցին մեջ ժ. 9-ին եզրայրասպան գնդակը պիտի դա կրունակին, վերջ դնել իր կյանքին և վերջ դնել «Հայ ժամանակակից պատմության» էջերուն, որ սկսած էր գրել և շատ մը ուրիշ իր մտքին մեջ ծրագրված գրություններու, որոնց մասին երբևէ կիսոսեր ինծի»: ԳԱԹ, Արփ. Արփիարյանի ֆ., № 13, էջ 21:

2. Առաքելյանի ֆոնդում պահպանվում են արևմտահայ մի շարք գրական, հասարակական, քաղաքական գործիչների շուրջ 20 համառոտ կենսագրությունները, որոնք Արփիարյանը գրել և ուղարկել էր Թիֆլիս Առաքելյանի հանձնարարությամբ, վերջինիս ձեռնարկած հանրագիտական հրատարակության համար: ԳԱԹ, 2. Առաքելյանի ֆ., № 185ա—№ 185դ:

¹⁵⁹ Կառափնատ, Պոլիս, 1910, № 45:

շարժում չէ, ալլև սխալների, հակադիր սկզբունքների, բախումների ընթացք, որի վերլուծությունն ու պատճառակցված քննությունը կարող են հայտնաբերել ժողովրդի պատմական զարգացման օրինաչափություններն ու ներքին տրամաբանությունը: Ահա թե ինչու ընդգծվում է բրնձական ճանաչողության անհրաժեշտությունը ազգի հասարակական կյանքի բոլոր օղակներում՝ և՛ առաջադիմական, և՛ պահպանողական հայեցողության շերտերում. «Հայ ազգին համար ինքնաքննության պարտականությունը անխուսափելի է, ազգային շահերուն համար մեր հոգածությունը գրավականն է այս քննությունը»:

Պահպանողականների գործունեության դերի գնահատման հարցը դիտվում է օրինաչափ, քանի որ «պահպանողականություն և հեղափոխականություն միևնույն ազգային կյանքի մը երեւոյթներն են. ոչ մէկը կրնանք արհամարհել, ոչ մշտաւ՝ առանց մեծապէս տուժելու»: Հայ հասարակական կյանքի լիարժեք նկարագիրը հեղինակի համոզմամբ պետք է ներառի սոցիալական տարբեր հայեցողությունները, այնինչ, «Պահպանողականությունը դեռ իր քննադատը չունեցաւ. և սակայն ազգին օրինական իշխանությունը երկար ատեն պահպանողականները եղան և են հիմա ալ»:

Ազգային գաղափարաբանության ամբողջական քննական բնութագրմամբ բացահայտվում և ստուգվում են ժողովրդի փրական առաջընթացի, զարթոնքի հասարակական հոգեբանության միտումները, որոնք դարձան նախադրյալ ազգային ազատագրական ծրագրերի սրտշարժման ուղիներում: Զեւոլորվելով ռոմանտիկական հասարակահայեցողության շրջվածքում, զարթոնքի հեղափոխական ոգին հաղթահարում է չափավոր գործելակերպի ավանդական մտայնությունը՝ վերջնականորեն հանգելով հասարակության ռեալ իրավիճակով թելադրվող ակտիվ պայքարի ծրագրին: Այդ հայեցակետը մշակվում է ժողովրդի ընդերքում ծավալվող բողոքի ու ընդվզման դրսևորումների փաստերի անհերքելի տրամաբանությամբ, «երբ Դուռը ավելի դրականորեն կազմակերպած էր Հայաստանի հարստահարությունները ու ալ ամեն հույսի զրկված՝ հայ ժողովրդին աչքերուն հեղափոխության գաղափարը կը ներկայանար փրկության իբր միակ դրոշակակիրը»¹⁶⁰:

Արժեքայանի հայեցողության հիմքում երևելիների դիտական բրնձությունը ենթարկվում է պատմության հասարակական գործառության

սկզբունքին՝ ծառայելով ազգի գոյատևման հեռանկարային նպատակներին՝ նույն սկզբունքի առավել մոբողջական արտահայտությունները իրենց մարմնավորումն են գտել «Պատմություն ժԹ դարու Թուրքիո հայոց գրականության» ուսումնասիրության մեջ: Գրականություն-մշակույթ-ազգային հասարակական կյանք կապի օղակներում գրականության պատմարանը գիտական համակարգման նոր մակարդակում առաջին անգամ ներկայացնում է արևմտահայ գրականության ամբողջական պատմությունը: Աշխատությունը կազմվել է հեղինակի 1902—1905 թթ. հրատարակած հետևյալ պատմաքննական ծավալուն ակնարկներին՝ «Պատմություն ժԹ դարու Թուրքիո հայոց գրականության» («Գեղունի», Վենետիկ, 1902 թ.) «Արևմտյան հայոց արդի գրականությունը» («Բանբեր գրականության և արվեստի» Պետերբուրգ, և գիրք, 1903, և գիրք, 1904 թ.), «Գրական հուշեր» («Գեղունի», 1905 թ.), «Թուրքիո հայոց գրականությունը» (1880—1900) և «Գրական դեմքեր» («Բազմավեպ», 1903 թ.): Առանձին գրքով այն լույս տեսավ Արփիարյանի մահվանից տասնամյակներ անց, 1943 թ. Կահիրեում՝ ամփոփվելով «Պատմություն ժԹ դարու Թուրքիո հայոց գրականության» խորագրի ներքո:

Գրականության անցյալ և ներկա ընթացքի պատմական իմաստավորման հանդեպ հետաքրքրությունը օրինաչափ երևույթ էր գրականագետի նախասիրություններում: Ինչ գալիս էր լրացնելու և ամբողջացնելու Արփիարյան-քննադատի գեղադիրտական, պատմահասարակական հայացքների ծրագրային սահմանները՝ գեղարվեստական գրականության զարգացման ընթացքով լուսաբանելով ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքի իրական ամբողջական պատկերը:

Գիտական պարբերացումը, փաստերի համադրումն ու մեկնարանումը, գրական շարժման առանձնահատկությունների պատմական ըմբռնումը «Պատմության» կարևորագույն արժանիքներն են:

Արևմտահայ հասարակական մտքի զարգացման ուղիների քննությունը՝ կուտակված գեղարվեստական փորձի գիտական ընդհանրացմամբ, պարզում է համազգային մշակույթի ինքնատիպ ուղղվածության, նրա ներքին բովանդակության ու աղբյուրների տրամադրանքները: Չնայած գրականության հատվածային հետազոտության բնույթին, Արփիարյանը արևմտահայ գրականության ուսումնասիրությունը հետևողականորեն զուգորդում է համազգային գրական իրադարձությունների ընթացքին, միասնական հունում դիտարկելով գրապատմական կյանքի յուրահատկություններն ու զարգացման միտումները:

Պատմահամեմատական մեթոդի սկզբունքները, որոնցով հատկապես նշվում է Արփիարյան-գրականություն պատմաբանի հայեցությունը, ակնհայտ դրսևորվում են աշխատության առաջին խի էջերից: Հեղինակն իր ուսումնասիրությունը սկսում է արևմտահայ գրականության սկզբնավորումից՝ դիտարկելով այն պատմահասարակական հանգամանքների կապակցություններում: «Թուրքիո հայոց արդի գրականությունը,— գրում է նա,— հայրենի երկրեն հեռու, օտար հողի վրա աշխարհ եկավ. ու դեռ հոնկե կը հետամտի իր բարգավաճմանը»: Եվ պարզվում են այն պատճառները, «որոնք մեզի վտարանդի գրականություն մը տվին»¹⁶¹:

Արևմտահայ գրականության ակունքները ուսումնասիրողը տրոհում է գտնում է արևմտահայ գաղթավայրերի՝ Պոլսի, Իզմիրի և Վենետիկի մտավորական կենտրոններում: Սակայն կարևոր է դիտվում նաև այդ կենտրոնների ձևավորման նախապատմությունը, որը խորանում է մինչև վերջին չորս դարերը՝ նշանավորվելով Պոլսի՝ Թուրքիայի մայրաքաղաք հռչակելու փաստով: Պոլիսը դառնում է նաև հայ ազգային կենտրոն, որովհետև այնտեղ հաստատվում է Պատրիարքությունը: Պատրիարքությունը իբրև «վարչական իշխանություն» սահմանափակում է հարաբերությունները էջմիածնի հոգևոր կենտրոնի հետ, միաժամանակ Պոլիսը՝ իբրև առևտրական կենտրոն գեպի իրեն է ձգում գաղթող հայերին, ուր նրանք հավաքվում են «մերթ իրենց սիրահոծար հավանությունները, մերթ դժբախտ հանգամանքների բռնադատյալ» (էջ 372):

Օտար գաղթավայրում մշակութային կենտրոնի հաստատումը, քաղաքական հանգամանքները, ըստ գրականության պատմաբանի այն պատճառներն են, որ «գրականությունը, ինչպես և մտավոր հառաջադիմությունը, խոտորեցուցին կանոնավոր բնաշրջումի ընթացքեն» (էջ 374): Քաղաքական պայմանների հետ մեծ տեղ է տրվում նաև տնտեսական զարգացման գործոններին: Տպարանների հաստատումը Իզմիրում և Վենետիկում, շոգենավի գյուտը, որի շնորհիվ «մեր մաքին առջև եվրոպայի ճամփան կը բացվեր», դառնում են բարենպաստ հիմք կրթական մտավորական այդ կենտրոնների ստեղծման համար: Դրանցից յուրաքանչյուրին որոշակի տեղ է հատկացվում գրականության և հասարակական մտքի հաջորդական փուլերի զարգացման ընթացքում:

¹⁶¹ Արփ. Արփիարյան, երկեր, էջ 371: Այսուհետև «Պատմություն ԺԹ դարու Թուրքիո հայոց գրականության» մեջբերումները կնշենք բնագրում՝ ըստ վերջին հրատարակության:

Մխիթարյանների գործունեությունը Վենետիկում բովանդակավորվում է աղգային ինքնագիտակցության կապահովումն և բարեշրջման ընթացքով, որն ապահովվում էր «պատմական, լեզվական և մատենագրական» ճյուղերի զարգացման ներգործությամբ: Ընդհանրապես Արփիարյանը ճիշտ տեղում է գտնում և արժեքավորում միաբանության և նրա առանձին գործիչների պատմական դերը գրականության պատմության ընթացքում¹⁶²: Մխիթարյանների հայագիտական հրատարակություններին բարձր գնահատական է տրվում, որովհետև դրանք «հզորապես նպաստեցին մեր անցյալին հարստացնել»: Անցյալի և ներկայի աղերսներում տեսնելով գրականության առաջընթացի գրավականը, նա գրում է. «Մեր ժամանակակից կյանքը նախ և առաջ մեր հին պատմության ստեղծագործությունն է: Իր Կ. Պոլսո հայոց մտավորական շարժումին վրա խոսինք, հոն պիտի տեսնենք պատմության ազդեցությունը նոր սերունդներուն մտքին վրա» (էջ 375):

Իզմիրի մշակութային կենտրոնը հայ մտավոր շարժման ընթացքում բնութագրվում է թարգմանական գրականության բերած նորություններով, որոնց նշանակությունը դիտվում է ժողովրդի մեջ ընթերցասիրությունը զարգացնելու, եվրոպական գրական մտքի հետ հաղորդակցվելու ուրույն դերի մեջ. «Այդ թարգմանությանց միջոցով ազգի մեջ տարածվեցան եվրոպական պատմության վրա գաղափարներ, գիտական տեղեկություններ, բարոյականի գործնական դասեր» (էջ 377):

Այսպիսով, եթե Մխիթարյանների մեծ ծառայությունը արժեքավորվում էր անցյալի դասական պատմության և մշակույթի իմաստավորմամբ, Իզմիրի գրականությունն իր հերթին գալիս էր նպաստելու աղգային գրականության առաջընթացին մի նոր, տարբեր եղանակով՝ «ծերուն կաղնիին վրա պատվաստել ժամանակակից լեզուն, ժամանակակից գրականության գեղեցկությունը»:

Եվ Վենետիկի, և՛ Իզմիրի մշակութային շարժման ներգրվածվող նախապատրաստվում է արևմտահայ գրականության նոր փուլը, որի կենտրոնն արդեն դառնում է Պոլիսը:

Պոլսի՝ իրրե մշակութային կենտրոնի «գրական ձգտումին և ուղղության ամբողջությունը ըմբռնելու» համար գրականության պատմա-

¹⁶² Մխիթարյանների գործունեությունը Արփիարյան բողոքական գրականության և նաև իր քննադատական-հրապարակախոսական հոդվածներով, որոնց մեջ առանձնապես հատկապես Ալիշանին նվիրված էջերը:

բանը անհրաժեշտ է գտնում պարզաբանել եվրոպական կրթօջախներից եկող երիտասարդների գաղափարական սկզբունքները: Փարիզում ուսում ստացող երիտասարդների համար ակնհայտ է դիտվում «մարդասիրության, տիեզերական եղբայրակցության դարը» ազդեցությունը, որը նրանք յուրացնում էին Քինսի, Միշլեի, Հյուգոյի, Լամարթինի գործերից, իսկ Վենետիկից, Պադուայից վերադարձողները իրենց հետ բերում էին Ալֆիերիի, Ֆոսկոլոյի, Բելլիքոյի, Մանձոնիի հայրենասիրական-ազատասիրական գաղափարների արձագանքը: Գաղափարական այս ակունքներում խաչաձևվելով, Պոլսի գրականությունը կազմավորվում է ներքին պայքարի ուղիներում, որը գրականության պատմաբանի կողմից բնորոշվում է իբրև «քանդումի և կառուցման կոնվենցիոնալիզմ»: Հասարակական զարգացման մաքառման բովանդակությունը Արփիսըյանը հիմնավորում է Բոքլի պատմահայեցության սկզբունքներով, մեջբերելով նրա այն միտքը, թե «Հառաջագիմությունը շինելու մեջ չի կայանար միշտ, այլ նաև՝ քանդումի մեջ ալ»: Հենց այդ «քանդումի» գաղափարի իրագործմամբ է բնութագրվում ավանդական հայացքներին դիմակայող նոր գրականությունը, որի սկիզբը պատմաբանը դիտում է 1850 թվականը: «Քանդումի այդ ձեռնարկը, — գրում է նա, — հայտնապես երևան գալ սկսավ 1850-ին րոյորտիքը. ուստի՝ երբ հիմակ Պոլսո գրականության վրա հետագարձ ակնարկ մը տալ կ'ուզենք, չուկետը այդ 1850 թվականը կը դնինք: Մեր ավանդական գաղափարները այդ ատենները սկսան իրենց դեմը նոր գաղափարներ գտնել: Այդ թվականներին կը սկսի բացվիլ թողարանը նոր մտքի մը, որուն վազքը 1895-ին դադար կ'առնե, առժամապես: Պահպանողականության ու հառաջագիմության կոնվենցիոնալ ծագումը» (էջ 378):

Այսպիսով սահմանվում է գրականության պատմության պարբերացման որոշակի համակարգ, որի սկզբունքները հիմնականում պահպանվում են նաև հետագա պատմագրության պարբերացման հիմքում: Պատմական և մշակութային կյանքի պայմանավորվածության դրույթը դառնում է այն ելակետը, որով գրականության պատմաբանը լուսաբանում է արևմտահայ գրական շարժման օրինաչափությունները, միաժամանակ դիտարկելով անխուսափելի առանձնահատկությունները: Գրական ընթացքի հաջորդ փուլի նշանակետը դնելով 1880 թվականը, գրականագետը պարզում է այն նախադրյալները, որոնց հիմքի վրա պիտի հաստատվեր գրական նոր դարձի՝ 80-ականների ուսուցիչական շարժման շրջանը: Նախորդ՝ 1850—80 թթ. սերնդի գործունեությունը

քնութագրելով աղգային ինքնագիտակցության դադարափարական ուղղ-
վածությունը, Արփիարյանը շարժման դործնական և տեսական դրսևո-
րումներում որոնում և գտնում է 80-ականների գրականության ծրա-
գրային դրույթների ակունքները: «Վերածնունդի սկզբնավորության այդ
1850—1880 թվականներին,— գրում է նա,— ծնավ ու մեծցավ գրա-
կանություն մը, որու նպատակն էր ժողովրդին վրա անմիջական ներ-
գործություն: Մաքառումի տարիներ էին, նոր ղգացումներու փթթումի
եղանակն էր» (էջ 385): Երեսնամյա այդ ժամանակահատվածը գրա-
կանության պատմաբանը ներկայացնում է այնպիսի գրական-հասա-
րակական դեմքերի գործունեությամբ, ինչպիսիք էին Գր. Օտյանը, Ն.
Խուսինյանը, Մ. Պեշիկթաշլյանը, Մ. Մամուրյանը, Գր. Զիլինկիրյանը:
Գրական տարբեր ժանրերում՝ թատերգություն, բանաստեղծություն,
թարգմանություններ, արժեքավորվում է նրանց մեծ ներգրումը, միա-
ժամանակ բացահայտելով այն հանգամանքները, «որոնք Օտյան-Պե-
շիկթաշլյան սերունդին տաղանդը չեղորացուցին մեծ գրականության
մը համար»: Արփիարյանի գնահատման ծայրահեղ եզրահանգսւթյունե-
ները այն մասին, որ սերնդի գրողները «գեղարվեստական, կամ ինչ-
պես կրնանք ըսել՝ «գեղագրական»—էսթետիկ» բովանդակություն չու-
նեցան, դալիս են 80-ականների շարժման հիմնադրի ծրագրային տար-
բեր չափանիշներից: Գրականության հասարակական ռզտակարության
դեկավար սկզբունքը հիմք ընդունելով, նա նախորդ տասնամյակներում
հակված է վերապահությամբ ընդհանրացնել պատմական պայմաննե-
րով պատճառաբանված գրականության թուլությունը, փաստորեն ան-
տեսելով այնպիսի գրական մեծությունների գեղարվեստական ժառան-
գությունը, ինչպիսիք էին Պեշիկթաշլյանն ու Դուրյանը:

Գրականության պատմաբանի ընդհանրացումների հակասականու-
թյունն ակնհայտ է, բանի որ իր իսկ առաջադրած պատմական ըն-
թացքի միասնականության սկզբունքով բացահայտվում են 50-ական-
ների սերնդի մնայուն գեղարվեստագաղափարական ավանդները, որոնց
հիմքի վրա ինքնորոշվում էր իրապաշտության շարժման ծրագրային
նոր երակը: 80-ականների գեղարվեստական տեղաշարժերը հանկար-
ծահաս հայտնություն չին գրականագետի հայացքում, այլ ժամանակի
հրամայականով և նախորդ գրական ընթացքով պայմանավորված որո-
շակի դործոնների արդյունք: «Եթե նախորդ քսանեն հրեսուն տարվան
շրջանի մը գրական գործերը այսօր մեծ մասամբ անմատչելի կամ ան-
ծանոթ կը մնան,— գրում է Արփիարյանը,— բայց անոնք օրը օրին

իրենց ազդեցութիւնն ունեցած են պատրաստելու համար ապագա մը, որ 1880-են մինչև մեր օրերը կը հանգի: Լեզվական ու գաղափարական շատ մը դժվարութիւններ հարթած վերջացուցած են, ու իրենց հաջորդներուն ժառանգութիւն թողած են հոգով ու տարազով ըստ բավականին եվրոպականացյալ թարմ գրականութիւն մը»: Վճռական նշանակութիւն է տրվում նաև քաղաքական-հասարակական իրադարձութիւններին, նկատի ունենալով ռուս-թուրքական պատերազմում «ռուսական զենքով ձեռք բերված հաղթանակը, և այնուամենայնիվ գրական նոր բարեշրջման օրյակտիվ պատմական նախադրյալներում ընդգծվում է գրական փորձի ուրույն ժառանգորդական ընթացքի օրինաչափութիւնը, նշելով, որ «Ռուս և թուրք պատերազմին հետո թեև նոր կյանք մը կ'այգորենք, բայց տարակույս չկա, թե ո՛չ մեկ օրին մյուսը նոր մարդերու երևումը հնարավոր էր, ո՛չ ալ հողեն նոր գրականութեան մը հանկարծուստ ժայթքումը: Նախորդ սերունդին մնացած ժառանգութիւնն էր, որ բարեշրջական բարդավաճմամբ պիտի ստեղծէր նորագույն գրականութիւնը, ձեռամբ նոր հասնող երիտասարդութեան» (էջ 428):

Գրականութեան պատմութեան պարբերացման ուրույն ըմբռնման դրսևորումները Արփիարցանի պատմահայեցութեան կայուն համոզումներէց են բխում: Այդ իմաստով հատկանշական է հայ գրականութեան երկու հատվածների աղիւսների վճռորոշ նշանակութեան բացահայտումը: Թեև ուսումնասիրութեանը վերաբերում է արեւմտահայ գրականութեան պատմութեանը, սակայն Արփիարցանի քննութիւնը ծաւլալովում է երկու հատվածների զուգահեռներում՝ հետեւողականորեն կիրառելով համազգային միասնական մշակույթի զարգացմանը նպաստակամիտող առաջադրույթները: Պատահական չէ, որ նոր՝ ռեալիստական գրականութեան սկիզբը կապվում է «Արեւելի» հիմնադրման հետ, որի ծրագրային բանաձևումներում մեծ տեղ էր տրվում ռուսահայ գրականութեան և հոգեւոր-գաղափարական կյանքի պրոպագանդանը: Այդ է հուշում և պատմութեան համապատասխան բաժնի հնթավերնագիրը. «Արեւելին» հիմնադրութիւնը: Ծրագիրը: Խմբագրական տկարութիւնները: Զգտումը: Ռուսահայոց հետ հարաբերութիւնները»:

Խոսելով մամուլի գաղափարական նոր ուղղութեան մասին, գրականութեան պատմաբանը նշում է, որ «հրապարակագրութեան մտաւիպար օրինակը» դառնում է ռուսահայ մամուլը, ամենից առաջ նկատի ունենալով «Հյուսիսսփայլի» գծած ուղին: Եվ «Արեւելի» ծրագրա-

չին բովանդակության հատկանշական կետերից կարևորվում է ազգի
 երկու հատվածների փոխադարձ ճանաչման ու մերձեցման ձգտումը.
 «Մասնավորապես,— նշում է Արփիարյանը,— ջանք մը կա Ռուսիո
 հայերը սիրել և հարգել տալ, ու անոնց սրտին զուգատրոփ բաբտխել
 տալ Թուրքիո հայոց սիրտը» (էջ 429): «Արեւելյան և Արեւմտյան հայոց
 մտքերը և սրտերը իրարու կապել միացնելու» գաղափարի կենսագործ-
 ման արդյունավետ փորձեր են դիտվում Բաֆֆու, Արծրունու, Պատ-
 կանյանի, Պոռշյանի, Աղայանի գործերի հրատարակությունները Պո-
 ստմ: Սակայն, ինչպես նշում է գրականության պատմաբանը, գրական
 նոր ծրագրի հետևողները չեն սահմանափակվում միայն արեւելահայ
 գրողների ստեղծագործությունների տարածմամբ, այլ «ավելի բազմա-
 կողմանի ծրագրով մը աշխատիլ կ'ուզէին, որպեսզի Թուրքիո հայերը
 հիմնական տեղեկություններ ստանալով, կարողանային Ռուսիո հայոց
 մասփորական ու բարոյական կյանքին դիտակցորեն հետամտիլ: Եւ
 բավական չէին համարեր ռուսահայերը ճանչցնել միայն: Ո՞չ ապագեն
 անոնք ռուսական գրականության, ռուսական մտքին, ռուսական բն-
 քերուն ազդեցությունը կը կրէին: Թուրքիո հայերը, որպեսզի Ռուսիո
 հայերը կարենան ուսումնասիրել, պետք էր, որ նույնիսկ ռուսներուն
 վրա որոշ գաղափար մը կազմէին: «Արեւելք» ու «Մասիս» իրենց այս
 մտածությունները, 1884-ին սկսյալ, աստիճանաբար գործադրեցին»
 (էջ 473):

Ռեալիզմի ուղղությունը, որի սկզբունքների իրագործմանն էին
 ձգտում 80-ականները, իր մեջ ներառում էր մի ողջ հասարակահա-
 յեցություն, ահա թե ինչու բարեշրջումը գրականության մեջ նշանակում
 էր հասարակական գաղափարաբանության շրջադարձ: Արեւմտահայ 80-
 ականների կողմից բանաձեւվող գեղարվեստական նոր շարժումը Արփիար-
 յանը դիտարկում է պատմական նոր իրադրության արգասիք՝ պայմա-
 նավորելով և պատճառակցելով հասարակական-քաղաքական տարբեր
 ազդակներով, ուր ազդեցիկ դեր ունի նաև ռուս հասարակական մտքի
 ներգործությունը:

Լուսաբանելով «Արեւելք»—«Մասիս» պարբերականներում ծավալ-
 վող գեղարվեստական մտքի նոր ընթացքը, գրականության պատմա-
 բանն ընդգծում է շարժման հեռանկարային միտվածությունը, որի վերջ-
 նական նպատակը համալրգային միասնական մշակույթի գաղափարի
 իրագործումն էր: Հայ գրականության զարգացման նոր փուլում ռուս
 գրականության նվաճումները դիտվում են ռուսանելի փորձի օրինակներ,

որովհետեւ այնտեղ հայտնաբերվում են զաղափարագեղագիտական ընդհանրություններ: Ազգային ինքնություն մշակույթի հաստատման արտամաքանությունը ենթադրվում է ուսական առաջագիմական հասարակական մտքի կողմնորոշմանը և այդ իմաստով բարձր է գնահատվում հատկապես Լ. Բաշալյանի հոգվածաշարը «Մասիս»-ում ուսա արձակի մասին, ուր հայ ընթերցողին էին ներկայացվում Պուշկինի, Լերմոնտովի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի և շատ այլ գրողների դործեր:

Իբրև շարժման անմիջական մասնակից, տկանատես ու կաղմակերպիչ, Արփիարյան-գրականությունը պատմաբանը արգեն տասնամյակների հեռավորությունից պատմական հայացքով է ընկալում ու արժեքավորում 80-ականների շարժման բովանդակությունն ու գեղագիտական սկզբունքները: Նրա տեղեկությունները հավաստի են ու հիմնովւր, բնութագրումները՝ անաշու, հեռու անձնական համակրությունների ու հակակրթությունների արտահայտություններից: Գրականության պատմաբանի մեծ արժանիքը ժամանակի հասարակական-գրական տեղաշարժերի, գեղարվեստական առաջադրությունների ոգու ըմբռնումն ու արտացոլումն է, ռեալիզմի մեթոդի անհրաժեշտության, նրա հաստատման զաղափարական նշանակության բացահայտումը: Նոր ուղղության կենսունակությունը դիտվում է ժողովրդի կյանքին սերտ առնչակցելու, հասարակական մտածողության ընթացքը կաղմակերպելու գեղարվեստական ազդեցության մեջ: Ռեալիզմի գրականության աննախընթաց հասարակական նշանակությունը բեկման տեղրադարձ է ունենում արեմրտահայ իրականության լայն ոլորտներում: Հասարակական-քաղաքական առանձնահատկություններով պայմանավորված գրական ընթացքի առանձնահատկություններն իրենց հերթին թելադրում են «ուղղություն... ազգային մտքին»:

«Ընկերային խնդիրները» առաջադրումն ու արժարժումը, որով բնորոշվում է իրապաշտական շարժման հիմնական բովանդակությունը, ըստ Արփիարյանի, ուներ լայն բնդգրկում: Տարբերակելով եվրոպական իմաստի ընդունված բացատրությունից, նա 80-ականներին հուղող «ընկերային խնդիրները» կապակցում է հայ ազգային կյանքի առանձնահատկություններին, ուր գերիշխող տեղ են բռնում, տնտեսական, ազգային-քաղաքական, կրոնական հարցադրումները: Գրականությունն անդրադարձնելով հասարակական կյանքի բախումները հիմնականում, ժանրանում է այդ թեմաների գեղարվեստական մարմնավորման վրայ: Վիպագրությունը դառնում է գրականության տիրապետող սեռը՝ ներ-

ձայնանալով «ավելի կատարելագործյալ արվեստով մը», մշակվելով «ներքին բարեփոխման մասնավոր ձգտումով» (էջ 491): Այդ վիպագրության ուշագրավ նմուշներ են դիտվում Զոհրապի, Կամսարականի, Բաշալյանի դործերը: Ժամանակի գեղարվեստագաղափարական որոնումների հաջողված արդյունքն է համարվում Հրանդի (Մեքենի Կյուրճյան) ստեղծագործությունը, ուր գրականության պատմաբանը արձանագրում է 80-ականների թվադասության կանխագծումների իրացումը: Հրանդի «Պանդուխտին կյանքին» շարքը, Կամսարականի «Վարժապետին աղջիկը» վեպը, Զոհրապի «Անհատացած սերունդ մը» վեպն ու նովելների շարքը ըստ գրականության պատմաբանի պատրաստում են և կենսագործում ռեալիզմի գեղագիտական ծրագրային նոր բովանդակությունը: 80-ականների տեսական հարցադրումները վերածվում են փաստացի իրողության, ստեղծելով գեղարվեստական փորձի հարուստ դպրոց՝ ստեղծագործական անհատականությունների բազմազան, ուրույն նկարագրերով, գրականության հասարակական ուղղվածության ճշմարտացի պատկերման միասնական կանխադրույթներով: Պատմության էջերում որոշակիորեն ուղղագծվում է նաև ժամանակի քննադատական մտքի դիմագիծը: Արևմտահայ գրականության դարավերջի տեղաշարժերը հիմնավորվում, լուսաբանվում են ոչ միայն իր՝ հեղինակի, քննական հայացքով, այլև գրական ընթացքի հակոտնյա դիրքորոշումների բացահայտմամբ: Գր. Օսյանի, Մ. Մամուրյանի, Կ. Տեմիրճիպաշյանի բանավիճային դրույթների արծարծումներում, Զոհրապի, Զոսյանյանի, Բաշալյանի գրական շարժման դնահատումներում պարզվում է ժամանակի քննադատական մտքողական պատկերը՝ գեղարվեստական չափանիշների, արվեստական հայացքների ու նոր մտածողության դրսևորումներով:

Արփիարյանի «Պատմություն» ընդգրկում է գրականության շուրջ կեսդարյա ընթացքը՝ իր նախապատմությամբ և ապագա կանխագծումներով: Հեղինակի պատմական հայացքի հետեղական ուղեծիրը գրական երևույթները ներառում է մշակութային-հասարակական զարգացման համակարգի շղթայում՝ ընդլայնելով գրապատմական օրինաչափությունների կոնկրետ ազդային բովանդակությունն ու դրանց հետադրության իմացաբանական նշանակությունը: Ռեալիզմի ուղղության կուտակած փորձի պատմական-տեսական արժեքավորման, անցյալ տասնամյակների գեղարվեստական արժատական խնդիրների ընդհանրացման հետ, «Պատմության» էջերում որոշակի տեղ է տրվում առանձին

գրողների ստեղծագործական դիմանկարներին՝ Նրանց կյանքի և գործունեության առաջին հատկանշական կողմերի բացահայտմամբ, Արփիարյանը տարողունակ բնութագրումներով լրացնում է գրականության շարժուն ընթացքի փաստացի ստույգ համապատկերը: Այդ իմաստով ուրույն արժեք են ձեռք բերում 1890-ական թվականների երկրորդ կեսից հանդես եկող «նորագույն գրողների» դիմապատկերները՝ Սիպիլ, Անայիս, Վահրամ Սվաճյան, Թլկատինցի, Ռուբեն Զարգարյան և ուրիշներ, ուր թեև թուլացիկ, հակիրճ բնորոշումներով, սակայն ուրույն, դիպուկ գծերով ներկայացվում են արևմտահայ գրական շարժման նոր փուլի գործիչները: Արփիարյանը գեղարվեստական մտքի այս շրջանն իմաստավորում է ազգային գրականության հեռանկարային միտումներով, նրա կենսունակության, ապագա առաջընթացի խորաթափանց ընկալմամբ: Գրականության ներկան դառնում է հրաշխիք հաստատ հավատով ակնկալելու նոր հայտնություններ, գեղարվեստական մտքի բարգավաճման ճանապարհին: Արձանագրելով արևմտահայ իրականության ճգնաժամային շրջադարձերով պայմանավորված ամբողջական, վայրէջքի պահերը, գրականության պատմաբանը վստահությամբ ու լավատեսորեն սպասում է հոգևոր վերածննդի նոր դարձյունին, որով մեծապես պայմանավորվում է հայ ժողովրդի գոյատևումը: Ամփոփելով գրականության պատմական ընթացքի իր տեսությունը, նա գրում է. «Առ այժմ բավական համարենք ըսել, որ երբ նկատողության կ'ստենենք բոլոր այն հանգամանքները, որոնք մտավորական բարգավաճման դեմ պատեն յ՛մը կը կանգնեն Թուրքիո հայոց համար, ձայն մը մեր սրտեն մեղի կ'ըսեն, թե կես դարու մեր գրականությունը իր բոլոր թերություններովը մեկտեղ, դարձյալ տոհմային հզոր կենսականության ապացույցն է: Պիտի չվարանենք զայն հրաշագործության մը ծնունդ նկատել:

Ու ցեղային հաստատ հավատքն է այդ հրաշք պարգևողը: Պահենք հավատքը, ու օր մը հրաշքը հղորագույն պիտի փայլի» (էջ 497):

Ի Ռ Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն

Նախաբաժնի

5

Գ Լ ՈՒ Խ ԱՌԱՋ Ի Ն

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մտնկութիւն, ուսումնառութիւն	9
Հրատարակախոսական գործունեութեան սկզբնավորութիւնը. Արփիար Արփիարյանի «Մշակի» լիցենզիա	28
Հրատարակախոսական գործունեութիւնը Պոլսում, 1884—1890 թթ.: «Արեւելք» և «Մասիս» ռուսերէնութիւն Ռիֆիս և Նրեանի կրկին Վենետիկում՝ ըստ տարիների	69
«Հայրենիք» հրատարակախոսութիւնը. Արփիարյանի կուսակցական գործունեութեան սկիզբը. Առաջին մահափորձը Պոլսում: Հալածանքների նոր ալիք և թերթի փակում	110
Վտարանդի տարագրութեան տարիները. Գործունեութիւնը Լոնդոնում և Վենետիկում: «Մարա», «Նոր կյանք» և «Հայ հանգիստ» պարբերականների հրատարակութիւնը	133
Կյանքի վերջին տարիները. Եղիպտոսում: «Շիրակ» և «Նուսարէր» պարբերականների հրատարակութիւնը 1905—1908 թթ.: Սպանութիւնը Կահիրեում	156

Գ Լ ՈՒ Խ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐՓԻՍՐ ՍՐՓԻԱՐՅԱՆԻ ԴԵՂԱԲՎԵՍՏԱԿԱՆ ՍՏԵՂՍԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Կյանքի պատկերներ»	175
Իրապաշտութեան ծրարային հետադա իրացումները. «Հոգու դավալը», «Հաճուքի համար», «Ոսկի ապրանքանք», «Մինչև երբ»	237
Ազգային ազատագրական պայքարը «Կարմիր ժամուց» վիպակի գեղարվեստական համադրութիւն	278
Հասարակական-քաղաքական արծարծումներ արձակի գործը ձեռն գործերում	288

Գ Լ ՈՒ Խ ՆՐՐՈՐԴ

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱՐԱՆԸ

Արեւմտահայ 80-ականների շարժման բնագծում	307
Ազգային գրականութեան գնահատման հասարակական գործառութեան սկզբունքները	313
Սերնդալիքի լիցենզիա տալու հատկութիւնները ժամանակի քնարիկութեան գնահատման համար	333
«Գալաթի գրականութեան» հավաքական գաղափարի գրականութեանը	353
Իրապաշտութեան ըմբռնումների սեռական որոշարկման ուղիներում	379
Համազգային գրականութեան միասնութեան շատազգային	395
Գրականութեան պատմութեան համակարգման ուղեգծումները	406

ԼԱՌԻՐԱ ԳՈՒՐԳԵՆԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ. ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հրատ. խմբագիր և սրբագրիչ Է. Ա. Սոխիկյան
Կազմը Հ. Ն. Գործակալյանի
Ճեխ. խմբագիր Ա. Պ. Շանինյան

ИБ № 1723

Հանձնված է շարվածքի 4. 01. 1991 թ.: Ստորագրված է տպագրության 15. 05. 1991 թ.,
Չափը 60×84¹/₁₆: Քուղթ № 1: Տպատեսակ «Գրքի սովորական» բարձր տպագրու-
թյուն: Պայմ. 24,53 մամ., տպագր. 26,38, մամուլ ներկ. մամուլ 24,53: Հրատ.-հաշ-
վարկ. 24,37 մամուլ: Տպաքանակ 1000: Հրատ. № 7883: Պատվեր № 138: Դինը 5 ք. 25 է.:

ՀԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН Армении, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН Армении, 375019, Ереван.

пр. Маршала Баграмяна, 24.



ԳՍԱ Հիմնարար Գլխ. Գրադ.



FL0195876

5 н. 25 ы.

A $\frac{\pi}{82286}$